

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»
Інститут історії українського суспільства

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО НА ШЛЯХУ ДО ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Історія
і сучасність

Колективна монографія

*Керівник колективу авторів
і науковий редактор доктор політичних наук,
професор І. Д. Дудко*

УДК 316.32(=161.2:477):32.01
ББК 63.3(4Укр)-454
У 45

Рецензенти

А. Г. Слюсаренко, д.іст.н., проф., академік НАПН України
(Київський національний університет ім. Тараса Шевченка)

А. І. Кудряченко, д.іст.н., проф.
(Інститут всесвітньої історії НАН України)

Рекомендовано до друку Вченою радою КНЕУ
Протокол № 5 від 26.12.13

Українське суспільство на шляху до політичної нації:
У 45 історія і сучасність : колективна моногр. / кер. кол. авт. і наук. ред. д.політ.н., проф. І. Д. Дудко ; Інститут історії українського суспільства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». — К. : КНЕУ, 2014. — 478, [2] с.
ISBN 978-966-483-883-9

Колективна монографія орієнтована на розгляд проблем формування української політичної нації з урахуванням історичної ретроспективи і сучасного розвитку України. У колі уваги дослідників — представників низки суспільних наук — недосліджені або малодосліджені процеси розвитку українського суспільства у вимірі націєтворення — від др. пол. XIX до сучасності, включно з процесами державотворення і націєтворення часів незалежності.

Монографія розрахована на науковців — істориків, політологів, філософів, соціологів, економістів, а також студентську молодь і всіх, хто цікавиться суспільними проблемами.

УДК 316.32(=161.2:477):32.01
ББК 63.3(4Укр)-454

Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ забороняється

Зміст

ПЕРЕДМОВА: Націєтворення і державотворення в ракурсі політичних досліджень.	5
---	---

ЧАСТИНА I. Історичні виміри націєтворчих і національно-визвольних процесів в Україні: др. пол. XIX—1991 р.	19
---	-----------

1.1. Модерна українська нація. Зародження, формування й утвердження	19
1.2. Місцеве самоврядування України кінця XIX ст. як спроба об'єднання сил суспільства	38
1.3. Добродійність українських підприємців Наддніпрянщини в національній освіті (друга половина XIX — початок XX ст.)	62
1.4. Формування модерної української інтелігенції та її роль у націєтворчих процесах кінця XIX — початку XX ст.	81
1.5. Національне питання в програмах українських партій наприкінці XIX ст. — у першій чверті XX ст.	103
1.6. Державотворчі і націєтворчі процеси доби Української Центральної Ради	125
1.7. Соціальні умови процесу самовизначення українців у роки революції 1917—1921 рр	151
1.8. Процес утвердження національної ідентичності українців у соціально-політичних реаліях 1920—1930-х рр	172
1.9. Український національно-визвольний рух у роки II світової війни	191
1.10. Українське національно орієнтоване дисидентство: змістові особливості та основні періоди.	206
1.11. Революційний стрибок до політичної нації: Україна на шляху до власного суверенітету.	228

ЧАСТИНА II. Тенденції формування української політичної нації часів незалежності: від теорії до практики	250
---	------------

2.1. Проблеми політичної модернізації сучасної України: націєтворча складова	250
2.2. Українська національна ідея: концептуалізація понять	272
2.3. Організаційна еволюція української політичної нації в процесі створення нової соціальної системи	290

2.4. Соціальні чинники формування української політичної нації	308
2.5. Розбудова громадянського суспільства в Україні як складова формування української політичної нації	325
2.6. Спільність соціально-економічних інтересів і проблеми консолідації українського суспільства	343
2.7. Релігія і становлення української нації: еволюція ролі у змінюваних історико-політичних контекстах	358
2.8. Власники великого капіталу як соціальна основа української державності	378
2.9. Національна проблематика в програмних документах соціал-демократичних партій України (1990 — 2012 рр.)	396
2.10. Формування української політичної нації в контексті світових глобалізаційних процесів: політико-економічний аспект.	410
2.11. Десуверенізація держав як політична реальність. Питання теорії і практики	434
2.12. Формування політичної нації у вимірі інтеграційних орієнтирів сучасної України	453
 Відомості про авторів	 476

Передмова

НАЦІЄТВОРЕННЯ І ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В РАКУРСІ ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

М. І. Михальченко

*Немає нічого постійно стійкого,
незмінного. Навіть скелі змінюють
форму під впливом вітру, води,
температури, сонця ... Людство
теж постійно змінюється.*

Однією з форм існування людства є етноси, нації. І вони в історичному часі постійно змінюються. Сучасна Франція дуже різнилася з королівством франків і з Галлією часів Юлія Цезаря. Ера «чистих» етнічних націй відійшла в минуле. Залишилося кілька етнічних відносно ізольованих націй, але й вони триматимуть іспит перед невблаганним часом. Хто може передбачити долю японської нації на кілька століть? Уже за кілька десятиліть після II світової війни з цілковито «закритої» етнічної нації вона стала частково відкритою для діалогу з іншими етносами, націями, особливо у сфері міжетнічних одружень.

Ми спостерігаємо еру завершення процесу світового масштабу переходу від етнічних до громадянських (політичних) націй. При цьому варто врахувати помилковість макрсистско-сталінської тези, що формування націй пов'язано з переходом до капіталізму (Сталін «Марксизм і національне питання», 1913; Велика радянська енциклопедія, вид. 3, поняття «нація»).

Термін «нація» (від латинського) «Natio» — плем'я, народ) почав використовуватися в Стародавньому Римі і зовсім не був пов'язаний з формаційною періодизацією історії (наука не винна в обмеженості знань «класиків» марксизму-сталінізму). Цей тер-

мін означав історичну спільність людей, що склалася на певній території, користувалася певною загальною (державною) мовою, мала спільні політичні та економічні і культурні зв'язки. Оскільки Римська імперія була багатоетнічною, то цього розуміння було цілком достатньо для визначення ознак римського народу в розумінні протонації, де для приналежності до цієї історичної спільності було римське громадянство.

Усі дискусії навколо поняття «нації» — марксистські, позитивістські, фашистські, постмодерністські — не виходили за межі стародавнього розуміння, а лише волонтаристські перебільшували значення однієї ознаки — економічної, культурологічної, етнічної (спроба знайти «чистих» арійців і т. д.) або ідеологічної (нація сформована як ідеологічна спільнота на ідеологемі «пролетарський інтернаціоналізм» або «віра, цар, батьківщина» — «радянський народ», «росіяни»).

Найбільше розбіжностей у розумінні поняття «нація» було в часи Середньовіччя. Але вже в епоху буржуазних революцій склалися два провідні підходи до визначення нації: а) за «кров'ю» — слов'яни, романо-германські нації, англо-сакси, араби, євреї і т.д.; б) за громадянством — канадці, громадяни США, австралійці, бразильці, аргентинці і т.д.

І тут є багато суперечностей. Наприклад, що таке іспанці? Іспанська нація склалася з іберійських етносів, арабів, євреїв, римлян і т. д. Андалузці, каталонці, баски вважають себе іспанцями тільки за громадянством. Тобто іспанська нація, суворо кажучи, громадянська нація. Як і французька, германська, британська і т. д. Деякі громадянські нації складаються навіть з різних рас — північно-американська (європеоїди, негроїди, азійці і т. д.), російська (європеоїди, азійці) бразильці і т. д.

Можна зробити загальний висновок: епоха етнічних націй закінчується, панує епоха громадянських націй. Відбувається велике переселення етносів, вони змішуються. Глобалізація — економічна, політична, науково-освітня, культурна — сприяють цьому, перетворюють нове переселення народів в об'єктивний процес світового масштабу.

Усі традиційні критерії визначення нації — спільність походження, спільність мови, спільність культури, спільність релігії — піддаються ерозії. В той час як громадянство, спільність території та спосіб життя стають визначальними в класифікації націй. Етноси — араби, слов'яни, германці, гали і т. д. — породили численні громадянські нації, які не зважають на етнічні корені. У нових громадянських націях можуть вико-

ристовуватися кілька державних мов, співіснувати кілька культур, релігій.

Звідси — методологічний висновок: потрібен новий модерний підхід до визначення і класифікації сучасних націй. Сучасна модерна нація — це історична спільність людей з єдиною територією, державністю, способом життя. Етнічні, культурні, релігійні, мовні моменти у модерній нації є вторинними критеріями формування і функціонування, хоча окремі з них можуть у певні періоди набувати великого політичного значення.

Суттєвою ознакою сучасних модерних націй є їх симбіозний характер в етнічному, культурному, релігійному та інших планах. Візьмемо одну з найбільш консервативних націй — британську. Вона складається з різних рас, етносів, релігійних і культурних громад. Інколи ці громади досить ізольовані. Це стало підставою для заяви у свій час прем'єр-міністра Великої Британії Гордона Брауна, що принцип мультикультуралізму в британській нації не діє, деякі етнічні та релігійні громади не бажають інтегруватися в британське суспільство. Як бачимо, у формуванні британської громадянської нації є великі проблеми. Такі проблеми виникають у більшості країн, коли одна або кілька етнічних або релігійних спільнот не бажають інтегруватися у велику громадську націю (чеченці в Росію, китайці у США, турки в ФРН, араби у Францію, мусульмани в Індію, каталонці і баски в Іспанію, курди в Туреччині, Сирії та Іраку і т. д.) Виникає напруженість у державі, коли співіснують недружні етнічні, релігійні, культурні спільноти.

Візьмемо для прикладу сусідню Росію. Слов'янське і псевдослов'янське¹ населення стрімко скорочується, мусульманське, навпаки, зростає. У цьому криється внутрішня слабкість Росії, звідки ідеї і рухи «Росія для руських». Країна швидко наближається до фундаментальних змін, навіть якщо не враховувати китайську експансію. Нація «росіян» розколюється і може переродитися, коли «слов'яни» будуть у меншості, а етнічні українці і білоруси будуть стрімко тікати на свою етнічну Батьківщину. Крім того не варто відкидати сценарії нової громадянської війни

¹ Формування південно-східних князівств (Володимирського, Суздальського, Ростовського, Московського, Тверського та інших відбувалося шляхом військової колонізації (Конкістадоризації) фіно-угорських і тюркських територій і племен. Спочатку їх навертали у християнство, а потім усіх православних записували «слов'янами». Новітні палеонтологічні і генетичні дослідження свідчать, що більшість росіян, так званих «слов'ян» — це фіно-угри і тюрки. / Див.: *Михальченко Н.* Українська регіональна цивілізація: прошлое, настоящее, будущее. — К.: ІПІ-ЕНД, 2013. — С. 340.

на етнічно-релігійному ґрунті (дві чеченські війни вже було) або військового зіткнення Росії та Китаю.

Сила громадянських націй у поєднанні різних генофондів рас та етносів. Таке поєднання, як відомо, посилює життєздатність нації. У громадських націях суперечливо, не завжди гармонійно, але вже таки взаємодіють різні форми культури, різні цінності способів життя. Це може посилити напруження всередині нації, але за розумного подолання цих суперечностей теж посилює націю.

Процеси формування сучасних модерних націй в епоху нового витка глобалізації тільки прискорюється. Нині відбувається глобальне переселення народів. Порівняно з ним переселення народів III—V століть видається незначним. Наприклад, із країн постсоціалістичного табору емігрували десятки мільйонів осіб. Тільки з України виїхало більше 2 мільйонів продуктивного населення. А якщо взяти ще й населення Азії та Африки, яке класово емігрує в Європу, Америку, то масштаби еміграції грандіозні. Деякі країни задихаються від потоку емігрантів. Тому в них зростає популярність консервативних, традиціоналістських партій, рухів, які виступають проти широкої еміграції, в захист інтересів титульних етносів.

Будь-яка нація повинна знати відповідь на питання: звідки джерела нації, чому ми тут знаходимося, куди ми рухаємося?

Суспільна наука дозволяє дати більш-менш точні відповіді на ці запитання. Нація, що сформувалася на території Внутрішньої Древньої Русі, включила в себе частково давньокіївських і частину прикарпатських і карпатських слов'ян, а також залишки степових народів. Тому сучасні генетики знаходять у кістках українців і гени сарматів, печенігів, чорних клобуків і т. д. Але так званих «варягів» (норманів) не знаходять. Тобто, загопи «варягів» були малочисельні, не вплинули на генофонд українців. Що вже говорити про росіян, де «варязькими» коренями і не пахло.

Але повернімося до сучасності, до модернових націй. Так уже склався історичний процес, що виживають нації, які сформували державність або формується держава, у якій формується нова синтезна нація (США, Канада, Бразилія, Аргентина, Швейцарія і т. д.). Де процеси державотворення і націєтворення віддбуваються паралельно.

І тут критерієм державотворення і націєтворення виступає єдиний, загальний критерій — політика, створення національної держави. Питання мови, культури, національної економіки підпорядковуються цьому критерію.

Так, сучасний світ складається з культурно-історичних спільнот, об'єднаних мовою, релігією, традиціями, історичною пам'яттю і ще багатьма факторами. Частина цих спільнот оформлена у державі, частина ні. Та частина, яка оформлена у державні організації, зберігає національну визначеність. Араби розселені на великих територіях, але нації арабські чітко визначені — єгипетська, сирійська і т. д., культурно-історичні спільноти, які не мають своєї державності, щезають з історичної реальності (андалузці, бретонці, чукчі і т.д.), не стають повноцінними націями. Тож у другій половині XX століття почався процес національно-визвольних революцій, формування державності етносами Африки, Азії, Океанії, Європи, який зветься «ренесансом націоналізму». Шотландія, Каталонія, Басконія мають шанс оформити свою націю, але для цього їм потрібно сформувати власну державність.

Держави мають загальні характеристики як соціальні інститути і кожна з них унікальна за територією, складу населення, способу життя і т. д., кожна з них унікальна за політичною системою і за проведенням політики: одна прагне до світової або до регіональної експансії, інша — самозберегтися, третя — до когось більш сильного прихилитися чи приєднатися (як риба-лоцман, яка супроводжує акулу). Кожна держава має державницьку ідеологію: чим вона себе уявляє, куди йде, які права та свободи надає своїм громадянам і т. д.

Тобто державотворення має здійснюватися за якоюсь теоретичною моделлю, на основі комплексного аналізу, що було, що є, що передбачаємо в майбутньому. Це особливо важливо для України, яка здійснює великий перехід від частини імперії до самостійної нації та держави.

Переважає більшість реформ і модернізацій приречена на поразку тому, що не здійснено теоретичного аналізу ситуації в Україні, відсутній теоретичний системний підхід до них, навіть за бажання їх здійснити. Наприклад, економічна модернізація без політичного, правового, інформаційного, кадрового, екологічного та інших форм її забезпечення суто економічними засобами практично нездійсненна. Ми вже не говоримо про передвиборчі обіцянки одномоментної модернізації України, які є суто пропагандистськими міфами.

Як на практиці здійснити теоретично визначені економічні реформи, якщо вони не відповідають політичним цілям або не пов'язані з політичною модернізацією України: яку державу ми будемо; яка система політичних інститутів складає державу як політичний механізм; які політичні партії пропонують сучасний модернізаційний проект; на яких засадах і в якому напрямі будеться внутрішня і зовнішня політика України тощо. Особливо, якщо хоча б частина цих політичних характеристик не закладена в Конституції України, в її найважливіших доктринах внутрішньої і зовнішньої політики.

Фактично, не здійснений аналіз кризи в політичній теорії, коли класичні теорії консерватизму, лібералізму, християнської демократії, соціал-демократизму, комунізму, фашизму, анархізму в ХХІ столітті виявилися неспроможні пояснити глобальну ситуацію у світі, і вчені шукають нові наукові парадигми передбачення майбутнього. Може, настала взагалі криза в теоретичному пізнанні і потрібні кардинально нові підходи для теорії і практики політики?

Ідеться не тільки про загальну теорію політики, а й більш вузькі галузі політики, для яких необхідні часткові політичні теорії. Особливо в галузях політичної економії, соціальної, демографічної, інституціональної, національної політики і т. д. Зокрема, потребує осмислення проблема, чи має Україна політичну теорію розвитку: хто ми є, що хочемо будувати, який у нас політичний авангард, які засоби політичного будівництва і т. д.?

Якщо ми не знаємо, чим у реальності є Україна, як же ми можемо розробляти плани її модернізації в політичному й економічному планах?

Можна відштовхнутися від виступів президентів України, колишніх і теперішнього, народних депутатів, політиків на численних ток-шоу, де майже одностайно твердиться, що Україна — олігархічна, корумпована держава. У цьому разі теоретичний проект модернізації України може передбачати вивчення реального об'єкта і засоби: економічні, політичні, правові, організаційні і т. д. трансформації в щось інше, наприклад, у напрямі, який окреслений у статті 1 Конституції України.

Якщо ми ставимо за мету модернізацію наявної моделі України, то зробимо модернізовану олігархію і корупцію.

Отже, теоретичний проект модернізації теперішньої України — це фактична відмова від шляху розбудови напівдемократичної олігархічної держави і перехід до розбудови сучасної європейської країни. І тут потрібні, насамперед, політичні рішення на ос-

нові сучасних політичних досліджень: яку частину суверенітету ми готові передати ЄС, які стратегії боротьби з корупцією і т. д. Але потрібні не стільки розповіді, що думають Платон, Арістотель або Маркс щодо модернізації країни, а починати слід з простої інвентаризації: що у нас є позитивного і негативного, як усунути негативне і розвинути позитивне, як змінити в кращий бік політичну систему тощо.

Соціологічні дослідження свідчать, що у населення України дуже низька довіра до головних політичних інститутів влади — Президента і його Адміністрації в центрі та регіонах, аж до Верховної Ради України, Кабінету Міністрів, Конституційного суду, до прокуратури і судів. То чи не пора провести незаангажовані політологічні та правові дослідження: в чому тут річ і що робити у цій ситуації. Вважаємо, що в цьому зацікавлений не тільки народ, а й влада.

Поки теоретична та ідеологічна боротьба відбувалася в річниці протистояння класичних теорій капіталізму та марксизму і тривала інша — третя світова, так звана «холодна» війна (хоча іноді вона була і дуже «гарячою»), то цілі блоки народів, інколи примусово, вирішували, яку політичну теорію прийняти, яку політичну практику здійснювати.

Коли це глобальне протистояння закінчилося перемогою США та їх союзників, то і США з союзниками, та й багато інших країн, замислилися: ворог щез, що робити далі? По-перше, це завдання виникло політично, оскільки назріла політична переструктуризація світу. По-друге, проблема постала економічно: як перебудувати економіки протистояння, де панували військово-промислові комплекси? Як їх перевести на мирну продукцію? По-третє, питання постало цивілізаційно: на якій новій основі будуть співробітничати, конкурувати держави світу. Тероризм теж повинен базуватися на певній ідеологічній або політичній основі: релігії, світських ідеях і цінностях, расових ідеях і т. д. Фактично, безперервні кризи кінця ХХ — початку ХХІ століття пов'язані з духовною кризою людства у цей час.

Поряд з глобалізацією світу відбувається процес світової фрагментації, національного ізоляціонізму, що слід осмислити теоретично: чому загальмувалася євроінтеграція, азійська й африканська, звідки проблеми всередині НАТО, чому знизився інтерес до ідей славянської, арабської єдності, куди щез світовий комуністичний рух і рух країн «третього світу»? Тим часом різко зросли націоналістичні рухи в Азії, Африці і Європі, особливо в країнах колишнього «соціалістичного табору». Класичні

політичні теорії XX століття нічого не пояснюють і не прояснюють.

Складається враження, що «чисті» політичні теорії та ідеології втрачають вплив і прагнуть поєднатися з економічними, соціальними, національними. Виникають синтезні політико-економічні, політико-соціальні, нові національні теорії та ідеології. Навіть соціал-демократична ідея «соціальної держави» втрачає популярність на користь національній прагматичній державі з гаслом: «хто не працює (з тих, хто може працювати), той не їсть».

Логіка нового політичного мислення відкидає глобальні суперечності класів, ідеологій, політик і звертає увагу на протиріччя «середнього рівня»: тероризм, регіональні конфлікти, новий націоналізм, соціальна політика в країні, права людини і т. д. Тобто перед нами завдання: не дивитися за обрій світу, де там «комуністична цивілізація» або «велике суспільство благоденства», а як робити маленькі кроки щодня, поліпшуючи життя. Це завдання і теоретиків, і практиків. Дослідники мають перебудуватися в цьому напрямі.

Частково такі дослідження, зокрема в НАН України, проводяться. Але хто науковців слухає, хто читає їхні праці? Тут річ не тільки у формі рекомендацій науковців, а й у рівні готовності влади сприймати ці рекомендації. Якщо владі зручно працювати у цій політичній системі і у цій системі політичних відносин, то усі теоретичні рекомендації не будуть сприйматися, у якій би формі вони не розроблялися, а науковці такому режиму не потрібні. Достатньо мати кілька політпропагандистів, які в усіх ток-шоу говорять, що в країні усе чудово, реформи йдуть, життя стає дедалі веселішим. Особливо, якщо взагалі обговорення корінних проблем держави витискується зі ЗМІ і заміщується «милом», безкінечними неукраїнськими арт-шоу, тусовками, ошуканськими конкурсами. Може, на екрані телевізора і весело, але в реальному житті погано, незатишно.

Соціологічні і політологічні дослідження показують, що рівень бідності зростає, рівень свободи і правової захищеності падає, а з телеекранів нам демонструють тусовки дітей і трутнів-коханок «нових українців», які одна перед одною похваляються одягом, коштовностями, відпочинком на елітних курортах і т.д. Звідки ж буде в країні творчий настрій на модернізацію, на реформи? Може, формуються інші політичні настрої: війна палацам і дармоїдам, які можуть перетворитися в бунт.

Уже впродовж багатьох років політологи доводять владі, що соціальне розшарування, демонстрація розкішного життя бага-

тих, всевладдя бюрократії вбивають модернізаційний ентузіазм мас. Але усе традиційно котиться до прірви, протестний потенціал суспільства зростає, ні політичні, ані економічні реформи не відбуваються.

І тут потрібно замислитися, чи знаємо ми суспільство, в якому живемо? Відповідей багато. Одне суспільство ми знаємо з екранів телевізорів. Інше, коли подорожуємо Україною. Третє — закрите від багатьох, суспільство корупційних, тіньових відносин. Четверте — модель відповідно до наукових досліджень і т.д. Яке ж справжнє? Усі справжні. І що ж нам з цією «справжністю» робити? Закликати народ до бунту, шукати «президента-героя», який виведе країну з кризи і приведе до прекрасного майбутнього? Усе це було, а результату не дало.

Є тільки один шлях — через вибори формувати керівництво країни, перебудовувати її згідно з рекомендаціями науки, а не по-стійно гвалтувати державу, коли почергово клани захоплюють владу.

Об'єктивний науковий аналіз свідчить, що політичні інститути України після здобуття незалежності майже не змінили ні змісту діяльності, ані форм, хоча і був «обрізаний вказуючий перст Москви». Замість усебічного контролю ЦК Компартії України з'явився контроль Адміністрації Президента України, яка розташовується у тому самому приміщенні. І для політичних інститутів не треба було змінювати стиль роботи: роби те, що кажуть. Закон це «про людське око». Так видається із зовнішнього боку.

Але всередині політичних інститутів сталися суттєві зміни: політики і бюрократія впритул підійшли до своєї мети — приватизувати державу і перетворити владу в товар, у засіб збагачення через надання корупційних послуг. Нікого не дивує, що президенти, прем'єр-міністри, депутати Верховної Ради стають мільйонерами і мільярдерами (начебто гроші вони беруть з повітря), що хабар став нормою життя держави. Отже, відбулася «внутрішня корозія» політичних інститутів, яка зменшила їх функціональну ефективність, навіть порівняно з радянською добою. І коли держава та інші політичні інститути починають деградувати, деградує уся система суспільних відносин. Причини і процеси цього варто досліджувати.

Слід порушити і наступну проблему: у галузі політичної теорії розквітає повна концептуальна і методологічна анархія, яка видається за пізнавальний плюралізм. Цей, так званий «плюралізм», на відміну від реального, який надає науковцю

право вибору дієвої методології, а не використовувати без упорядкування звалища будь-яких методів, веде до нігілізму і непорозуміння дослідників. І це видається за постмодернізм і фундаментальні уявлення про джерела розвитку політичної науки та зростання наукових знань. У таких умовах модерновий постпозитивізм (Т. Кун, І. Лакатос, П. Фейєрабенд та ін.) видаються величними методологами. Пояснення ними різних стратегій дослідження суперечностями політичного процесу і неоднозначністю досліджуваної політичної дійсності видається чимось усталеним і наче марксистським. А концепція соціокультурної і економічної детермінації політичних явищ, яка поки що дає найбільш плідний результат досліджень, сприймається прихильниками словесного постмодернізму як щось застаріле.

У той же час, відходячи від примітивізму голого антикомунізму, західна політична думка модернізує класичні методології пізнання і навіть не відмовляється від класового аналізу в сучасній формі. Дедалі більше на Заході концепція соціокультурної й економічної детермінації наукового пізнання поєднується з раніше сформованими теоріями. А. Лебон, Вебер, Ортега-і-Гассет, Гелбрайт та інші дослідники залишаються популярними. Тому пізнавальна криза у західній політології долається швидше. Узагальнюються факти нової політичної світової реальності з допомогою понятійного апарату, розвинутого в попередніх теоріях. Інакше кажучи, разом з визнанням цінності класичних політичних теорій, їх пізнавальною модернізацією, яка допомагає узагальнити нові факти, наука демонструє, що теоретично криза долається, політична теорія впливає на сприйняття переструктуризації світу, визнається стійкість фактів існування однополюсного світу, поступової демократизації світу, пошуку моделей глобалізації, інтеграції регіонів у наднаціональні блоки, союзи і т. д. Причому науковці показують, що політична та економічна інтеграція ідуть поряд.

Крім того, такий інноваційний підхід доповнюється ціннісно-нормативним, куди включені «ідеографічні» методики, сфокусовані на пошук внутрішніх причин поведінки (внутрішня політика, економічні інтереси, психологія і т. д.) політичних партій, груп, особистостей. Тут продовжується політологічна традиція М. Вебера, Л. фон Мізеса, Ф. А. фон Хайєка та ін. Не варто також забувати інституалістського, емпірико-реалістського, системно-структуралістського, функціоналістського, нормативістського і т. д. підходів, які нині перехреснюються, доповнюють один одного.

Новий синтетичний підхід (інколи він зветься «постнеокласичним») відображає прогресивні тенденції розвитку політичної науки і зростання політичних знань, тому що науковці прагнуть вивчати реальні процеси, а не відмовлятися від їх вивчення під приводом «падіння» усіх методологій.

Мабуть, найважливішим завданням сучасної політичної теорії є пошук моделей держави майбутнього. Після того, як виявилися ілюзорними концепції «великого суспільства благоденства» — «безкласової держави», постало питання: куди йти, що будувати? Будувати соціальну державу привабливо. Але у ній зростає паразитарна верства, і держава не в змозі задовольняти її вимоги. При цьому йдеться про тих, хто спроможний працювати, але не працює. Зростає частина людей, які за працю хочуть отримувати необґрунтовано високу зарплатню, зростає також частина паразитарної бюрократії і т. д.

Особливо актуальним теоретичним питанням є створення моделей постсоціалістичних держав. Спроби зробити їх «західними демократіями» приречені на поразку. Наприклад, США і Росія. США — це об'єднання держав (штатів) зі своїм законодавством, яке тільки в деяких моментах підпорядковується загальнонаціональному, а самі штати (держави) є багатонаціональними. Росія — це за формою федерація, а по суті — унітарна держава, де «федеративне» законодавство охоплює усе правове поле, а національні автономії мають законодавство «другого» сорту. У США усталена демократія, а у Росії усталене самодержавство (цар, імператор, генеральний секретар, президент). У кожній постсоціалістичній країні свої особливості, свій шлях, який не завжди веде до демократії, навіть «керованої». Тому кожна постсоціалістична країна реалізує свою унікальну модель держави.

Для України така модель «прописана» лише приблизно у Конституції, яка постійно змінюється. Головне, що навіть суб'єкт державного будівництва у нас чітко не прописаний. Чи то «народ України», чи то «український народ», чи то «українська політична нація». І це не дрібниці. Змінюється зміст і обсяг історичного суб'єкта.

Також залишається невирішеним питання політичного курсу країни на майбутнє. Задекларовано курс на євроінтеграцію, але практично в цьому напрямі нічого не робиться згідно з вимогою ЄС. Тобто практичної програми євроінтеграції немає, декларації залишилися деклараціями. А лякати ЄС, що, якщо асоціації не буде, то підемо у Митний союз, — безперспективно.

Отже, треба розв'язувати три проблеми. Перша — теоретична розробка курсу країни на десять—п'ятнадцять років. Друга — розробка і реалізація практичної програми євроінтеграції, яка б складалася з великої кількості конкретних програм: політичної, економічної, правової, інформаційної, освітньої і т. д. Третя — проведення конкретної політики, щоб декларації не розходилися з практикою.

Для нас важлива теоретична розробка курсу на десять — п'ятнадцять років. Тому політична теорія в Україні повинна, по-перше, стикуватися хоча б з європейськими політичними поглядами, по-друге, вирішувати потребу теоретичного забезпечення практичної політики. Інакше і надалі наші політичні лідери будуть робити суперечливі заяви. Їх не сприйматимуть ні на Заході, ані на Сході.

Теоретико-методологічною основою подальшої розробки політичної теорії в українському контексті повинні залишатися перевірені конкретно-історичний, порівняльний аналіз, системний підхід, поєднання теорії та практики і т. д., а не якісь супероригінальні постмодерністські підходи. Сучасна політична теорія осмислює політико-режимні трансформації, які не виходять за межі нормальних і детермінованих системними змінами у світі, зокрема, на пострадянському просторі. Інша річ, що пострадянська українська практика здійснюється не згідно з теорією, оскільки низька якість владної еліти і корупція суперечать реалізації теорії, тому теорія не може стати високоефективним інструментом соціально-політичних перетворень. Тому актуальними науковими завданнями досліджень у сфері політичної теорії є:

- * на основі узагальнення і систематизації основних методологічних підходів проаналізувати теоретичні моделі сучасних держав різної ідеологічної та політичної орієнтації;

- * розглянути різні теоретичні концепції постсоціалістичних трансформацій держави і визначити різницю у підходах до політичної модернізації. Особливо важливо побачити відмінності між романтичними і прагматичними моделями;

* виявити продуктивність різних концепцій «транзиту», «множинності модернів», «національних моделей демократії», «політичної і соціальної стабільності» і т. д.;

* узагальнити основні науково-теоретичні парадигми в політичних дослідженнях, присвячених сучасним політичним змінам різного спрямування: у демократичних, напівавторитарних, авторитарних державах; проаналізувати критерії їх класифікації, етапи розвитку;

* проаналізувати пізнавальні можливості традиційних і нових підходів до глобального розвитку та лінійно-прогресивного, циклічного руху по колу і т. д.;

* тривають дискусії з проблем різновекторності динаміки політико-режимної трансформації постсоціалістичного світу, про «переходи усередині переходів», основи консолідації націй, держав, про теорії «четвертої хвилі демократизації» і т. д.;

* потребують поглибленого аналізу прогностні моделі розвитку світу і конкретно України.

Можна констатувати, що осмислення необхідні і для хвиль нової політизації та ідеологізації міждержавних і міжблокових відносин. У всякому разі, порівняльний аналіз тенденцій світового розвитку має сполучатися із структурно-функціональним аналізом політичної та економічної переструктуризації світу.

Політична наука повинна могутніше виступити як раціоналістична складова модернізації українського суспільства. Якісний прорив у теорії та практиці перетворень можливий, тим більше, що до влади приходять представники хвилі «молодоукраїнців», з якими дедалі більша частинка населення пов'язує свої надії, як і наука.

Поки що можна дійти такого висновку:

* політичні теорії у річищі капіталізму і соціалізму вичерпали себе. У деяких країнах (Австрія, Швеція, Китай, В'єтнам та ін.) робляться спроби виробити синтезні теорії, які поєднували б елементи капіталізму і соціалізму, і застосувати цей «третій» шлях на практиці;

* класичні політичні теорії консерватизму, лібералізму, соціал-демократії, християнської демократії намагаються модернізувати і «запустити» в дію з брендом «нео». Насправді ці теорії конвергуються;

* у деяких країнах робляться спроби «запустити» некласичні неоімперські політичні теорії (Росія), посиляючись на свою унікальність і специфічні традиції. Але це спроби проблематичні;

* в Україні жодної політичної теорії остаточно не створено, тому що країна застрягла на етапі «переходу» і розвиток іде по «колу». Країна живе не за теорією, а за демагогічними гаслами, які щораз висуваються (як старі і нові), але не реалізуються. Поки що гаслом залишається розбудова демократичної, правової, соціальної держави і євроінтеграція.

Потрібно й осмислення історичної ретроспективи націєтворчих і національно-визвольних процесів в Україні, сучасних тенденцій її національно-політичного і державного розвитку. Узагальнення ідей — шлях до генерації знань, методологічних підходів, теорій щодо перспектив України як суверенної держави, а українського суспільства — як соборної громадянської спільноти і політичної нації.

Частина I

ІСТОРИЧНІ ВИМІРИ НАЦІЄТВОРЧИХ І НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ: др. пол. ХІХ ст. — 1991 р.

1.1. Модерна українська нація. Зародження, формування й утвердження

О. П. Реснт

«Малоруссы, малороссы (иногда называемые южноруссами), представители одной из трех восточно-славянских народностей, *вместе именуемых русскими* [курсив наш — О. Р.]» — так починається стаття про українців в одній з найпопулярніших з багатотомних у Російській імперії енциклопедій, що в короткий період часу з 1900 по 1909 р. витримала чотири стереотипних видання і п'яте з додатковими двома томами. Здавалось би, позаду залишилося «довге» ХІХ ст. з його пробудженням державних і недержавних народів до усвідомленого національного буття і тут тобі (вже у модерну добу!) такий анахронізм у вигляді гасла солідного енциклопедичного видання... [1].

Але викладений у статті погляд на українців (малоросів) та їх узасмнини з іншими східно-слов'янськими народами — росіянами (великоросами) та білорусами — був інтегральною частиною російської державно-правної доктрини, яка постулювала існування «триєдиного» «русского народа». Згідно з тією ж офіційною доктриною, малороси як інтегральна складова триєдиного «русского» панівного в імперії народу мали усі законні підстави вважати себе співтворцями російської держави, її військових перемог та її літературної російської мови. Тож значна частина українців імперії тоді ще без внутрішнього конфлікту поєднувала в собі щонайменше дві ідентичності, однією з яких була офіційна загальноросійська («общерусская»).

Наскільки різоче іншим в імперську добу від сьогоденного часу було значення деяких етнополітичних категорій, добре ілю-

струє вже давно хрестоматійний вислів «Севастополь — город русской славы, славы русских моряков». Коли цей вислів у варіаціях народився у ХІХ ст., він однаковою мірою стосувався усіх трьох східно-слов'янських народів, *«вместе именуемых русскими»*, а не вказував конкретно на один, хай і найбільший серед них (якщо не брати до уваги офіцерський склад Чорноморського флоту, періоду найбільшої його військової слави, то виявиться, що серед його моряків переважали рекрути, а потім призовники з українських губерній імперії). Сьогодні ж цей вислів у цілковитому відриві від свого первісного значення перетворився на один з найефектніших, сказати б — сакральних, пропагандистських штампів-«аргументів» у спробах довести винятково російські «історичні права» на це місто.

З іншого боку, попри усю формальну повноту прав (і безправ'я також), що їх мали в самодержавній імперії малороси як індивідууми, вони, а вірніше та у часі постійно зростаюча чисельно частина з них, що відмовилася від дуалістичної ідентичності на користь модерної, української, як усвідомлена спільнота перебувала в значно гіршому становищі щодо можливості задоволення своїх національно-культурних потреб, ніж інші народи, не обтяжені офіційною належністю до державоформуючої у Російській імперії нації. Парадокс реалій буття українців у Російській імперії полягав у тому, що в той час, як інші її несхідно-слов'янські народи, маючи свій визнаний у державі статус, найчастіше — «іногородців» (юридичних або лише тільки політичних), на цій підставі вимагали, залежно від ступеня розвитку, задоволення своїх національно-культурних потреб (зазначимо — не завжди безуспішно), то українцям доводилося виборювати саме право вважатися і визнаватися з боку держави окремим народом, аби тільки мати можливість заявити про свої національно-культурні потреби та вимагати їх задоволення [2].

«Довге» ХІХ ст. у сфері національної політики Російської імперії пройшло під впливом кількох паралельних, взаємопов'язаних процесів. Патріархальна поліетнічна імперія, якою Росія була ще на початку ХІХ ст., сто років по тому під впливом російського націоналістичного дискурсу стрімко трансформувалась в імперію національну — однієї великої російської нації, яка згідно з офіційною державно-правною доктриною охоплювала собою все східно-слов'янське населення імперії. З іншого боку, національні рухи серед народів імперії прямо ставили під сумнів саму можливість здійснення названої вище трансформації Російської імперії. Успішність або неуспішність цієї трансформації чи не в

першу чергу залежала від долі в імперії українського руху, який самим вже тільки фактом свого існування руйнував і спростовував основу-основ для побудови імперії однієї панівної російської нації — офіційну доктрину про «триєдиний» «русский народ». Багатомільйонне селянське українське населення (малороси) з розмитою, часто з подвійною, невиразною, ще не сформованою ідентичністю являло собою поле запеклої битви, на якому, в кінцевому рахунку, без перебільшення вирішувалася доля імперії. Це був своєрідний етнічний субстрат, з якого влада Російської імперії цілком могла у XIX ст. виростити собі надійну опору, перетворивши позірну доктрину про «триєдиний» «русский народ» у реальну дійсність. Так само органічно і нечисленні піонери українського національного руху першої половини XIX ст., а потім і продовжувачі їхньої справи шляхом послідовної національно-культурної та політичної праці могли зростити на цьому ж етнічному субстратові модерну українську націю [2].

Ще наприкінці XVIII ст. населення українських земель, інкорпорованих до складу Російської імперії, характеризувалося значною перевагою корінних мешканців. На Лівобережжі українці становили 98,1 % населення, Слобожанщині — 85,9 %, Правобережжі — 88 %, у Степовій (Південній) Україні — 71,5 %. Упродовж XIX ст. населення України в межах Російської імперії зросло більше як утричі — з 7,7 до 23,4 млн осіб. Слід мати на увазі, що таку значну динаміку спричинив не лише його природний приріст, а й міграції інших етнічних груп. Міграційна політика царизму стала одним із визначальних важелів «інтеграції» України до складу імперії: її поглинання та русифікації. Російський царизм з допомогою усіляких пільг і привілеїв спонукав до заселення українських земель представниками інших національностей, передусім німцями, греками, болгарами, сербами тощо. Найбільше ж заохочувалися до цього росіяни.

Про колонізаторську національну політику царизму свідчить структура міського населення України. Наприкінці XIX ст. корінні мешканці становили тут не більше третини. Найменше українців проживало у великих містах: в Одесі, наприклад, їх налічувалося не більше 6 % усього населення, навіть у Києві — лише 22 %. Загалом у промисловості, на транспорті та в торгівлі працювало трохи більше 9 % українців. А серед учених, митців, медичних працівників, церковних служителів їх було й того менше — 0,5 %.

Наприкінці XIX ст. внаслідок переселенських рухів частка корінних жителів України зменшилася з 90 до 80 %. Натомість збіль-

шилася кількість росіян: у той період частка останніх серед населення України становила майже 12 %. Найбільше їх було серед чиновництва, купецтва й робітництва на Лівобережжі та Півдні України. Разом із зрусифікованими українцями вони становили тут більшість міського населення [2].

Українці в XIX — на початку XX ст. перетворилися на аграрну націю, що визначальним чином вплинуло на формування психологічного, соціокультурного архетипу, а також здатність суспільства до самоорганізації, усвідомлення корпоративних та національних інтересів і їх захисту [3].

Інкорпорація українських земель супроводжувалася нівелюванням особливостей їх територіально-адміністративного устрою, форм самоуправління, усталених судових інституцій тощо. Україну взагалі «оголосили» природним продовженням Росії, а її населення — спорідненим російському. На цій підставі не припускалася навіть думка про те, що в Малоросії мешкає народ зі своєю багатовіковою історією, власними культурою, звичаями, побутом, мовою. Ідею автономії України в складі імперії було поховано ще з ліквідацією Гетьманщини.

Однаке побоювання рецидивів національних виявів змушували царський уряд вдаватися до запобіжних заходів. Українські міста заповнила російська бюрократія та військові. Тут вони почувалися як повновладні господарі. А чиновники-українці, як і заможні міщани та духівництво, також здебільшого зрікалися рідної мови. Пожалування козацькій старшині прав російського дворянства, теж серед іншого сприяло швидкому засвоєнню нею тодішнього варіанта російської мови. Оскільки найбільш очевидним атрибутом кожного народу та вагомою підставою для його ідентичності є мова, саме навколо мовного питання точилася основна боротьба в контексті «українського питання». Проте серед української освіченої еліти були патріотично налаштовані люди, які не сприймали русифікаторської політики царизму. У їхній пам'яті жили культурні та державницькі традиції української мисливщини.

Звернення до історичної пам'яті, дослідження минувшини та сьогодення в історичному й етнографічному вимірах, започаткування інституцій, що проводили таку роботу, — усе це важливі складові початкового етапу процесу формування національного самоусвідомлення у будь-якому національному русі. Ідею самобутності України живили історико-етнографічні праці, публіцистичні та художні твори, що з'явилися в першій половині XIX ст., а також нові філософські та соціальні концепції, що поширюва-

лись із Західної Європи. Так, великої популярності серед освічених кіл набула теорія німецького філософа Гердера, який обстоював ідею існування людства не в універсальних формах, а в особливих національних виявах, головними з яких є мова й культура. Теорія Гердера стимулювала осмислення таких феноменів, як національна самобутність, свідомість тощо [4].

Одним із визначальних чинників формування національної свідомості в Україні стало поширення історичних знань. Воно єднало людей усвідомленням спільності їхньої долі, викликало почуття любові до Батьківщини, до славного та водночас тяжкого минулого, відроджувало у пам'яті образи історичних діячів. Знання історії України черпалися з козацьких літописів XVII—XVIII ст. — Самовидця, Величка, Граб'янки, а також з «Історії русів». Рукописи цих творів переписувалися й поширювалися серед освіченої громадськості. 1822 р. в світ вийшла перша узагальнююча чотири томна праця з історії України Дмитра Бантиша-Каменського. Автор обстоював право України на автономне козацьке самоврядування. Ще більше оригіналів документів (на жаль, у тому числі й недостовірних) вміщено в п'яти томній праці з історії України Миколи Маркевича, що побачила світ у 1842—1843 рр. У ній широко використано відомості козацьких літописців XVII—XVIII ст. Саме за цю працю Маркевича розкритикував відомий російський літератор Віссаріон Белінський. У рецензії, опублікованій у часописі «Отечественные записки», він засудив автора за прагнення викладати історію України як самостійну, незалежну від історії Росії. Однак ні ця критика, ні те, що обидві праці — Бантиша-Каменського й Маркевича — були надруковані поза межами України (в Москві), не завадило їм набути широкої популярності серед української інтелігенції. Вони сприяли утвердженню у сучасників усвідомлення належності до окремого народу зі славною та героїчною історією.

У зв'язку зі зростанням у широкій громадській цікавості до української минувшини розгорнув активну діяльність з видання рукописних пам'яток Осип Бодянский. Українець, родом із Полтавщини, він став славістом за освітою та фахом, професором Московського університету. У 1846—1848 рр. учений очолював часопис «Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете». На його сторінках завдяки О. Бодянському вперше побачили світ такі пам'ятки української історіографії, як «Літопис Самовидця», літописні праці А. Рігільмана, П. Симоновського, а серед них і блискучий анонімний історико-публіцистичний памфлет «Історія русів»,

який засуджував запровадження кріпацтва та ліквідацію автономного самоврядування на Лівобережжі і Слобожанщині [3].

Створена 1843 р. при київському генерал-губернаторові Тимчасова археографічна комісія у своїй діяльності вийшла далеко за межі головного завдання, поставленого російським урядом: довести, що Правобережна Україна й Волинь, приєднані до імперії наприкінці XVIII ст., — «край истинно русский». Величезна кількість історичних документів, знайдених у громадських і приватних архівах і виданих членами комісії під керівництвом таких авторитетних істориків, як Михайло Максимович, Микола Костомаров, Микола Іванишев та інші, доводила, що насправді — це регіон український. Тож українська історична наука безпосередньо впливала на формування національної самосвідомості українців, набувала значення першорядного чинника цього процесу.

Українське національне відродження нерозривно пов'язане з діяльністю навчальних закладів, де виникали гуртки викладачів і студентів, члени яких ставили за мету вивчати історію, мову, народну творчість України, популяризувати ці знання серед широких верств населення. Одним із перших осередків національного відродження стала Слобожанщина, де у листопаді 1804 р. було засновано перший у підросійській Україні університет (відкрився у січні 1805 р.). Він став не лише науково-освітнім центром Слобідської й Лівобережної України, а й провідником національної культури в краї. При університеті було засновано друкарню та книгарню, започатковано видання газет, журналів, альманахів. Ці видання висвітлювали не лише соціально-економічне та політичне життя регіону, а й історичне минуле українського народу, самотність його культури.

Перший в Україні масовий популярний часопис «Украинский вестник», що виходив у Харкові з 1816 по 1819 р., проголосив своїм девізом: «Сприяти всебічному піднесенню науки та літератури». Часопис активно популяризував знання з історії, етнографії, географії України, висміював схилення багатьох українських дворян і міщан перед усім іноземним, виховував шанобливе ставлення до національної культури, радив широко використовувати рідну мову на сторінках друкованих видань і публікувати нею праці вчених. «Украинский вестник» першим серед журналів започаткував друкування матеріалів українською мовою. Зокрема, професор (згодом — ректор) Харківського університету Петро Гулак-Артемівський друкував тут рідною мовою свої поетичні твори.

Григорій Квітка-Основ'яненко довів, що українською мовою можна писати й високохудожні прозові твори. Його «Малоросійські повісті», видані в Харкові 1832 р., мали величезний успіх у середовищі освіченої публіки, яка назвала їх автора батьком української прози. А прості селяни, які також були знайомі з творами Квітки-Основ'яненка, шанобливо називали його народним письменником. Навколо Квітки-Основ'яненка гуртувалася передова молодь Харкова. Як директор і режисер він керував роботою стаціонарного професійного театру, репертуар якого поповнював своїми власними драматичними творами.

Під його безпосереднім впливом захопився літературною творчістю українською мовою випускник Харківського університету Микола Костомаров, який пізніше здобув славу видатного історика України. Та й усі написані ним у молоді роки драми та поеми — це художні твори історичної тематики. 1843 р. він опублікував, а наступного року захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня магістра, спеціально присвячену вивченню народно-поетичної творчості як важливого джерела достовірних відомостей про історичне минуле України [5]. Ще один талановитий вихованець Харківського університету (згодом — його професор) Ізмаїл Срезневський започаткував записи з перших уст і наукове вивчення українських народних пісень і дум на історичні теми. У 30-х рр. XIX ст. в Харкові побачила світ його фольклорна збірка «Запорозька старовина» (витримала три випуски). Він же перший виступив 1834 р. в пресі за якнайширше використання української мови, висловивши тверде переконання в тому, що на неї чекає літературна слава.

До справи українського національно-культурного відродження долучається й Київський університет, заснований 1834 р. Його перший ректор Михайло Максимович упорядкував і видав три збірки українських народних пісень. У такій самій збірці Платона Лукашевича, що побачила світ 1836 р., вперше разом були подані фольклорні записи, зроблені як у Східній, так і в Західній Україні. Українська пісня, дума, казка так захопили молодь, що вона побажала самостійно з перших уст робити записи усної народної творчості та знайомити з ними широку громадськість, публікуючи їх у періодичних виданнях чи окремими книжками. Поступово вдосконалюється справа опрацювання та популяризації фольклорних творів. Від простого записування дослідники переходять до наукового аналізу кожного окремого твору. Національне відродження в Україні додавало наснаги подвижникам національного духу, які дбали про масове

поширення національної свідомості. Як важливий чинник у цій справі їм добре прислужилася видана 1840 р. в Петербурзі збірка поезій «Кобзар» тоді ще невідомого широкому загалу читачів автора — Тараса Шевченка.

Пошук національної ідентичності представниками української інтелігенції на початку XIX ст. не мав політичного забарвлення. Його підживлювала тільки любов до рідної мови, літератури, історії, фольклору, звичаїв. Однак уже в 30—40-х рр. культурно-просвітницька діяльність інтелігенції набуває перших ознак політичного характеру. Так, у стінах Харківського університету діяло літературне об'єднання, започатковане студентами А. Метлинським, Л. Боровиковським, О. Корсунем. У своїх поетичних творах вони пропагували лицарські подвиги запорозьких козаків — цих найактивніших, самовідданих захисників батьківщини, козацькі громадські порядки як загальнолюдський ідеал суспільно-політичного устрою та соціальної справедливості. «Харківські романтики» були впевнені, що своїми творами, написаними по-українськи, вони рятують «умираючу мову». З усім цим вони пов'язували сподівання якщо не на автономний суспільно-політичний устрій України, то принаймні на збереження звичного побуту та давніх традицій її духовної культури.

На початку 40-х рр. XIX ст. одним із провідних центрів національного руху стає Київ. Студенти й молоді викладачі місцевого університету організували таємний гурток «Київська молода», поставивши за мету сприяти розвитку духовних сил українського народу й звільненню селян із кріпацтва.

Найактивніші діячі «Київської молоді» — учитель із Полтави Василь Білозерський, службовець канцелярії генерал-губернатора Микола Гулак і професор Київського університету Микола Костомаров створили навесні 1846 р. нелегальну політичну організацію — Кирило-Мефодіївське товариство (братство). Воно дістало назву на честь відомих слов'янських братів-просвітників, православних святих Кирила та Мефодія. У засіданнях товариства активну участь брали поет і художник Тарас Шевченко; письменник і педагог, автор «Української граматики» й української абетки, яка увійшла в історію під назвою «кулішівка» (нею й донині друкують книжки), Пантелеймон Куліш; полтавський поміщик, педагог і журналіст, який здобув вищу освіту в Парижі, Микола Савич; поет і перекладач Олександр Навроцький; етнограф і фольклорист Опанас Маркевич; педагог Іван Посяда; поет і публіцист, автор правознавчого трактату «Ідеали держави» Георгій Андрузький; педагоги Олександр Тулуб і Дмитро Пильчиков.

Головною метою своєї діяльності Кирило-Мефодіївське товариство вважало утвердження національно-державної незалежності України на основі демократичного ладу в конфедеративній спільці з іншими незалежними слов'янськими країнами. Кожна з цих держав мала б становити окремий штат або розподілятися на кілька штатів. Київ мав стати центральним містом конфедеративної спільки, в якому раз на чотири роки збирався б найвищий консультативно-регуляторний щодо міждержавних відносин орган — собор (або сейм). Для загального захисту конфедерації від зовнішніх ворогів передбачалося створити невелике регулярне військо, а кожний штат мав би свої збройні сили та міліцейські формування. Усі громадяни мусили навчатися військової справи, щоб бути готовими в разі війни стати на захист батьківщини. Декларувалися також громадянські права Всеслов'янської конфедерації й України в ній, передбачалися скасування станів, смертної кари й тілесних покарань, обов'язкове початкове навчання, свобода віросповідання. Члени братства виступали за повалення царського самодержавства та ліквідацію кріпацтва у Російській імперії.

Громадська діяльність кириломефодіївців зосереджувалася навколо освіти народу та пошуку шляхів піднесення економіки України. Зокрема, вони збирали кошти для видання популярних книжок із практичними рекомендаціями сільським господарям, склали проект запровадження в Україні широкої мережі навчальних закладів.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало трохи більше року. Навесні 1847 р. царська влада заарештувала постійних учасників його засідань і під конвоєм відправила їх до Петербурга. Після ретельного слідства братчиків покарали засланням у віддалені райони імперії, а Т. Шевченка відправили в солдатчину із заборонаю писати й малювати. Особливо жорстоке покарання Тараса Григоровича зумовлювалося тим, що його поезія становила загрозу для царизму. У слідчій справі з цього приводу зазначалося: «Вірші Шевченка були тим небезпечнішими, що в Малоросії, де багато хто захоплювався його творами, могла поширитися думка про уявне блаженство минулих часів і про можливість України існувати у вигляді окремої держави».

Оцінюючи вплив братства на інтелектуальну еліту, М. Грушевський зазначив, що «...Від Кирило-Мефодіївського братства веде свою історію весь український політичний рух».

З ліквідацією Кирило-Мефодіївського товариства політична складова українського руху у Російській імперії на певний час

згасає. Пожвавлення активності українофілів здебільшого довкола культурно-освітніх питань припадає на початок доби Великих реформ у Російській імперії. На початку 60-х рр. XIX ст. українська ліберально-демократична еліта Києва, Одеси, Полтави й Чернігова почала гуртуватися в самодіяльні напівлегальні об'єднання — так звані громади. Певних програм і статутів громади зазвичай не мали, але їх членів єднала національна українська ідея на демократичному ґрунті. Громади опікувалися переважно проведенням культурно-освітніх заходів. Чимало їх учасників брало участь у роботі недільних шкіл, ці люди видавали підручники, збирали та публікували збірки усної народної творчості.

Проте навіть легальна культурно-просвітницька діяльність громад насторожувала російський царизм. Особливе занепокоєння спочатку викликали намагання українофілів створити систему освіти для простого народу таки ж народною мовою, що в умовах звільнення багатомільйонної маси селян від кріпацтва породжувало очікування соціальних катаклізмів і страхи, що створена українофілами мережа недільних шкіл для народу може бути використана як засіб пропаганди [6]. Усе це накладалося на стрімке загострення «польського питання» напередодні Повстання 1863—1864 рр.

Циркуляр від 18 липня 1863 р. Київському, Московському та Петербурзькому цензурним комітетам, що увійшов в історію за прізвищем міністра внутрішніх справ П. Валуєва, який його підписав, відкрив собою цілу епоху репресивних заходів російської імперської влади щодо українського руху на етапі його модернізації, ставши певним виразним символом такої її політики. Поза тим, тривалий час найбільш дошкульне й таке, що стало «крилатим», формулювання циркуляру абсолютно незаслужено приписувалося самому міністрові, хоч воно йому насправді і не належало. Відомі рядки циркуляру: «... Самый вопрос о пользе и возможности употребления в школах этого [малороссийского] наречия не только не решен, но даже возбуждение этого вопроса принято большинством малороссиян с негодованием, часто высказывающимся в печати. Они весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое их простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши; что общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссами, и в особенности поляками, так называемый украинский язык. Лиц того

кружка, который усиливается доказывать противное, большинство самих малороссов упрекает в сепаратистских замыслах, враждебных к России и гибельных для Малороссии» — майже дослівно було взято з листа, надісланого 27 червня 1863 р. П. Валуєву головою Київського цензурного комітету Новицьким, який уклав його на основі записки, отриманої від цензора Лазова [6].

Самозакриття «Основи», Валуєвський циркуляр, заслання одних українофілів і залучення на державну службу у Царстві Польському інших, припинення діяльності Київської Громади — все це призвело до того, що в українському національному русі настав, за влучним визначенням М. Драгоманова, антракт, промовистим свідченням якого є той факт, що за шість років після видання Валуєвського циркуляру вийшло друком стільки ж назв книг українською, як за один лише 1862 р. [7].

На початку 1870-х рр. на тлі чергового загального у Російській імперії пожвавлення суспільно-політичного життя непомітно закінчився й майже десятирічний «антракт» у розвитку українського руху. Заборонні положення Валуєвського циркуляру не втратили чинності, проте дух певної лібералізації не міг не позначитися на практиці їх застосування — на них звертали все менше і менше уваги. Громадівський рух не лише відновився, а й навіть пожвавився. Він став організованішим і цілеспрямованішим. Із діячів громадівського руху з'їзди громадівців Києва, Полтави, Одеси обрали Раду — центральний керівний орган «федеративного об'єднання громад» усієї України. До складу Ради ввійшли видатні діячі науки та культури, зокрема В. Антонович, О. Русова, П. Чубинський. У лавах активних громадівців були М. Лисенко, М. Старицький, О. Кониський, В. Самійленко, П. Рудченко (Мирний), М. Драгоманов, С. Подолинський.

Відновлення громадівського руху та особливо ефективно використання українофілами у своїй діяльності легальних можливостей відкритого 13 лютого 1873 р. за сприяння київського генерал-губернатора Дондукова-Корсакова Київського відділу Російського імператорського географічного товариства (РГТ), а також керованої ними редакції газети «Киевский телеграф» — усе це швидко привело до загострення на ґрунті світоглядно-національних розбіжностей у взаєминах між українофілами та їхніми опонентами з числа малоросів, які обстоювали офіційний концепт «триєдиної» національної ідентичності східно-слов'янських народностей під спільним ім'ям «русский». Додаткової гостроти ситуації надавав особистісний конфлікт між провідними українофілами у Київському відділі Російського географічного

товариства — його секретарем П. Чубинським і фактичним редактором «Киевского телеграфа» М. Драгомановим, з одного боку, та їхніми опонентами, теж співзасновниками відділу — головою Київської археографічної комісії М. Юзефовичем і редактором і видавцем «Киевлянина» В. Шульгіним — з іншого. Програвши боротьбу за вплив на генерал-губернатора Дондукова-Корсакова та не маючи за собою більшості у Київському відділі РГТ, останні, гучно вийшовши з його членів, розв'язали у пресі кампанію проти нього та українофілів [6].

У жовтні 1875 р. М. Юзефович подав на розгляд міністра внутрішніх справ Тимашева записку, в якій характеризував українофільський рух як «измышление австрийско-польской интриги». Він же підготував затверджений Народою 24 квітня 1876 р. проєкт її рішення з 11-ти пунктів, а далі домігся його підпису 18 травня 1876 р. в Емсі імператором Олександром II у більш жорстких формулюваннях, ніж це планувалося Тимашевим, зокрема, наполігши на закритті Київського відділу РГТ і на висилці з краю П. Чубинського та М. Драгоманова.

Емським указом, що зі зрозумілих причин в українофільських колах дістав назву «закон Юзефовича», не дозволялося не тільки друкувати «на малорусском наречии» оригінальні та перекладні твори, окрім історичних пам'яток за умови їх друку загальноросійським правописом, а не «кулішівкою», а й завозити у межі Російської імперії такі книжки, надруковані за кордоном. Також заборонялися будь-які українські сценічні вистави, тексти до нот і публічні читання («как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций»). Встановлювався ретельний нагляд по навчальному відомству за політичною благонадійністю вчителів і викладачів «по отношению к украинофильским тенденциям» (неблагонадійних пропонувалося переводити на службу у великоросійські губернії, замінюючи їх викладачами звідти), а також за недопущенням викладання будь-яких предметів «на малорусском наречии» в початкових училищах. З бібліотек усіх нижчих і середніх училищ підлягали вилученню раніше надруковані українською мовою книги, заборонені указом.

Із впровадженням у життя суворих, а у деяких пунктах — бездумно понаднадмірних правил Емського указу українофільський рух у Російській імперії не згас, а тільки помітно зросло морально-психологічне відчуження його прибічників від російської ідеології, що вже у наступному поколінні мало своїм результатом поворот від етнографічного культурництва до формування національно-політичних цілей і вироблення програм з їх досягнення.

Окрім того, позбавлена відповідних можливостей у себе на батьківщині значна частина української інтелігенції перенесла свою громадську, наукову та видавничу діяльність за кордон, переважно в австро-угорську Галичину, що багаторазово збільшило роль зовнішньополітичного чинника в «українському питанні» у найменш прийнятному для офіційного Петербурга варіанті.

Так, М. Драгоманов і С. Подолинський виїхали на початку 1876 р. за кордон і заснували згодом у Швейцарії українську вільну пресу. В Женеві вони публікували те, що не могло бути видане у Російській імперії. У «Передовому слові» до «Громади» 1878 р. М. Драгоманов виклав кредо «громадівського соціалізму»: насамперед у ньому наголошувалося, що «український соціалізм не партія, а громада» — об'єднання тісно пов'язаних між собою товариств. Програмні засади М. Драгоманова базувалися, зокрема, на таких гаслах: «жити по своїй волі на своїй землі», «чиста справа потребує чистих рук» тощо. Політичний аспект його програми передбачав забезпечення Україні автономних прав [7].

Найпоміркованіші старі громадівці у 80—90-х рр. згуртувалися навколо редакції часопису «Киевская старина», що з 1882 р. видавався у Києві. Тут і в інших містах України вони й далі займалися культурно-освітньою діяльністю, а коли на початку ХХ ст. стали організовуватися українські національні партії, то колишні громадівці почали вступати до їхніх лав.

Так, створена 1900 р. з ініціативи керівників студентських громад Харкова — Дмитра Антоновича (син відомого історика-«старогромадівця») та Михайла Русова — разом із представниками таких самих громад Києва, Полтави, Чернігова Револьюційна українська партія (РУП), ще не маючи ні статуту, ні програми, відразу ж проголосила себе виразником інтересів селянства, в якому вбачала основу української нації. Свої визвольні ідеї рупівці викладали на сторінках нелегальних періодичних видань — газети «Селянин» і журналу «Гасло». Один із лідерів РУП, харківський юрист Микола Міхновський у програмній праці «Самостійна Україна» висунув гасло «Україна для українців».

1904 р. в Києві було створено ще дві українські національні партії: Українську демократичну партію (УДП) на чолі з поміркованими громадськими діячами Олександром Лотоцьким і Євгеном Чикаленком та Українську радикальну партію (УРП) на чолі з письменниками Борисом Грінченком і Сергієм Єфремовим. Обидві партії — нечисельні за складом — стояли на ліберальних позиціях, обстоювали встановлення в Російській імперії консти-

туційної монархії, яка б надала Україні право на автономію. Уже наступного року вони злилися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП).

1905 р. відбулася реорганізація залишків РУП, яка після цього прибрала іншу назву — Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП). Її провідниками були мистецтвознавець Дмитро Антонович, письменник Володимир Винниченко, журналіст Симон Петлюра і вчений-соціолог Микола Порш.

Чисельнішою (близько 6 тис. членів) на той час була Українська соціал-демократична спілка. Вона закликала пролетарів міста й села розгортати страйковий рух. Збройного повстання як форми революційної боротьби УСДС не схвалювала, а земельне питання пропонувала розв'язати демократичним шляхом: постановою спеціально для цього скликаної Всенародної конституційної ради. Спілчанська газета «Правда» друкувалась у Львові, а розповсюджувалася в Наддніпрянщині. Найбільшою популярністю преса й листівки Спілки користувалися серед залізничників і сільськогосподарських робітників.

В умовах загального спаду політичної активності після революції 1905—1907 рр. знекровлена арештами і переслідуванням з боку влади українська соціал-демократія (УСДРП та Спілка) не змогла виробити чіткої тактики своєї діяльності. 1909 р. Спілка розпалася, а керівники УСДРП — Симон Петлюра і Валентин Садовський — стали шукати союзника у новоорганізованому 1907 р. міжпартійному політичному блоці українських ліберальних діячів (здебільшого з колишніх членів Української демократично-радикальної партії, що самоліквідувалася) — Товаристві українських поступовців (ТУП), яке обстоювало конституційно-парламентський шлях боротьби за «українську справу».

Провідники ТУП — Михайло Грушевський, Сергій Єфремов і Дмитро Дорошенко — на той час уже мали певний парламентський досвід. Вони не були депутатами перших трьох скликань Державної думи Російської імперії, проте керували діяльністю створеного за їх ініціативою припарламентського політичного клубу — «Української думської громади». На його засіданнях, у яких добровільно брали участь окремі депутати від українських губерній, обговорювалися питання парламентської тактики, зміст виголошених і майбутніх промов. Спілкування в «Українській думській громаді» національно свідомої української інтелігенції із селянськими депутатами з України було корисним для обох сторін. З думської трибуни почали виголошувати промови проти соціального й національного гноблення українсько-

го народу, зокрема обстоювалося його право на освіту рідною мовою.

«Українське питання» з початку ХХ ст. поступово і неухильно пересувалося в центр суспільного життя підросійської України, набуваючи поміж іншими статусу одного з найголовніших. Українська громадськість домагалася безплатного загального навчання рідною мовою в школах, права користуватися нею в пресі, на сцені, в державних установах. У цьому вона дістала підтримку з боку Російської академії наук. Її члени Федір Корш, Олексій Шахматов та інші склали 1903 р. ґрунтовну записку та винесли її на розгляд загальних зборів Російської академії наук і після схвалення надіслали до уряду. Записка учених категорично вимагала дозволити говорити публічно й друкувати книжки українською мовою [7].

У зв'язку з революційними подіями 1905—1907 рр. та даруванням височайшим маніфестом 17 жовтня 1905 р. основних політичних свобод (слова, зібрань, друку) український рух у Російській імперії отримав низку важливих легальних можливостей для свого розвитку.

Невдовзі по тому стала виходити періодика українською мовою. 1906 р. в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі й інших містах України, а також у Петербурзі та Москві з'явилося 18 українських газет і журналів. Перейшов на українську мову найстаріший на той час в Україні журнал «Киевская старина». Він почав видаватися під назвою «Україна», але проіснував недовго — лише до кінця 1907 р. У міру спаду й відступу революції царизм під різними приводами закривав одне за одним україномовні періодичні видання.

Зазнавали переслідувань царських властей також засновані в період революції 1905—1907 рр. українські культурно-просвітницькі організації — «Просвіти». Ними керували демократичні та ліберальні діячі із середовища національно свідомої української інтелігенції. Активну участь у роботі просвіт брали найвидатніші діячі української культури, літератури, мистецтва, науки: в Києві — Борис Грінченко, Лариса Косач (Леся Українка), Микола Лисенко; в Чернігові — Михайло Коцюбинський; у Полтаві — Панас Рудченко (Панас Мирний); у Катеринославі — Дмитро Яворницький; в Одесі — Михайло Комаров; у Миколаєві — Микола Аркас. «Просвіти» влаштовували бібліотеки й читальні для населення, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, організовували українознавчі лекції (здебільшого на теми з іс-

торії та культури України), вистави й концерти з участю самодіяльних акторів.

Влада всіляко перешкоджала діяльності «Просвіт». Вона побоювалася пропагованих ними ідей, що могли похитнути підвалини імперії. «Просвіти» проголосили, а деякі з них навіть записали в своїх статутах наміри розвивати національну самосвідомість народних мас. Водночас «Просвіти» не обмежувалися вузьконаціональними питаннями. Вони встановлювали ділові зв'язки з культурними діячами інших народів Російської імперії, а також з українцями на західноукраїнських землях, які перебували під владою Австро-Угорської монархії.

На засіданнях Державної думи четвертого скликання, яка розпочала свою роботу 1912 р., про «українське питання» заговорили й депутати від робітництва України. А коли 1914 р. російський уряд фактично заборонив повсюдно святкувати 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка, це викликало протест більшості депутатів Державної думи: від крайніх лівих до крайніх правих. Зокрема, багатий землевласник граф Капніст — публічно заявив, що заборона Шевченкового ювілею є образою для всієї України [8].

Характерно, що саме відзначенням ювілеїв і річниць визначних українських постатей культурно-мистецького життя недалекого минулого (Івана Котляревського 1903 р. і Тараса Шевченка 1911 та 1914 рр.) — судилося стати в останні десятиріччя існування Російської імперії тим мобілізуючим як прихильників, так і ідейних супротивників українського руху «інформаційним приводом», що привертав до себе увагу широкого загалу, ставив «українське питання» на порядок денний суспільного дискурсу та слугував потужним поштовхом до різкого збільшення числа пробуджених до свідомого національного життя неофітів.

20 січня 1910 р. з'являється циркуляр губернаторам про «інородчеські товариства» за підписом П. А. Столипіна як міністра внутрішніх справ з вимогою припинити реєстрацію «інородчеських», у тому числі і «українських», національних культурно-просвітницьких товариств як таких, що «мають на меті об'єднання «інородчеських» елементів на ґрунті виключно національних інтересів», а тому становлять, на думку міністра, загрозу «громадському спокою та безпеці». Водночас циркуляр закликав губернаторів у разі наявності для того підстав до закриття встановленим порядком уже зареєстрованих «інородчеських товариств».

Те, чого так довго марно домагалися провідники українського національного руху у Російській імперії — офіційного визнання окремішності від народу російського українців і їхньої національної самобутності, — було зроблено руками голови Ради міністрів і водночас міністра внутрішніх справ — «своїї людини» у російському націоналістичному дискурсі початку ХХ ст., тісно пов'язаної з російськими (у сенсі доктрини про «триєдиний» народ) націоналістичними організаціями імперії, зокрема й тими, що діяли на її українських теренах. Відомо, що П. А. Столипін неодноразово приймав депутації від таких організацій Південно-Західного краю (зокрема — «Киевского клуба русских националистов») і мав можливість бути добре обізнаним з їхніми поглядами на «українське питання». І тим не менш, саме він підписав циркуляр, який уперше у державній практиці Російської імперії фактично спростував офіційну доктрину про «триєдиний» «русский народ», «вилучивши» зі складу останнього українців (малоросів), чим надав їм формальне право заявити про свої національні потреби як окремого народу імперії, а в той же час позбавив прав як її народотворця. Тож не дивно, що саме малороси з подвійною ідентичністю, які не відкидали її загальноросійської («общерусской») складової, з табору ідейних опонентів українського руху першими відчули «дискомфорт» від ключового формулювання Столипінського циркуляру і почали доводити неприпустимість вжитих у документі «штампів».

Столипінський циркуляр від 20 січня 1910 р. був документом фактично прямої репресивної щодо українського руху у його легальних формах дії. Він не тільки значно ускладнив реєстрацію нових українських товариств, звівши саму її можливість майже нанівець, а й призвів у порядку перегляду діяльності вже раніше зареєстрованих, до закриття частини з них. Одним з найбільш дошкульних для українського руху безпосереднім його наслідком було закриття «назавжди» 8 квітня 1910 р. потужної та впливової Київської «Прогресу».

До початку I світової війни Департамент поліції МВС організаційно спромігся забезпечити щільний нагляд за проявами українського руху в усіх його формах, а також систематизувати зібраний матеріал на доволі високому аналітичному рівні у виданій у другій половині 1916 р. ґрунтовній «Записке об украинском движении за 1914—1916 годы», яка і до сьогодні зберігає актуальність як непересічне інформативне джерело з історії українського руху у зазначений період [9]. Як засвідчує «Запис-

ка»: «Украинское движение в России всех оттенков и направлений есть течение противогосударственное, и если за культурно-просветительным направлением украинства можно признать известную безопасность для государственного порядка, то эту безопасность при широком государственном взгляде на этот вопрос надлежит считать делом времени, так как и в исключительно культурном течении украинства посеяны зерна обособленности населения Малороссии, именуемого украинским народом, — той обособленности, на почве которой могут легко произрастать весьма заманчивые для украинцев политические тенденции, угрожающие государственному порядку. Сущность украинского движения сводится к отторжению Малороссии от Российской империи и образованию из нее самостоятельной политической единицы» [8].

Не секрет, що одним із найважливіших завдань Російської імперії у Першій світовій війні була інкорпорація населених українцями Східної Галичини, Північної Буковини та Угорської Русі (Закарпаття). Така мета публічно була задекларована під гаслом «Да не будет больше Подъяремной Руси!» вже 5 серпня 1914 р. у відозві верховного головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича «К русскому народу в Австрии». Стратегічні плани Російської імперії не в останню чергу були продиктовані наміром знищити «закордонну базу» українського руху з тим, щоб далі радикально покінчити з цим рухом вже у самій імперії.

Помилково відчувши можливість «близької смерті» українського руху і намагаючись пришвидшити її настання, російська влада заходила у брутальний, репресивний спосіб ставити «фінальну крапку» в його історії. Але такі дії не призвели до його зникнення, а сприяли активізації нелегальних форм українського руху; превентивні арешти та заслання найбільш авторитетних провідників-символів, таких, як професор М. Грушевський і митрополит греко-католицької церкви Андрей Шептицький, так само, як і відверто репресивне ставлення до будь-яких організаційних форм українського життя в окупованих Східній Галичині та Буковині, сприяли радикалізації настроїв в українському середовищі, а також завдавали політиці російської влади відчутних «іміджевих» втрат в очах російської та світової громадської думки.

Саме I світова війна в сукупності всіх її внутрішніх і зовнішніх чинників стала потужним чинником модернізації українського суспільства та каталізатором формування модерної української

нації, що швидко постала на ґрунті донедавна ще «сонного» багатомільйонного, переважно селянського народу [10].

Активна культурно-просвітницька та ідеологічно-пропагандистська діяльність учасників національного руху підготувала підґрунтя для розв'язання «українського питання» на політичному рівні. Поява українських політичних партій, декларація в їхніх програмах вимог демократичного розв'язання національного питання в Російській імперії виводили визвольний рух на якісно новий рівень. Революційні події 1905—1907 рр. створили можливість для легального волевиявлення тієї частини українського суспільства, яка вважала своїм громадянським обов'язком боротися за свободу власного народу, за його право на самобутній і вільний розвиток. Апогеєм цих зусиль стали визвольні змагання 1917—1921 рр., які увінчалися відродженням (хоча й тимчасовим) суверенної Української держави.

Аби зрозуміти, який величезний стрибок у своєму розвитку: від особистої справи сотень подвижників до свідомої позиції значно ширших кіл — зробив у перші два десятиліття ХХ ст. український рух у Російській імперії, варто пригадати хоча й не позбавлений певного перебільшення, проте дуже влучний образ, використаний Євгеном Чикаленком при описі полтавських урочистостей 1903 р. з нагоди ювілею І. Котляревського. Згадуючи, що чи не всі свідомі українські діячі, які вирушали на урочистості до Полтави з Києва або через Київ (включно з делегацією від українських товариств та організацій Австро-Угорщини) розмістилися у двох вагонах одного потяга, Є.Чикаленко писав у своїх «Спогадах»: «Жартуючи, казали ми, що коли, боронь Боже, наш поїзд розіб'ється, то надовго припиниться відродження української нації...». І поряд, для контрасту, враження від величезного українського, але ще не пробудженого до свідомої національної праці селянського океану: «Від Перемишля чи Львова їдеться майже добу до Києва, другої півдобы до Полтави і все територією, суцільно заселеною українським народом, і тільки в степах понад Чорним морем можна зрідка наїхати на колонії — волоські, німецькі та інші, а то все одна українська мова, майже без одмін, без діалектів від Карпат до Кавказу. І так можна їхати серед суцільного українського населення і третю добу аж до Дону...». Цей українськомовний на кілька діб подорожі залізницею океан ще треба було зробити своїм союзником тим «двом вагонам» свідомих українських діячів початку ХХ ст., які намагалися говорити від його імені про його нагальні потреби у сфері національного життя.

Література

1. *Миллер А.* Украинский вопрос в Российской империи / А. Миллер. — К.: Laurus, 2013. — Вип. 3: Золотые ворота. — 416 с.
2. *Реєнт О. П.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.) / О. П. Реєнт. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — 340 с.
3. *Каппелер А.* Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії / Каппелер А. // Київська старовина (Науковий історико-філологічний журнал). — 2001. — № 5. — С. 8—20.
4. *Коккьяра Д.* История фольклористики в Европе / Д. Коккьяра. — М.: Изд-во иностр. лит., 1960. — 691 с.
5. *Пінчук Ю. А.* Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю. А. Пінчук. — К.: Інститут історії України, 2009. — 306 с.
6. *Вульпиус Р.* Языковая политика в Российской Империи и украинский перевод Библии (1860—1906) / Вульпиус Р. // *Ab imperio.* — 2005. — № 2. — С. 191—224.
7. *Лисяк-Рудницький І.* Драгоманов Михайло / Лисяк-Рудницький І. // *Енциклопедія українознавства: Словникова частина* / гол. ред. Кубійович В. — Львів: Молоде життя, 1993. — С. 589—591.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 320, оп. 1, спр. 1147, 81. — зв. арк.
9. *Реєнт О. П.* Перша світова війна і Україна / Реєнт О. П., Сердюк О. В. — К.: Генеза, 2004. — 472 с.
10. *Грицак Я.* Нариси з історії України: формування модерної української нації / Я. Грицак. — К.: Генеза, 2000. — 249 с.

1.2. Місцеве самоврядування України кінця XIX ст. як спроба об'єднання сил суспільства

О. М. Обметко

Процес формування політичної нації є тривалим і багатовимірним. Цей шлях мав починатися від самих низів і за підтримки елітарних прошарків суспільства завершитися консолідацією усієї нації. У з'ясуванні сутності нації важливим є питання чинників, що впливали на її формування. З історичного досвіду відомо, що формування націй у Європі кінця XIX — початку XX ст. відбувалося за етнічною ознакою на базі одного етносу, який претендував на домінування. В українських землях у складі Російської імперії означений період характеризується проведенням цілої низ-

ки реформ, що суттєво вплинули на життя суспільства та консолідацію української нації. Одним із чинників, що позначився на розвитку української спільноти, була реформа місцевого самоврядування 1864 року.

Проведення земської реформи та її соціальна база в Україні багато в чому залежали від позиції царизму відносно становлення земств. Як відомо, земства було введено царизмом на Лівобережжі у 1864 р. На Правобережжі України їх було впроваджено лише 1911 р. у Київській, Волинській і Подільській губерніях та й то з обмеженою компетенцією.

Поширення земських установ на окраїнні губернії, до числа яких входили і західні українські губернії, передбачалося ще в час виходу Положення про земські установи 1864 р. Маніфестом 1 січня 1864 р. міністру внутрішніх справ було доручено доповісти, коли він знайде своєчасним, про введення Положення 1864 р. і в інших губерніях. Але це залишилося невиконаним завдяки посиленню недоброзичливого ставлення до земства в керівних колах Російської імперії з кінця 60-х років XIX століття. Суттєву роль відіграло в цьому і те, що йшлося про поширення земського Положення переважно на околиці з інородним для Російської імперії населенням. Відображаючи інтереси владних кіл, проф. Градовський писав з цього приводу 1868 р., що «...якщо місцеві організми повинні задовольняти вимоги державної єдності, то в ще більшому ступені вони повинні бути витвором національної єдності... У місцевостях, що не представляють такої єдності, самоврядування неспроможне дати задовільних результатів. Наочним прикладом таких місцевостей можуть служити західні окраїни нашої вітчизни... Введення в цих місцевостях справжнього самоврядування дало б легальне життя не тільки спорідненим нам суспільним елементам, але і ворожим для нас началам... Піклування уряду в таких місцевостях звісно повинно бути спрямовано на підтримку російських первнів, а не до розвитку земських установ...» [1, с. 27].

Такої самої думки дотримувався і київський генерал-губернатор у 1863 р. У своєму листі до міністра внутрішніх справ він писав, що в справі введення земств в українських губерніях треба дотримуватися крайньої обережності і поступовості. Він не пропонував вводити земства відразу й у всьому краї, а можна обмежитися лише Київською губернією. Серед причин поступового введення земства генерал-губернатор називав польську «смуту» 1863 року. Але при всьому цьому київський генерал-губернатор вважав введення земства в Київській губернії доцільним «обста-

вити деякими обмеженнями і особливостями... Мета цього обмеження полягає у тому, щоб зосередити в Губернському Зібранні і Губернській Управі всі земські справи, мати можливість найближчого і безпосереднього нагляду за діяльністю цих установ і крім цього обмежити витрати земства на утримання Повітових Управ...». Окрім цього, генерал-губернатор пропонував внести зміни до ст. 17, 18, 35 Положення 1864 р. з тим, щоб віддати перевагу при виборі гласних особам російської національності [2, с. 1—4].

Реакція в суспільно-політичному житті Російської імперії, що з'явилася пізніше, не сприяла введенню земських установ в українських губерніях. У 1881—1882 рр. при графі М. П. Ігнат'єві¹ думка про введення земств на Україні висувалася знову, але ненадовго. З приходом до міністерства внутрішніх справ графа Толстого ні про що подібне вже не випадало думати. Мало того, навіть запровадженні земства стояли на межі кризи, і у 1883 р., наприклад, були скасовані земства в Області Війська Донського.

Прийняття 1864 р. Положення про земські установи не означало одночасну і загальну організацію місцевого самоврядування. Царська бюрократія перешкождала поширенню земств на Україні. У цьому вона дотримувалася доволі чіткої лінії. Оскільки взагалі не вдалося уникнути місцевого самоврядування, необхідно вводити його в губерніях з очевидною більшістю поміщицького землеволодіння і знову ж піднімається національне питання. Так, хоча і визнавалося, що «...в Південно-Західному Краї земські установи не введені лише з причини політичної особливості Краю, а між тим по відношенню до його господарських потреб, створення цих установ хоча б з видозмінами положення 1 січня 1864 р. вельми бажано...», але було б з політичного погляду незручним, бо ніякі самостійні дії місцевих повітових земських установ до складу яких увійде велика кількість осіб польського походження при ускладненні нагляду за ними з боку губернської адміністрації не можна допускати. Пропонувалося встановити такий порядок земського представництва, щоб до складу земських зборів увійшла значна кількість осіб російського походження, осіб німецької та чеської національності, а також і чинів деяких казенних управлінь [3, с. 1—8]. Але навіть у такому урізаному вигляді місцеве самоврядування викликало занепокоєння царської бюрократії. У централізовано-бюрократичній дер-

¹ Ігнат'єв Микола Павлович (1832—1908) — граф, російський державний діяч. 1864—1877 рр. посол у Константинополі. Учасник підготовки Сан-Стефанського мирного договору 1878 р. У 1881—1882 рр. — міністр внутрішніх справ.

жаві земства виявилися інородним тілом. І в урядових колах існувала думка, що земські установи були не органічною частиною адміністративного апарату, а певним додатком до нього, ледь стерпним, а в окремі періоди просто небажаним [4, с. 17].

Тому у 1865 р. земські установи розпочали свою діяльність у Херсонській, Полтавській, Чернігівській, Харківській губерніях (всього у чотирьох). У 1866 р. земськими стали Катеринославська і Таврійська губернії.

Селянська реформа 1861 р. суттєво торкнулася інтересів дворянства. Вона стосувалася не тільки поміщицького землеволодіння, а й участі дворян у судових і адміністративних процесах у повітах. З часів селянської реформи ці прерогативи були значно скасовано. Діяльність дворянства звузилася і зосередилась у сфері інтересів дворянського класу, що значно послабило його позиції в державі. Тому відкриття земств у 1864 р. було певною компенсацією царизму, який давав дворянству нову сферу діяльності.

Земство було установою загальностановою, але дворянству належала провідна роль. Дворяни свідомо прагнули до цієї першої ролі і здійснювали заходи для її закріплення. Наприклад, дворянство Полтавської губернії знаходило в самому Положенні недоліки, про що П. О. Капніст¹ подав записку до дворянських зборів у 1886 р. Він запропонував клопотати про заміну тогочасного порядку земських виборів становим. Це робилося для збільшення кількості гласних від дворян і пропорційного зменшення гласних від інших верств населення. Дворянське зібрання обрало для з'ясування цього питання комісію, до складу якої увійшли: П. О. Капніст, М. О. Белуха-Кохановський, В. О. Устимович, князь Б. Б. Мещерський, К. К. Вульферт і Г. М. Навроцький. Комісія запропонувала клопотати про надання права дворянству обирати своїх гласних у своїх станових зборах, тобто в повітових дворянських зборах [5, с. 97].

Ідучи шляхом поступового, обережного введення земств, спираючись на дворянство, царська бюрократія уважно відслідковувала хід земської реформи. Особливо пильнувала за тим, щоб не почався процес об'єднання земств, до їх спроб вийти за межі місцевих потреб. Між тим, вже на перших земських зборах чітко виділилася тенденція до розширення повноважень земств. Це від-

¹ Гр. Капніст Петро Олексійович (1840—1904) — російський дипломат. Закінчив курс на юридичному факультеті Московського університету. Працював дипломатом у Римі, радником посольства у Парижі, послом у Гаазі. У 1892 р. — призначений сенатором, з 1895 р. — послом у Відень.

бувалося тому, що земські установи були наділені лише обов'язками, а права і можливості їх були обмежені. Проблеми перед земствами стояли однакові, а способів вирішення їх спільними зусиллями вироблено не було та й не дозволялося урядом цього робити. Земства могли приймати рішення, а практично втілити їх у життя не дозволяли рамки закону. Уряд невідкладно вживав заходів до усунення «крамольного духу». 4 травня 1867 р. Сенат роз'яснив земствам, що обмін постановами між губернськими земськими зборами «видається неузгодженим з законом, що обмежує коло діяльності земських установ межами губерній і повітів» [6, с. 3—4].

Про те, наскільки небезпечним для царського уряду було прагнення земств до об'єднання, свідчить той факт, що вже через місяць після виходу цього документа, 13 червня 1867 р., з'явилася постанова Державної Ради, згідно з якою земствам заборонялося друкувати без дозволу губернатора звіти земств, матеріали з обговорення і промови, виголошені на земських зборах [7, с. 215].

Однак, незважаючи на заборону з боку царських чиновників, питання об'єднання земств постійно ними порушувалося. У 1876 р. Харківська губерньська управа доповідала, що у Комітеті міністрів розглядалося клопотання зборів про встановлення правил, що визначили б спосіб зносин між земствами кількох губерній з питань, що становили для них спільний інтерес. При цьому міністр внутрішніх справ твердив, що у самому законі такі правила вже існують. Так, додатком до ст. 84 Положення про земські установи вказано справи, по яких зносини або ухвали між земствами можуть відбуватися за згодою губернатора, постанови і журнали можуть друкуватися з дозволу губернатора, кошториси і розкладки друкуються у губерньських відомостях і розсилаються гласним. Визнаючи, отже, що земства мають можливість надати гласності своїм розпорядженням, а тому кожні збори мають можливість пильнувати за діяльністю інших, Міністерство внутрішніх справ вважало неможливим задовольнити клопотання. Таку ж згоду дав і Комітет міністрів [8, с. 315]. З цього прикладу видно, що уряд нізащо не хотів надавати земствам можливості спілкуватися між собою. Він намагався поставити між земствами свого посередника в особі губернатора, який міцно стоятиме на захисті урядових інтересів.

До кардинальних питань земської справи належить питання про взаємини губерньських і повітових земств. Воно виникало у багатьох земствах у тій чи іншій формі. Йому була присвячена полеміка у періодичних виданнях і земських зборах, у якій взяли

участь такі земські діячі і публіцисти, як Д. М. Шипов¹, Б. М. Чичерін² та ін. Це питання викликало цілу низку пояснень Сенату, і тим не менш не існує досі праці, в якій були б зведені та проаналізовані усі ті думки й пропозиції, які порушувалися в ході даної полеміки. Якщо подивитися Положення про земські установи у виданні М. І. Миша [9, с. 217], то можна побачити у примітках під відповідними статтями посилання на сенатські накази. Вони видані для роз'яснення губернських і повітових земств ще у 70-ті, і навіть у 60-ті роки. Таким чином, питання про взаємини губернських і повітових земств виникали вже з самого початку їх діяльності.

В одному приватному виданні земського Положення 1864 р., що вийшло у 1866 р., у примітках видавця до ст. 66 мовиться, що губернські земські збори можуть видавати обов'язкові для місцевих земських установ тієї самої губернії постанови, читаємо: «На цьому ґрунті вплив губернських зборів на повітові земські установи і право губернських земських зборів керувати повітовими: право касації і переваги, які одні визнають, а інші заперечують» [10, с. 17]. Значить, земські взаємини між губерніями і повітами розумілися по-різному з самого початку діяльності земських установ. І тоді вже відчувалася необхідність поповнити закон низкою часткових угод окремих земств за допомогою встановлення керівних принципів, які слугували б дороговказом земським діячам у щоденній роботі.

«Насправді, як цілком слушно зазначено у «Вестнике Европы» [11, с. 348], відмінність між губернськими і повітовими зборами обумовлюється тим, що з виконанням завдань розширюється і виднокруг, росте ініціатива, прояснюється зв'язок між окремими явищами життя і їх загальними причинами». Губернські земські збори, за самим характером підлеглих їх відомству справ, змушені були торкатися питань державного значення. Не можна не відзначити при цьому, що губернські земські збори мали для вирішення складних питань, що виникали у них, набагато більш інтелігентний і розвинутий склад гласних, ніж повітові збори. Величезна перевага дворянського елемента — факт загальнови-знаний [11, с. 115].

¹ Шипов Дмитро Миколайович (1851—1920) — земський діяч, поміщик, один з лідерів октябристів (1905) і мирнообленців (1906). У 1918 р. — керівник «Національного центру».

² Чичерін Борис Миколайович (1828—1904) — російський юрист, історик, філософ-ідеаліст, почесний член Петербурзької АН (1893). У 1861—1868 р. — професор Московського університету. Основоположник «Державної Школи» у російській історіографії. Прибічник конституційної монархії.

Законодавець об'єднав ще у 1864 р. губернські і повітові земства у вельми оригінальні спілки, своєрідні риси якого отримали у Положенні 1890 р. свій подальший розвиток. Це Положення, вказуючи форми діяльності земств у низці статей (ст. 3, 63, 64, 79, 97, 127, 128), визначає основні засади, яким повинні відповідати взаємні відносини губернських і повітових земств, але подає їх недостатньо. Розвиваючись, діяльність земських установ вимагала нових юридичних норм, які надали б новому змісту її певну форму, узгоджену з інтересами справи і не всупереч основним принципам земського Положення. І ось самим життям земських установ у межах закону вироблялася система субсидіарних норм, якими намагалися впровадити порядок і послідовність там, де буква закону залишила порожнє місце, не порушуючи, однак, самого закону, а розвиваючи його основні положення, тлумачили і доповнювали його. Ці норми складалися частково у вигляді міністерських роз'яснень і циркулярів, але головним чином сепаратними наказами Сенату.

Наділені майже рівнозначно самостійністю у внутрішній організації, губернські і повітові земства різнилися між собою у взаємних відношеннях один до одного і при зносинах з вищими урядовими установами. Губернські земства у цих останніх випадках були майже завжди представниками усіх земських установ губернії — і губернських, і повітових. Зважаючи на те, що над губернським земством стояв губернатор, можна сказати, що всі прогресивні і найбільш нагальні потреби повітових земств, що були не вигідні губернським зборам і губернатору, як свідчать численні факти, гальмувалися у губернії і не мали жодних шансів на своє практичне здійснення.

Більша частина обох земських Положень 1864 і 1890 р. визначала деталі роботи губернських і повітових земств у сфері їх самостійної діяльності. І лише деякі з них присвячені регулюванню їхніх взаємовідносин. Нормуючи права і обов'язки губернських і повітових земств щодо місцевого населення і держави, законодавець нібито не наважується розмежувати певними юридичними положеннями інтереси окремих членів земського союзу губернії у їх взаємних відносинах. Ця обставина слугувала основою дуже поширеної в земських колах думки, згідно з якою і не повинно існувати багатьох юридичних норм, які б визначали взаємини губернських і повітових земств і розмежовували їх інтереси.

Відмінність інтересів чітко виділялася в тих питаннях земської справи, в яких губернські і повітові земства приходили до взаємодії. Спільна діяльність їх повинна була визначатися угодами. Але, якщо є угода, значить, є інтереси сторін, які домовля-

ються. У своїй діяльності губернське земство скрізь зіштовхувалося не з інтересами населення губернії безпосередньо, а з повітовими земськими установами, які представляли потреби населення територіальних груп, названих повітами, потреби відмінні і не зовсім однакові з інтересами населення губернії. Так необхідно розуміти зміст і значення перших трьох пунктів ст. 63 Положення 1890 р. У цих пунктах ідеться про розподіл губернськими земськими зборами повинностей на губернські і повітові, про розподіл між повітами деяких державних зборів. З цього видно, що губернські земські збори, виконуючи ці функції, могли помітно порушити інтереси повітів. Наприклад, при розподілі повинностей, який законом повністю наданий губернським зборам, вони могли неправильно його провести, накласти на деякі повіти дуже велику кількість повинностей, знявши їх з губернії як з цілого. І такі факти були в історії земств, причому Сенат виступав зі своїми наказами на захист повітових інтересів, визначаючи таким чином правомірність їх існування [12, с. 702—703].

Проведений аналіз взаємних стосунків губернських і повітових земств розкриває проблему не тільки з юридичного боку, а й з політико-правового погляду. У зв'язку з цим потребують роз'яснення такі конкретні питання: які права й обов'язки губернських і повітових земств у їх взаємних угодах, як вони регламентуються Положенням, що чітко сформульовано у Положенні з цього приводу, що не сформульовано, а може бути вирішено тлумаченням відповідних статей закону або за аналогією з ними, що, з рештою не може бути вирішено на основі Положення. Що з невизначеного законом потребує законодавчого врегулювання, для чого достатньо добровільної згоди самих земств? Більш детально аналіз цих проблем подано у праці Л. Г. Захарової «Земская контрреформа 1890 года» [13].

За всіх труднощів і ускладнень, що виникли в земстві під час формування своїх кадрів, їхня діяльність, безсумнівно, багато в чому залежала від того правового поля, в якому довелося працювати земствам. Царський уряд із самого початку і до свого падіння у лютому 1917 р. суворо відслідковував правове поле діяльності земств. Із часу введення в дію Положення про земські установи діяльність земств викликала безліч наказів Урядового Сенату з різних галузей земського господарства. Незважаючи, однак, на загальноземське значення цих наказів, вони за небагатьма винятками не друкувалися для загалу, а надсилалися лише тим земствам, справ яких стосувалися. За таких умов виникали суперечності між земствами і місцевою губернською

владою. Усього з 1864 до 1900 р. вийшло близько 574 наказів [7, с. 4].

Процес формування земств на місцях ішов на базі тих правових документів, які видавалися урядом. Першим документом, який визначав межі діяльності земських установ, було «Положение о губернских и уездных земских учреждениях» 1 січня 1864 р. Вже в цьому документі простежується половинчатість реформи. Під час розробки Положення 1864 р. чітко проводилася думка, що як установи неурядові, що стояли поза ієрархічною субординацією, земські установи поряд з особистими компаніями і товариствами користувалися самостійністю. Проте кожен їх крок підлягав контролю місцевого представника державної влади — губернатора. «Загальний нагляд урядової влади за виконанням законів і запобігання діям протизаконним і злочинним, — мовилося у пояснювальній записці, — повинні поширюджуватися на дії земських установ на тих самих засадах як і діяльність приватних осіб і товариств» [14, с. 57].

Самостійність земств, яку передбачала система місцевого самоврядування, насправді вже в самому Положенні 1864 р. була досить обмежена ст. 7: «Земські установи, у постановах і розпорядженнях своїх, не можуть виходити за межі кола вказаних їм справ; тому вони не втручаються в справи, що належать колу діяльності урядових, станових і суспільних властей і установ». Будь-які постанови, що суперечили даному пункту, вважалися недійсними. А постанови земських зборів що «суперечили законам або загальним державним користям», були поставлені в пряму залежність від утвердження губернатором і міністром внутрішніх справ, а ст. 9 Положення надавала губернатору право припиняти виконання таких постанов земських зборів.

Роз'ясненням Урядового Сенату від 16 грудня 1866 р. було дано широке тлумачення ст. 69 Положення, і губернатори мали право відмовляти у затвердженні будь-якої обраної зборами особи, якщо її визнано неблагонадійною. Пізніше законом 13 червня 1867 р. головам земських зборів була надана досить широка влада над зборами, — включно до права закривати їх, а у випадку незакриття збори, в яких були поставлені на обговорення питання неузгоджені з законом, голова піддавав покаранню за ст. 64 Уложення про покарання. Цей захід суспільство зустріло досить вороже і бачило в ньому серйозне обмеження земської діяльності. «Усі знають, — писав у своєму щоденнику О. В. Нікітенко¹, —

¹ Нікітенко Олександр Васильович (1804—1877 рр.) — російський літературний критик, історик літератури, цензор, академік Петербурзької АН (1855).

земство зв'язано по руках і по ногах новим законом, в силу якого голови зборів і губернатори отримали майже необмежену владу над земством» [15, с. 178].

Однак і вказане право голови було, очевидно, недостатнім наглядом за земством. Законом від 19 серпня 1879 р. губернаторам надавалося право не тільки не затверджувати службовців по земству, а й звільняти тих із них, яких він визнає неблагонадійними. До цих, послідовно встановлених прав щодо особового складу земських закладів і з нагляду за напрямом їх діяльності, можна додати циркуляри міністра внутрішніх справ від 12 жовтня 1866 р., 28 серпня 1868 р., 22 жовтня 1870 р. і закон 4 липня 1870 р. [16, с. 127], якими різного роду службовці земства робилися повністю залежними від урядових установ. Земські лікарі і фармацевти залежали від лікарських управ і губернаторів, попечителі училищ — від училищних рад, учителі — від інспекторів та ін. Таке підпорядкування земських працівників було необхідно уряду. Місцева адміністрація і центральний уряд вбачали небезпеку у діяльності земств. Вони не стали ще одним бюрократичним органом держави. Тому зрозуміло, що самостійність земських закладів уряд намагався все більше і більше обмежувати, зробити по-можливості примарою, а самі установи із самостійних, що діяли тільки під наглядом урядової влади, поступово звести до ступеня бюрократичних органів, слухняних виконавців губернській волі.

Характеризуючи умови, в яких опинилися земські установи, академік В. П. Безобразов справедливо говорив, що земству було дано багато волі і жодної влади, що земські установи — не справжні органи державного місцевого самоврядування, а тільки місцеві громадські вольниці, які можуть розвинутися в такі органи [17, с. 39].

Паралельно з цим підкоренням губернській бюрократії особового складу земств і утиском свободи думок ішло поступове обмеження компетенції земств. Мрії про свободу слова у зборах, про широку гласність земської справи були невдовзі розвіяні двома законами 13 червня 1867 р. Виступ гласного у зборах підлягав цензурі голови, а на протоколи зборів — цензурі губернатора. Опублікування одних земських актів стало можливим лише в обмеженій кількості примірників, а інші, у випадку накладення на них veto губернатора, прирікалися на повну невизначеність. Сама діяльність земських зборів ставилася під подвійний нагляд предводителя дворянства і губернатора. Про утиски свободи думок говорять циркуляри Головного управ-

ління у справах друку від 29 травня 1881 р. про заборону друкувати без попереднього дозволу статей, що містили дані про земські і думські постанови [18, с. 131], і від 13 січня 1889 р. про заборону друкувати статті з похвальними відгуками про діяльність земства [18, с. 131].

Законом 21 листопада 1866 р. було також обмежено право земств обкладати податками торгові та промислові заклади. Податки з цих галузей становили значну частину надходжень до бюджету імперії. Це була годівниця для бюрократичного апарату. Уряд не міг дозволити таким значним прибуткам відійти у відомство земства. Але найсерйозніші обмеження відбулися в народній освіті.

Діяльність земств щодо поліпшення громадського буття відповідала основній думці закону 1864 р., який мав на меті єдність земств і самостійне формування в них громадської думки. Намагання земств об'єднати свою діяльність мало глибокий практичний зміст. Розрізненість земств і неможливість відносин між ними досить шкідливо відображалися на земській справі. У них не було жодної єдності. Навіть у тих галузях господарства, в яких така єдність була суттєво необхідна не тільки в інтересах окремих земств, а й цілої держави [19, с. 152].

На рахунок предметів земської діяльності було багато таких, однакове спрямування і постановка яких були б корисними для усіх земств. Наприклад, організація земської статистики, розробка програм для збору тієї або іншої інформації тощо. Багато земств, не знайомих з результатами практичних застосувань і рішень інших земств з предметів народного господарювання, приймали і вводили на своїх місцевостях те, що іншими земствами було вже залишено як даремне і неприйнятне. А у результаті отримували лише непродуктивну витрату грошей.

Це стосувалося найболючіших сторін земського життя, а саме поземельного оподаткування. Так, наприклад, тільки у 1881 р. Зеньківська земська управа (Полтавська губернія) говорила про необхідність клопотати про надання повітовим зборам права робити внутрішній розподіл поземельного податку коли багато інших земств уже вирішили для себе цю проблему [20, с. 13].

Як бачимо, самостійність земств, цю основу будь-якого самоврядування, як і сферу земської компетенції, уряд систематично утискав. Недовіру особливо чітко видно зі ставлення самодержавства до прохань земства. Уряд не завжди був послідовним, відхиляючи навіть такі пропозиції земств, які мали під собою серйозне підґрунтя.

Так, наприклад, усі перші клопотання земських установ аж до 1879 р., про недопущення боржників у склад земського представництва (Таврійське земське клопотання у 1875 р.), не дістали підтримки. Хоча відносно міського самоврядування питання було вирішене у Городовому Положенні 1870 р. позитивно. Починаючи з 1867 р., деякі земства просили про застосування до гласних стягнень за неявку на збори без поважних причин. Це земства Херсонської та Чернігівської губерній. Усі клопотання були відхилені, а у Положенні 1890 р. саме міністерство визнало необхідним встановити певні стягнення та ін. [21, с. 198].

Але переглядаючи довідки про відхилені клопотання земств, не можна не зауважити, що з особливою недовірою уряд ставився до прохань земств про створення дрібної одиниці самоврядування; про об'єднання їх діяльності і видання тих або інших законів, що мали загальнодержавне значення.

За основною думкою Положення 1864 р. земство повинно було зберегти постійний зв'язок з місцевістю і суспільством, але для збереження цього зв'язку закон жодних засобів не дав. Не тільки земської общини, цього основного осередку самоврядування, створено не було, а й повітовим земським управам не було навіть надано права самостійно виконувати постанови земства. Діяти безпосередньо земські установи не могли. Частково тому, що це не припускалося законом (у відношенні, наприклад, до натуральних повинностей), почасти тому, що повіт був досить значною одиницею, що представляла по місцевостях багато розбіжностей і особливостей, простежити за якими центральне повітове керівництво не мало змоги. Не маючи твердого ґрунту під ногами і належного зв'язку з місцевістю, не маючи своїх виконавчих органів, земства не могли навіть забезпечити собі правильного надходження земських зборів. Це було причиною того, що деякі з них іноді опинялися у досить скрутному фінансовому становищі.

Нижча поліцейська влада була поганим помічником земської діяльності і виконавцем його рішень. А саме на неї було покладено виконання земських заходів.

Вказаний недолік у своїй організації земські установи прагнули усунути з перших днів існування. До цієї мети різні земства підходили різними шляхами. Одні думали скористатися парафіяльними опікуваннями, інші намагалися створити місцевих земських агентів в особі попечителів і уповноважених; треті, нарешті, ставили вже зовсім конкретно питання про реорганізацію волосного управління у вигляді надання волості характеру всестанового органу місцевого самоврядування. Так, наприклад, Херсонське зем-

ство у 1874 р. вийшло з клопотанням, яке надійшло на розгляд комітету міністрів, про укладання проекту з предмета утворення всестанових волостей і про передачу його на розгляд земських установ [21, с. 115], але клопотання було залишено без відповіді.

Дуже недовірливо уряд ставився до намагань земств установити більш тісніші стосунки із селянським самоврядуванням. Але він не тільки не вважав необхідним ввести селянське самоврядування до складу земських установ шляхом створення всестанової волості, а навіть до турбот земств про потреби селянського стану ставився негативно. Так, наприклад, коли Таврійське земство у 1874 р., занепокоєне продовольчим питанням, вирішило створити комісію для дослідження умов деяких місцевостей, то міністр внутрішніх справ зупинив виконання постанови земства й оголосив, що повітовим земським управам надано право проводити ревізію і впевнитися на місцях через своїх членів лише для нагляду за діяльністю сільських сходів у справах продовольства. Але жодних загальних місцевих досліджень про економічні потреби населення і про наділення його землею чинними законами земським установам не надано [22, с. 85]. Отже, у земського самоврядування, створеного «турбуватися про місцеві потреби і користі населення», було по-суті відібрано право дізнаватися про ці потреби через дослідження його становища.

Земства здійснювали кроки щодо зміни тогочасного правового поля, бо вважали, що це дасть можливість не тільки якісно поліпшити їх роботу, а і в цілому позитивно вплине на ситуацію в країні. Поглиблення кризи в державі дало земствам нагоду вказати уряду на настрої серед населення. Вказати на той шлях, який міг би вивести країну з тяжкого становища. Цей шлях був у скликанні народних представників із законодавчими функціями. Це були перші кроки до створення справжнього парламенту, якого так потребувало російське суспільство кінця ХІХ ст. Нелегко було «земському союзу» скласти загальноземську вимогу. Але п'ять губернських зборів (Чернігівські, Тверські, Харківські, Полтавські і Самарські) відкрито висловилися за скликання земського собору. Першим відгукнулося Харківське губернське земство. На губернських зборах 1878 р. було заслухано і прийнято записку, складену міським головою і земським гласним Є. С. Гордієнком.

Називалася ця записка «Проект отзыва правительству на его сообщение о преступной пропаганде» і суть її полягала у необхідності активної участі земства у державній діяльності. У цікавих обговореннях, які відбулися після оголошення записки, глас-

ний Картамишев висловив побажання, щоб представники земства були зобов'язані обговорювати ті заходи, які допомогли б державі вийти з економічних ускладнень. А гласний Мирошкін пропонував земству просити, щоб було знято попередню цензуру з провінційної преси, при цьому посилаючись на свою записку і додане до неї звернення до земства з цього приводу від професорів, адвокатів і представників судового стану. Заява ця дуже цінна і характерна. Вона свідчить, що вже у 1878 р. суспільство відчувало свій зв'язок з земством і покладало на нього захист своїх вже суто політичних інтересів.

Після виступів представника Харківського земства висловилися присутні з Чернігівського земства. У Чернігівському адресі, складеному І. І. Петрункевичем і ухваленому особливою комісією, обраною для його редагування, говорилося: «Думати, що ідеї, а в тому числі й анархізм можна зупинити засобами суворості, — значить ігнорувати розвиток і розповсюдження ідей. Становище російського суспільства, за нашим глибоким переконанням, надає на сьогодні всі умови для процвітання ідей, що суперечать державному устрою». За цим в адресі вказувалося на відсутність свободи слова, друку, на репресії у вищій та середній школах, які призвели до виключення понад 6 тис. молоді зі стін навчальних закладів, що давало багатий матеріал для революційних партій [23, с. 217].

З усіх цих заяв земств було зрозуміло, що у скликанні «досвідчених» людей за призначенням уряду земства побачили недовіру до себе з боку органів влади; уряд же в заявах земств вбачав політику, несумісну з його прагненнями. Тому дуже швидко між урядом і земством поновилися колишні недовірливі стосунки. Земство було незадоволено урядом, уряд — земством.

Політика царського уряду відносно земств діставала своє практичне застосування з боку місцевих органів влади. Недовіра уряду до земств, тенденція стиснути їхню компетенцію і діяльність із дедалі більшою силою передавалася місцевим урядовим органам. Тенденція йшла від центру до периферії. Вона створила на місцях той сумний літопис непорозумінь і протидій, якими так насичена історія земських установ. Коріння їх сягало глибоко тому, що місцева адміністрація вбачала в земствах протилежне їй начало, до якого сама центральна влада ставилася з недовірою. У багатьох випадках навіть сам розмір непорозумінь перевищував звичайні чвари місцевої влади. Так, наприклад, у Херсонській губернії стосунки між адміністрацією і земством настільки загострилися, що міністр внутрішніх справ визнав за необхідне доручи-

ти начальнику краю взяти участь у розгляді непорозумінь, які виникли. А губернські земські збори, в свою чергу, вислухавши доповідь комісії про всі конфлікти земства з адміністрацією, 13 листопада 1866 р. вирішили, що «...ревізування і розслідування на місці з боку найвищого уряду земських установ Херсонської губернії, а також сутичок, що виникли з адміністрацією, є єдиний засіб, про який повинно просити і на який може розраховувати земство, зважаючи на тяжкі звинувачення, висунуті проти його діяльності» [24, с. 155—167].

Якщо центральна влада з підозрою ставилася до земств і їх прохань, то з більшою силою ця недовіра і прагнення підкорити земства урядовій опіці відобразилися в деяких окремих губерніях. Користуючись своїм правом зупиняти постанови земських зборів, що суперечать загальнодержавним користям, губернатори дуже часто зупиняли навіть такі постанови, котрі навряд чи мали згадане значення. Так, у Харківському земстві порушували такі права, які були надані земству законом. Наприклад, полтавський губернатор не затвердив на посаді голови Хорольської повітової управи Ф. Ф. Затурського у 1880 р., бо його визнали неблагонадійним у зв'язку з обшуком у будинку дружини брата — А. П. Затурської [25, 1]. А до Сенату надійшов рапорт від полтавського губернатора про незгоду з постановою Гадяцьких повітових зборів про перехід від подушного податку до прибуткового [25, с. 32].

Ще далі, ніж влада губернська, пішла у боротьбі із земством влада повітова. Тут в історії земства зустрічаються зовсім негативні сторінки: тиску на селянські общини при обранні земських гласних, карні заходи за обрання осіб, невігідних місцевій адміністрації, і навіть карні заходи проти самих гласних.

У всіх перелічених діях як і центральної, так і місцевої влади, земство не могло не бачити системного утиску своєї діяльності. Не могло воно також не усвідомлювати недоліків і незакінченості своєї організації. Про це прямо або опосередковано заявляло у своїх клопотаннях. Жалілося на утиски — і не можна не визнати, що у цих скаргах було багато гіркої істини. Бачачи недовіру до себе з боку уряду, зустрічаючи скрізь обмеження, не маючи можливості здійснювати належним чином рішення земських зборів на місцях, чимало земських гласних збайдужіло до земської справи.

Усе це не могло не позначитися на діяльності земств. Так, наприклад, у 1868 р. Херсонське земство заявляло уряду, що невіршення багатьох прохань земства є причиною охолодження діяль-

ності земських гласних [26, с. 3]. Тоді, як кращі люди дедалі більше і більше усувалися від земської діяльності, земські вибори стали все більше переходити до рук організованого угруповання місцевих діячів. Вони на земський кошторис дивилися головним чином як на джерело добрих окладів [27, с. 88; 19, с. 11]. У діяльності земства з'явилися такі недоліки і темні сторони, заперечувати які не могли навіть найгарячіші його захисники. Про «падіння моралі» у земстві свідчить розгляд таких справ про розтратах у Чернігівському земстві — за звинуваченням колишнього члена Глухівської управи Говоруна у розтраті; за звинуваченням колишнього земського страхового агента Коршунова у різних зловживаннях і губернської управи у потуранні йому [28, с. 115—116].

Названі та інші негативні явища були на користь місцевої бюрократії. У справі продовольства принцип невтручання бюрократії взагалі переважав. Общини селян, потребуючи продовольства та зерна для сімби, складали запити, надсилали їх у волосне правління, яке засвідчивши його, надсидало в управу. Зважаючи на обставини, управа сама дозволяла взяти певну кількість зерна з магазинів або не дозволяла, вважаючи запит неправильно складеним, чи знаходячи якусь помилку. Справа звичайно тягнулася дуже довго, особливо якщо вона вимагала згоди губернської управи. Земський діяч М. М. Карачаєв-Волк писав у своєму листі «Из деревни»: «Мені доводилося бачити, що в губернську управу надходили від повітових управ клопотання в той час, коли посів відомого хліба давно вже закінчувався, і видачі були вже марними, не досягали мети» [28, с. 77]. Тому селяни не зверталися в земство по допомогу. Обмежене урядовою регламентацією, незакінчене у своїй організації, земство стало досить поганим засобом управління. Воно занепало тому, що було поставлене урядом у ненормальні умови. Але змінити ці умови, дати йому свободу без послідовної зміни самодержавного ладу держава не хотіла.

Незважаючи на проблеми, що виникали наприкінці 70-х років XIX ст., земці продовжували шукати можливості для поживлення своєї діяльності, бо розуміли, що без опори на місцеве самоврядування, без взаємодії зрушити розвиток імперії по капіталістичному шляху неможливо.

Одним із заходів, яким можна було скористатися для поживлення земської роботи, збільшення уваги до них з боку суспільства, було використання земської преси. Друкований земський орган для складної земської діяльності був зброєю гласності, що становила одну з найважливіших рушійних сил у земській справі,

служив разом з тим і провідником поглядів земських діячів на проблеми суспільства. Земська преса могла як друкований орган підвищити авторитет земств за рахунок широкого і всебічного висвітлення найгостріших проблем у житті губерній і країни в цілому та пошуків шляхів їх вирішення. А це завдавало удару по тогочасній владі — звідси і реакція уряду на земську діяльність.

Друковані органи готувались, з одного боку, з урахуванням різнобічного з'ясування різних питань місцевого життя у земських зборах, з іншого, — з метою виправлень, зазвичай за практичного проведення в життя прийнятих рішень. У цьому відношенні земський друкований орган мав значення постійної пам'ятної книжки, яка, даючи точні довідки про діяльність земства і її результати у попередні часи, була дуже важливим джерелом для правильної постановки питань і їх вирішення у подальшій земській діяльності. Таке значення земського друкованого органу тим більше важливе, що земство, маючи своїм призначенням задовольняти найближчі потреби місцевого життя, і вирішувало питання, що вимагали не тільки уважного ставлення до них, а й попереднього серйозного вивчення різних сторін життя.

Вихід земської періодики здійснювався на основі постанов земських зборів і матеріалів, що надходили від гласних з повітів. Фінансуванням земських періодичних видань опікувалися самі земства, вносячи до своїх кошторисів суми на періодичні видання.

Найпершим серед українських і російських земств почало друкувати свій власний журнал «Сборник Херсонского земства» Херсонське губернське земство у 1868 р. Журнал виходив щомісячно. На сторінках земського органу містилася велика кількість матеріалу, що стосувався усіх галузей земського життя, і гостра критика недоліків тогочасного ладу.

У земських зборах Харківської губернії чимало говорилося у різний час про необхідність гласності для земської роботи. Гласні ще у 1865 р. пропонували просити уряд про надання у розпорядження земства редакції «Харьковских губернских ведомостей». Це могло слугувати початком видання земством журналу, від успіху якого «залежатиме судження про нашу здатність до самоуправління» [29, с. 62]. Такий журнал на їхню думку, був необхідним для того, щоб ділитися думками про порядки самоврядування і вивчати свою губернію у статистичному відношенні. 1866 р., коли виявилось, що на друк звітів про губернські і повітові збори витрачено було понад 4 тис. крб., а клопотання зборів відносно «губернських ведомостей» залишилося без відповіді,

гласні запропонували клопотатися про дозвіл видавати особливу земську газету або журнал. На думку гласних, необхідно було просити уряд поширити на всю країну благодіяння вільної преси, дарованої тоді лише столицям, і просити про дозвіл Харківському земству видавати газету, запропоновану ним програмою з 12 розділів, на яку й асигнувати 8 тис. крб. з губернського збору [30, с. 22].

Пізніше в усіх губерніях України з'явилися аналогічні періодичні органи. У Чернігові — «Земский Сборник Черниговской губернии» (з 1870 р. виходив щомісячно), у Полтаві — «Земский Обзор Полтавского Земства» (з 1883 до 1884 р. — щотижня), «Полтавская Газета» (з 1906 р.), у Катеринославській губернії — «Вестник Екатеринославского земства» (1903 — 1906 рр.), у Таврійській губернії — «Вестник Таврического земства» (з 1903 р. — щомісячно).

Необхідність впливу громадської думки на керування місцевим господарством була визнана самим урядом, що замінив канцелярський бюрократизм гласними земськими установами. 24 березня 1865 р. циркуляром міністра внутрішніх справ земствам було дозволено видавати періодичні видання для ознайомлення місцевого населення з питаннями земського управління. Але головне управління у справах друку скоро відчуло відхилення від наданих земству прав. Вже у 60-х роках головне управління висловило думку, що подібні органи повинні обмежуватися лише друкуванням «офіційних актів і матеріалів». Воно вважало, що «ніякі домішки не повинні мати місце в них; особливо вони повинні утримуватися від полемічного характеру, який суперечить, як інтересам самих установ, так і поглядам уряду». Видання громадських установ, згідно з розпорядженням головного управління у справах друку, повинні були підлягати або загальній цензурі, або цензурі чиновника, що дозволяв друкувати неофіційну частину губернських відомостей [31, с. 66, 224]. А за Височайшим повелінням 13 липня 1867 р., циркуляр міністра внутрішніх справ від 8 жовтня 1867 р. підпорядковував земські видання контролю губернатора та обмежив кількість примірників кількістю гласних [31, с. 224]. Ці розпорядження уряду обмежували гласність у земському середовищі, гальмували розвиток висвітлення земської справи.

Як бачимо, земські друковані органи відразу ж після своєї появи опинилися під пильним наглядом адміністрації. Земствам було рекомендовано комітетом міністрів насамперед друкувати свої звіти і журнали засідань, а статистичні та інші матеріали вміщу-

вати на сторінках «Губернських відомостей» [32, с. 100]. Отже, у найвищих адміністративних сферах встановився погляд на земські збірники не як на органи земської громадської думки, а як на земський офіційний службовий матеріал.

Ситуація ускладнювалася тим, що земська преса перебувала під підвищеним цензурним тиском. Вона підлягала не тільки загальним цензурним правилам, а ще і цензурі з боку губернаторів. Так, наприклад, начальник Харківської губернії не дозволив у 1880 р. надрукувати звіт про прийняття у завідування земства харківських богоугодних закладів і про діяльність при цьому наглядачів цих закладів. Не дозволено було також друкувати три губернські журнали управи, необхідні до відома гласних [33, с. 554]. На клопотання земства з цього приводу було отримано відповідь від комітету міністрів, де повідомлялося, що у програмі журналу зовсім зайві були звіти про судові справи, про кількість їх у мирових суддів, а також про сільськогосподарські з'їзди, статистичні дані по губернії.

Такий контроль не пропускав повідомлень про діяльність інших земств і забороняв уміщувати на сторінках місцевих «Сборников» деякі доповіді губернських управ. Цензура також уважно стежила за тим, щоб до журналу не потрапили статті суто літературного або полемічного характеру. Так, колишньому співробітнику статистичного відділу при Чернігівській губернській управі Є. С. Филімонову губернатор заборонив друкувати в додатках до «Сборника» матеріали для характеристики системи землеволодіння в Чернігівській губернії, вилучені з Рум'янцевського опису Лівобережної України 1765—1769 рр. Автор книги змушений був видавати її окремою брошурою у В'ятці. Така сама доля мало не спіткала статті іншого чернігівського статистика О. П. Шликевича «Лучше ли жилось в Малороссии за сто лет назад?» Пропущена до друку місцевою цензурою, вона була опротестована губернатором [34, с. 284]. Були випадки затримання видання «Сборника», коли окремі сторінки журналу, надіслані губернатору для цензури, поверталися до редакції лише через місяць. Звичайно, Чернігівське земство намагалося боротися з цим злом, але всі клопотання земських зборів про звільнення їхнього часопису від попередньої цензури та оскарження дій цензора, як правило, залишалися без відповіді.

Іншою причиною, яка гальмувала розвиток земської преси, була відсутність достатньо підготовлених літературних сил. Але навіть там, де вони були, цензурний нагляд не сприяв їх залученню до участі в земських виданнях. А якщо до цього додати ще і

брак коштів, який постійно відчували редакції земських журналів, то стане цілком зрозумілим, чому, наприклад, «Земский сборник Черниговской губернии» з часу свого заснування у 1870 р. і до 1876 р. не мав авторитету серед його читачів [30, с. 552].

Тільки у 1877 р. на його сторінках з'явилися цікаві історико-краснзнавчі матеріали. Їх поява була безпосередньо пов'язана з діяльністю статистичного відділу при губернській земській управі, заснованого у 1876 р. Дуже швидко відділ став своєрідним «мозковим центром», інтелектуальним осередком земства. Він об'єднав досить авторитетних дослідників — П. П. Червінського, В. Є. Варзара, О. П. Шликевича, О. О. Русова та ін. Але, на превеликий жаль, земські збори у 1877 р. закрили статистичний відділ. Головна причина цього полягала в тому, що робота відділу нібито не відповідала інтересам земського оподаткування.

Ще одним доказом «уваги» царського уряду до земської преси було те, що у 1878 р. міністерством внутрішніх справ було відхилено клопотання Московських губернських зборів про видання загальноземського органу. За проектом цього земства за посередництва такого друкованого органу усі 34 губернії могли б спілкуватися і разом розробляти питання, що стосувалися громадських земських потреб. Таке видання, на думку міністерства, не входило в обов'язки, покладені на земства і не викликалося жодною необхідністю, бо вже і без того встановився звичай земських установ обмінюватися своїми виданнями [31, с. 82].

Незважаючи на перешкоди з боку царської цензури, нестачу коштів, недостатню кількість кваліфікованих кадрів, земства вбачали життєву необхідність своїх періодичних видань тому, що життя постійно висувало питання про необхідність знати, що робиться в земстві, в якому стані місцеве господарство в кожний даний момент. У Харківських повітових зборах, наприклад, було заявлено про необхідність друку суспільного листка, в якому повідомлялися б дані про врожай, довідкові ціни на сільськогосподарські продукти, ціни на робочі руки, розпорядження земських управ відносно сільського господарства і різні оголошення. Але такі заяви залишалися без результатів. У 1881 р. один з гласних Куп'янського повіту казав у губернських зборах: «...ми знаємо добре все, що робиться в іноземних державах, а про діяльність власного земства дізнаємося лише з податкових листів» [29, с. 65]. Тому він наполягав на виданні журналу. Хоча дехто і вважав цей задум марним і непродуктивним, але більшістю голосів було асигновано на земський журнал 6 тис. крб. Видання його було поставлене у зв'язок з утворенням земської друкарні і роз-

робляти це питання було доручено управі. Наступного року збори ще раз ухвалили просити уряд відповісти на клопотання щодо земського журналу без попередньої цензури.

Одночасно з клопотаннями про видання журналу Харківські губернські збори вживали й інших заходів для поширення даних про свої дії. Так, у 1868 р. вони стенографували промови, проголошені у зборах, з метою дати можливість виборцям судити про думки, виголошені у зборах тим чи іншим гласним. Для того, щоб самі гласні могли більш ґрунтовно обговорювати порушені питання, 1874 р. було ухвалено рішення, щоб губернська управа завчасно друкувала свої доповіді і розсилала їх гласним з повідомленням про час відкриття зборів. Такі самі вимоги неодноразово повторювалися і в повітових зборах, у постановах для повітових управ [29, с. 48].

Проблеми друкування намагалося вирішити земство і в Таврійській губернії. У 1879 р. губернські збори звернулися до повітових земств своєї губернії з пропозицією видавати загальноземський журнал. Більшість повітових зборів позитивно поставилася до цієї пропозиції і виділила кошти зі своїх бюджетів на фінансування цього журналу та вповноважила губернську управу звернутися по дозвіл куди слід [35, с. 41].

Поряд з намаганнями зробити періодичні видання органом, що мобілізував би земства на виконання соціально-економічних та інших завдань, спираючись на масову підтримку населення, земства в Україні надавали величезного значення і питанню про організацію своїх з'їздів для розв'язування проблем загальноземської роботи. Питання про з'їзди представників земства різних губерній для узгодження загальних дій по земському господарству неодноразово порушувалося земськими зборами і становило предмет їх клопотань перед урядом. З приводу клопотання Харківських губернських зборів про встановлення правил, що визначали б спосіб контактів між земствами кількох губерній з питань, що становили загальний інтерес, міністр внутрішніх справ, з яким погодився комітет міністрів, вказав, що в самому законі такі правила існують. Так: а) у додатку до ст. 84 Положення вказано справи, за якими зносини або угоди між земствами можуть відбуватися за згодою губернатора; б) постанови та журнали можуть друкуватися з дозволу губернатора; в) кошти і розкладки друкуються в губернських відомостях і надсилаються гласним, отже, земства мають можливість надати гласності своїм розпорядженням і кожні збори можуть слідкувати за діяльністю інших [8, с. 984].

За буквальним змістом закону, стосунки між земствами різних губерній справді припускалися. Законом не заборонялися стосунки не лише письмові, а й особисті, через посередництво делегатів зацікавлених зборів, але насправді це було не так, уряд не визнавав такі дії узгодженими із законом.

Отже, усі спроби земських зборів скористатися правом, наданим законом, виявлялися невдалими, незважаючи на те, що земства підступалися до них дуже обережно. Харківське земство мало рацію, коли висловило нерозуміння з приводу способів застосування закону і просило уряд вказати ці способи. Практика засвідчила, що питання про стосунки між земствами виявилися набагато складнішими, ніж вони бачилися міністру внутрішніх справ. З указаних ним способів зносин перший, тобто той, що встановлений законом, виявився зовсім нездійсненим, бо як вказано, вдатися до нього рішуче не дозволялося. Залишався обмін друкованими постановами, кошторисами і розкладами, але якщо цей обмін був корисний для ознайомлення земств із діяльністю одне одного, то він не міг замінити собою прямих відносин між сусідніми губерніями з питання, що цікавило. З іншого боку, якщо окрім друкованих видань можливий письмовий обмін думками між управами, то позаяк листування управ підлягає контролю адміністрації, — то і цей спосіб не завжди міг привести до позитивних результатів, бо у кожній справі зустрічається безліч дрібниць, дуже суттєвих, які можна з'ясувати лише за особистого спілкування. Але і цим недосконалим способом зносин і узгоджень могли користуватися тільки управи, а не земські збори, за кожним кроком яких стежив губернатор, готовий зупинити будь-який вільний рух.

Розрізненість земств і неможливість зносин між ними, хоча і дозволених законом, дуже шкідливо позначилися на ході земської справи. В ній не було жодної єдності, навіть у тих галузях господарства, де така єдність вельми необхідна не тільки в інтересах окремих земств, а й в інтересах держави.

Отже, протягом перших десятиліть існування земств царська бюрократія повсякчас прибирала їх до рук. Стара феодально-кріпосницька система не могла змиритися з новою системою представницьких закладів. Вона намагалася поставити земства у суворі рамки, звести нанівець політичну сутність земської діяльності та обмежити їх діяльність виключно господарськими питаннями. Такі вузькі рамки діяльності земств не дозволили їм стати чинником консолідації у сфері формування української політичної нації. Законодавчі обмеження з боку влади не дали мож-

ливості органам місцевого самоврядування завоювати значну кількість прихильників в українському суспільстві. Подекуди, навпаки, земства сприймалися як зайве, недоцільне зібрання купки місцевих панів, що переймаються власними інтересами, а не долею суспільства.

Література

1. *Градовский А.* Государство и провинция / А. Градовский // Русский Вестник. — 1868. — № 3. — С. 27—52.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІ-АК України), ф. 442, оп. 106, спр. 86, 1—4 арк.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІ-АК України), ф. 442, оп. 535, спр. 324, 1—8 арк.
4. Юбилейный земский сборник 1864—1914 / Б. Б. Веселовский, 3. Г. Френкель. — СПб.: Издание Т-ва О.Н. Поповой, 1914. — 476 с.
5. *Павловский И. Ф.* К истории полтавского дворянства (1802—1902). Очерки по архивным данным. / И. Ф. Павловский. — Полтава: Электрическая типо-литография Торгового Дома И. Фришберг и С. Зохорович, 1906. — Т. 2. — 640 с.
6. *Белоконский И.* Земство и конституция. Земское движение / И. Белоконский. — М.: Образование, 1910. — 183 с.
7. *Кузнецов Н. И.* Систематический свод указов правительствующего сената, последовавших по земским делам 1866—1900 гг. / Н. И. Кузнецов. — СПб.: Типография А. Е. Калпинского, 1902. — 719 с.
8. Земский ежегодник за 1876 год. — СПб.: Издание имп. вольного экономического об-ва. — 984 с.
9. *Мыш М. И.* Положение о земских учреждениях со всеми относящимися к нему узаконениями / М. И. Мыш. — СПб.: Издание неофициальное, 1875. — 419 с.
10. *Демис Л.* Земские учреждения. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. Правила о порядке приведения их в действие. Циркуляры о применении положения / Л. Демис. — СПб.: Издательство Демиса, 1865. — 384 с.
11. Вестник Европы. — 1898. — № 11. — 648 с.
12. *Кузнецов Н. И.* Систематический свод указов правительствующего сената, последовавших по земским делам 1866—1900 гг. / Н. И. Кузнецов. — СПб.: Типография А. Е. Калпинского, 1902. — 719 с.
13. *Захарова Л. Г.* Земская контрреформа 1890 года / Л. Г. Захарова. — М.: Издательство Московского Университета, 1968. — 156 с.
14. Труды комиссии о губернских и уездных учреждениях. — СПб., 1860. — Ч. 1: Учреждения уездные. — Кн. 2: «Объяснительная записка» к проекту об уездных учреждениях. — СПб.: Издание Хоз. Деп. МВД, 1864. — 295 с.

15. *Никитенко А. В.* Дневник: в 3 т. / А. В. Никитенко. — Ленинград: Государственное издательство Художественной литературы, 1956. — Т. 3: 1866—1877. — 581 с.

16. Материалы по земскому общественному устройству: в 2 т. — СПб.: Издание Хозяйственного департамента МВД, 1886. — Т. 2: Положение о земских учреждениях. — 573 с.

17. *Безобразов В. П.* Земские учреждения и самоуправление / В. П. Безобразов. — М.: В Университетской типографии (Катков и К), 1874. — 52 с.

18. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 294, оп. 1, спр. 4 а., 131 арк.

19. *Скалон В. Ю.* Земские вопросы очерки и обозрения / В. Ю. Скалон. — М.: Печатня Яковлева, 1882. — 236 с.

20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 1191, оп. 5, спр. 85, 13 арк.

21. *Карышев Н.* Земские ходатайства. 1865—1884 г. / Н. Карышев — М.: Издание книжного магазина А. А. Ланга, 1900. — 272 с.

22. *Витте С. Ю.* Самодержавие и земство / С. Ю. Витте. — СПб.: Типография В. Безобразов и К., 1908. — 211 с.

23. *Хижняков В. М.* Воспоминания земского деятеля / В. М. Хижняков. — Петроград: Огни, 1916. — 251 с.

24. Исторический очерк деятельности Херсонского Губернского Земства за 1865—1899 гг. — Херсон: Издание Херсонского Губернского Земства, 1906. — Т. 3. — 276 с.

25. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 1191, оп. 2, спр. 176, 1 арк.

26. Справка (по Департаменту Общих дел Министерства внутренних дел) О ходатайствах земства по вопросам, относящимся до порядка рассмотрения земских ходатайств // Сборник правительственных распоряжений по делам до земских учреждений относящихся за 1868 г. с дополнениями к I-му Тому. — СПб.: Издание Хоз. Деп. МВД, 1872. — Т. II. — 348 с.

27. *Головин К.* Наше местное самоуправление / К. Головин. — СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1884. — 158 с.

28. Земский сборник Черниговской губернии. — Чернигов: Изд. Черниг. Губ. Зем. Упр., 1891. — № 4-5. — 802 с.

29. *Гордеенко Е. С.* Исторический обзор деятельности Харьковских земских учреждений / Е. С. Гордеенко. — Харьков: Типография А. Н. Гусева, 1891. — 96 с.

30. Земский ежегодник за 1877 год. — СПб.: Вольное эконо. О-во, 1879 — 257 с.

31. Сборник правительственных распоряжений по делам до земских учреждений относящихся. (За 1864, 1865, 1866 и 1867 годы). — СПб.: Издание Хоз. Деп. МВД, 1872. — Т. 1. — 345 с.

32. *Русова С.* К сорокалетию Черниговского земства. / С. Русова // Русская Мысль. — 1904. — № 12. — С. 94—135.

33. Земский ежегодник за 1880 год. — СПб.: Вольное эконом. О-во, 1881. — 671 с.

34. Журналы заседаний очередного Черниговского губернского земского собрания. — Чернигов: Тип. Губ. Зем. Упр. 1892. — 397 с.

35. Земский ежегодник за 1879 год. — СПб.: Вольное эконом. О-во, 1879 — 208 с.

1.3. Добročинність українських підприємців Наддніпрянщини в національній освіті (друга половина XIX — початок XX ст.)

Т. М. Ніколаєва

Соціально-економічні перетворення, викликані відміною кріпацтва в Російській імперії, розвитком ринкових відносин, загальною лібералізацією життя імперій, об'єктивно привели до розв'язання проблеми освіти, від якого багато в чому залежала подальша доля українців. Особливе місце в цьому контексті набирає проблема асиміляції національної політичної та економічної еліти суспільства в колоніальних умовах. Бездержавна українська нація в пореформеній Російській імперії потребувала всебічної підтримки всіх суспільних прошарків і передусім буржуазного, що мав економічні можливості для підтримки національної освіти, науки. Адже загальний низький освітній рівень населення Російської імперії, який в Україні був ще нижчий порівняно з Європейською Росією, недостатня мережа теперішніх освітніх закладів нездатна була задовольнити потреби не лише у формуванні елементарних рис національної свідомості простого українця, а й забезпечити народне господарство освіченими кадрами, а держава в першому випадку далеко не хотіла, в другому — не могла самотійно впоратися з посталою проблемою. Мізерні кошти, які виділяла казна на цю справу, в декілька разів були нижчими від сум, що асигнувалися у той час економічно розвинутими країнами Західної Європи. Зокрема в Англії на неї виділялося 10 %, у Франції — 6,4 %, в Пруссії — 6 %, у той час як у Російській імперії — всього 2 % від загальної суми державного бюджету [1, с. 131].

За таких умов з останньої третини XIX ст. до справи поліпшення освіти в країні долучилися земські й міські організації, інтелігенція, різні наукові й технічні товариства, представницькі

об'єднання купців і промисловців та окремі заможні громадяни. Особливо підприємницький прошарок. Він гостріше від інших суспільних груп відчував потребу в грамотних, інтелектуально розвинутих і дисциплінованих працівниках. Активно розвивалася громадська просвітницька ініціатива в різних формах — від клопотань перед урядом та організації нових закладів до грошових пожертв й інших видів доброчинності. Діяльність далекоглядних промисловців і купців не випадково поєднувалася з просвітництвом, оскільки вони усвідомлювали важливість поліпшення загального стану освіти в країні. У повсякденній практиці підприємці постійно відчували брак кваліфікованих кадрів, а їхній підприємницький прагматизм підказував, що кваліфікована праця, особливо службовця, є продуктивнішою. Тож величезна потреба в кваліфікованих кадрах на виробництві й управлінні була додатковим стимулом пожертвувань на підтримку освітніх закладів усіх рівнів.

Хоч благодійність і була невід'ємною рисою багатих людей, насамперед у торгівлі та промисловості, проте варто пам'ятати, що це не було характерним для всього підприємницького прошарку. Звичайно, дозволити собі таку діяльність могли і хотіли далеко не всі заводчики й фабриканти. До благодійності звертали свою увагу переважно представники великої буржуазії. Для дрібних і середніх капіталістів і комерсантів, котрі становили підприємницьку більшість, переважали і на початку ХХ ст. були методи первісного нагромадження капіталів, для яких ще продовжували зберігатися умови в країні [2, с. 131] та брак вільних коштів унаслідок незавершеності первісного нагромадження капіталів за доби кріпацтва і в пореформений період супроводжувався накопиченням їх уже на новій капіталістичній основі. До відвертих пограбувань робітника на початку індустріального розвитку долучалися нещадна експлуатація у вигляді низької заробітної плати і тривалого робочого дня, тяжких умов праці та побуту. За рахунок цього підприємець досягав значних надприбутків, які потім вкладалися у виробництво, примножуючи таким чином капітали.

Російський історик В. Я. Лаверичев, говорячи про місце купецького стану у суспільному житті пореформених років, зазначив, що «переважаюча у більшій частини купецтва невтримна жадоба до наживи зумовила відсутність будь-яких сформованих духовних запитів і будь-яких високих ідеалів. Лише окремі представники купецтва піднімалися над загальним рівнем свого стану» [3, Арк. 39]. На відміну від промислової значна частина торговельної буржуазії, навіть на початку ХХ ст., не мала відповідної загальної і

спеціальної освіти та відзначалася низьким рівнем культури. Інтереси цього численного прошарку буржуазії не виходили за межі вирішення суто господарських проблем. Громадська діяльність більшої частини торговців була обмеженою. До того ж стан промисловості на Наддніпрянщині був помітно нижчим від його рівня у Європейській частині Росії, тому, відповідно, умови для жорсткої експлуатації робітничого класу залишалися більш сприятливі. Таке становище було притаманне здебільшого етапу розвитку ринкових відносин у передреформену та перші десятиліття пореформеної доби, ніж для більш зрілого періоду на межі XIX—XX ст.

Частково погоджуючись із такою оцінкою, слід зазначити, що вже з кінця XIX ст., зі зростанням економічної могутності промисловців та акціонерних товариств, на багатьох великих підприємствах відрахування на навчальні та лікувальні заклади, різні соціальні потреби стали обов'язковими. Зміна поколінь, що відбулася на межі сторіч, супроводжувалася появою підприємців нового типу у період капіталістичного нагромадження. Чимало представників молодшої буржуазії відзначалося достатньо високим рівнем освіти, відповідною професійною підготовкою, необхідними організаційними навичками. Проте й напередодні 1917 р. культурні характеристики торгово-промислового прошарку тільки починали набувати своїх сталих рис. Цивілізованість і високий духовний рівень були притаманні переважно представникам стабільного елітного ядра підприємництва [4, с. 212]. У цей час утверджувалася думка про те, що всі люди однакові, незалежно від походження. Серед багатіїв дедалі більше ставало тих, які виійшли із соціальних низів, але завдяки здібностям або спритності домоглися високого становища. Доброчинство сприймалося вже як громадська чеснота, всіляко заохочувана релігією. До того ж на надмірні утиски з боку багатіїв біднота нерідко відповідала грізними заворушеннями. Зрештою, економічний стан підприємців впливав на їхню участь у вирішенні соціальних і культурно-освітніх потреб суспільства в цілому і, зокрема, робітників. Крім постійних відрахувань на робітничі потреби, окремі промисловці й купці, великі представницькі бізнесові організації — такі, як з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, біржові комітети, купецькі товариства, тощо здійснювали широку благодійну роботу, спрямовану на задоволення потреб ширших кіл суспільства, засновуючи середні й вищі навчальні заклади, музеї, споруджуючи лікарні, притулки для дітей і дорослих, пологові будинки, утримуючи власними коштами безліч добродійних організацій, по-

кликаних дбати про соціально знедолених і матеріально неспроможних людей.

Капітали українських промисловців Наддніпрянщини, за винятком окремих підприємців, як і купецькі, були здебільшого незначні, розпорошені у різних менш значних для економіки галузях промисловості. Зрозуміло, що українські підприємці належали до першопрохідців індустріалізації, а вже потім, коли створили економічні можливості, ставали спонсорами в культурі, освіті, підтримували місцеві традиції та обряди, були збирачами історичних пам'яток, організаторами як початкової, так і професійної освіти, що могло сприяти підтримці національної ідентичності. Своєю діяльністю в економіці та в багатьох сферах суспільного життя серед нечисленної групи вітчизняних підприємців виділялися лише кілька визначних родин: Симиренки, Терещенки, Харитоненки, Алчевські, Є. Чикаленко.

Промисловці і купці здійснювали як приватні, так і корпоративні пожертвування, часто віддаючи певний відсоток із власних прибутків. Індивідуальна благодійність була надзвичайно ефективна тим, що при заснуванні навчального закладу заможний громадянин, як правило, і надалі, будучи його попечителем, піклувався про благоустрій і функціонування. Усе це спонукало промисловців організовувати загальноосвітнє та професійне навчання як для своїх працівників, так і для суспільного загалу в цілому.

Ужиті заходи в галузі початкової освіти з боку держави, земських і міських органів самоврядування, церкви, громадських об'єднань та окремих осіб, серед яких виділялися підприємці, сприяли тому, що вже до кінця XIX ст. кількість громадян, які вміли писати й читати, значно зросла, проте потреба в заснуванні нових освітніх закладів різних рівнів і спеціалізації продовжувала залишатися надзвичайно актуальною. За даними перепису населення 1897 р., на тисячу осіб з вищою освітою припадало 0,7 особи, а з середньою загальною і спеціальною — 10,3 [5, с. 40].

На X з'їзді російських природодослідників і лікарів, який відбувся в Києві 1898 р., були наведені дані про рівень освіченості призовників. Зокрема, в 1874 р. на 100 новобранців з дев'яти губерній підросійської України тих, хто вмів читати і писати або тільки читати, було 16,5 осіб, у 1884 р. — 19,9, а в 1894 р. — вже 33,1 особа [6, с. 112—113]. Утім, навіть напередодні Першої світової війни початкових навчальних закладів в Україні було ще недостатньо для забезпечення потреб усієї молоді в елементарній освіті. З розвитком промисловості в сус-

пільстві особливо посилювалася думка про необхідність підняття матеріального і духовного рівня робітничого класу. Зміцніла буржуазія, насамперед велика, все ж усвідомлювала, в тому числі й під дедалі сильнішим тиском пролетарського руху, свою відповідальність за соціальну сферу буття робітничого класу, намагалася дбати про культурний і освітній рівень промислових робітників. Проте слід зауважити, що в царській Росії не існувало законодавства, яке зобов'язувало б капіталістів створювати заводські школи й гарантувати існування вже відкритих; воно лише рекомендувало їм за власним бажання сприяти навчанню грамоті підлітків, які працювали на їхніх підприємствах. Підприємницький прагматизм уже в останні два десятиліття XIX ст., у час інтенсивного індустріального розвитку країни, спонукав при багатьох фабриках і заводах засновувати школи й вечірні класи для робітників, недільні читання та різного рівня професійні навчальні заклади.

У перші роки XX ст., за даними української дослідниці В. І. Кізченко, при фабриках і заводах України функціонувало близько 110 шкіл для дітей робітників. Найбільше їх було створено на цукрозаводах — 44. На цей же час було також засновано 49 нижчих ремісничих навчальних закладів, у яких навчалися 3,3 тис. учнів. Тому багато в чому завдяки організаційним і матеріальним зусиллям підприємницького прошарку серед робітників України відсоток письменних робітників напередодні революції 1905—1907 рр. досяг 50,8 %, тоді як серед усього населення він не перевищував 20 %.

Так, початкова школа для дітей робітників з 7 учителями та бібліотекою поблизу Городищенських рафінадного і машинобудівного заводів на Черкащині, які належали торговому дому «Брати Яхненки і Симиренко», почала діяти ще з 40-х рр. XIX ст. Згодом тут було відкрито і недільну школу. Учителювали в них переважно національно свідомі українці з вищою освітою, бо Городищенська цукроварня була культурним центром українського народництва. Наприкінці червня 1859 р. до Городища приїхав Т. Г. Шевченко, який з подивом оглянув зразково оснащений завод. Відвідавши школу, він був так захоплений, що відразу обняв К. Яхненка, поцілував його і зі сльозами на очах промовив: «Батьку! Що ти наробив!» Навіть царський чиновник з особливих доручень Богданович так характеризував засновників училища: «Благочестиві власники не тільки прагнули, щоб їх підприємство було зразковим за внутрішнім і зовнішнім благоустроєм, а й посприяли влаштувати добрий дім Божий» [7, Арк. 1].

При всіх цукро заводах іншої відомої родини цукро заводчиків — Терещенків, на межі ХІХ—ХХ ст. постійно працювали початкові народні училища для дітей службовців і робітників. Чимало сільських шкіл регулярно отримувало від цих підприємців грошові субсидії для своєї діяльності та будівельні матеріали для спорудження чи ремонту приміщень. Наприклад, при Михайлівському заводі на Глухівщині М. А. Терещенко ще на початку 80-х рр. ХІХ ст. збудував початкове училище, яке відвідували також діти з навколишніх сіл. Хоча навчальний заклад і вважався земським, утримувався він виключно коштом підприємця. У 1886 р. вчитель цієї школи отримував платню 250 руб. на рік, тоді як у земських школах вона становила 150—200 руб. При Тьоткінському цукро заводі у Рильському повіті 1910 р. онук мецената — М. І. Терещенко — спорудив нову шкільну двоповерхову цегляну будівлю, в якій на першому поверсі розміщувалося початкове трирічне училище, а на другому — училище підвищеного типу з чотирирічним курсом, куди діти вступали після закінчення початкового. Загалом в обох школах навчалось до 250 хлопців і дівчат [2, с. 150].

Аналізуючи стан початкової та професійної освіти на цукроварнях Надніпрянщини, не можна оминати деякі регіони Слобідської України в цій же галузі. Вже наприкінці ХІХ ст. при всіх цукро заводах П. І. Харитоненка були відкриті народні училища. Як зазначав у звіті за 1897 р. старший фабричний інспектор Харківської губернії А. Гнідич, коштом П. Харитоненка утримувалося двокласне училище на 300 учнів при Наталіївському цукровому заводі (Богодухівський повіт), школа на 50 учнів при Янковорозькому цукро заводі (Охтирський повіт) та інших підприємствах. Крім того, на Павловському рафінадному заводі (м. Суми) було засновано вечірні класи для дорослих робітників з курсами кочегарів, машиністів і слюсарів [9, с. 10]. У звіті за 1901 р., в якому були подані дані про розвиток мережі навчальних закладів у м. Сумах, зазначалося, що майже 10 міських початкових шкіл були на утриманні окремих осіб і закладених ними спеціальних капіталів. Засновуючи такі заклади, підприємці прагнули підвищити освітній і фаховий рівень своїх робітників, які могли б упоратися з новою технікою і технологією виробництва.

Перебуваючи під наглядом поліції, Є. Чикаленко, не мав змоги виявляти громадську активність, тому впливав на селян власним прикладом, інколи працюючи разом з ними, і мовною поведінкою своєї родини, всі члени якої розмовляли українською. Коли померла восьмирічна донька, він вирішив, що найкраще «вшанувати її

пам'ять чимось корисним для громадянства», і заснував премію «За найкраще написану історію України в одному томі, призначену для середнього читача приблизно з освітою народного учителя». А згодом виділив 25 тис. крб. на будівництво у Львові Академічного Дому — гуртожитку для студентів із Наддніпрянщини [10, с. 7].

У Мошногогородищенському маєтку Черкаського повіту, який належав графині К. А. Балашевій, котра також активно займалася цукроварінням і гуральництвом, містилося 18 народних церковно-нопарафіяльних шкіл у селах і два двокласні народні училища з ремісничими відділеннями у містечках Мошни і Городище. Усі вони отримували відчутну фінансову допомогу з боку графині. Так, двокласні училища повністю нею утримувалися, а церковно-нопарафіяльні школи, в яких навчалось понад 2 тис. дітей, крім грошової допомоги, починаючи з 1887 р., за рахунок К. А. Балашевої по черзі були перебудовані або отримали нові приміщення. До середини 1890-х рр. таким чином було споруджено в селах маєтку 14 шкіл. Щорічна допомога народним школам у цей час у середньому коливалася в межах 1800 руб. У 1902 р. К. А. Балашева заснувала жіночу школу в Мошнах, витративши на спорудження її приміщення 46,7 тис. руб. та на його утримання до 1911 р. включно 50,6 тис. руб. У 1910 р. при Маріїнському цукрозаводі вона відкрила народне училище, яке повністю утримувала власним коштом і побудувала для нього приміщення, асигнувавши на це протягом двох років 11,4 тис. руб. [11, с. 50].

Основним типом початкових навчальних закладів у містах були міські училища, які засновувалися згідно з Положенням від 1872 р. насамперед міськими органами самоврядування, становими громадами, а також і окремими благодійниками. Так, у Глухові, на батьківщині Терещенків, один з найвідоміших представників цієї родини — Федір Артемійович — у серпні 1891 р. відкрив трикласне «Міське училище Федора Терещенка». Засновник надав 30 тис. руб. на спорудження двоповерхового будинку школи та вніс капітал у 72 тис. руб. на її утримання. В навчальному закладі безкоштовно отримували початкову освіту діти з незаможних родин Глухова, а першочерговим правом вступу до нього користувалися вихованці дитячого притулку, заснованого раніше його батьком — Артемієм Яковичем. У грудні 1893 р. з метою збільшення плати вчителям Федір Артемійович додав до внесеного ним капіталу ще 37,8 тис. руб. І надалі члени цієї родини сумлінно опікувалися училищем, збільшивши капітал на його утримання до 167 тис. руб. У 1912 р. міське училище Федора Терещенка відвідували 253 учні [2, с. 155].

У Києві Микола Артемійович Терещенко та його син Олександр заснували міське початкове зразкове училище на 300 учнів. Для цього перший з них 1899 р. пожертвував капітал у 150 тис. руб., а другий 1903 р. — ділянку землі по вул. Великій Підвальній, 38 (нині вул. Ярославів Вал, 40) вартістю 104 тис. руб. і додатковий капітал у 120 тис. руб. [12, Арк. 46]. Будівництво училища розпочалось у травні 1905 р., на яке О. М. Терещенко додатково асигнував ще 43 тис. руб. Через рік відбувся перший набір учнів, які в грудні 1907 р. перейшли до щойно спорудженого власного приміщення училища. На цей час загальна сума витрат обох Терещенків на спорудження й утримання зазначеного навчального закладу досягла 425 тис. руб. [13, с. 60]. Він вирізнявся своїм архітектурним стилем серед сусідніх будівель і був найкращим у місті серед початкових шкіл. Тепер у будинку міського зразкового училища ім. М. А. Терещенка міститься Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені Івана Карпенка-Карого.

На межі XIX—XX ст. в Україні спостерігалось розмаїття закладів і форм просвітницької роботи серед дорослого населення: недільні школи, народні будинки й аудиторії, бібліотеки, читальні тощо, де проводилися лекції, навчальні заняття, театральні вистави, організовувалися екскурсії, походи та ін. Поширення такої освіти серед незаможного населення в зазначений час здійснювали спеціальні громадські організації. Серед них на особливу увагу заслуговує Київське товариство поширення грамотності серед народу [14, Арк. 10], яке розпочало роботу в 1882 р., зосередивши увагу на поширенні освіти серед населення Києва та в містах і селах Правобережної України, де були відсутні земські установи. Завдяки організаційним зусиллям членів товариства в 1901—1902 рр. у Києві був споруджений, переважно на громадські кошти (220 тис. руб.), Троїцький народний будинок, де зосереджувалися всі форми просвітницької роботи. Значні пожертви на цю справу зробили такі відомі промисловці, як Лазар і Лев Бродські, С. С. Могилевцев, М. Б. Гальперін, кілька представників родини Терещенків, низка цукрозаводів і промислових підприємств краю [15, с. 126—127]. Тепер тут — Київський театр оперети.

Крім Товариства грамотності, в цьому місті діяла з 1882 р. Комісія народних читань. Дві її секції — історико-літературна та природничо-історична — організовували читання в Народній аудиторії, спорудженій у 1895 р. по вул. Бульварно-Кудрявській (тепер вул. Воровського) за рахунок приватних пожертв і міських коштів. Серед добровольців, хто надав значні кошти на цю спра-

ву, були підприємці В. Ф. Симиренко, Лазар Бродський, М. П. Дегтерев, кілька членів родини Терещенків та ін. Також було здійснено підписку на користь Народної аудиторії серед місцевих купців, які робили пожертвування при вибірці ними торгових документів у міській управі [16, с. 7—8].

Суттєву роль у структурі позашкільних освітніх закладів відігравали школи для дорослих. На початку ХХ ст. у містах України найпоширенішими були недільні школи, які діяли на основі Положення про початкові народні училища від 1874 р. Вони засновувалися як урядом, так і міськими та сільськими громадами, а також окремими особами. Особливої популярності серед таких закладів набула харківська жіноча безплатна недільна школа Христини Данилівни Алчевської, дружини відомого промисловця і фінансиста, яку вона очолювала й утримувала з 1862 р. У тому ж 1862 р. Х. Д. Алчевська відкрила ще одну жіночу недільну школу — в м. Мерефа Харківської губернії. Влітку 1878 р. у с. Олексіївці Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії нова власниця маєтку Алчевська власним коштом заснувала ще одну народну школу. Ця однокласна земська школа також стала відомою на всю країну. Зокрема, з 1887 р. у ній викладав учитель-новатор Б. Д. Грінченко, який згодом став відомим педагогом, письменником, ученим-лексикографом. Фінансова підтримка в організації недільних шкіл для дорослих забезпечувалася її чоловіком Олексієм Кириловичем, який надавав кошти також на видання підручників, книжок, різних навчальних посібників. У своїх мемуарах «Передуманное и пережитое» Х. Д. Алчевська зазначила: «Час українського руху 60-х років збігся із захопленням інтелігенції недільними школами, і я пішла туди» [17, с. 454]. До 1870 р. школа працювала напівлегально вдома у Алчевської. Потім вона містилася в приміщенні початкового училища. У школі навчалося до 250 учениць, а вік деяких з них досягав 40 років. 1896 р. за безплатно виконаним академіком О. М. Бекетовим проектом у Мироносицькому провулку на кошти засновниці було споруджено спеціальне двоповерхове приміщення для недільної школи. Серед іншого тут містилися чимала бібліотека з набором навчальних посібників, у розробці і підборі яких брали участь відомі вчені Д. І. Багалій, В. Я. Данилевський та ін. Велику роль у справі освіти народу відіграла третинна «Книга дорослих», яка була створена викладачами недільних шкіл під керівництвом Х. Д. Алчевської (уперше книга вийшла друком у 1899—1900 рр.) [18, с. 112]. У її салоні часто збиралися визначні діячі науки і мистецтва, серед яких були Г. Хоткевич,

О. Олесь, П. Куліш, Т. Рильський, М. Вороний, що вносило в освітній та культурний процес національне спрямування.

Заможна громадськість, у середовищі якої дедалі активніше заявляли про себе представники підприємницького прошарку, досить охоче вкладала кошти в розвиток середньої загальної освіти, яку з останньої третини ХІХ ст., у період інтенсивного економічного і суспільного розвитку краю, здобувало усе більше дітей з нижчих прошарків суспільства. Одночасно це призводило до певної демократизації середніх освітніх закладів та їхнього учнівського контингенту. Потреби суспільства в середній освіті значною мірою задовольнялися у недержавних закладах і на громадські кошти, серед яких вирізнялися за своїми розмірами пожегтвування купців і промисловців. Адже заснування середніх навчальних закладів, на відміну від початкових, вимагало вкладання набагато більших коштів, що було під силу фінансово спроможним громадянам. Проте найчастіше вони об'єднували свої зусилля з органами місцевого самоврядування.

Зокрема, середню загальну освіту за новим Статутом гімназій і прогімназій від 30 липня 1871 р. можна було отримати в класичній чоловічій гімназії (курс навчання складав вісім років), в якій перевага віддавалася гуманітарній підготовці, насамперед вивченню давніх мов — грецької та латинської. Гімназії мали статус єдиних повноправних середніх освітніх закладів, учні яких після закінчення курсу навчання мали право вступати без іспитів до університетів та інших вищих шкіл. Також створювалися прогімназії з чотирирічним і шестирічним курсом навчання. Проте плата за навчання була одним з головних чинників, що обмежував отримання ґрунтовної освіти широкими верствами населення.

У лютому 1882 р. Київська дума ухвалила постанову про відкриття 5-ї чоловічої гімназії. Саме М. А. Терещенко пожертвував 100 тис. руб. на повну восьмикласну чоловічу гімназію на Печерську. А вже у травні 1889 р. Микола Артемійович, виконуючи обов'язки почесного попечителя прогімназії у Глухові, пожертвував 54,5 тис. руб. з метою перетворення цього навчального закладу на повну восьмикласну гімназію, та 7 тис. руб. — на облаштування й ремонт її приміщення. Уже через півроку освітній заклад завдяки щедрій фінансовій підтримці доброчинця отримав статус восьмикласної класичної чоловічої гімназії [2, с. 173]. А в 1891 р. М. А. Терещенко вирішив власним коштом спорудити при гімназії пансіон на 40 вихованців і квартиру інспекторові, які також утримувалися на внесений доброчинцем чималий капітал. Нині у приміщенні гімназії та пансіону навчаються студенти

Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Після затвердження Положення про жіночі училища від 30 травня 1858 р. [19, с. 56—59] почала розвиватися й жіноча освіта. Так, ще в липні 1858 р. Міністерство народної освіти звернулося до губернаторів з рекомендацією спонукати міських мешканців до надання пожертв на відкриття жіночих навчальних закладів. Подільське відділення Фундуклеївської гімназії в Києві було відкрите у січні 1861 р. завдяки пожертвуванню 25 тис. руб. місцевим купецьким товариством. Заклад і надалі майже повністю утримувався на кошти підприємців. На основі нового положення від 1870 р. жіночі училища мали право відкривати наступні класи й переростати в прогімназії та гімназії. Жіночі середні навчальні заклади були, як правило, громадськими або приватними. З кожним пореформним десятиліттям потреба в жіночій освіті невпинно зростала.

Після того, як у 1872 р. відділення Фундуклеївської гімназії дістало статус самостійної жіночої гімназії, виникла потреба у перебудові її приміщення. З розумінням поставилися до потреб цього освітнього закладу Лазар Бродський і Микола Терещенко, які пожертвували найбільше з усіх — по 15 тис. руб. кожний, та асигнували значні кошти на вмеблювання класів [19, Арк. 3].

Жіночу чотирикласну прогімназію в Глухові було відкрито у 1870 р. з ініціативи місцевої думи, а через чверть століття її було перетворено на повну гімназію, передусім завдяки моральним зусиллям і жертвам відомих земляків — М. А. Терещенка та його дружини Пелагеї Георгіївни, які стали її довічними почесними попечителями. Зокрема, у лютому 1894 р. Микола Артемійович виділив 100 тис. руб., з яких 40 тис. руб. спрямовувалися на спорудження цегляного приміщення для гімназії, а решта — 60 тис. руб. — до недоторканного фонду для утримання чотирьох старших класів. Уже того року прогімназія набула статусу повної жіночої гімназії. А спорудження її нового двоповерхового будинку, розрахованого на 250 учениць, завершилося у 1896 р. На цю справу почесні попечителі пожертвували додатково ще 20 тис. руб. Будинок гімназії й сьогодні прикрашає Глухів. У ньому навчаються учні школи-колегіуму № 1 [2, с. 175].

У Сумах у серпні 1888 р. завдяки зусиллям Івана Герасимовича й Наталії Максимівни Харитоненків було відкрито дитячий притулок для дівчат з багатодітних купецьких і міщанських родин і сиріт. Фундатори за власний кошт (90 тис. руб.) побудували розкішний мурований особняк і надали капітал на його утриман-

ня (близько 200 тис. руб.). У притулку ім. Н. М. Харитоненко постійно перебувало до півсотні дівчат віком від 7 до 17 років, котрі навчалися в училищі, що існувало при ньому. Крім загальноосвітніх предметів в обсязі початкових народних училищ, вони тут навчалися рукоділлю та отримували різні практичні навички, пов'язані з веденням господарства. У місті його називали ще «пансіоном благородних дівчиць». Згодом училище, що працювало при ньому, було перетворене на п'ятирічну жіночу вчительську семінарію [20, с. 108].

Відомий катеринославський підприємець і громадський діяч О. М. Поль, обраний у 1866 р. гласним губернського зібрання, активно сприяв розвитку народної освіти в Катеринославі та губернії. Зокрема, у 1866—1872 рр. він був членом губернської училищної ради, багато років виконував обов'язки члена попечительної ради Маріїнської жіночої гімназії, Верхньодніпровського і Катеринославського реальних училищ (другому він подарував зібрану власноруч багату колекцію мінералів), Саксаганського ремісничого училища [21, с. 277].

Освітні інтереси буржуазії в Україні зосереджувалися на підготовці освічених робітників, кваліфікованих спеціалістів середньої ланки та управлінців промислових об'єктів. Тому найбільш вагомою формою її активності у сфері освіти була підтримка передусім професійних навчальних закладів різних освітніх рівнів. Уже на першому всеросійському з'їзді фабрикантів, що відбувся в 1870 р., рекомендувалося «всім представникам великої мануфактури і заводської промисловості сприяти заснуванню при своїх фабриках і заводах нижчих технічних шкіл» [1, с. 131]. Протягом останньої третини XIX ст. питання про незадовільний стан професійної освіти постійно дискутувалося на сторінках преси, неодноразово піднімалося на багатьох з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії, на засіданнях губернських земських зібрань і міських дум, купецьких зібрань і біржових комітетів. Так, гласний Катеринославського губернського зібрання, піонер розробки криворізької руди, О. М. Поль на одному з засідань наголосив: «Я повністю співчую думці влаштування ремісничих шкіл і ратую за їх заснування. Я не розумію народної освіти інакше, як у вигляді освіти реальної. Одна грамотність без цих умов не може розглядатися як мета освіти народу» [22, с. 78].

Поряд із гімназіями за Статутом від 15 травня 1872 р. засновувалися реальні училища, в яких перевага віддавалася вивченню сучасних іноземних мов і предметів природничого циклу. Тут учнівська молодь набула знань, необхідних для подальшого отримання

мання технічної і комерційної освіти. Реальні училища мали шість основних класів, а у сьомому — здійснювалася підготовка учнів до навчання у вищих спеціальних навчальних закладах (без права вступу до університетів) із загальними, фізико-технічними, хіміко-технологічними та комерційними відділеннями, в яких надавалася певна професійна підготовка [23, с. 618].

У 1873—1874 рр. перші реальні училища були відкриті у 6 містах України — Києві, Кременчуці, Миколаєві, Одесі, Харкові і Сумах. Зокрема, в останньому І. Г. Харитоненко асигнував великі суми коштів на спорудження й утримання реального училища та храму при ньому (тепер тут розташовується загальноосвітня школа № 4). З моменту заснування цього навчального закладу спочатку славетний меценат був довічно його почесним попечителем, а потім його син — Павло Іванович [20, с. 105].

Довічним почесним попечителем 1-го київського реального училища протягом 19 років, починаючи з лютого 1884 р., був Іван Миколайович Терещенко, який загалом пожертвував на його потреби понад 40 тис. руб., не беручи до уваги щорічних одноразових внесків на утримання цього навчального закладу [24, с. 218]. Зокрема, в 1894 р. завдяки значним пожертвуванням І. М. Терещенка було завершено двоповерхову добудову до головного корпусу реального училища. У 1901 р. в садибі училища з'явилася ще одна двоповерхова будівля, де містилися спортивний зал і нова церква. Із загальної суми в 30 тис. руб. доброчинець надав на цю справу майже 12 тис. руб. [2, с. 186]. Можна навести й інші приклади підтримки підприємцями реальних училищ. Так, купець М. М. Литвиненко заповів Роменському реальному училищу, а також жіночій гімназії капітал у 10 тис. руб. для навчання на відсотки з цього капіталу дітей бідних міщан м. Ромни Полтавської губернії [25, с. 87].

В умовах інтенсивного розвитку капіталізму поставало питання приведення розрізнених професійних початкових навчальних закладів до певної системи, яка відповідала б потребам промисловості та наближалася до рівня цілісності таких систем у промислово розвинутих країнах Європи. У березні 1888 р. уряд видав «Основні положення про промислові училища (середні технічні, нижчі технічні, ремісничі училища, загальні промислові училища)». Це положення було першим документом, що визначав розвиток професійно-технічної освіти в країні. Він поділяв на 3 основні групи професійно-технічні навчальні заклади: для підготовки ремісників, індустріальних робітників і робітників сільського господарства [26, с. 18]. Ця система технічних шкіл та учи-

лиш діяла протягом усього періоду, що розглядається. У Слов'яно-сербському повіті Катеринославської губернії правління Бересто-во-Богодухівського гірничопромислового товариства побудувало на свої кошти приміщення для професійної школи на 100 дітей з родин місцевих службовців і робітників.

Не менше були зацікавлені в створенні професійних навчальних закладів цукрозаводчики, які відчували великий дефіцит у належним чином підготовленому технічному персоналі для власних підприємств. Зокрема, в 1884 р. за сприяння Київського відділення Російського технічного товариства при двокласному чоловічому училищі рафінадного заводу в м. Сміла Черкаського повіту було відкрито технічні класи ім. О. О. Бобринського. Тут юнаки, кращі випускники двокласного училища, отримували початкову технічну освіту для подальшої роботи на цукрозаводах. Для цього графи Олександр, Володимир і Лев Бобринські пожертвували під технічний навчальний заклад ділянку землі (3 десятини) і сад, та щедро фінансували його роботу. Так, протягом 1884—1913 рр. на технічні класи вони витратили 133 462 крб., а відділення технічного товариства — 36 420 крб. Крім цього, інші цукрозаводчики асигнували смілянському навчальному закладу частину від своїх прибутків — по 1/10 коп. з перероблених 10 пудів буряків [27, арк. 3—5, арк. 7].

Наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. XIX ст. уряд ужив ряд заходів щодо розвитку сільськогосподарської освіти. У 1883 р. було прийнято «Положення для нижчих сільськогосподарських шкіл», яке законодавчо регулювало діяльність відповідних середніх і нижчих навчальних закладів. Його прийняття значною мірою сприяло розвитку сільськогосподарської освіти, позаяк документ надавав право земствам, товариствам і приватним особам відкривати такі школи [28, с. 96].

У Черкаському повіті графинею К. А. Балашевою 1891 р. була відкрита Мошногогородищенська сільськогосподарська школа на 100 учнів для дітей місцевих селян і персоналу маєтку. Такого типу вона була першою в Південно-Західному краї (на Правобережній Україні — Н. Т.). Навчальний заклад мав свій статут і підпорядковувався Міністерству землеробства, яке щорічно асигнувало 3500 крб. на утримання викладацького персоналу, а решта коштів — близько 5000 крб., на утримання школи, — виділилися Балашевою. Курс навчання був трирічний, при цьому з жовтня по квітень учні перебували в класах, а в інші місяці року проходили практику з сільського господарства в маєтку цієї поміщиці, перебуваючи повністю на її утриманні. 1894 р. відбувся

перший випуск фахівців у складі 14 чол., які відразу отримали робочі місця в поміщицьких господарствах краю. Згідно зі звітом, з 1895 по 1911 рр. включно К. А. Балашева на утримання цієї школи витратила 146 470 крб. [29, с. 878].

А Лев Платонович Смирєнко — визначний вітчизняний учений-селекціонер, представник відомої української родини підприємців, повернувшись у 1887 р. із сибірського заслання за участь у народницькому русі, в рідному маєтку у Млієві створив маточний колекційний сад з помологічним розсадником, який став найкращим у Російській імперії і мав одну з найбагатших у Європі помологічних колекцій плодових і ягідних рослин. Продовжуючи славні традиції своїх попередників, Л. П. Смирєнко відкрив школу садівництва та початкову школу для селянських дітей, що почала діяти з 1897 р.

Фінансова база освіти українського суспільства передбачала не лише наявність у певних членів промисловців вільних коштів, а насамперед українофільські погляди, моральну свідомість, національну самоповагу. Саме таким був Василь Смирєнко, відомий цукрозаводчик і меценат. Смирєнко мав намір заснувати у с. Сидорівці народну школу на зразок Мліївської, але відмовився від цього наміру, бо уряд не дозволив вести викладання українською мовою. «Розмова про сільське хазяйство» Євгена Чекаленка вийшла 1897 року. Видання брошури у формі розмови із селянином про ефективні методи агрономії, що написана доступною для українського селянина мовою, довелось добиватись аж п'ять років. (Випущено її було лише після дозволу самого міністра внутрішніх справ Росії.)

У 90-ті рр. XIX ст. чітко проглядалося зростання потреб та усвідомлення суспільством, державою і підприємцями необхідності розвитку комерційної освіти. Торгово-промислові кола дедалі наполегливіше виявляли ініціативу у заснуванні спеціальних середніх навчальних закладів для підготовки фахівців у галузі торгівлі і промисловості. Тому міністерство фінансів, тісно пов'язане з підприємницьким прошарком (цьому відомству з 1894 р. стали підпорядковуватися комерційні навчальні заклади), 15 квітня 1896 р. затвердило відповідне положення, згідно з яким, крім комерційних училищ і курсів бухгалтерів, вводилися два нові типи навчальних закладів — торговельні класи і початкові комерційні школи. Це положення, до якого 10 червня 1900 р. були внесені часткові зміни, відіграло досить позитивну роль у розвитку комерційної освіти та майже без змін визначало систему такої освіти в Російській імперії до 1917 р. [30, с. 29—30]. Тодіш-

ній міністр фінансів С. Ю. Вітте з цього приводу у своїх спогадах писав: «Я провів через Державну Раду положення про комерційну освіту, яке спричинилося до значного розширення мережі комерційних училищ. Цим положенням я пробудив ініціативу між промисловцями та комерційним людом, надавши їм значну свободу як у заснуванні комерційних шкіл, так і в їх управлінні. У підсумку, вони охоче почали давати кошти на облаштування та підтримку своїх комерційних училищ» [31, с. 419].

Стрімкий розвиток комерційної освіти на початку XX ст. привів до того, що, наприклад, 1913 р. в Україні комерційних навчальних закладів різних типів нараховувалося вже 92 із 497 в усій Російській імперії. Найбільшою кількістю відповідних закладів могли похвалитися українські міста з розвинутою промисловістю і торгівлею. Так, у Києві їх налічувалося 13, в Одесі — 8, у Харкові — 7, у Катеринославі — 5, у Єлисаветграді — 4. Комерційні училища і торговельні школи конкурували між собою за контингент учнів, пропонували передові програми з їх підготовки, ставши, таким чином, своєрідними центрами комерційної освіти в Україні. Так, у Києві в листопаді 1896 р. відкрився ще один комерційний навчальний заклад — трикласне училище П. М. Натансона. Згодом, у жовтні 1899 р., воно було перетворене в семикласне, а на початку наступного століття — в 2-е Київське середнє комерційне училище, яке також постійно отримувало фінансову допомогу від місцевих підприємців. Закон 1896 р. заохочував підприємців до об'єднання у товариства поширення комерційних знань. Досить плідною на цій ниві була діяльність насамперед членів товариств поширення комерційної освіти в Києві й Харкові, які повністю фінансово забезпечили чітку роботу підвідомчих їм навчальних закладів. Так, у Наддніпрянщині потреба в спеціалістах з такою освітою з особливою гостротою відчувалася протягом останньої чверті XIX ст. За вирішення цього питання активно взялося місцеве Купецьке товариство. Вже у 1896 р. за ініціативи його голови М. І. Чоколова та за активної участі відомих підприємців — М. А. Терещенка, М. П. Дегтярьова та інших було започатковано Товариство поширення комерційної освіти з метою організації у Києві торгових класів [32, с. 2—4]. Маючи у своєму розпорядженні незначні кошти, товариство вирішило спочатку відкрити торговельні класи. Але після того, як у грудні того ж року Микола Артемійович пожертвував 100 тис. крб. на утримання в Києві торговельної школи й торговельних класів при ній, воно широко розгорнуло свою діяльність. У квітні 1897 р. міська дума виділила громаді для її навчальних закладів садибу з

будинком на Подолі на розі вулиць Константинівської і Хоревої, 9/6, де 15 листопада 1897 р. відбулося відкриття чоловічої торговельної школи, а 10 лютого наступного року при ній почали працювати й торговельні класи [2, с. 165].

У серпні 1898 р. Купецьке товариство порушило питання про заснування жіночої школи й нагромадження коштів на її утримання [33, с. 3]. Її відкриття, першої в Російській імперії, відбулося 10 січня 1899 р., а невдовзі, 20 жовтня того ж року М. А. Терещенко, бажаючи створити належні умови жіноцтву для отримання комерційних знань, пожертвував 100 тис. крб. як «капітал імені Пелагеї Георгіївни» на утримання цієї школи та 50 тис. крб. на спорудження будинку для неї [2, с. 201]. У 1901 р. за проектом архітектора П. І. Голландського розпочалося будівництво приміщення, на завершення та облаштування якого доброчинець додатково надав ще майже 27 тис. крб. У вересні 1902 р. жіноча торговельна школа розпочала роботу у власному приміщенні на розі вулиць Бульварно-Кудрявської та Обсерваторної, а чоловіча залишилася й надалі на Подолі. Своєю активністю виділялося Єлисаветградське товариство поширення комерційної освіти, яке в 1908 р. відкрило комерційне училище. Скликана біржовим комітетом нарада засновників під керівництвом Ю. Е. Бібера виробила статут цього товариства і громадського комерційного училища, які були зареєстровані, відповідно, 13 травня і 21 липня 1908 р. Пожертвування на користь нового навчального закладу почали надходити відразу від різних осіб, підприємств і закладів.

Отже, в Наддніпрянській Україні окремі підприємці та їх об'єднання, купецькі товариства, протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. активно сприяли розширенню мережі початкових і середніх загальноосвітніх закладів, будучи зацікавленими в піднятті загальноосвітнього рівня як молоді, так і дорослого населення, усвідомлюючи, що праця грамотного працівника є набагато продуктивнішою. Вони засновували й утримували народні училища при власних підприємствах, намагалися сприяти проведенню серед робітництва культурно-освітньої роботи, надавали відчутну фінансову підтримку органам місцевого самоврядування з метою організації початкових і середніх загальноосвітніх закладів у містах і селах, з якими тією чи іншою мірою була пов'язана їхня господарська діяльність. Благодійники-підприємці будували на власні кошти приміщення училищ і гімназій, як почесні попечителі жертвували кошти на їх утримання, надавали земельні ділянки, будівельні матеріали та інше у розпорядження

сільських і міських громад, забезпечували учнів навчальними посібниками, одягом і взуттям, оплачували їх навчання.

Українські промисловці зосереджували свою увагу й зусилля насамперед на проблемах забезпечення промисловості, транспорту, торговельної і банківської систем, а також культурної сфери кваліфікованими кадрами. Поряд із зусиллями наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у цій справі брали представницькі об'єднання торгово-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства і біржові комітети та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловцями і купцями було зроблено в розвиток мережі початкових ремісничих, сільськогосподарських шкіл, які мали неоціненне значення для набуття спеціалізації звичайним українцем.

Безумовно, освітні інтереси багатьох підприємців, за винятком Симеренків, Чекаленка та деяких інших, були далекі від національних ідей, що переслідувалися Російською імперією, та професійні знання здобуті у заснованих ними сільськогосподарських школах, технічних, торгових, комерційних училищах, давали не лише початкову і середню фахову освіту, а й сприяли формуванню потреб суспільства у значно вищому кадровому рівні працівника, спонукали до становлення і виховання особистості, з почуттям власної гідності та потрібності, що і закладало підвалини у формуванні української модерної нації.

Література

1. Лазанська Т. І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. / Лазанська Т. І. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: зб. наук. пр. / Інститут історії України НАН України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — Вип. I. — С. 114—136.

2. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. М. Донік. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 314.

3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 442, оп. 536, спр. 270, 61 арк.; Державний архів міста Києва (ДАК), ф. 90, оп. 1, спр. 1243, 39 зв. — 41 арк.

4. Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII—XX ст.) / Н. А. Терентьева. — К.: Аквион-пресс, 1999. — 352 с.

5. Луценко Є. М. Виникнення комерційних училищ на Україні у другій половині XIX ст. / Луценко Є. М. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — 1990. — Вип. 16. — С. 78—84.

6. Труды подсекции статистики X съезда русских естествоиспытателей и врачей в Киеве, 21—30 августа 1898 г. — Чернигов: Типография губернского земства, 1900. — С. 212—213.

7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 43, спр. 141, 122 арк.; ф. 707, оп. 26, спр. 497, 1, 4 арк.

8. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні / С. Сірополко. — Львів: Наукова думка, 2001. — 912 с.

9. Торговый Дом «И.Г. Харитоненко с Сыном». — М., 1900. — С. 16.

10. *Гірич І.* Дзеркало свідомості. Українська преса на поч. XX ст. — Український тиждень. — 2013. — № 7 (275). — 14 лютого.

11. Украина на рубеже тысячелетий. 500 влиятельных личностей: // Информационно-биографический справочник. — Харьков, 2000. — Вып. 1. — 124 с.

12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 830, оп. 1, спр. 1390, 46, 49, 55 арк.

13. *Ковалинский В.* Семья Терещенко / В. Ковалинский. — К.: Преса України, 2003. — 387 с.

14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 707, оп. 227 (1899), спр. 103, 10 зв., 33 арк.

15. Народный дом Киевского Общества грамотности в г. Киеве: // Краткий очерк истории сооружения Народного дома. — К., 1902. — 48 с.; Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности в 1898 г. — К., 1899. — С. 126—127.

16. Отчет Киевской Комиссии народных чтений за 1894 и 1895 годы. — К., 1895. — С. 7—8.

17. *Алчевская Х. Д.* Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания / Х. Д. Алчевская. — М.: Типографи т-ва И. Д. Сытина, 1912. — 466 с. 18. Мухін М. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевської / М. Мухін. — К.: Вища школа, 1979. — 183 с.

19. *Родников В.* Историческая записка о состоянии Киево-Подольской женской гимназии в течении первого пятидесятилетия ее существования. 1861—1911 / В. Родников. — К., 1911. — С. 21, 32—33; Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 759, оп. 25, спр. 34, 5 арк.; оп. 25, спр. 605, 3 арк.

20. *Шудрик І. О.* Династія Харитоненків / Шудрик І. О., Даниленко Л. А. — Суми: Слобожанщина, 2003. — 192 с.

21. Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава-Дніпропетровська, їх творців і художників / ред. кол.: А. К. Фоменко, М. П. Чабан, В. І. Лазебник та ін. — Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2001. — 584 с.

22. *Платонов В.* Человек-легенда: Александр Поль / В. Платонов. — Днепропетровск: Проспект, 2002. — 208 с.

23. Полное собрание законов Российской Империи. — Собр. 2-е. — 1872. — Т. 47. — № 50 834. — С. 626.

24. *Ковалинський В. В.* Меценаты Киева / В. В. Ковалинський. — К.: Кий, 1998. — 528 с.

25. Павловский И. Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. // Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII века. — Полтава, 1914. — 294 с.

26. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX — начало XX в. / отв. ред. Э. Д. Днепров. — М.: Педагогика, 1991. — 445 с.

27. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 730, оп. 1, спр. 23, 179 арк.

28. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти в Україні (кінець XIX — початок XX ст.) / ред. кол.: І. А. Добрянський, В. В. Постолатій — Кіровоград, Кіровоградський інститут регіонального та економіки, 1998. — 143 с.

29. Описание Мошногородищенского имения Ее Высокопревосходительства Екатерины Андреевны Балашевой / сост. под. ред. П. Р. Слезкина. — К.: Тип. Акц. общества печатного и издательского дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1913. — Т. 2. — XX. — 942 с.

30. Постолатій В. В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804–1920 рр.): дис... к. і. н.: 07.00.01 / Постолатій В. В.; Київський університет ім. Тараса Шевченка. — К., 1996. — 210 с.

31. Витте С. Ю. Избранные воспоминания: 1848–1911 гг. / С. Ю. Витте. — М.: Мысль, 1991. — 720 с.

32. Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве (1896–1906). — К.: Тип. Р. К. Лубковского, 1906. — 18 с.

33. Открытие женской торговой школы. — Киевлянин. — 1899. — 11 января. — № 11. — С. 3.

1.4. Формування модерної української інтелігенції та її роль у націотворчих процесах кінця XIX — початку XX ст.

З. І. Зайцева

У результаті наукового інтересу до формування націй склалися певні комплекси досліджень як конкретно-емпіричного, так і теоретичного змісту. Оперуючи різними підходами до розуміння нації, сучасна суспільствознавча наука обґрунтувала наявність двох *ідеальних типів* процесу націотворення. Перший з них сформувався як підсумок аналізу західноєвропейського перебігу націотворення (передусім на прикладі результатів Французької та Американської революцій), наслідком якого вважається форму-

вання політичної (громадянської) нації, тобто соціально-політичного утворення, що існує у межах державних кордонів з відповідними політичними інституціями.

В основі другого типу розуміння націотворення лежить витлумачення нації як виключно історично-спадкової етнічної спільноти, яка у модерну добу майже виключно зусиллями інтелігенції — за відсутністю інших національно свідомих верств — перетворюється на націю. У даному разі нація — це спільнота, що має єдину расово-етнічну природу, відзначається спільністю мови, народної культури та історичної міфології. Вважається, що цей тип націотворення властивий т. зв. неісторичним народам (Гегель) або за більш сучасним визначенням Г. Сетона Вотсона — молодим націям. З огляду на роль інтелігентної верстви у національному самоусвідомленні і самоствердженні народів, що перебували в імперських державах, поняття інтелігенції давно трактується як широка концепція осягнення модернізаційних зрушень у Центрально-Східній Європі та з'ясування націоформуючих процесів у цьому регіоні.

Варто наголосити, що націотворення є тривалим історичним процесом. Навіть у старих націй процес формування національної ідентичності і національної самосвідомості «був повільним і неясним» [1, с. 516]. Процес формування будь-якої нації складається з безлічі якісно різних історичних подій, віддалених одна від однієї у часі, більшість з яких не містить у собі наступні та ніби наперед сплановані події, що ведуть до однієї мети — утворення певної «етнічно чистої» нації. Це стосується також постання української нації, яке відбувалося у тісному контакті з іноетнічними політичними одиницями та народами. Переважну більшість часу українські землі та населення були інкорпоровані до іноземних політичних систем (Велике князівство литовське, Річ Посполита, Російська та Австро-Угорська імперії). Відсутність неперервної тяглості державності та втрата її живої традиції призвели до того, що український народ раз у раз позбавлявся еліт в економічній й культурній, а відтак і політичній сферах. «Історична еволюція українського народу, — пояснював М. Грушевський, — зложилася так, що всяка інша інтелігенція мусіла сецесійонувати (*відгалужуватися* — 3. 3.) і далі від тих народних мас, позбавлених державних, культурних і національних традицій...» [2, с. 115]. Як історик, публіцист і громадський діяч Грушевський не скидав з рахунку привабливості для немалої частини української інтелігенції російської культури і державності, так само як і в західноукраїнському випадку — габсбурзького імпер-

ського аналога, що підтверджується австрофільством провідних галицьких і буковинських політиків, постулатів якого вони дотримувалися аж до краху монархії у листопаді 1918 р.

Формування національно свідомої провідної верстви та політичної еліти в умовах бездержавності, територіальної розмежованості державним кордоном і периферійності в межах імперських конструктів було вкрай ускладненим процесом. Водночас ці чинники, та на додаток характер економічних відносини у системі «центр-периферія», на думку сучасних теоретиків расово-національних питань, завжди стимулювали в минулому і стимулюють його у сучасному глобалізованому світі. «У певному сенсі, — відзначає французький філософ Етьєн Балібар, — будь-яка сучасна «нація» є продуктом колонізації: вона завжди була певною мірою колонізатором або колонізованою, а інколи поєднувала і те, й інше» [3, с. 106].

Процес українського націотворення неможливо концептуалізувати без з'ясування у ньому ролі й місця інтелігенції, яка у суспільно значимій якості з'являється у пізньомодерну добу кінця XIX — початку XX ст. Приблизно остання декада XIX ст. у сумі разом з першим десятиліттям XX ст. — попри календарний розрив — у європейській історіографії трактується як суцільний і однорідний період за перебігом політичних і соціокультурних процесів. XIX ст. ніби затягнулося в часі й отримало назву *довгого століття*, кінець якому поклала Перша світова війна. Німецька історіографія позначає цей період терміном *Jahrhundertwende* (поворот століть). Загальновживаним є також французька формула *fin de siècle* (кінець століття), яка розмежовує різні епохи європейської історії.

В українській історіографії даний період також визнається гомогенним, проте він довго не мав «сильної» (у сенсі загальнови znаної) оригінальної назви, як це характерно для позначення інших періодів історії українського суспільства, приміром, Гетьманщини. Частіше його називали черговим етапом національного відродження. Однак термін *відродження* досить умовний, має різні пласти й інколи зводиться до наукової метафори. Конвенційна компонента його використання забезпечує його традиційну присутність у науковому дискурсі. Проте через утертість і відірваність від первісного контексту вживання він має слабкий інформативний потенціал і в кожному окремому випадку потребує додаткових пояснень. До того ж, відомо, що відродити можна те, що колись було, між тим як зміст зазначеного періоду української історії складали нові, креативного характеру культур-

ні, політичні, та стійкі соціальні (на кшталт модерної інтелігенції) утворення, які вже тоді ставали предметом наукової рефлексії та дискусій.

Термін модерний, відображаючи ідею нового (*модо* — сучасний, недавній), в українському випадку видається більш вартісним із пізнавальних потенцій, ніж термін *відродження*, оскільки орієнтує на прикметні обриси історичної доби, яка для українців була пов'язана з ширшим соціальним освоєнням інтелектуальних практик, набуттям нового соціокультурного досвіду, функціонуванням новостворених наукових, видавничих, мистецьких інституцій, тобто творенням національного пласту *високої* культури¹. Крім того, поняття модерності фіксує усвідомлення національною інтелігенцією виняткової експресії історичного моменту, нагальну необхідність прискорити зрушення у структурі національної культури, домогтися посилення у ній інтелектуально-раціональної, професійно організованої діяльності, свідомої розбудови національно-культурного життя з перспективою державної самостійності.

Погляд на проблему українського націотворення крізь призму динаміки загальноєвропейських соціокультурних змін піддає стереотип про українську модерність як суто літературно-поетичний феномен, між тим як він мав відому політичну компоненту, зокрема створення політичних партій, електоральну участь українців у суспільному житті, домагання демократизації політичних систем імперій. Видатний український історик І. Лисяк-Рудницький, відомий історіософськими підходами до різних проблем української історії, цілком слушно охарактеризував зазначений відрізок історичного часу як модерністичний. Іншим разом учений, з огляду на роль інтелігенції у цей час, трактує його як інтелігентську добу [4, с. 363]. Справді, в історичній свідомості українства рубіж XIX—XX ст. асоціюється з низкою видатних і відомих широкому загалу громадських, політичних, культурно-освітніх діячів, видатних учених, більшості з яких довелося незабаром включитись у практику державного будівництва.

Висунення інтелігенції як соціального фронтира українського суспільства не було якимось виключним явищем. Усі тогочасні т. зв. неісторичні народи, що втратили свою державність і перебували у складі імперій, розбудовувалися як нації у час модерні-

¹ Висока культура — термін, який циркулював в епоху модернізму для означення дихотомії: елітарна («висока») і народна («низова») культура. Творці високої культури об'єктом впливу мають народ, суспільство у цілому.

зайнятого штурму переважно інтелектуальними й організаційними зусиллями інтелігенції. Вона скрізь поставала як соціальний феномен цивілізаційного характеру. На відміну від формування пролетаріату і буржуазії, яке відбувалося на основі природно-органічного включення людей у соціальні умови відносин власності й поділу праці, формування інтелігенції залежало ще й від самоусвідомлення, акту власного вибору. Її представники, маючи ширший культурно-освітній багаж, розглядали суспільство не з позицій специфічних станових інтересів дворянства, духовенства, буржуазії, селянства чи пересічного городянина, а трактували його як цілісність. Новизна інтелігенції на новому історичному етапі полягала в намаганні кардинально трансформувати тогочасні суспільно-політичні та економічні відносини.

Залишаючи за дужками все ще практиковані в українській історіографії звичні посилення на творчість російського письменника 1860-х рр. П. Д. Боборикіна щодо введення саме ним у лексику терміна *інтелігенція*, зазначимо, що досягнення і з'ясування її завдань і суспільної ролі опрацьовувалося у різних культурах, зокрема у польськомовному дискурсі (К. Лібельт, Г. Каменьський, Е. Дембовський). Приміром, Кароль Лібельт¹ у 1848 р. опублікував у захопленій прусською армією Познані книгу «Про любов до Вітчизни», у якій обґрунтовував особливу відповідальність «інтелекту нації (*intelligencji narodu*) за долю поневоленої країни. Під сукупним «інтелектом нації» розумілися діячі, котрі отримали європейську освіту, мали морально-політичний вплив у науці, освіті, церкві, промисловості. На них покладалася відповідальність за самозбереження і національне звільнення поляків, розділених імперськими кордонами.

Діяльність української інтелігенції впродовж останніх десятиліть привертала увагу істориків (Н. Шип, Г. Касьянов, Г. Коляда). Проте за нашими спостереженнями проблема її генези та деякі важливі аспекти ідейно-політичної, культурно-конфесійної та макрополітичної ідентичності залишаються недостатньо тематизованими. Для ліквідації цієї прогалини важливо розширити джерельну базу досліджень. Адже інтелігенція як жодна інша суспільна верства є саморефлектуючою і кожне її покоління залишає по собі великий пласт текстів, включаючи публіцистику, листуван-

¹ Польський громадський діяч, філософ-месіаніст, учасник польського повстання 1830—1831 років, член Познанського національного комітету, який виступив за підготовку загального польського повстання. У 1846 р. арештований, звільнений у результаті Березневого повстання 1848 р. в Пруссії. Сформулював «десять заповідей слов'янської філософії» як філософії дії.

ня, спогади, наукові праці. Залучення ширшого комплексу джерел дозволяє, на нашу думку, точніше окреслити образ інтелігенції, стилістику та спрямування її діяльності. Крім того, дослідження української інтелігенції ще й досі ведеться переважно у регіональних зрізах підросійської України без використання порівняльної методики, врахування того факту, що з кінця XIX ст. в українській історії мали місце спроби консолідувати загальнонаціональні зусилля українських діячів.

Насамперед важливо з'ясувати особливості формування модерної української інтелігенції у двох імперіях. Відомо, що українська спільнота у Східній Галичині тривалий час складалася з духовенства та селянства («попа та хлопа»). Починаючи з 1890-х рр., соціальна структура ускладнюється завдяки появі власне інтелігенції, якою може вважатися, на нашу думку, виключно світська інтелігенція.

«Інтелігенція є homo novus в нашій житті» зазначав В. Стефаник наприкінці XIX ст. [5, с. 323]. Новизна полягала у тому, що у Галичині й Буковині поряд із постатями у «реверендах» (духовенством) на національному поприщі з'являються «люди у сурдутах», тобто світська інтелігенція з її особливими соціокультурними потребами, прагненнями та політичними можливостями. По збігу першого десятиліття XX ст. галицький публіцист Л. Цегельський, характеризуючи галицько-український народ, констатував, що він усе ще «...окрім хлопа та всякої інтелігенції, яка підтримує у народі неперервність історичної традиції, політичної думки», інших верств не має [6, с. 389]. Показовим є використання автором предикату «всяка» до слова «інтелігенція», що фіксувало соціальну присутність представників різних світських професій. Звідки ж узялася ця інтелігенція?

Австрійські реформи 1860–70-х рр., які стосувалися освіти і національних відносин, розширили потребу в кадрах світської градації. Австрійське міністерство освіти і культів наполягало — попри спротив польської професури, яка десятки років чинила опір унаслідок чого україномовні кафедри лишалися вакантними, якщо їх не вдавалося заповнити етнічними поляками, — на підготовці україномовних фахівців переважно для юридичної сфери. За важливості цього чинника зростання кількості українців у Галичині, що здобули вищу освіту, залишається неповною. Варто додати, що воно припадає на час, коли у Галичині почав відчуватися брак вільних парафій для випускників теологічного факультету Львівського університету. Тому юнаки — вихідці з родин

духовенства чи заможного селянства, що було рідкісним явищем, дедалі частіше обирали світську освіту та відповідний фах.

Однаке це зовсім не означало, що нова інтелігенція автоматично включалася у громадську діяльність. Щоб її вести, треба мати незалежне матеріальне становище, чого могли досягти представники т. зв. вільних професій. І. Франко пояснював М. Драгоманову перспективи громадської діяльності так: у Галичині «...людей на становищах (матеріально забезпечених. — 3. 3.) мало, а [і] дуже мало на незалежних становищах. Польська суспільність багатша від руської, а й вона не може досі спромогтися на зорганізовану партію демократичну через те, що в ній брак людей на незалежних становищах. У нашій партії таких людей (здецидованих) круглим числом 4: два адвокати і два журналіста — Павлик і Франко. Наша молодь ще й досі йде переважно у попи (становище про око незалежне, а на ділі ж дуже залежне). В педагоги — становище просто рабське, або в урядники». Письменник і журналіст О. Маковей «зійшов на гімназійного професора» і скінчив з громадською діяльністю [7, с. 358–359]. Як уже зазначалося, ситуація наприкінці 1890-х рр. дещо змінилася, особливо у зв'язку з перетворенням Товариства імені Шевченка на наукове, де знайшлася праця І. Франку, М. Павлику, В. Гнатюку та іншим діячам українського руху в Галичині.

У зв'язку з ширшим виходом світської інтелігенції на ниву громадської діяльності, соціальною активністю селянства, урізноманітненням його політичних орієнтацій питома вага участі греко-католицького духовенства у політичній діяльності поступово знижувалася. В умовах партійно-політичного плюралізму початку ХХ ст. у Галичині навіть з'явилися ознаки конкуренції за вплив на маси між духовенством і світською інтелігенцією. У просякнутій духом консерватизму і клерикалізму Галичині світська інтелігенція, особливо з огляду на діяльність І. Франка, М. Павлика, Терлецького та почасти в зв'язку з приїздом до Львова М. Грушевського, викликала негативні ремінісценції.

У Східній Україні зміни мали дещо інший характер і виявлялися у переході молодшого покоління національних діячів від ідеології українофільства до національно-політизованого українства. Тут homo novus-ом був представник модерної інтелігенції — опонент українофілу. З цього приводу Леся Українка писала М. Драгоманову: «Ми відкинули назву «українофіли», а зветься просто українці, бо ми такими єсьмо, окрім всякого «фільства» і з цього «просто українці», бо «для нас, “молодих українців”», починається нова епоха національної самосвідомості [8, с. 86]. От-

же, змінюється рівень самоусвідомлення: не «українофільство», а поняття «нація» стає визначальним у розумінні власної національної ідентичності. Численні публіцистичні есе маніфестували розрив молодого покоління діячів з українофільством як романтичним явищем, оберненим обличчям до минулого. Аматорський підхід до історичного минулого, захоплення етнографією та фольклором мало переформатуватися у науково-академічні дослідження.

Не вдаючись до тривіальних визначень інтелігенції, зазначимо, що як соціальний прошарок, який утримує себе коштом т. зв. розумової праці, у російських переписах населення не фіксувався. Найбільш інформативний перепис 1897 р. фіксував лише категорії професій і галузі та сфери зайнятості, але не соціальний статус. За його результатами в Україні налічувалося приблизно 24 тис. осіб із вищою освітою та приблизно 17 тис. із середньою спеціальною, тобто 41 тисяча «дипломованих інтелігентів», що складало майже 0,2 % працюючих. Серед російського населення України цей показник становив 5 %. З урахуванням осіб, зайнятих в управлінсько-бюрократичній сфері, юстиції та ін., чисельність представників інтелектуальної праці збільшується за підрахунками історика Г. Касьянова, до 125,8 тис. осіб, що становило відносно загального числа населення 0,5 %. Частка інтелігенції, зосередженої в Україні, була досить високою. Тут працювало 22,7 % усіх учителів імперії, 19 % медичних працівників, 22,5 % адвокатів і нотаріусів, 13,6 % діячів науки, літератури, мистецтва [9, с. 22]. Водночас за іншими підрахунками прошарок власне національної української інтелігенції не перевищував 15 тис. осіб [10, с. 176]. Євген Чикаленко вважав, що «свідомих діячів» української справи не більше двох тисяч, та й то «не всі так дисципліновані, щоб цілком віддаватися національній справі» [11, с. 158].

Зростання чисельності національно свідомої інтелігенції могло йти шляхом розвитку системи середньої і вищої освіти та науки, однак у підросійській Україні не було навіть початкової української освіти. З 1906 р. на громадських засадах у Києві діяло «Українське наукове товариство», яке започаткувало наукові періодичні видання з гуманітарних і природничих наук українською мовою.

Щоб з'явилися інтелігенти як будівничі нації окрім етнічних традицій та накопиченої протягом століть культурної спадщини потрібен запас новітніх культурно-освітніх ресурсів, насамперед наукових, академічного стандарту історичних знань, літератури, мистецьких творів, усього того що, на відміну від народної се-

лянської культури може конкурувати з інонаціональними домінуючими впливами.

Реконструюючи інтелігентський чинник націотворення, варто, на нашу думку, *по-перше*, відрізнити інтелектуалів від ширших кіл інтелігенції, як це доречно роблять услід за Максом Вебером англомовні дослідники національної проблематики. Інтелектуали складають значно меншу, елітну частку представників розумової праці, їх чисельність обмежується одиницями. До того ж вони, як правило, не прагнуть ставати практичними діячами, здобувати політичні пости.

По-друге, не припустимо спрощувати ситуацію, однозначно оцінюючи настрої української інтелігенції як свідомої своєї місії. Так, у більшості українських інтелігентів В. Стефаник убачав «кар'єровичів і заробкевичів» — людей, які переймалися проблемами особистого добробуту, позбавлених національних інтересів. Зрозуміло, що крім байдужої до громадських справ частини інтелігенції із середовища першого покоління світської українсько-русинської інтелігенції сформувалася група громадських діячів, які обіймали високе соціальне становище. Більшість із них була добре матеріально забезпеченою. Здобувши університетську освіту, вони спочатку боролися, хто з більшим, хто з меншим успіхом, за посади у професійній сфері (С. Смаль-Стоцький, Є. Олесницький, О. Барвінський, І. Франко, М. Зобків, К. Левицький, К. Студинський, О. Колесса, С. Рудницький, С. Томашевський, С. Дністрянський, М. Кордуба, З. Кузеля та ін.). Сюди ж можна додати низку практикуючих юристів. Загалом офіційний запит на дипломованих україномовних юристів модифікувався, окрім іншого, у т. зв. адвокатський період українського національного руху у Галичині. Якщо спочатку боротьба велася за кілька професорських вакансій у Львівському і Чернівецькому університетах та державних посад в адміністративних установах Галичини і Буковини, що також мала характер міжнаціонального протистояння, то на початку ХХ ст. завдяки розгорнутій політичній агітації у національні конфлікти було втягнуто селянство, відбувалася політизація молоді.

«Квазі-інтелігенцією» іменували публіцисти, зокрема Дмитро Донцов, пересічну східноукраїнську інтелігенцію за орієнтацію на російську мову і культуру. З відстані часу ці категоричні репліки Стефаника і Донцова можна трактувати як публіцистично-експресивну стимуляцію національно-патріотичних інтересів і зацікавлень. Водночас вони ілюструють реальні аспекти тодішньої національної екзистенції.

Переважна більшість українських інтелектуалів гуртувалася навколо навчальних закладів, особливо імперських університетів, працювала у редакціях наукових видань і газет, створювала наукові товариства (НТШ у Львові та УНТ у Києві), літературні, видавничі та мистецькі спілки. Особлива роль у кристалізації національної свідомості належала історикам, а з-посеред них насамперед М. Грушевському. Він відмежував українську історію від російської та польської, створив цілісний національний наратив.

Як каталізатор націотворчих процесів українська інтелігенція пройшла певний шлях радикалізації свого світогляду, яка відбувалася не без зміни поколінь наприкінці XIX ст. «В останніх десятиліттях XIX віку, — писав І. Франко у 1910 р., — на підмогу, а по части на зміну давнішим діячам вийшла нова генерація робітників і вкинула в ту прірву велику працю, велику силу гарячого запалу і твердої віри в будущину в нашім національнім життю та рівночасно прочистила повітря, проложила не в однім напрямку нові стежки. Вона розбудила пристрасті там, де вперед була байдужість і рутиня, оживила пульс народного життя. Се був запас свіжих сил, який віднайшла в собі наша нація в хвилі тяжкого пригноблення. Я називаю ту генерацію, тих людей, що своєю працею збудували той замітний ступінь, який визначається у нас між роком 1880 і 1900, «Молодою Україною» [12, с. 9]. В одному з листів уже не молодий Франко зазначив: «Молода Україна» — це я». Така констатація цілком кореспондується зі спостереженнями М. Драгоманова, який, між іншим, тлумачив львівським студентам, що слово *молода* у назвах «Молода Італія», «Молода Німеччина» у Європі означає *нова*, і під цією назвою виступали і молоді, і старі — Мадзіні, Гарібальді та ін., через те вони і перемогли [13, с. 236].

На східноукраїнських теренах приблизно з 1890-х рр. і до початку Першої світової війни також діяло два покоління інтелігенції. Розділяла їх не так вікова межа, як радше різниця у проєктованих способах розв'язання національної проблеми. Старше покоління критично реагувало на розрив «молодих» з традицією, усталеною народницькою тематикою мистецької і літературної творчості, традиційними темами українознавчих досліджень, іншим розумінням співвідношення «нового і старого». Схильність до партійно-політичної диференціації й окремішності, відкритих суспільно-політичних акцій трактувалася старшим (українофільським) поколінням, яке на початку XX ст. у своїй масі вже відходило від активної громадської діяльності, як загроза цілісності

національного руху і національної культури. Проте насправді йшов процес її осучаснення, вивершення і загалом розбудови — за тодішньою європейською термінологією — «високої» культури (на противагу «низькій» — селянській, народній) поряд із політизацією національного руху.

Формування національно свідомої інтелігенції ускладнювалося «розмитістю» меж практично усіх нетитульних національних інтелігенцій у державах імперського типу, високою рухливістю їх мовної, культурної, а відтак і національної ідентичності. У Росії, а надто в Австро-Угорщині кристалізація української національно свідомої інтелігенції відбувалася у зоні зустрічі різних культур та етносів. Можна погодитися з узагальненими — стосовно формування ідейного багажу української інтелігенції — висновками Оксани Забужко, що «перші три покоління нової української інтелігенції, кінчаючи Франковим, необхідно були — мусили бути! — вихованцями або російської, як київські «громадівці», або ж західноєвропейської, передусім німецької культури. Третього — сиріч української культури з повною структурою, спроможної продукувати інтелігенцію на своєму власному ґрунті, було просто не дано, — однак це не заважало їм зберігати, сповідуючи як свідоме переконання, національну ідентичність...» [14, с. 20—21, 26].

На нашу думку формування новітньої української інтелігенції здійснювалося у лоні ширшої, ніж визначає Забужко, мультикультурності. Процес її становлення розгортався не лише у межах українсько-російської та німецько-української взаємодії. Не менш важливими були й інші — українсько-румунські й особливо українсько-польські стосунки та взаємозв'язки. У їх контексті спостерігався як відплив, так і приплив інтелектуальних сил в українське русло, відбувався обмін ідеями та запозиченнями, а інколи і діями. Чимало інтелектуалів українському національному рухові дала т. зв. польська меншина Правобережної України, серед яких такі інтелектуали, як В. Антонович та В. Липинський. До української інтелектуальної когорти з певними застереженнями можна віднести М. Сумцова, М. Петрова, О. Шахматова, В. Перетца, А. Кримського, які не були етнічними українцями. Цілком зрозуміло, що галицькі і буковинські не лише політичні діячі, а й представники культурної еліти українства й серед них найперша величина — Іван Франко — були інтегровані у загальноавстрійські процеси. Зокрема Франко так щільно й органічно, що деякі франкознавці стверджують, начебто він не завжди виступав виключно у рамках української національної іден-

тичності, усвідомлюючи себе також і остеррайхером, тобто австрійцем. Загалом національна ідентичність еліт в імперіях рухлива, ситуативна, і зберегти її тоді, як і визначити нині — річ проблематична.

Не варто нехтувати тим, що самоідентифікація інтелектуальної еліти відбувалася у категоріях тогочасних адміністративно-політичних реалій, а професурі та іншим висококваліфікованим фахівцям важливо було дотримуватися також корпоративної ідентичності. Тому цілком природно, що імперський синдром був властивий багатьом представникам інтелігенції східно- та західноукраїнського українських теренів. Слушним є зауваження М. Шкандрія, що ідентичність східноукраїнських інтелектуалів часто була «увібрана в російську ідентичність» [15, с. 266]. Не дивно, що наголошування на українській ідентичності навіть у видатних діячів національного руху поєднувалося з лояльністю до Російської імперії, позитивним ставленням до збереження її територіальної цілості. Ця тенденція спостерігалася навіть у кризові для Росії моменти, якими були польське повстання 1863 р., події 1914 і 1917 рр. Аналогічну позицію мали чільні галицькі діячі відносно Австрійської держави.

Реконструюючи процес формування української національної свідомості інтелігенції не варто ігнорувати, як це робиться більшістю дослідників, значення культурного трансферу, який мав місце в умовах щільного контакту супротивних національних ідеологій і рухів. Найперше, йдеться про польсько-українські стосунки і взаємовпливи. Вони були історично тривалими і територіально локалізувалися також за межами Галичини, крім Правобережжя певний час включали ще й Харків і Київ у пору заснування тут університетів.

Полемічно загострений характер польсько-українських взаємодій не заважав діяти складному механізму впливів, обмінів, запозичень. Польська ідеологія та накопичений досвід національно-культурного будівництва («праця біля основ», практика розгортання численних освітніх інституцій, інші акції у дусі польського позитивізму, що мали на меті зберегти культурну єдність і національну автентичність народу, який, так само як і українці, був поділений між різними державами і лише засобами культури міг зберігати національну ідентичність) бралися до уваги і сприймалися українськими інтелектуалами й транслиювалися на ширшу громадськість. Однак не варто скидати з рахунку, що культурні взаємовпливи завжди щільно прилягають до політичних і соціально-економічних процесів, піднятися над якими у випадку українсько-польських відносин

одна сторона була не у змозі, інша — противилася. Польсько-українські відносини це не відносини між рівними. Вектор культурної взаємодії українців і поляків визначався синдромом історичного «володіння», який для українців і поляків створював напередодні I світової війни напружену ситуацію.

Безумовно, що польська нація мала переваги, які на час останньої третини XIX ст. визначалися не лише врядуванням польської еліти у краї, а й вагомішими результатами секуляризації польської культури, її більшою інституційною структурованістю та професіоналізацією, що у соціальному аспекті підтверджувалося кількістю інтелігенції (3 %) на всіх польських землях. Тому не дивно, що вдруге могла повторитися масова полонізація українців Східної Галичини, цього разу уже без фізичного насилля, а завдяки привабливості можливостей, які відкривала польська горожансько-світська культура, середня і вища освіта, якої у розвинутому вигляді українська спільнота не мала. «Засоби денационалізації тепер не мають прикмет, які б відштовхували народ», — зазначав львівський публіцист А. Ніковський. Якщо полонізація епохи середньовіччя з її виразними формами войовничого католицизму створювала почуття небезпеки, потребу в енергійній відсічі, то «тепер національний організм просякають повільно й методично елементи розкладу, легко і непомітно грим перемальовує обличчя на інший зразок, а ми все ще маємо тільки статичну енергію нашого народу і кінетичну — нечисленної інтелігенції» [16, с. 182]. Асиміляційний тиск у містах був сильніший, ніж у провінційних, переважно сільських населених пунктах на периферії. Про «засмокування» українців поляками свідчать такі дані: частка українців у Львові за мовною ознакою була меншою (9,5 %), ніж за приналежністю до греко-католицького віросповідання (18,3 %). Різниця між двома показниками хоча й меншою мірою, спостерігалася також в інших галицьких містах (у Тернополі відповідні показники становили 25,9 % — 27,1 %; Станіславові (тепер Івано-Франківськ) 14,5 % — 19,6 %; у Коломиї 16,5—19,5) свідчить про малу частку українського населення у містах та про тривкість асиміляційних процесів [17, с. 189].

На різних історичних етапах польська культура виконувала роль своєрідного подразника й часом навіть вагомішого за російську, вона кидала виклик інтелектуальним силам українства на предмет його життєздатності. Склалися різні ситуації, множилися широкий спектр настроїв і реакцій: від полонофільства до москвофільства за тривкості традиційного австрофільства на всіх західноукраїнських теренах.

У соціокультурному досвіді української інтелігенції рубежу століть оцінка «свого» й «чужого», традиційно-автохтонного і вселенського набувала дилемного характеру. Дискусії навколо допустимості запозичень включали питання, яку літературу має читати, а яку обминати увагою український інтелігент, на які ідеї та зразки повинні орієнтуватися українські публіцисти. Так, Д. Донцов у брошурі «Модерне москвофільство», виданій у 1913 р. в Києві, різко критикував українську інтелігенцію за те, що вона, на його думку, ніяк не в змозі позбутися загрозливого впливу російської культури, особливо літератури, що призвело до поширення у підросійській Україні «модерного москвофільства». Відгукуючись на різкі пасажі Д. Донцова, оглядач літератури з національних проблем у «Літературно-науковому віснику» М. Залізник, очевидно, з огляду на стан україномовного друку, зауважував: «...добре би виглядав той український інтелігент і велику би суспільну вартість він мав, якби вся його умова (*інтелектуальна культура*), вся його освіта були взяті виключно з українських книжок». Підтримуючи критичні настанови Донцова, він радив вибірково ставитися до творів західноєвропейської культури і не рекомендувати всенімецькі глупства увазі українських читачів, навчитися й тут «відділяти добре зерно від половини й не радити своїм землякам замість хліба камінь» [18, с. 365; 371]. Автор «Модерного москвофільства» нерозбірливо рекомендував українцям читати тих німецьких авторів, які пропагують імперські ідеї. Залізник висловив слушну думку, що справа «користати з інших культур» не така легка, як могло би здаватися на перший погляд, і зарадити українській ситуації може збагачення власними силами своєї національної культури з урахуванням світових здобутків, націоналізація освіти й суспільного життя в Україні.

С. Петлюра також визнав тему брошури Донцова актуальною, однак від публічного виступу утримався. У приватному листі до автора він не погоджувався з категоричним твердженням про негативний вплив російської культури на українську суспільність і особливо інтелігенцію: «думаю, що для даного моменту в розвитку українства вплив російської культури є єдино можливий засіб розвинути національну нашу культуру, бо безпосередніх доріг до Європи в нас мало, що дороги ці скидаються більше на вузькі доріжки, а тих, хто повів би маси народні сими доріжками, так замало... що Ваші desiderata (побажання. — 3. 3.) щодо здійснення сього та переведення в життя залишається на довгий час *primum desiderium*» (благочестивими бажаннями) [19, с. 191].

Дефіцит розвинутої української культури усвідомлював ряд діячів національного руху рубежу ХІХ—ХХ століть. Цікаві роздуми з цього приводу містить публіцистика інших авторів, тема присутня також у листуванні О. Маковея, О. Кобилянської, В. Стефаника та ін. Соціально присутня національна інтелігенція, крім засобів для фізичного виживання потребувала ще й адекватної духовної підтримки, широких інтелектуальних контактів. Їх гальмувала у межах національного простору офіційна заборона ввезення україномовних видань у підросійську Україну, а з 1905 р. встановлення високого митного збору за ввезення книг з австрійської Галичини [20, с. 191—192]. Доступу до світових надбань і культурних цінностей заважала заборона перекладати українською мовою класиків європейської літератури і науки. Цю складну проблему системно й усебічно аналізував у серії публіцистичних статей М. Грушевський. Він часто живив терміни «інтелігентська культура», «висока культура», «повнота національної культури», «повнота національно-культурного життя». Водночас учений багато зробив для практичної розбудови національних інституцій у сфері науки, преси, видавничої справи, ініціював організацію кількох виставок образотворчого мистецтва у Львові та ін. [21]. За кілька років до дискусії 1913 р. Грушевський не раз спонукав інтелігенцію до продуктивної культурної праці з тим, щоб «держати національну культуру на висоті загальнолюдського поступу» [22, с. 313]. Такі настанови були дуже актуальними, оскільки це був час, коли європейська культура в усіх національних іпостасях виявилася утягненою у вихор, здавалося, нескінченного оновлення. Культурне піднесення передвоєнної пори набуло високого й у кожному національному випадку своєрідного розвитку. Воно увійшло в історію під знаком німецького *югендштулю*, російського *срібного віку*, віденського *сецесіону* у мистецтві й ширше — *інтелектуальної епохи* в Австрійській імперії. Загальна й несподівана трансформація ідей і цінностей супроводжувалася критичним переосмисленням культурних традицій і новими проривами в інтелектуальній сфері. В атмосфері загального національно-культурного піднесення заклик українських інтелектуалів не консервувати різні пережитки та застарілі стереотипи під маркою національної культури був вельми актуальним.

Реалістично оцінюючи ситуацію в частині України, підвладній Росії, де не було україномовної системи освіти, обмаль газет і видавництва, загалом бракувало культурних ресурсів та свідомої публіки, Грушевський був певен, що за тодішніх обставин

тут неможливо розвинути «інтелігентську національну культуру». Відгукуючись на дискусію навколо українського правопису та стандартизації літературної мови¹, М. Грушевський та І. Франко вважали, що заради української соборності та національного універсалізму необхідно побороти тенденцію ігнорування і відкидання як непридатного для східноукраїнського суспільства набутий тут культурний досвід. Лише за тісних зв'язків з галицькими національними інституціями (українськими кафедрами Львівського університету, НТШ, видавничою спільнотою та ін.), слушно на той час наголошував публіцист, підросійське українство матиме «вищу, інтелігентську національну культуру» [23, с. 123, 124].

Без атрибутів високої культури неможливо сформувати національну свідомість, скристалізувати модерну націю. За кілька років до початку війни у Галичині знову піднімалося питання про надання Науковому товариству ім. Шевченка статусу Української академії наук, нового рівня сягнула боротьба за відкриття окремого українського університету у Львові, а не в Коломиї, як пропонували польські можновладці [24—25].

Для східноукраїнського терену така планка засягів і вимог була нереалістичною. Тут, найперше, йшлося про долання в інтелігентському середовищі провансальського типу національної свідомості, якому властиве заспокоєння на факті існування белетристики та театру. Український п'ємонтизм як синонім політичного етапу національного руху з його державотворчими, а точніше, на той час — автономістсько-федералістськими аспіраціями, — передбачав активізацію національного руху, участь у спільній боротьбі з іншими народами імперії за національне звільнення. Українське питання у ході революції 1905 р. було виведене за рамки «загальнорусской» нації. Існування осібної української нації було підтверджено позицією Петербурзької академії наук, яка своїм меморандумом визнала право українців отримувати освіту рідною мовою. Це було заслугою кількох учених-філологів.

Водночас у роки революції 1905—1907 рр. традиційне гасло української автономії українськими інтелектуалами було переформатовано у контексті права на національне самовизначення та конституціоналізм. Український рух концептуально був поставлений на інший ґрунт. Від руху за вище місце у всеросійській ет-

¹ І. Нечуй-Левицький у 1907 р. і Б. Грінченко в 1908 р. публічно протестували проти ширення полонізмів та запровадження правопису Є. Желіховського у східноукраїнському друці, зокрема в газеті «Рада», ЛНВ, виданнях УНТ.

нічній ієрархії він еволюціонував до боротьби, яка відкидала будь-яку ієрархію націй і народів узагалі і ставила за мету реорганізувати імперію за національним принципом з наданням національно-територіальної автономії неросійським народам без огляду на вигадану імперськими бюрократами та консервативними публіцистами їх «незрілість».

Якщо місія інтелектуалів полягала у розробці проектів націотворення, обґрунтуванні конструктів національної свідомості, інституцій високої культури, політичних практик і тактик, то ширші кола інтелігенції, особливо ті, що працювали у сільській місцевості, свої зусилля спрямовували на формування національної свідомості селянства, яке у всіх регіонах двох імперій було соціальною базою української нації. Саме народ у сенсі «селянської маси» для теоретиків українського руху виступав джерелом легітимності програми українського націотворення. За відсутності національної буржуазії як соціально помітної верстви селянство складало український демос, «єдину нашу національну силу, наш національний капітал» [23, с. 126].

Перш ніж вести розмову про конкретні кроки інтелігенції назустріч селянству, доречно привернути увагу до поняття «селянська нація», яке широко використовується стосовно українців у вітчизняній історичній літературі. Питання, наскільки воно є евристичним у науковому сенсі та чи коректним в етичному аспекті, йшлося на форумі «Незручний клас» у модернізаційних проектах», організованому редакцією журналу «Україна модерна» за участю відомих дослідників селянської історії А. Граціозі, Д. Бовуа, Ю. Присяжнюка, О. Михайлюка, А. Заярнюка та ін. Зокрема, А. Граціозі нагадав про генеалогію терміна: «категорія є більш делікатніший, менш різкий варіант гегелівських неісторичних (тобто «бездержавних») народів. Цей концепт образливий, вважає він, оскільки в ньому звучать поблажливі нотки, проте за умови належного розуміння, вельми продуктивний» [26, с. 10].

Усвідомлення українським селянством своєї національної приналежності не варто трактувати як результат прямолінійного й одностороннього поширення інтелігенцією національної ідеології серед сільського населення. Тривалий успіх був там і тоді, коли національна агітація включала соціальні й економічні інтереси селян. Відомо, що селянську масу здебільшого цікавили соціальні питання, і вони довго трималися осторонь від національних ідей. За браком освіти, специфікою виробництва над світоглядом селянина тяжіла передовсім «влада землі». Спільність інтересів і тісне спілкування на їх основі пояснюють факт існування у селax

Східної Галичини спільних польсько-українських гуртків. У цих т. зв. «кулках» молодий І. Франко намагався пропагувати свій соціалізм, тобто з'єднувати сільський пролетаріат без огляду на їх етнічну відмінність.

Оминаючи відомі конкретно-історичні обставини супровідного характеру, зазначимо, що зв'язок між селянською і національною ідентичностями налагоджувався по обидва боки російсько-австрійського кордону з певними відмінностями і не так просто, як це представлено у популярних виданнях. Стосовно Східної Галичини — традиційно йдеться про вплив греко-католицького духовенства, який у східноукраїнському середовищі початку ХХ ст. асоціювався, не без іронії, з т. зв. парафіяльщиною. У пізньомодерну добу доступ до селянських мас *Русько-українській радикальній партії* (РУРП), що сформувалася у радикальному інтелектуальному середовищі навколо газети, заснованої І. Франком у 1890¹ р., перекрили саме греко-католицькі парохі. У своєму складі мав селян *Католицький русько-народний союз* (КРНС), створений 1896 р. консерватором О. Барвінським за підтримки греко-католицької ієрархії. Ослаблення КРНС призвело до його реорганізації і створення навесні 1911 року *Християнської суспільної партії*. Активну діяльність у селянському середовищі проводили товариства москвофільського спрямування. *Українська націонал-демократична партія* (УНДП), створена у 1899 р., уникала дебатів навколо гострих соціальних питань, проте її ініціативи стосовно утворення національних фінансово-економічних асоціацій мали успіх у місті та селі як національно спрямовані акції.

Світська інтелігенція Галичини і Буковини суттєво урізноманітнила комунікаційні стосунки із селом через партії та товариства. Численні видання національно-культурного і виробничо-економічного характеру, сільськогосподарські товариства, торговельні і кредитні спілки, читальні ангажували селянство до політичних справ. Національна радикалізація селянської молоді відбувалася шляхом залучення до спортивних товариств. Молодіжні товариства *Січ* і *Сокіл* брали активну участь у передвиборній боротьбі до австрійського парламенту, галицького сейму та буковинського ландтагу, певну роль відіграли у сільськогоспо-

¹ РУРП була створена першою з-поміж усіх, як українських так і польських і єврейських політичних партій, що діяли у Галичині до Першої світової війни / Дет. див.: Біндер Г. Перспективи дослідження історії партій в австрійській Галичині // Україна модерна. — Ч. 8. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um8/Retsenziji/3-ZARUBA%20Viktor.htm> Дата доступу: 2.XII.2013

дарських страйках початку ХХ ст. [27]. У більшості сіл одночасно функціонували читальня, товариство «*Сільський господар*», спортивне товариство та кооперативні структури, очолювані енергійними активістами національного руху. Націоналізація свідомості селян ішла через втягнення у політичні процеси та завдяки формальному визнанню конституційних прав русинів (рутенів) як окремої нації. Термін «українець» в імперії офіційно був уведений у діловодство і політичну лексику урядовців лише з початком I світової війни, хоча УНДП домагалася цього значно раніше.

На східноукраїнських теренах дистанція між інтелігенцією і селянством соціально й ментально була значно більшою, ніж у Східній Галичині. Тут в етнічно однорідному селянському масиві не було нагальної потреби сприймати світ у національних категоріях. З-поміж іншого цьому перешкождала спорідненість російської та української мов і належність двох етносів до православної церкви, яка тісно пов'язана з царською автократією. Надії на поліпшення умов життя і господарювання асоціювалися з «царем-батюшкою». Будь-яка критика була злочином не лише в очах можновладців — так думала й абсолютна більшість селян.

Східноукраїнське селянство у своїй масі затрималося у полоні психологічних непорозумінь і стереотипів відчуженого сприйняття інтелігенції. Неосвічені люди без належної поваги ставилися до її праці, вважаючи представників інтелігенції неробами. Ці рудименти традиційного, аграрного суспільства дещо ламалися з упровадженням земств, діяльність у яких відкривала можливість для ліберальних діячів і представників лівих поглядів безпосередніх контактів із селянами, однак вони строго регламентувалися.

Відсутність закладів з українською мовою викладання, як тоді вважалося, ускладнювала національну агітацію на селі. Проте найголовніше, на нашу думку, було те, що й сама сільська інтелігенція не могла виявляти значиму національно спрямовану активність через відсутність у державі політичних свобод, необхідних для легальної діяльності національних організацій. Винятком був період революції 1905—1907 рр. та короткочасне існування у деяких місцевостях *Просвіт* і партійної преси, адресованої селянству. Щотижнева популярна газета *Село*, заснована М. Грушевським і редагована ним, існувала недовго — з вересня 1909 по лютий 1911 р. і була закрита із цензурним формулюванням — через пропаганду ідей «українського сепаратизма».

Як свідчать промови селянських депутатів у перших двох Думах, кількість яких у кожній з них сягала по 30 осіб, їх основною

вимогою було проведення радикальної земельної реформи, однак депутати від інтелігенції і дворянства не підтримали цю ідею. Формулювання українських національних вимог брали на себе інші депутати, однак занадто обережно. Подолати дистанцію між інтелігенцією і частиною селянства вдалося радикально налаштованим українським есерам. Біднішому селянству імпонували їхні соціалістичні та анархічні ідеї, що підтвердилося у 1917—1920-х рр.

Частина дослідників, які аналізують проблему «із селян у націю», у слабкому охопленні шкільною освітою селянства вбачають певний позитив для збереження їх як субстрату нації. Д. Бовуа розмірковує: «Надмірна млявість процесу народження національної свідомості зазвичай пояснюється тим, що рівень освіти був жахливо низьким, але, з другого боку, якщо звернути увагу на те, що школи могли тільки поширювати знання російською, польською чи німецькою, можемо вважати, що саме браком шкіл і пояснюється збереження та побутування української мови. Відсталість селянства врятувала його від асиміляції панівними економічно і політично силами» [26, с. 25]. Такою самою була позиція Б. Грінченка й інших українських публіцистів, які закликали селян ігнорувати початкову російську школу. Реалістично, без упереджень, окреслюючи роль церкви для консервації селянського світогляду, Д. Бовуа цілком слушно констатує, що православна та уніатська церкви, тримаючи селянство в руках, навчали його пасивності та послуху перед сильними світу цього, становили собою ніби цемент, який забезпечував когерентність сільського світу з його скарбами цінностей, однак формували упередження щодо іншого, ширшого світу [26].

Загалом українській інтелігенції тільки в австрійській Галичині вдалося створити перед Першою світовою війною тривкі організаційні та комунікаційні структури, що вели до поширення національних ідей по селах і сприяли національному самоусвідомленню цісарсько-королівських русинів. У Росії це вдалося тільки частково, незважаючи на мобілізацію українських селян у революціях 1905 та 1917 р.

На початку XX ст. певні перспективи національного самоусвідомлення українського селянства, більшою мірою на Наддніпрянщині відкривала модернізація та сезонне залучення селян до праці у промисловості у містах і робітничих селищах. Однак це явище мало спорадичний характер, й у розвинутій якості повертає проблему націотворення в інший ракурс висвітлення, а саме: місто та українська нація.

Отже, формування української модерної нації не було реалізацією буржуазного проекту, як це було характерно для т. зв. старих націй. На етапі індустріальної модернізації нечисленна українська буржуазія, за винятком невеликої кількості національно свідомих меценатів, виявляла байдужість до українських справ. Націотворчі функції перебрала на себе інтелігенція. Вона стала одноосібним генератором національного руху. На рубежі XIX—XX ст. свідомо своєї націотворчої місії українська інтелігенція започатковувала нові галузі та інститути національної культури і науки, а також продукувала політичні концепції і структури.

Інтелігенція кожної національної спільноти зазвичай уніфікує, раціоналізує і культивує ознаки, риси і фетиші національної ідентичності, яка сягає історичних і територіально-географічних витоків. У соборницькому аспекті українська інтелігенція мала обмежені можливості для широкої і відкритої діяльності через роз'єднаність державними кордонами. Цілісність українських територій могла бути досягнута за умови включення у дію вагомого загальноєвропейського чинника, яким став початок Першої світової війни та крах двох монархій під її кінець.

Література

1. *Сетон-Вотсон Г.* Старі й нові нації / Сетон-Вотсон Г. // Націоналізм. Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 515—520.
2. *Грушевський М. С.* Твори: у 50 т. Серія: Суспільно-політичні твори (1894—1907) / Грушевський М. С. — Л.: Світ, 2002. — Т. 1: Українсько-руське літературне відроджене в історичнім розвою українсько-руського народу. — С. 111—116.
3. *Балибар Э.* Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Балибар Э., Валлерстайн И. / пер. с фр. под. ред. О. Никифорова и П. Хицкого. — М.: Логос, 2004. — 288 с.
4. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. — К.: Основи, 1994. — 573 с.
5. *Стефаник В.* Твори / В. Стефаник. — К.: Дніпро, 1964. — С. 323—324.
6. *Цегельський Л.* З Австрійської України. Галицьке москвофільство в останній його фазі / Цегельський Л. // Літературно науковий вістник. — 1910. — Т. 50. — С. 389—406.
7. *Листування І. Франка і М. Драгоманова.* Зібрано з автографів Наукового Товариства ім. Шевченка і Українського національного музею у Львові // Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. — К.: ВУАН, 1928. — Т. 1. — 508 с.

8. Українка Леся. Зібр. тв.: у 12 т. / Леся Українка. — К.: Наукова думка, 1978. — Т. 10: Листи (1876—1897). — 542 с.
9. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть / Г. Касьянов. — К.: Либідь, 1993. — 314 с.
10. Сарбей В. Г. Україна крізь віки / В. Г. Сарбей. — К.: Вид. дім Альтернативи. 1999. — Т. 9: Національне відродження України. — 336 с.
11. Чикаленко Є. Щоденник (1907—1917) / Є. Чикаленко. — Л.: Червона калина, 1931. — 496 с.
12. Франко І. Молода Україна / Іван Франко. — Л.: НТШ, 1910. — Част. перша. Провідні ідеї й епізоди. — 103 с.
13. Варварцев М. М. Джузеппе Мадзіні, мадзинізм і Україна: Монографія / М. М. Варварцев. — К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. — 304 с.
14. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст / О. Забужко. — К.: Основа, 1993. — 126 с.
15. Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / М. В. Шкандрій / пер. з англ. П. Тарашук. — К.: Факт, 2004. — 496 с.
16. Ніковський А. Українська література в 1912 р. / Ніковський А. // Літературно науковий вістник — 1913. — Т. 61. — С. 170—188.
17. Біндер Г. Місто, урбанізація та націотворення в Україні / Біндер Г. // Україна. Процеси націотворення / упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. — К.: К.І.С, 2011. — 416 с.
18. Залізняк М. Про «модерне москвофільство» (3 приводу брошури Донцова «Модерне москвофільство». — К. 1913) / Залізняк М. // Літературно науковий вістник. — 1913. — Т. 64. — С. 360—371.
19. Петлюра С. Листи до Дмитра Донцова // Симон Петлюра: Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1979. — Т. 2. — 627 с.
20. Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX — початок XX ст.: монографія / З. І. Зайцева. — К.: КНЕУ, 2006. — 368 с.
21. Зайцева З. І. Український живопис у контексті націотворчого процесу кінця XIX — початку XX ст.: постаті митців, виставки, творчі стилі / Зайцева З. І. // Сумська старовина. — 2008. — № XXV. — С. 215—228.
22. Грушевський М. С. Твори у 50 т. Серія: Суспільно-політичні твори (1907—1914) / М. С. Грушевський. — Л.: Світ, 2005. — Т. 2: З нашого культурного життя. — С. 306—316.
23. Грушевський М. С. Твори у 50 т. Серія: Суспільно-політичні твори (1907—1914) / М. С. Грушевський. — Л.: Світ, 2005. — Т. 2: На українські теми. З новорічних думок. — С. 115—126.
24. Лейн В. Гюго. Дати на службі націй: польсько-українська дискусія кінця XIX — початку XX ст. навколо дати заснування університету у Львові / Лейн В. Гюго // Україна модерна. — 1999. — № 2—3 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/6-LEIN%20Victor%20Hugo.Htm>

25. *Зайцева З.* Проблема українського університету у Львові: публіцистичний вимір (1899—1914 рр.) / Зайцева З. // Історичний журнал. — 2009. — № 2. — С. 71—82.

26. Форум «Незручний клас у модернізаційних проектах» // Україна модерна. — 2010. — № 17. — С. 9—44.

27. *Гуйванюк М. Р.* Січковий рух у Галичині і Буковині (1900—1914 рр.) / М. Р. Гуйванюк. — Чернівці: Зелена Буковина, 2009. — 254 с.

1.5. Національне питання в програмах українських партій наприкінці XIX ст. — у першій чверті XX ст.

Л. П. Могильний

Перша чверть XX ст. характеризується політичним пробудженням української нації. Одним із його проявів стала поява політичних партій різного спрямування та укладення ними політичних програм. Кожна з них, приймаючи свої програмні документи, намагалася знайти вихід із політичного становища, у якому перебувала українська нація, накреслити план дій, конкретні кроки у напрямі соціального і національного визволення.

Кінець XIX — початок XX ст. ознаменувалися значним пожвавленням суспільно-політичного руху в Україні. Яскравим виявом цього стало утворення в Австро-Угорщині та Російській імперії українських партій. Їх спектр був досить широким і включав різні напрями: революційно-радикальний, ліберально-демократичний, національно-радикальний тощо. Прихильність до цих напрямів чи поєднання їх у політичному русі зазнавали певної еволюції й зумовлювали наявність різних політичних партійних установок, шляхів, методів, засобів досягнення програмних завдань. Українські партії в Росії й Австро-Угорщині діяли в неоднакових умовах. Проте всі вони відповідно до своєї ідейно-політичної спрямованості обґрунтовували та обстоювали національні, політичні та соціально-економічні вимоги, були втягнуті в орбіту найважливіших суспільних процесів і подій, пропонували широкий діапазон способів і шляхів розв'язання найбільш актуальних тогочасних проблем.

Соціально-економічна модернізація політичного життя, розвиток радикально-демократичної політичної думки, створення перших національно-політичних організацій — усі ці основні фак-

тори підготували у другій половині XIX ст. історичний ґрунт для виникнення першої української партії і національної партійно-політичної системи загалом у Галичині. Відомий історик Я. Грицак в одній із своїх праць зазначив, що у той період у Галичині існувала розгалужена мережа сільських організацій, формувалося ядро керівництва майбутньої радикальної партії, робилися спроби випустити своє радикальне видання. Навіть обрали посла до Львівського сейму. Тобто були у наявності всі структурні елементи радикальної партії. Бракувало лише однієї дрібниці — створення партії [1, с. 73—74]. Саме такою партією і стала Русько-українська радикальна партія (РУРП), заснована на з'їзді 4—5 жовтня 1890 р. у Львові. На ньому було прийнято резолюцію, у якій обґрунтовувалася необхідність створення першої української політичної партії у Галичині та її назва.

У національному питанні РУРП виступала за розвиток крайової автономії і за «піднесення почуття національної самосвідомості й солідарності в масах усього русько-українського народу через літературу, збори, з'їзди, товариства, демонстрації, відчити, печать та ін.» [2, с. 34]. У програмі та практичній діяльності радикали рішуче виступали проти втручання церкви та духовенства у політику. У галузі освіти вони висунули завдання запровадження безплатного навчання у початковій, середній і вищій школі.

Програма новозаснованої РУРП викликала незгоду і критику з боку молодих радикалів, які у переважній більшості вважали себе марксистами. Серед них Л. Бачинський, В. Будзиновський, М. Ганкевич, О. Колесса, Є. Левицький, В. Охримович. У травні 1891 р. вони надіслали до редакції журналу «Народ» проект нової програми радикальної партії. Характерною рисою політичної концепції групи «молодих» стало висунення та обґрунтування ними ідеї самостійності українського народу. У «Матеріалах до ревізії Програми Русько-Української Радикальної Партії» вказувалося, що «організація австрійської держави є одноцільна та центрична», складається з кількох націй, а тому не відповідає потребам українського населення. На думку «молодих» радикалів, австрійські умови вимагають, щоб кожна народність «під загрозою загибелі була зорганізована у самостійний політичний організм — новожитну централістичну державу» [3, с. 157]. Звідси — завдання боротися за перетворення австрійської держави з «одноцільно централістичної» у федерацію автономних національних держав. Молоді радикали вважали за можливе досягнення цієї мети правовим шляхом, який не повинен порушити цілісності

австрійської держави. Політичним гаслом «молодих радикалів» стало гасло домагання «права державного рускої нації». Отже, у «Матеріалах до ревізії Програми Русько-Української Радикальної Партії» було вперше чітко сформульовано національно-державну програму, яка передбачала поділ Австрії на національні адміністративні території. Забезпечення цим територіям найповнішої політичної автономії, зокрема, вилучення їх з-під «заряду парламенту австрійського і центрального міністерства». Влада і функції існуючої Ради Державної та Галицького сейму мали бути передані спільному Русько-Галицькому сейму та Раді Національній, так, щоб справи руської частини погоджувалися у Руській Раді, а польської — у Польській. З Австрією українську Галичину повинна була зв'язувати найвища політична влада та спільні делегації [3, с. 157—158].

Отже, «Матеріали до ревізії Програми Русько-Української Радикальної Партії», написані від імені РУРП В. Будзиновським та І. Гриневецьким, свідчили, що представники модерної радикальної течії розглядали національне питання як один з пріоритетних напрямів своєї діяльності.

Під впливом поглиблення у Східній Галичині процесів національного самоусвідомлення, гострої критики молодими радикалами народницького соціалізму і федеративних концепцій М. Драгоманова відбулася еволюція національно-політичної платформи УРП. Сильним імпульсом для внесення коректив у національну програму радикалів було опублікування у 1895 р. одним з молодих членів Радикальної партії Ю. Бачинським публіцистичного твору «Україна irredenta» [4], що у перекладі з італійської означало «Поневолена Україна». Очевидно, автор проводив історичну паралель з національно-визвольним рухом гарібальдійців, які під час збройної боротьби за возз'єднання італійських земель називали себе іредентистами.

Значну увагу радикальна партія приділяла національному самовизначенню українського народу. Вона виховувала в масах почуття всеукраїнської національної єдності, робила все, щоб вивести їх з-під впливу москвофілів і залучити до українського національного руху. Виступаючи проти москвофілів, радикали першими відкрито назвали свою партію «українською». Поступово вони поширили свою діяльність на Буковину, частково — на Закарпаття, доклали чималих зусиль для пропаганди своїх ідей у Наддніпрянщині.

Перехід І. Франка, Ю. Бачинського та деяких інших діячів радикальної партії на самостійницькі позиції посилив партійні дис-

кусії серед радикалів у питанні співвідношення національного та соціального у визвольній боротьбі українського народу. Боротьба за державну самостійність висунулася на перше місце у політичній діяльності партії. IV з'їзд УРП, який відбувся наприкінці грудня 1895 р., доповнив національно-політичну платформу радикалів положенням про державну самостійність України, яка розглядалася радикалами і як засіб вирішення назрілих соціальних проблем.

У доповненні до програми УРП зазначалося: «стоячи на ґрунті наукового соціалізму і годячися на всі впливаючі з сього консеквенції — так на полі політичнім, економічнім і культурнім, заявляє Русько-Українська Партія Радикальна, що здійснення усіх її ідеалів соціалістичних можливе при повній самостійності політичній русько-українського народу і повнім, необмеженім праві його домагаючих» [5, с. 284].

Отже досягнення політичної самостійності українського народу вперше у новій історії українського суспільно-політичного руху проголошувалося основним програмним завданням партії. Проте цю самостійність УРП розглядала як стратегічну мету, а на найближчу перспективу висунула вимогу перебудови Австро-Угорщини на федеративних засадах. У цьому напрямі важливим завданням партії була боротьба за поділ Галичини на українську і польську частини та створення окремих сеймів.

На з'їзді УРП, який відбувся 20—21 листопада 1904 р., була утворена спеціальна комісія для підготовки нової програми партії. До її складу ввійшли лідери УРП — М. Павлик, Л. Бачинський, К. Трильовський. У підготовленій комісією відозві був заклик приступити до завзятої праці щодо освідомлення та організації мас робочого українського народу по селах і містах. Комісія розробила нову програму партії, схвалену на наступному з'їзді УРП в 1905 р., в основу якої було покладено ідею поєднання соціально-визвольної боротьби українського народу з національною. Розв'язання національного питання радикали насамперед пов'язували з федералізацією Австро-Угорщини й з утворенням національної політичної території з українських частин Галичини та Буковини.

18 вересня 1899 р. у Галичині на установчій конференції проголошено утворення Української соціал-демократичної партії (УСДП), яку очолили М. Ганкевич, С. Вітик, В. Охрімович. Вона стала автономною секцією Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (СДРПА). Тому за політичну платформу УСДП було прийнято програму австрійської соціал-демократії.

Поєднання ідеї соціальної справедливості з постулатом політичної незалежності України стало однією з прикметних рис УСДП у Галичині. Українські соціал-демократи звертали належну увагу на ті економічні й соціальні відносини, які спричиняли утиски українського селянина та робітника. Проте вони виходили за межі проблеми класовості й зазначали, що боротьба в ім'я ідеалів соціалізму — це також боротьба за національне визволення. У „Заяві Української соціал-демократичної партії», з якою виступив на Брюнському (1899 р.) з'їзді австрійської соціал-демократії від УСДП М. Ганкевич, наголошувалося, що українські соціал-демократи стоять на ґрунті інтернаціональної солідарності пролетаріату всіх націй, проте прагнуть забезпечити національну волю своєму народові, щоб об'єднаний і вільний український народ міг увійти в сім'ю європейських народів як «рівноправний член» [6, с. 37].

УСДП підтримала загальнопартійну Брюнську національну програму Соціал-демократичної робітничої партії Австрії, яка вимагала національно-територіальної автономії національних меншин. Проте кінцева мета української соціал-демократії, яка полягала в створенні самостійної соборної Української держави, не знайшла відображення в цій програмі. Узагалі, самостійницькі заяви лідерів УСДП, зокрема М. Ганкевича, практично не виходили за межі загальних декларацій, а конкретні питання стратегії й тактики їх втілення докладно не розроблялися [6, с. 38].

УНДП виникла внаслідок злиття двох впливових політичних течій: правого (національного) крила Русько-української радикальної партії і народовців — прихильників політичного товариства «Народна рада». Їх зближення розпочалося ще в 1894 р. і логічно завершилося організаційно-політичним об'єднанням. Велике значення для утворення УНДП мала еволюція поглядів І. Франка щодо національного питання та його тогочасні стосунки з М. Грушевським. І. Франко як один із майбутніх фундаторів та ідеологів УНДП поступово переходив із позицій пріоритету ідей соціалізму до націоналізму, що сприяло швидкій «деінтернаціоналізації» і повнішій «націоналізації» всього національного крила УРП.

УНДП на програмному рівні висунула завдання посилення впливу українців на законодавство й адміністративні органи у державі, краї, повіті та громаді через реформування основних представницьких інституцій. З цією метою партія обстоювала запровадження загального виборчого права і ліквідацію куріальної системи виборів, сформулювала вимоги дотримання конститу-

ційних свобод, недоторканності житла, свободи зборів і організацій, слова, друку тощо.

У національно-політичній сфері програма націонал-демократів висувала як стратегічне завдання боротьбу за незалежну і соборну Україну для того, щоб «цілий українсько-руський народ» здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність і з'єднався з часом у однопільний національний організм, у яким би «загал народу на свою загальну користь орудував всіма своїми справами: культурними, економічними і політичними» [5, с. 327]. 5 січня 1900 р. члени Народного комітету виступили з програмною відозвою, у якій сформулювали суть національної ідеї та основні напрями її практичного втілення. «Ідеалом нашим, — підкреслювалося у відозві, — повинна бути незалежна Русь-Україна, у якій би всі частини нашої нації об'єдналися у одну новочасну культурну державу» [5, с. 331]. Отже, політична програма УНДП була цілком самостійницькою і соборницькою та свідчила про те, що її автори — люди широкого світогляду, здатні бачити цілісність української проблематики. Потрібно наголосити, що програма УНДП містила детальніший план досягнення української автономії у межах Австро-Угорщини, ніж стара програма УРП. Національно-територіальну автономію українських земель у складі Австро-Угорщини партія відносила до своїх першочергових вимог. З українських частин австрійської держави, зокрема Галичини і Буковини, мала бути створена окрема національна провінція зі своїм сеймом, тобто парламентом. Націонал-демократи визнавали за можливу ідею спільного крайового сейму в Галичині, проте за умови, що до складу керівництва сейму будуть порівну входити українці та поляки. УНДП ставила собі за мету зрівняти позиції українців і поляків у краї, що відповідало політичній характеристиці партії ліберально-консервативного напрямку. Щодо наддніпрянської України націонал-демократи на найближчу перспективу поставили завдання підтримувати й розвивати почуття національної єдності з російськими українцями та допомагати їм у боротьбі за перетворення російської абсолютистської держави на конституційно-федеративну із забезпеченням відповідних політичних прав для українців [7, с. 57—58].

Отже, в 1890-х рр. в основному завершився процес формування української партійної системи в Австро-Угорщині, відбулось організаційно-політичне оформлення українського руху на Західній Україні. Найвпливовішою в українському партійному спектрі була УНДП, яка займала центристську позицію. Помітними в політичному житті були й дві ліві організації — РУРП і УСДП. Усі

ці партії обстоювали парламентські форми діяльності, пропонували свої шляхи розв'язання національного питання.

На початку ХХ ст. українці Російської імперії значно активізували свою участь у політичній діяльності, свідченням чого стало формування українських партій. Вони виникли й мали змогу поширювати свої ідеї завдяки наявності відповідних соціально-економічних, політичних і організаційних передумов. Поява українських національних політичних партій була прискорена національним гнітом і соціальним напруженням, яке на початку ХХ ст. вилилось у масові рухи селян і робітників, опозиційно-визвольний рух інтелігенції та зрештою завершилося 1905 р. революційними подіями. Нові партії так чи інакше прагнули повернути на свій бік ці рухи, спрямувати їхню силу для здійснення своїх партійно-програмних вимог.

За політичною та соціально-економічною спрямованістю, стратегією й тактикою українські партії Наддніпрянщини можна поділити на ліворадикальні та ліберально-демократичні.

До ліворадикальних належать Революційна українська партія (РУП, 1900 р.), Українська соціалістична партія (УСП, 1900 р.), Українська народна партія (УНП, 1902 р.), Українська соціал-демократична спілка («Спілка», грудень 1904 р.), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП, грудень 1905 р.) та ін. До ліберально-демократичних входять Українська демократична партія (УДП, 1904 р.), Українська радикальна партія (УРП, 1905 р.), Українська демократично-радикальна партія (УДРП, 1905 р.).

Український партійно-політичний спектр сформувався переважно на основі двох базових організацій — Революційної української партії та Всеукраїнської безпартійної загальної організації, створеної в 1897 р. РУП дала початок значній частині ліворадикальних партій, а Всеукраїнська безпартійна загальна організація стала основою для ліберальних організацій. Закономірно, що політична орієнтація та програмні вимоги цих партій окреслювалися поступово, у міру їхнього дозрівання й організаційно-політичного відокремлення від політичного цілого, з якого вони вийшли.

Першою українською політичною партією у Російській імперії стала Революційна українська партія (РУП). Її створення відкрило нову сторінку історії українського політичного руху, стало наочним виявом зрушень, що відбулися у громадському житті Наддніпрянщини, ідейно-політичних орієнтаціях українців. РУП поклала початок значній частині ліворадикальних партій.

Виникнення у Російській імперії партій соціал-демократичного спрямування, які, крім гострої критики тодішніх порядків, відрізнялися не менш різкими виступами проти форм боротьби, що пропонувалися як поміркованою опозицією, так і крайніми радикалами, було вимогою часу. Соціал-демократизм, який потрапив на сприятливий ґрунт, виявився на початковому етапі свого існування поміркованим радикалізмом. Останній став виходом з кризового стану українського національно-визвольного руху, у якому той перебував наприкінці XIX ст.

Потрібно наголосити, що виникнення РУП відбулося не традиційним шляхом і було певним відступом від класичних зразків партійного будівництва. Насамперед, роль першого з'їзду партії відіграла так звана «рада чотирьох», на якій були присутні студенти Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич, М. Русов. Саме політична нарада громадівців, яка відбулася 29 січня 1900 р. у Харкові, й стала своєрідною формою заснування Революційної української партії.

Ще одна особливість створення РУП полягала у тому, що вона розпочала свій політичний шлях без вироблення і прийняття з'їздом програмних документів. Метою першої у Східній Україні політичної організації було об'єднання різних поколінь і вихідців з різних станів у боротьбі за національні права й соціальну революцію. Партія виступала не тільки проти неpolітичного українофільства, а й проти примиренства з російськими революційними групами в Україні. «Молодими провідниками нової партії, — писав В. Дорошенко, — керували у великій мірі настрої, вони ще не мали виробленої програми, ні виразних поглядів на найближчі завдання політичної роботи. Відчували, що надходять революційні події, і тому мусили виявити свою активність, щоб не зостатися на боці від великого історичного руху» [8, с. 6].

На початковому етапі діяльності РУП вона стала своєрідним кредо партійних націонал-радикалів і самого М. Міхновського, який фактично членом партії не був. Його вустами рупівці відмовлялася від культурництва та аполітичності, проголошувала своєю метою боротьбу за національну незалежність України. «Часи вишиваних сорочок, свити і горілки, — писав М. Міхновський, — минули і ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ...» [9, с. 13—19]. У брошурі йшлося про необхідність боротьби за єдину самостійну

Україну, що відповідало ідеям і сподіванням національно-революційного крила РУП.

З погляду політичного «Самостійна Україна» не була в повному розумінні програмою, оскільки питання тактики й стратегії політичної боротьби окреслені в ній дуже опосередковано. Проте Д. Антонович та інші засновники партії, які тяжіли до соціалізму, не мали на той час іншого обґрунтування завдань партії, тому спочатку змушені були визнати «Самостійну Україну» за програмний документ РУП. Однак брошура М. Міхновського, яка містила вагомі історико-правові аргументи для боротьби за здобуття державної незалежності України, не стала і не могла стати повноцінною програмою партії. Насамперед тому, що у ній не було послідовно викладено перспективи і першочергові завдання РУП. Один з недоліків цього політичного документа полягав і у тому, що національна ідея у ньому висловлювалася у занадто агресивній формі.

На думку А. Павка, з політичного погляду, згадана брошура стала не стільки програмним документом РУП, скільки криком наболілого серця національно свідомого українця. Це було засудження царського насильства над Україною і заклик до боротьби за національну самосвідомість. Беручи до уваги політичні умови розвитку краю на початку ХХ ст., де ніхто навіть з найпередовіших діячів не відважився мріяти про самостійну державу на всіх українських землях, це був могутній революційний клич. Ідея самостійної України, яку виголосив М. Міхновський порівняно з драгоманівською концепцією федерації українських земель з демократичною Росією, була значним кроком уперед у розвитку національної політичної думки [10; 11].

Не маючи ґрунтовно розробленої програми, РУП творила її під час революційної діяльності. Уже в перших публікаціях партії, зокрема в брошурах Д. Антоновича «Дядько Дмитро» (вийшла у 1900 р., 10 тис. примірників) і «Чи є тепер панщина?», виразно проступає соціалістична ідеологія.

У січні 1903 р. РУП офіційно відмовилася від «Самостійної України» М. Міхновського, пославшись на брак у ній соціалістичного світогляду. Соціал-демократичний напрям став впливовішим, і партія зреклася гасла самостійної України. Аби підкреслити, що РУП стоїть на новій ідеологічній засаді, провід повідомляв, що партія ставить своїм завданням відбудову соціально-демократичної України через соціально-політичну революцію.

Помітною віхою на шляху еволюції РУП у соціал-демократичному напрямі стало опублікування у квітні 1903 р. «Нарису

програми Революційної української партії», запропонованого на її розгляд Київською вільною громадою. Проект програми РУП найближчим завданням партії визначав «цілковите знищення царату і заміну його федеративною республікою з поділом держави відповідно історичній і національній різниці земель з повною автономією кожної області у внутрішніх справах» [7, с. 114]. Вимога державної самостійності України була сформульована як стратегічна, перспективна мета партії, як збереження «права кожній складовій федеративній частині на повне державне відокремлення після бажання більшості її людності, висловленого голосуванням» [7, с. 114]. Для України «Нарис» вимагав повну автономію у внутрішніх справах із забезпеченням рівноправності «населяючих її національностей і на підставі найширшої демократичної конституції з Народною радою, як законодавчими зборами» [7, с. 114—115]. Окремо було поміщено пояснення ЦК РУП, чому Київська громада перейшла на позиції автономізму. Це звучало таким чином: «Ставлячи пункт автономії України, Київська вільна громада керувалася наступним: практично пункт автономії України зараз для українського пролетаріату є більш важливим і істотним, ніж пункт самостійної України. Крім того, автономія є етапом на шляху до самостійності. Через це громада вважає, що самостійна соціалістична Україна мусить лишитися ідеалом (який визначається), у програмі ж мінімум ця вимога цілком позбавлена рації і значення» [7, с. 121].

На початку 1905 р. «Нарис програми Революційної української партії», поданий Київською вільною громадою, був затверджений з деякими змінами як проект партії й остаточно ухвалений на II з'їзді РУП у грудні того ж року. Проте з'їзд перейменував організацію в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), яка стала спадкоємницею РУП і одночасно новим політичним формуванням. Отже, шляхом ідеологічної та організаційно-політичної еволюції Революційна українська партія виокремилася в УСДРП, вийшла на стежку світової соціал-демократії і перенесла роботу соціал-демократії на український ґрунт.

У національному питанні УСДРП на II з'їзді задекларувала рівні права всіх націй і висловилася за збереження в партійній програмі вимоги національно-територіальної автономії України. У цілому програмні вимоги партії не вийшли за межі загальнодемократичних засад. Вони звелися до ліквідації самодержавства та встановлення республіканського ладу в Росії, скасування решток феодалізму в соціально-економічній сфері, забезпечення права

націй на самовизначення, запровадження громадянських свобод [7, с. 153—157].

Складовою національної партійно-політичної системи, яка сформувалася у Наддніпрянщині на початку ХХ ст., була також Українська соціалістична партія, у якій органічно поєднувалися самостійницькі і соціалістичні елементи. УСП, засновником і ідеологом якої був Б. Ярошевський, була створена, як і РУП, у 1900 р.

Створення УСП відбулося під безпосереднім впливом польської революційної думки та практики. Тому з основних загально-політичних і соціально-економічних питань УСП солідаризувалася з Польською партією соціалістичною (ППС), виступаючи за революційне знищення царизму, утвердження широких демократичних прав і свобод, звільнення трудящих від капіталістичного гніту й усупільнення землі та засобів виробництва як кінцеву мету боротьби. Близьке знайомство з теоретичною спадщиною ППС, яка була на той час однією з найдосвідченіших революційних організацій Російської імперії, дало змогу УСП порівняно швидко розробити власний програмний документ, яким став «Нарис програми Української партії соціалістичної», надрукований влітку 1900 р. в одній із підпільних друкарень Наддніпрянщини.

Аналіз соціально-економічного та політичного становища українських земель у складі Російської й Австро-Угорської імперій дав змогу авторам «Нарису» чітко поставити питання щодо поєднання національно-визвольної та соціалістичної боротьби. «Як утиск наш є трикратний, — зазначалося в програмному документі, — економічний, політичний та національний, так само і наше визволення мусить бути повне, мусить дати нам простір жити вигідно, свободно і в повнім розвою національнім» [12].

Зазначимо, що УСП перебувала під впливом ППС і РУП, галицьких соціалістів і радикалів та російських ліберальних народників, національно-ліберальних громадівців В. Антоновича, Б. Познанського, Т. Рильського, К. Михальчука, Київської групи українських соціал-демократів під керівництвом Лесі Українки та І. Стешенка. Це позначилося і на програмі партії, основні положення якої були розроблені у 1901–1902 рр. у брошурах «Нарис програми Української партії соціалістичної» та «До програми Української соціалістичної партії», а також на сторінках журналу «Добра новина».

Проаналізувавши соціально-економічне та політичне становище українських земель у складі Російської та Австро-Угорської

імперій, автори «Нарису» чітко поставили питання про необхідність поєднання національної і соціалістичної боротьби. Важливим напрямом діяльності УСП мало бути забезпечення умов для побудови «демократичної Української республіки» на таких принципах: а) загальне виборче право; б) повна рівноправність націй, що населяють Україну; в) рівність усіх громадян краю; г) громадське самоврядування; ґ) воля слова, друку, сходок, зібрань; д) поступове усупільнення засобів виробництва, у тому числі землі. Ліквідація будь-якої залежності України від Росії розглядалася як необхідний крок для проведення радикальних реформ. Єдиною програмою, здатною забезпечити успішний розвиток України, була, на думку партії, програма соціалістична. Отже, УСП тісно пов'язувала національне та соціальне питання, елементи самостійництва із соціалістичними ідеями [12].

Українська соціалістична партія визнавала використання різноманітних тактичних засобів боротьби за реалізацію програмних положень: від просвітницької роботи у масах до всенародного збройного повстання, але реальним вважала тільки перший шлях, який вів до пробудження національної свідомості і можливого утворення власної державності.

УСП залишила помітний слід у суспільно-політичному русі, насамперед тим, що її програма наголошувала на існуванні національного та соціального гніту й передбачала утворення незалежної Української республіки.

Важливим фактором громадсько-політичного життя Наддніпрянщини початку ХХ ст. стала теоретична і практична діяльність Української народної партії (УНП). УНП на чолі з М. Міхновським сформувалася в 1902 р. із національно-радикальних елементів і стала третьою за часом утворення українською політичною організацією Наддніпрянщини.

З перших днів існування партія обстоювала ідею самостійності України, обґрунтовану М. Міхновським ще у 1900 р. Протягом 1902—1904 рр. партія видала низку пропагандистських брошур, серед них «Програму Української народної партії», «Свято робітників 1 Травня», «Робітницька справа в програмі Української народної партії», численні відозви та прокламації. Видання роз'яснювали програмні вимоги партії, критикували соціалістичне москвофільство української інтелігенції, перевертнів-малоросів, старше покоління українофілів, проповідували радикальні націоналістичні ідеї.

М. Міхновський затаврував хворобу національної неповноцінності, роздвоєності українського освіченого суспільства, що

схиляла революційну частину молоді в бік загальноросійських політичних організацій. «Поки ще не пізно, — підкреслювалось у програмній заяві УНП, — поки ще московські організації слабкі і нечисленні, поки ще вони всю увагу покладають на здобуття своєї політичної волі з-під п'яти самодержавства, а польські організації вибираються з-під національного утиску, ми мусимо утворити свої організації для боротьби за свої права. Тільки національно-українська робітнича організація може врятувати Україну від недолі, що вже насунулася і страшить смертю. [...] Усі сили, усю працю, усі жертви віддамо виключно за самостійну Україну. Українські робітники повинні мати на оці [...] повне вигнання з України чужинців і утворення своєї самостійної держави». У брошурі також зазначалося, що Українська народна партія бажає організувати і приготувати частину українського народу, що «стогне під неволею московською у Росії, до здійснення великого національного ідеалу: єдиної нероздільної самостійної демократичної України, освічених робочих мас, до заснування тієї великої держави національної, в яку увійдуть усі частини українського народу» [7, с. 110—113].

Логічним завершенням оформлення нової політичної ідеології самостійництва, яку М. Міхновський виклав у своїх брошурах, опублікованих нелегально, стали написані ним у 1903 р. «Десять заповідей УНП». Вони стали своєрідним маніфестом самостійників і були широко відомі як в Україні, так і за її межами.

На думку багатьох дослідників, націоналізм М. Міхновського — це здебільшого оборонний, захисний націоналізм, це антитеза, протидія великодержавному шовінізму тодішньої панівної нації. Проте як активна антитеза він виходив за оборонні межі й набував неприхованих агресивних рис національної нетерпимості, навіть ворожнечі. Самі члени УНП, пояснюючи свою провідну тезу «Україна для українців», обґрунтовували її не чим іншим, як правом української національної спільності вільно господарювати на своїй землі.

Соціалізм УНП значно відрізнявся від соціалізму російської і навіть української соціал-демократії: 1) він не розривав з національним питанням, а залишався органічно зв'язаним з ним. «Розв'язання національного питання, — зазначалося у програмі УНП, — єсть тим порогом, через який народи вступають у чистий святий храм соціалістичного устрою, де не буде а ні насилля, а ні гніту, а ні визиску, де буде вільна праця вільних людей»; 2) необхідною передумовою глибоких соціально-економічних перетворень у суспільстві, а урешті-решт і досягнення соціалістичного

ідеалу, програма УНП вважала створення «непідлеглої України — республіки вільних працюючих людей» [7, с. 113]. Українські соціалісти, — члени РУП, — відкидаючи вимогу державної самостійності України як «шкідливу для справи соціалізму», висували замість неї вимогу автономії України. М. Міхновський у програмі УНП також допускав автономію України, але тільки за умови, що вона буде вважатися не остаточною метою політичної боротьби українського народу, а лише етапом на шляху до головної мети — здобуття повної незалежності українського народу.

Формування програм українських ліберальних партій здійснювалося на основі досвіду, здобутого в процесі розробки програмних документів Всеукраїнської безпартійної загальної демократичної організації (ВБЗДО) та політичної діяльності інших українських партій. В українській історіографії дане питання розглянуто лише в контексті державотворчих процесів та історії партій.

Молоде покоління лібералів вважало, що соціалістичні течії революційного напрямку починають загрожувати поступовому демократичному напрямку в національно-політичному русі. О. Субтельний писав, що соціал-демократичний рух прискорив об'єднання лібералів у політичну партію. Зробити цей крок, зазначав він, значною мірою штовхали побоювання, що молоді, радикально налаштовані соціалісти, підпорядкувавши собі український рух, спрямують його в таке річище, де буде важко пливти респектабельним професорам, урядовим чиновникам і земцям [13, с. 263].

З утворенням в 1904 р. УДП ліберальний національний рух в Україні політизувався. УДП на початку ХХ ст. підняла з новою силою вимогу автономії України, національної школи і використання української мови в державних організаціях й установах. Українські демократи вимагали реформувати Російську імперію в демократичну федеративну і правову державу.

Платформу УДП прийняли восени 1904 р. на її установчому з'їзді. Однак остаточного вигляду вона набула лише восени 1905 р. після доопрацювань, проведених весною-літом цього ж року. Текст програми Є. Чикаленко відвіз до Львова, де його опублікували у червневому номері «Літературно-наукового вісника» у 1905 р. під назвою «Від Української демократичної партії» [14].

У вигляді тез програма УДП була викладена у зверненні до з'їзду земських і міських діячів (відбувся 6—8 липня 1905 р. у Москві). Керівники УДП значною мірою переробили попередню редак-

цію програми, прийняту за основу восени 1904 р., вилучивши з неї революційну фразеологію, і надали їй цілком ліберального характеру, який мав задовольнити не лише помірковане крило партії, а й відповідати реальному спрямуванню її діяльності [15, с. 313—314]. Проте доопрацювання на цьому не закінчилися. Після опублікування програми Української радикальної партії (УРП) демократи вирішили розширити свою програму і доповнити її новими положеннями. Третю редакцію програми УДП опублікувала газета «Полтавщина» 27 листопада 1905 р. (додаток до № 292) [16]. На відміну від попереднього варіанта програми доопрацьований проект ширше і повніше висвітлював шляхи розв'язання соціально-економічного, аграрного і робітничого питань, побудови української державності. У квітні 1905 р. була прийнята програма УРП [17, с. 365—366], а в грудні 1905 р. — програма УДРП [18, с. 343—344]. Програма радикалів суттєво розширила перелік вимог з національного питання, деталізувала і зробила зрозумілішими, поєднавши їх вирішення з переліком завдань соціально-економічного характеру. Після Лютневої революції 1917 р. партійний рух відновився, а разом із ним і діяльність партії лібералів — УПСФ, яка модернізувала свої національні вимоги, взявши за основу програму УДРП [19, с. 45—46].

У програмних документах українські демократи, радикали, згодом радикал-демократи і соціалісти-федералісти прагнули викласти основні шляхи виходу із тієї політичної ситуації, у якій перебувала Російська імперія. Найголовнішим своїм завданням програми проголошували прийняття загальноросійськими Установчими зборами демократичної конституції. Основний закон, на думку лібералів, мав забезпечувати передбачений і гарантований державний і суспільний лад, правовий статус людини і громадянина, безпосереднє народовладдя, місцеве самоврядування, національну безпеку, найважливіші інститути конституційно-правових відносин у країні.

Конституційний лад, як вважали ліберали, повинен являти собою систему організаційних і правових форм суспільних відносин, передбачених Основним законом, тобто пріоритетних видів організації і діяльності держави, суспільства та інших суб'єктів конституційно-правових відносин. Програма УДП вимагала автономії для України через реформування Російської імперії у демократичну федеративну державу. Найкращим виходом з політичної кризи для тодішньої Росії ліберали вважали проголошення конституційного ладу, парламентського типу. Парламент мав стати єдиним органом законодавчої влади в країні.

Причини нерівноправного становища народів Росії ліберальні партії вбачали в існуванні самодержавства. Це становище гальмувало нормальний розвиток націй Російської імперії. Самодержавство через централізацію пригноблювало бездержавні народи. Під впливом політики централізації держава ігнорувала інтереси народів; примушувала їх до такого порядку життя, який не відповідав ні їх національним, ні суспільно-економічним інтересам [17, с. 360—361].

Усе тогочасне законодавство Росії дуже часто суперечило потребам й особливостям окремих народів, ігнорувало їх історичні звичаї і традиції. Ліберали визнавали, що централізація важким тягарем лягала на український народ і перешкоджала його самостійному національно-культурному розвитку. Централізована державна система гальмувала просвіту і письменство народу, негативно позначалася на його економічному добробуті [18, с. 342—343]. Для демократизації державного управління вимагали замінити абсолютизм конституційним демократичним ладом, залучити народ до участі у державних справах, провести вибори до парламенту на підставі загального, безпосереднього, рівного, пропорційного й таємного виборчого права. Пропонуючи керуватися такими принципами виборчого процесу, націонал-ліберали в першу чергу вказували на досвід провідних західноєвропейських країн з розвиненими формами безпосередньої демократії — Велику Британію, Норвегію, Швецію, Данію.

За програмами націонал-ліберальних партій, розбудова Росії повинна здійснюватися на основі демократичної конституції, прийнятої Установчими зборами. Конституція повинна чітко і ясно відкинути принцип одного з найбільших негативів самодержавства — централізації як у сфері законодавства, так і в управлінні державою [16]. Основний закон мав звести централізацію до мінімуму через надання окремим народам і областям автономного статусу, включно з правом місцевого законодавства. Отже, ліберали пропонували надати всім етнічним групам Російської держави право на автономію. В автономії вони вбачали єдиний спосіб для держави вийти на новий і якісний рівень міжнаціональних стосунків, вирішивши таким чином наболіле національне питання.

Державний лад у країні мав будуватися на принципах широкої автономії національно-територіальних одиниць. Для території, заселеної українцями, передбачалося надання автономії, базованої на особливому статуті, виробленому національним Сеймом [19] і «підкріпленого основними загальнодержавними законами»

[7, с. 139—142, 147—148; 20; 21; 22]. Автономія дозволяла б народові через представників, обраних до парламенту, формувати власну внутрішню культурно-національну та соціально-економічну політику. Її запровадження аргументувалося історичним правом, закріпленим «Переяславськими статтями» Б. Хмельницького. Тяжке становище України пояснювалося тим, що централізація призвела до втрати українцями земель, які були роздані царським чиновникам і особам, які погоджувалися проводити в Україні політику денационалізації та русифікації. Подібна політика призвела до деукраїнізації освіти, судочинства та офіційного життя [16]. У цій частині програм лібералів відчувалася стурбованість станом культури і просвіти народу.

Українському представницькому органу (Сейму) програми лібералів надавали такі повноваження: 1) вирішення питань місцевого законодавства; 2) укладання і прийняття місцевого бюджету; 3) загальне розпорядження землями та іншим майном, що переходить у власність краю з підпорядкування загальнодержавних органів; 4) підпорядкування місцевим органам влади шляхів сполучень і тарифів; 5) відання народною освітою; 6) охороною здоров'я; 7) суспільною безпекою і судами. Пропонуючи вирішувати питання місцевого законодавства в українському парламенті, партії спиралась передовсім на розробки з цього питання М. Драгоманова і М. Грушевського. Гарантію гармонійного розвитку українського народу вони вбачали в отриманні права самостійно формувати власну внутрішню політику і розпоряджатися національним багатством [23, с. 42]. Цю думку підтверджує вимога приймати місцевий бюджет, розпоряджатися землями та іншим майном в Україні. Програмні вимоги партій підтверджували їх помірковану, спрямовану на еволюційні зміни, автономно-федеративну позицію щодо набуття Україною автономного статусу в складі майбутньої Російської федерації.

Можливість отримання автономії для України «згори» українські ліберал-демократи пов'язували з розгортанням визвольного руху в Росії, який спрямовувався на перетворення імперії у правову, демократичну країну. Реформування держави, проголошення демократичних свобод, встановлення парламентського ладу та інші фактори, на думку демократів, сприяли б і позитивному вирішенню національного питання, побудові української державності.

Головною метою ліберальні партії проголошували досягнення гуманного демократичного ладу. При цьому демократичний лад міг бути здобутий не тільки шляхом класової боротьби на економічному ґрунті, як це пропагували революційні партії (НУП,

РУП, УСДРП), а й шляхом національної самоорганізації і проведення адміністративних державних реформ, які ослаблять суперечності між різними верствами і відкриють дорогу до поступального розвитку особистості.

Програми ліберальних партій пропонували для реформування держави скликати Установчі збори, обрані шляхом загального, рівного, прямого і таємного голосуванням. Установчі збори повинні: а) законодавчо закріпити свободу і недоторканність особи; б) скасувати всі виключні закони про воєнне становище, положення про посилену охорону та ін.; в) скасувати назавжди використання смертної кари; г) звільнити і відновити у правах усіх покараних за політичні і релігійні злочини; г) встановити конституційний лад у Російській державі з визнанням за кожним народом та областю права на політичне і культурне самовизначення, самоуправління в усіх сферах життя в межах їхніх територій, за дотримання загальноімперських основних законів; д) визначити порядок введення спеціальних статутів для народів і областей у міру їх впровадження реформованими органами місцевого самоуправління і самоврядування [24; 25].

Програмні вимоги лібералів передбачали утворення двопалатного загальнодержавного парламенту, який складався б з Державної думи і Союзної думи. Державна дума мала складатися з представників, обраних загальним, прямим, рівним і таємним голосуванням без різниці статі, віри і національності. До її повноважень мали б належати: 1) вироблення і прийняття загальнодержавних законів, 2) прийняття загальнодержавного бюджету та контроль за діяльністю посадовців усіх відомств з відповідальністю міністрів [16; 26, с. 147—149]. Відповідно до світового досвіду, федеративні держави, як правило, мали двопалатні парламенти. Саме таку схему державного устрою пропонував М. Грушевський у своїх працях: «Українство і питання дня в Росії», «Конституційне питання і українство в Росії» [27; 28].

Федеральну Союзну думу демократи пропонували формувати з депутатів, обраних від автономних частин держави. Кожна автономія мала посилати до Союзної думи однакову кількість представників. До остаточного запровадження національно-територіальних автономій, членів Союзної думи мали обирати від автономних областей — місцеві сейми, від місцевостей, де ще не введено автономії, — реорганізовані губернські земські збори [29, с. 217—221].

Програми УДП, УРП, УДРП і УПСФ передбачали, що після законодавчого закріплення норм, які визначали повноваження за-

конодавчих органів автономних одиниць, негайно скликати Установчі збори з представників від усього населення України. Українські Установчі збори мали виробити статут української автономії, який би передбачав формування особливого національного представницького органу (сейму). Автономія України повинна гарантуватись основними загальнодержавними законами. Обраний український Сейм отримував би права: а) місцевого законодавства з дотриманням загальноімперських основних законів; б) приймати місцевий бюджет; в) загального розпорядження землями та іншим майном краю; г) відання місцевими шляхами сполучень і тарифів; г) управління освітою; д) охороною здоров'я; е) суспільною безпекою; є) судовою частиною [16].

Ліберали вважали, що для найкращого вирішення устрою української автономії варто прийняти особливим тимчасовим представницьким органом — Українськими Установчими зборами — спеціальний статут, який би закріпив умови формування українського парламенту та основні положення про управління автономією. Націонал-ліберали були переконані, що тільки представники від українського народу мають право приймати такий правовий документ. Правотворчість українського Сейму мала здійснюватися у відповідності до загальнодержавних законів, прийнятих Державною думою і схвалених Союзною думою. З цією метою пропонувалося надати українському парламентові низку повноважень, які чітко вказували б на межі правотворчості українського Сейму у вирішенні питань внутрішньої соціально-економічної політики.

Порівнюючи редакції програм партій, можна помітити зміни у позиції українських лібералів. Цілком можливо, що під час написання чергової редакції ліберали враховували помилки своїх попередників. Наприклад, формулювання вимоги автономії України у програмах УДРП і УПСФ розширено, краще розроблено і підкріплено порадами щодо їх реалізації.

Серед українських ліберально-демократичних діячів переважали помірковані погляди М. Грушевського, а не радикальна — Б. Грінченка [30, с. 35—40]. Орієнтація на автономно-федеративну концепцію М. Грушевського пояснюється тим, що помірковані провідники українського лібералізму вважали здобуття Україною незалежності дуже далеким майбутнім, а то й узагалі відкидали таку думку.

Після створення українського парламенту передбачалося створити і вищий орган виконавчої влади — крайовий уряд. Крайовий уряд мав отримати повноваження, визначені українським

Сеймом у відповідності до положень, закріплених у спеціальному статуті та інших національних законах. Отже, українські ліберали передбачали створення й найвищого органу виконавчої влади України — крайового уряду, який у своїй діяльності залишався б повністю підпорядкований українському парламентові.

Соціально-економічні питання відповідно до програм повинні вирішуватися крайовим Сеймом. Пропонувалося закріпити серед повноважень крайового парламенту пункт про здійснення самостійної національної фінансової та економічної політики, окрім питань загальнодержавного значення. Крайовим урядом має бути організовано а) доступний всім народний кредит і надане широке сприяння кооперативних форм праці з матеріальною допомогою народного банку; б) торгівля, а також різного роду монопольні підприємства, повинні бути муніципалізовані і загалом перетворені у суспільну власність [7, с. 150]. Ліберали вважали, що прибуткові підприємства і заклади торгівлі для блага України потрібно оголосити загальнокрайовою власністю та усупільнити. За їх переконаннями держава не повинна користуватися монопольним становищем окремих підприємств і не має права наживатися за рахунок народу.

Тож, вимоги ліберальних партій містили основні положення щодо української державності і відображали одну зі сторін національної ідеології, яка охопила певну частину українського суспільства в першій чверті ХХ ст. Вони засвідчили становлення ліберальної концепції реалізації національної ідеї, побудованої на засадах поміркованих еволюційних змін. Програмні вимоги вирізнялися значною розробленістю та обґрунтованістю у частині культурно-просвітницьких вимог порівняно з іншими українськими партіями. Українські ліберали так і не змогли досягнути омріяного ідеалу українського народу — державної незалежності та обмежилися лише вимогою автономії України.

Отже, у десяти найвідоміших українських партій щодо національного питання сформувалося дві позиції. Отримання незалежності України послідовно передбачали програмні документи Русько-української радикальної, Української соціал-демократичної, Української національно-демократичної та Української народної партій. За надання автономії українським землям виступали Революційна українська партія (пізніше як Українська соціал-демократична радикальна партія), Українська соціалістична партія, Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська демократично-радикальна партія. Деякі з партій

хоч і виступали за автономію, однак у своїх програмах як варіант згадували про можливість самостійності України — РУП (в 1900—1902 рр.), УСП і УРП. Щодо інших національних вимог, то тут позиції партій у більшості положень (залежно від деталізації) збігалися. Найрадикальнішою з усіх розглядуваних організацій була однозначно партія, очолювана М. Міхновським, — УНП. Вона не лише ставила на порядок денний отримання незалежності України, а й вимагала домінування українців у цій державі.

Література

1. *Грицак Я.* «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Грицак Я. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1990. — Т. ССХХІІ. Праці Історико-філософської секції. — С. 71—110.
2. Програма Русько-Української радикальної партії // Народ. — 1890. — Рік І. — Ч. 20. — 15 жовт. — С. 301—303.
3. *Будзиновський В.* Матеріали до ревізії програми русько-української радикальної партії. Нарис програми з мотивами / Будзиновський В., Гриневецький І. // Народ. — Рік ІІ. — Ч. 9. — 1 мая. — 1891. — С. 155—159.
4. *Бачинський Ю.* Україна irredenta / Ю. Бачинський. — Вид. 3-тє. — Берлін: Вид-во української молоді, 1924. — 238 с.
5. *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914 : На підставі споминів / К. Левицький. — Львів: Типографія О. О. Ордена, 1926. — 737 с.
6. Новітня історія України (1900—2000): підручник / Слюсаренко А. Г., Гусев В. І., Литвин В. М. та ін. — Вид. 2-ге — К.: Вища школа, 2002. — 719 с.
7. Українська суспільно-політична думка в 20 ст.: документи і матеріали / упор. Т. Гунчак, Р. Солчаник. — Мюнхен: Сучасність, 1983. — Т. 1. — 426 с.
8. *Дорошенко В.* Революційна Українська Партія (РУП). (1900—1905 рр.). Нарис з історії української соціал-демократичної партії / В. Дорошенко. — Львів; К.: Вид-во ЦК УСДРП, 1921. — 40 с.
9. Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. / упор., автор передмови і приміток О. Федьков; ред. В. І. Мельничук. — Тернопіль: Редак. видав. Відділ управління по пресі, 1991. — 83 с.
10. *Павко А. І.* Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А. І. Павко. — К.: Пляеди, 2002. — 552 с.

11. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні наприкінці XIX — початку XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля: монографія / А. І. Павко. — К., 1999. — 248 с.

12. Нарис програми Української Партії Соціалістичної // Воля. — 1900. — Ч. 15. — С. 1.

13. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. — К.: Либідь, 1991. — 512 с.

14. Від української демократичної партії // Літературно-науковий вісник. — 1905. — Рік 8. — Т. 30. — Кн. 6. — С. 272—274.

15. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.): кол. наукова монографія: В 3-х ч. — К.: НАН України, 1999. — Ч. 2. — 488 с.

16. От Полтавской «Громады» Украинской демократической партии. — Приложение к газете «Полтавщина». — 1905. — № 292. — 27 нояб. — С. 1—4.

17. Чикаленко Є. Спогади (1861—1907) / Є. Чикаленко. — Нью-Йорк: УВАН у США, 1955. — 504 с.

18. Національні процеси в Україні: Історія і сучасність: документи і матеріали: у 2-х ч. / В. Ф. Панібудьласка (ред.). — К.: Вища школа, 1997. — Ч. 1. — 583 с.

19. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (НБУВ), ф. 66, спр. 232, арк. 1—2 арк.

20. Заявление Украинской Демократической партии съезду земских и городских деятелей в Москве 6-го июля 1905 г. и Учредительному собранию, Платформа Украинской Демократической Партии и объявление Центрального бюро содействия Всероссийского крестьянского съезда работников Крестьянского союза. 11 марта 1906 г. // Центральный державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 275, оп. 1, спр. 1109, арк. 5—6 арк.

21. Харківське губернське жандармське управління. Дело № 280 о производстве дознания о печатании типографии Цедербаума И. А. в г. Харькове нелегального текста «Земля и воля». 2 мая 1906 г. // Центральный державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 336, оп. 1, спр. 1927, 7—7 зв. арк.

22. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1796—1916 рр. Листовка «Платформа Украинской демократической партии». Июнь 1905 г. // Центральный державний історичний архів, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 856, спр. 185, 34 арк.

23. Грушевський М. На руїнах / Грушевський М. // 3 біжучої хвили: статті й замітки на теми дня 1905—6 р. — К., 1907. — С. 33—43.

24. Платформа Української Радикальної Партії. — Львів, 1905. — 16 с.

25. Полтавське Головне жандармське управління. Переписка с Миргородским уездным исправником, прокурором Полтавского окружного суда и другими лицами по обвинению дворянки Гулькевич Е., врача Чикина И. и др. в распространении брошюр Полтавской «Громады»

УДП «Прибавление к № 292 газеті «Полтавщина» и «Царский манифест» Брошюры прилагаются. 5 декабря 1905—1908 г. // Центральний державний історичний архів, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 320, оп. 1, спр. 395, 77—77 зв., 82—82 зв. арк.

26. Національні відносини в Україні у XX ст.: збірник документів і матеріалів. — К.: Наукова думка, 1994. — 560 с.

27. *Грушевський М.* Українство і питання дня в Росії / Грушевський М. // 3 біжучої хвили: Статті й замітки на теми дня 1905—6 р. — К., 1907. — С. 5—15.

28. *Грушевський М.* Конституційне питання і українство в Росії / Грушевський М. // 3 біжучої хвили: статті й замітки на теми дня 1905—6 р. — К., 1907. — 16—32.

29. *Христюк П. О.* 1905 рік на Україні / П. О. Христюк. — Харків: ДВУ, 1925. — С. 217—221.

30. *Кухарчук О. С.* Ідея державності України у вітчизняній суспільно-політичній думці кінця XIX — початку XX ст. / Кухарчук О. С., Рафальський О. О. — Кіровоград: Горн, 1996. — 91 с.

1.6. Державотворчі і націєтворчі процеси добы української Центральної ради

І. С. Погорєлова

Важливу цінність для сучасної України має історичний досвід діяльності Української Центральної Ради (УЦР), яка відіграла не лише значну роль у відновленні української національної ідеї. Вона стала фундатором відродження української нації, політичного, духовного визволення українського народу. Рада проголосила стратегічною метою побудову Української демократичної держави, почала говорити від імені нації та про потреби нації. Завдячуючи УЦР, український народ прокинувся і трансформувався у національно свідому, цивілізовану й політичну націю, яка консолідувалося навколо ідеї створення національної держави, відродження державницького ідеалу.

Перша світова війна привела Російську імперію до глибокої суспільно-політичної кризи, внаслідок якої у 1917 р. відбулася Лютнева революція, що привела до ліквідації самодержавства і початку демократизації країни. Ця війна «стряснула» й українське суспільство. Вона загострила українське національне питання і спричинила зростання національної свідомості, сприяла визріванню українського народу, перетворенню його на повноцінну

націю, готову до створення власної держави. Лютнева революція стала міцним поштовхом для відродження національної ідеї в Україні, розгортання політичного руху та утворення Центральної Ради, метою якої було відновлення української державності.

Один із лідерів УЦР В. Винниченко, характеризуючи настрій тогочасного суспільства, писав: «Здається, ні одна група громадянства Росії не прийняла з таким щирим серцем, з таким чуттям радості й легкості, з таким ентузіазмом Велику Російську Революцію, як українство. І це зрозуміло, адже всі форми утиску, експлуатації й нищення прав політичних, соціальних, національних та взагалі прав людини й громадянина, так притаманні всій системі, характеру урядування царизму, що до українства прикладалися в самих щедрих розмірах і без маскування» [1, с. 31]. Такий настрій суспільства впливав на сутність української національної ідеї, зосереджуючи її насамперед на питаннях звільнення і відродження Української держави.

Утім, маючи досвід політичної боротьби, певні політичні та військові структури, український національний рух не мав однозначної орієнтованості. Ще складнішою була ситуація на рівні масової свідомості, коли розчленований народ, територія якого стала плацдармом небачених доти битв, втрачав орієнтири щодо сенсу кровавих подій, що розділяли братів і ворогів. Серед молоді та студентства популярними були гасла самостійної України, в робітничому русі пріоритетний вплив мали ліворадикальні інтернаціоналістичні гасла. У листівках більшовиків на початку війни фігурувало гасло «геть війну», а на кінець — заклики проти уряду та перехід до рішучих дій. Активність виявляли й українські соціал-демократи. Їхня агітація під гаслами «Геть війну! Хай живе автономія України!» діставала відгук як серед солдат, так і робітників.

Формування національної свідомості як основи державотворчих і націотворчих процесів відбувалося в Україні за умов функціонування різновекторних за своєю орієнтованістю політичних інституцій. Після Лютневої революції в Україні посилилась активність та організованість народних мас і політичних партій, виникли нові органи влади: ради робітників, солдатів, селян. Існувала і друга влада в Україні, яка діяла від імені Тимчасового уряду (ТУ). Проте на відміну від подій у Петрограді у Києві внаслідок національно-визвольного руху, що очолили політичні партії, виникла й третя влада: Українська Центральна Рада. Цей рух охопив не тільки невелике коло національно свідомої інтелігенції, а й значні маси селян, солдатів і робітників. Метою української ре-

волюції було не лише розв'язання соціально-економічних проблем, а і проблеми самовизначення України. Сучасний історик В. Солдатенко зазначає, що Українська революція була національно-демократичною, у своїй меті поєднувала завдання національного відродження і державотворення з необхідністю соціальних зрушень в інтересах широких мас українства. Провідники революції мали на меті забезпечити всі можливості для повнокровного розвитку українського народу... [2]. У містах, селах відбулися мітинги, на яких, окрім загальнодемократичних, висували й вимоги рівноправності націй, розвитку української мови, культури. Проте кадети, які домінували у ТУ, підтримували ідею єдиної Росії, а за меншинами визнавали тільки право на національно-культурну автономію.

Зважаючи на утворення нових органів влади, зростання національно-визвольного руху, виникла потреба у єдиному центрі, який би об'єднав революційно-демократичні сили України. Незважаючи на розбіжності та суперечності щодо майбутнього України, лідери різних політичних осередків дійшли згоди та об'єдналися для створення єдиного керівного органу, який мав очолити боротьбу за відродження української державності. 7 (20) березня 1917 р. у Києві за ініціативою ТУП була створена Українська Центральна Рада, до якої увійшли представники різних політичних партій і організацій. Провідними були: Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ). Дані партії підтримували політику ТУ, але домінуючою ідеєю було досягнення автономії України (з одночасним забезпеченням прав національних меншостей) у складі федеративної, демократичної Росії. Також ЦР вимагала утворення національного фонду для вирішення питань освіти та культури. З ідеологічного погляду УЦР мала ліву орієнтацію. Щодо соціальної програми, то кожна партія пропонувала свою програму реформ. Головою ЦР став М. Грушевський, соціал-демократи В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, Б. Мартос, В. Садовський склали ядро Ради. У документах УЦР декларувалося, що вона є тимчасовим органом і передасть владу законному парламенту — Всеукраїнським Установчим Зборам.

Як бачимо, у ЦР не було неосоціалістичних українських політичних діячів (консервативні та праві організації були невеликі і поодинокі у складі Ради та серйозного впливу на її діяльність не мали). Прихильність до соціалізму багатьох партій України була специфічною рисою тогочасного українського політичного жит-

тя. Починаючи з М. Драгоманова, Л. Українки, І. Франка, значна частина української інтелігенції вивчала і розповсюджувала соціалістичні вчення. Але всі українські соціалістичні групи поєднували ідеї соціального звільнення з боротьбою за національну свободу України. Національна ідея, боротьба за українську державність у тій чи іншій формі для українських соціалістів стояла на першому місці. Тому УЦР, що складалася із соціалістів різних відтінків, ставила першим завданням автономію України і лише на пізніших етапах своєї діяльності планувала здійснити соціально-економічні перетворення, які привели б суспільство до соціалізму й утвердили в Україні соціалістичний лад. Соціалізм (від лат. *socialis* — суспільний) — це спроба моделювання не держави, а самого суспільства за допомогою держави, якій відводиться роль інструмента для зламу старих структур. Вважалося, що армія, поліція є інструментами класового поневолення, досить знищити старі структури державності — й зникнуть суспільні напруження. Соціалісти вірили, що спершу необхідно встановити громадянські права, а тоді з підтримкою трудящої більшості населення забезпечити працівників через розподіл економічних благ і усупільнення засобів виробництва. Соціалісти ненавиділи експлуататорів, Українська держава, згідно із задумами діячів ЦР мала стати державою трудящого люду, де немає місця експлуатації. М. Грушевський, висловлюючись за соціалістичний вибір України, зазначав: «Боронячи українську державність, будуємо міцну твердиню, до якої не буде приступу поліцейсько-бюрократичної реакції. Укріплюючи авторитет соціалістичної ЦР, її соціалістичного міністерства, хочемо зробити Україну твердою країною соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України» [3, с. 166]. Українські соціалістичні партії схилялися до європейської соціал-демократії, обстоювали демократичні свободи для всіх, відкидали революційний терор і ідею диктатури пролетаріату як його теоретичну основу.

22 березня 1917 р. Центральна Рада виступила з відозвоя «До українського народу», в якій мовилося: «Народе український! Настав час твоєї волі й пробудження до нового вільного, творчого життя... Уперше, Український народе, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів зачнеш собі сам кращу долю кувати... Ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі належать і які ти повинен мати, Великий Народе, сам хазяїн на Українській землі...». Отже, перший документ ЦР закликав народ рішуче домагатися від нового уряду на-

лежних йому прав. Центральну Раду підтримало населення, її було визнано лідером українського національно-визвольного руху та надано великий суспільний кредит довіри для здійснення революційних очікувань українства. Про це свідчать кількість вітальних листів, телеграм, публікацій, постанов різних зборів, з'їздів, конференцій. Українці Петрограда, Києва провели з нагоди створення ЦР масові демонстрації. Відозва теж дістала схвалення громадськості. Підтвердженням була резолюція народного віче на Софійському майдані 29 березня, в якій поставлена вимога широкої автономії Україні і надання українського національного характеру публічним установам (в Україні) з урахуванням прав національних меншостей. Резолюція зобов'язувала Раду порозумітися з ТУ щодо реалізації українських вимог.

В умовах піднесення національного руху був скликаний Український національний конгрес (900 делегатів), який працював у Києві 6—8 квітня 1917 р. На ньому були представлені делегати від усіх українських губерній, різних верств населення, багатьох політичних партій. На конгресі прийняли резолюцію про територіальну автономію України у складі федеративної демократичної Росії та визнали право за Всеросійськими установчими зборами це узаконити. Метод досягнення автономії — мирний демократичний шлях. З резолюції конгресу: «...тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і інших народностей, які живуть на українській землі. Єдиною формою державного устрою З'їзд вважає федеративну й демократичну республіку російську, а одним з головних принципів української автономії — повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні...». Конгрес закликав не чекати рішення Всеросійських установчих зборів, а розпочати розбудову автономії України у складі оновленої Росії. Рекомендував на основі загального виборчого права створювати місцеві органи самоврядування у формі сільських, повітових, губернських комітетів. Було поставлено завдання розробки проекту «Статуту автономії України». Підкреслимо, провідні українські політичні сили змогли стати на єдину платформу, що поєднувала вимогу української національно-територіальної автономії зі спрямуванням на встановлення демократичного соціалізму. Консервативна політична течія була представлена поодинокими діячами, котрі, втім, теж погоджувалися з ідеєю автономії. Конгрес обрав до ЦР 150 депутатів.

Резолюція про автономію є виваженим рішенням, зумовленим низкою причин, зокрема, проголошення самостійності призвело б

до того, що Україна залишилась одна під час Першої світової війни, фактично без державних структур, армії, фінансування, надійного матеріального забезпечення. За таких обставин Україна могла стати здобиччю воюючих сторін. Крім того, більшість населення, українських діячів, політичних партій підтримувала ідею автономності. Серед української політичної еліти поширеними були сподівання на справедливе вирішення національного питання революційною демократією Росії. Так, В. Винниченко вказував, що українство тепер орієнтувалося тільки на Всеросійську революцію, на перемогу справедливості. Всякий сепаратизм, відокремлювання себе від революційної Росії здавалися смішними, абсурдними, безглуздими. Для чого? Де ми знайдемо більше того, що тепер матимемо в Росії? [4, с. 42]. У цілому, прибічників незалежності України було небагато. Такі ж політики, як борець за самостійність Микола Міхновський, котрі вимагали цілковитої незалежності України, були у ті місяці не надто впливовими посталями.

Ідея самостійності не набула поширення, популярності у массах, про що свідчать відхилення і українським військовим з'їздом проекту резолюції Міхновського, де ставилося питання про самостійність; автономістичні рішення Всеукраїнського національного конгресу та інших представницьких форумів. Більше того, як наголошують історики, у стінах УЦР заборонялися розмови про самостійну Україну. Щоб не допустити навіть постановки цього питання, з УЦР було усунуто М. Міхновського. Слід урахувати й те, що село було українським, а національна свідомість більшості селян не була сформованою; місто — багатонаціональним, якому були чужі національні потреби українців [5]. На початку ХХ ст. в Україні майже всі визначальні ролі в суспільному розподілі праці, крім найменш престижних, були зайняті представниками інших народів. Свою роль відігравали і налагоджені російсько-українські економічні зв'язки.

Отож, навесні 1917 року шлях до автономії України був зрозумілий як активістам українських політичних і громадських організацій, так і достатньо широкій освіченій громаді. Дослідник О. Бойко зазначає, що швидкому зростанню авторитету, популярності та впливовості ЦР сприяло те, що вона обстоювала близькі і зрозумілі народу ідеї національно-територіальної автономії та популярні ідеї соціалізму. Значну роль відіграв і демократичний та всеохоплюючий принцип формування Ради, адже вона була уособленням трьох представництв: національного, соціально-класового та територіального [6].

Основну роль у розробці стратегічної мети відіграв Михайло Сергійович Грушевський, який є символом української державності, у 1917 р. став утіленням української національної ідеї. «Батько Грушевський» — так за часів ЦР його називали. Дослідник В. Верстюк зазначає, завдяки тому, що М. Грушевський зміг чітко сформулювати лозунги і втілити їх у життя, УЦР піднеслася на гребінь української революції [7, с. 38]. Повернувшись до Києва із політичного заслання, він дав чітке спрямування діям Центральної Ради й українського руху: домагатися широкої національно-територіальної автономії України у складі Російської федеративної демократичної республіки, яка мала ввійти до складу майбутньої вільної Європейської федерації народів.

У 1917 р. М. Грушевський розгортає активну діяльність із пропаганди і роз'яснення гасла *автономія України*, видає низку брошур і статей. Національно-територіальна автономія України, за Грушевським — це територіальне об'єднання всіх етнічних українських земель, організоване на основах широкого демократичного громадянського самоврядування. У брошурі «Якої ми хочемо автономії та федерації?» він підкреслює, що автономна Україна «...має вершити у себе дома свої справи — економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатися дорогами, доходами, землями і природними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд» [8, с. 126]. До функцій федерації він відносив справи війни і миру, міжнародні питання, завідування військовими силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митових, нагляд за коштами, телеграфами, надавання певної одностайності карному й цивільному праву, стеження за додержуванням принципів охорони прав національних меншин у краєвм законодавстві [8, с. 133]. На думку Грушевського, автономія (його переклад з грецької — «само-законність») означає «право жити за своїм законом, самим собі становити закони, а не жити за чужим законом і під чужою владою». Таке самоуправління Грушевський вважав широкою національно-територіальною автономією, яка є «середньою між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і повною політичною незалежністю». Отже, Грушевський, виступаючи за широку автономію України у складі Росії, поняття автономії розглядає ширше порівняно з тим, як воно сприймалося у радянському праві. Автономістсько-федералістські погляди вченого стали базою політичного курсу УЦР, визначили зміст основного масиву виданих нею документів. Пізніше, вже під час українсько-більшовицької війни Грушевський переосмислить

федералістські постулати і сприйме необхідність незалежної України.

До основних пунктів політичної програми М. Грушевського також необхідно віднести: децентралізацію держави, парламентське правління, поділ влади, надійне забезпечення прав національних меншостей; широке самоуправління; організація нових повітів і губерній на основі природних зв'язків — географічних, економічних, комунікаційних, що сприятиме органічному творенню реального політичного поділу України.

Щодо моделі майбутнього суспільно-політичного устрою України, то М. Грушевський не сприймав поліцейсько-бюрократичний устрій, прагнучи до обмеження бюрократії та наголошував, що хочемо сперти наше правління на широкі основи самоврядування, залишаючи адміністрації міністерській лише функції координації, контролю і заповнення тих прогалів, які можуть виявитись у діяльності органів самоврядування.

Повернемося до подій весни 1917 р. Конгрес посилив авторитет УЦР, її підтримали I Український військовий з'їзд, всеукраїнський з'їзд селянських і робітничих депутатів. Отже, різні верстви населення підтримали національно-визвольну ідею та процес українського державотворення. Були і прагматичні міркування про те, що «свій народний» уряд краще розумітиме потреби народу. Суспільні очікування населення можна поділити на політичні та соціальні. Перші виявлялись у бажанні більшості українського суспільства отримати власний, національний бюрократичний апарат у вигляді автономії у складі федеративної Росії або повної незалежності, україномовну освіту і церкву. Другі — насамперед вирішення аграрного питання. Так, український селянин сподівався, що ЦР дійовіше допоможе йому отримати більше землі, ніж уряд у далекому Петрограді, а український солдат сподівався, що вона швидше виведе його з війни. Зазначимо, що на початку XX ст. селяни становили більшість населення України (понад 75 %), більшість із них знемагала від малоземелля та безземелля, поміщицького гноблення й кабали. Звісно, вони прагнули здобути землю і позбутися соціального гноблення. Питання завершення війни було актуальним для українського суспільства у цілому.

УЦР сформувала виконавчий комітет — Малу Раду, до якого увійшли М. Грушевський, С. Єфремов, В. Винниченко та ін. (19 чол.). 16 травня 1917 р. до Петрограда прибула делегація, яку очолював В. Винниченко і подала ТУ декларацію, в якій вимагала визнання автономії України; створення міністерства у справах

України при Тимчасовому уряді, введення у склад ТУ окремого комісара у справах України, а в Україні — комісара ТУ; українізації армії, школи, адміністрації; фінансування національної культури тощо.

Проте ТУ, продовжуючи великодержавну політику, не підтримав дану резолюцію, це дало поштовх УЦР діяти рішучіше та еволюціонувати з національно-політичного центру в національно-державний. Вже 10 (23) червня 1917 р. ЦР прийняла І Універсал, в якому стверджувалося право українського народу на автономію у межах етнографічних українських земель у складі Росії, наголошувалося на необхідності самостійно організовуватися та приступати до негайного закладення підвалин автономії до скликання Українських установчих зборів, створення української державної скарбниці та відмова передавати кошти у центральну (російську) скарбницю. Проголошення І Універсалом автономії України розпочало важливий етап національного державотворення.

15 (28) червня 1917 р. створено перший український уряд — Генеральний Секретаріат, до якого входили 8 генеральних секретарів (В. Винниченко — голова та секретар внутрішніх справ, С. Петлюра — військових, В. Садовський — судових, І. Стещенко — освіти), вони були соціал-демократами. До партії українських есерів належав генеральний писар П. Христюк і М. Стасюк — секретар продовольчих справ, до партії соціалістів-федералістів — С. Єфремов — секретар фінансів, Х. Барановський був позапартійним. Зазначимо, серед них не було жодного професійного адміністратора, політика, це були кооператори, вчені, письменники, партійні діячі [9, с. 95].

Проголошення ЦР автономії України викликало ентузіазм в українському суспільстві. Натомість ТУ, неукраїнські партії, більшість російської громадськості, національних меншин незадоволено зустріли І Універсал і не визнали ЦР органом влади в Україні. Більшість російських, польських, єврейських соціалістів виступала проти ідеї української суверенності, вбачаючи у ній загрозу українського сепаратизму. Проте складне становище у державі, масові демонстрації, невдалий наступ на Південно-Західному фронті, посилення національно-визвольного руху змусили Тимчасовий уряд шукати компроміс із Радою: ТУ визнав Генеральний Секретаріат вищим органом управління в Україні, його склад мав затверджуватися ТУ у Петрограді, а ЦР мала поповнитися представниками національних меншин. Остаточного питання про устрій України і земельне питання мали вирішити Все-

російські установчі збори. Аналізуючи цей компроміс, можна вважати, що більшу користь здобув ТУ, адже ЦР віддала йому право затверджувати членів Секретаріату, яке попередньо належало їй [9, с. 97].

Вже 3 (16) липня 1917 р. було проголошено II Універсал, у якому вказано, що ЦР поповниться представниками інших народів і визначить новий склад Секретаріату, який представить на затвердження Тимчасового уряду. Багато науковців оцінює ці кроки Центральної Ради як прояв нерішучості. Можливо, навпаки, це було проявом державної мудрості, сильної волі? Адже досягти мирного компромісу часто буває складніше порівняно з встановленням ворожнечі, яка нічого не дає. Зміст і політична спрямованість II Універсалу надають особливостей рисам української національної ідеї у частині її впливу на сферу державотворення та спрямовують на вирішення найбільш складних питань максимально плідним і мирним шляхом [10]. Дії УЦР були спрямовані на мирне вирішення питання про автономний статус України. Задля компромісу, згоди з ТУ вона пішла на обмеження своїх прав.

Необхідно підкреслити, що поряд з проблемою визначення національно-державного статусу України, об'єктом постійної уваги Центральної Ради було питання національних меншин, що проживали на її території (представники 20 національностей проживали в Україні на початку 1917 р.). Найчисленнішими меншинами були росіяни, євреї, поляки. Українські соціалісти виступали з гаслом: «Національно-територіальна автономія України із забезпеченням прав національних меншостей». Прикладом була ідея національно-персональної автономії, запропонована соціал-демократами Австрії К. Реннером і О. Багером. Ця модель автономії дозволяла задовольнити інтереси національних меншин, не порушуючи територіальної цілісності держави. Адже така автономія передбачала: добровільне входження індивіда у певну спільність; є екстериторіальною, не пов'язаною з поділом території; її компетенція обмежується здебільшого сферою культури. Ще на початку діяльності ЦР М. Грушевський наголошував, що оборонці української національності не будуть націоналістами. У брошурі «Вільна Україна» він запропонував визнати всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції проти інших народностей національним злочином. Заперечуючи гасло «Україна для українців» (за ним стояли Міхновський і його прихильники), М. Грушевський засуджував прояви національної нетерпимості. Він писав, що, переглядаючи прізвиська

українців, побачимо і потомків родин великоруських, польських, німецьких, сербських, єврейських, що пристали до українців у різні часи, — тому і пропонує залучати до справ усіх тих, хто щиро йде з українським народом, а українці приймуть їх як рівних товаришів [8, с. 114].

Для задоволення прав національних меншин УЦР створила у складі Генерального Секретаріату, а потім у Раді народних міністрів — генерального секретарства (міністерства) з міжнаціональних справ і трьох товаришів секретарів (міністрів) з російських, єврейських і польських справ. На засіданні Генсекретаріату 18 жовтня 1917 р. була ухвалена відозва «До свідомого громадянства України» із закликом боротися проти єврейських погромів і розпалення почуття національної ненависті. Пізніше, III Універсалом визнавалося право народів на національно-персональну автономію. Ухвалений 9 січня 1918 р. УЦР «Закон про національно-персональну автономію» став першим у світовій практиці, що вводив це питання у конституційні рамки. Закон, увійшов окремим розділом «Національні союзи» до Конституції УНР. Дії Ради свідчили про її наміри дійсно вирішувати цю складну проблему.

Досягнувши угоди з ТУ, Рада мала братися за управління країною, однак українському уряду бракувало навичок управління державою. Замість вирішення проблем, таких, як земельне питання, відновлення правопорядку, урядовці марнували час у суперечках. Точилися міжпартійні дебати з головних питань революційних перетворень, державного будівництва, національної стратегії українства. Ставши на чолі національно-визвольних процесів, українські партії мали запропонувати суспільству цілісну програму подальшого розвитку. Поряд із розв'язанням соціальних проблем, необхідно було вирішити питання національно-державного статусу України, визначити основні форми організації влади. Проте українські партії не розробили цілісної концепції державотворення, яка б підтримувалася всіма партіями. Її розробка і втілення у життя йшли фактично паралельно вже під час революції. Кожна з партій мала власні погляди щодо механізмів створення федерації і пропонувала свої варіанти її функціонування, різні уявлення щодо визначення моделі національно-державного будівництва України — автономна Україна у складі демократичної федеративної Росії чи незалежна Україна; парламент європейського зразка, ради робітничих, селянських і солдатських депутатів чи «трудоий принцип» організації влади; військово-політичний союз з Радянською Росією чи альянс із країнами Антанти т. ін. [11, с. 11]. Ба більше того, за доби УЦР

організаційного розколу зазнали найвпливовіші партії — УПСР і УСДРП.

На квітневій 1917 р. конференції УСДРП підтвердила основні вимоги щодо націоналізації землі та автономії України. Лідери партії не вбачали перспективу у побудові незалежної України. У її середовищі були сумніви щодо реальності соціалістичної революції в Україні без підтримки пролетарів Заходу. Керівництво партії вважало, що Ради робітничих депутатів є лише політичними центрами демократії, а не реальними владними органами.

Дещо інше бачення перебігу подій і перспектив мала УПСР. На II з'їзді цієї партії (липень 1917 р.) метою проголошено встановлення диктатури революційної демократії, соціалізацію землі. Майже всі політичні партії виступали проти есерівської соціалізації, адже для більшості українських губерній подвірне землеволодіння складало від 48,5 % до 94,6 %, і свідчило про перевагу індивідуального селянського господарства, що базувалося на приватній власності. Лідери партії вважали, що до літа 1917 р. загальноросійська революція себе вичерпала, тому слід починати національну українську революцію, і ЦР має перебрати на себе владу. Партія обстоювала тезу федерації суверенних націй у демократичній Росії. Як і в УСДРП, у ній виникли поміркований і радикально лівий, близький до більшовиків, напрями. В аграрному питанні УПСР обстоювала необхідність ліквідації приватної власності на землю і передання її в Український земельний фонд, з якого вона буде розподілятися у користування селянами через громадські організації.

Практично всі українські партії поділяли думку про необхідність реорганізації земельної справи. Питання полягало у тому, як це зробити: поміркованими заходами з урахуванням інтересів великих землевласників чи радикальним шляхом конфіскації великої земельної власності, до якого схилилася більшість безземельного і малоземельного селянства. УЦР схилилася до радикальних способів вирішення аграрного питання.

Не було в української політичної еліти й стратегічного бачення та єдності щодо ролі військового будівництва. Так, М. Грушевський і В. Винниченко вважали армію злом. Зокрема, В. Винниченко зазначав: «не своїй армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам, треба, а знищення всяких постійних армій» [12, с. 465]. Прихильники М. Міхновського, навпаки, вбачали в українізації військових підрозділів початок створення національної армії для відродження української державності.

Угода ЦР з ТУ викликали незадоволення серед частини діячів національного руху, які виступали за самостійність України, на чолі з М. Міхновським. Самостійники не визнали II Універсал і почали готувати збройний виступ українських військових частин, розміщених у Києві, з метою примусити Раду проголосити самостійність України. Цей план підтримало близько 5 тис. вояків, які об'єднались у II український полк ім. Павла Полуботка. В ніч з 4 на 5 (з 17 на 18) липня 1917 р. без узгодження своїх дій з Центральною Радою самостійники здійснили збройний виступ проти ТУ, намагаючись владу передати ЦР. Повстанці захопили у Києві військовий штаб, комендатуру, банк і виставили охорону біля державних установ і важливих об'єктів. М. Грушевський, В. Винниченко не підтримали цей виступ. Повстанці були роззброєні, передані судовим органам. Українські політики доводили, що революція усувала необхідність регулярної армії і чиновників. Вони відмовились і від готовності військових формувальників присягнути на вірність Раді. У результаті не було створено збройну силу, яка відстоювала б проголошену державність, було дезорієнтовано багатьох військовиків-українців. Та незабаром стало зрозумілим, що управляти країною без армії, чиновників неможливо.

У той час ТУ під впливом антиукраїнських сил намагається ліквідувати угоду від 3 липня та затверджує «Інструкцію» (4 серпня 1917 р.), за якою Секретаріат є не вищим крайовим урядом України, а органом ТУ в Україні і мав призначатися ним за поданням кандидатур Центральною Радою. Розпорядження Секретаріату поширювалися лише на 5 губерній — Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську (окрім північних повітів), а Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська виключалися зі сфери впливу.

Інструкція перекреслювала автономію України. ЦР прийняла інструкцію до відома та затвердила новий склад Генерального Секретаріату, який 1 вересня був затверджений ТУ. Члени ЦР належали до таких груп: Всеукраїнська Рада сільських депутатів, військових депутатів, робітничих депутатів, представники неукраїнських рад робітничих і солдатських депутатів, української, російської, єврейської, польської соціалістичної партії, представники від міст і губерній, різних організацій і інших меншостей. З цих 822 чол. обрали Малу Раду — 58 чол., у якій національні меншості здобули 18 місць.

25 серпня 1917 р. у Росії вибухнув антиреволюційний Корніловський заколот, спрямований на встановлення в країні військової диктатури. Заколот був придушений червоногвардійськими

загонами більшовиків і лівих есерів. Ця подія виявила неспроможність ТУ контролювати ситуацію у державі і водночас вплинула на зростання авторитету більшовиків, у тому числі в Україні. Починається більшовизація рад.

У зв'язку з цими подіями важливим залишалося питання про майбутній устрій Російської держави та місце в ній України. Для обговорення цього питання ЦР скликала у Києві з'їзд представників народів Росії (8—15 вересня 1917 р.), де ідея федеративної демократичної перебудови Росії висувалася як першочергове завдання. Йшлося про шляхи перетворення Російської держави у федеративний союз демократичних республік. У постанові з'їзду вказувалося, що національності, розпорошені по всій державі, мають право на екстериторіально-персональну автономію, а національності, які становлять меншість населення у певному краї, — право на національно-персональну автономію. М. Грушевський зазначив, що ідея федерації вкоренилася у свідомості українського народу і засвідчив намагання перетворити ЦР на центр боротьби за перебудову Росії на федеративних засадах. З'їзд у свою чергу доручив Центральній Раді виявити ініціативу у справі утворення міцного союзу тих народів Росії, котрі домагаються національно-територіальної автономії в демократичній республіці. Проте реальних результатів і наслідків з'їзд не мав, фактично всі його заяви і рішення залишилися декларативними.

Тим часом авторитет УЦР серед населення України помітно падає, адже вона зволікала з вирішенням економічно-соціальних проблем, насамперед земельної, стаючи на шлях обмеження революційних завоювань народу. Лідери УЦР певний час свідомо ухилялися від обговорення гострих соціально-економічних питань, дотримуючись гасла «Національна справа перш за все — соціальна потім». Вони побоювалися, що зосередженість на соціальних аспектах може розколоти національний рух. Подальший розвиток ситуації в Україні показав хибність такої політики. Ситуація загострювалася: господарство перебувало в руїні, зростали безробіття, ціни, посилювався розлад державного управління. Секретаріат фактично не мав своїх органів на місцях і коштів. Безсилля влади, загострення соціально-національних суперечностей, тягар війни — усе це викликало незадоволення у суспільстві та зумовлювало визрівання політичної кризи, а ЦР втрачала соціальну підтримку трудящих верств українського населення. У посиленні антиурядових виступів значну роль відігравали більшовики, їх радикальні заклики «Мир — народам!», «Земля — селянам!», «Фабрики і заводи — робітникам!», «Націям — само-

визначення!» знаходили підтримку серед мас, особливо серед селянства.

29 вересня Генеральний Секретаріат виступив з черговою програмовою декларацією. Поряд з важливими політичними питаннями в ній було порушено низку економічних проблем. Декларація проголошувала: подальшу українізацію армії; організацію Вільного козацтва; об'єднання українських земель 9 губерній замість 5-ти (як було вказано в Інструкції ТУ) у єдиний автономний край; скликання Українських Установчих Зборів незалежно від Всеросійських; розширення повноважень Генерального Секретаріату на справи: пошти та телеграфу, доріг, продовольчі суди і військові; участь України на майбутній мирній конференції.

Щодо економіки, то передбачалося проведення земельної реформи, за принципом «трудящим масам України належить право на землю, яку вони обробляють». Остаточо вирішити аграрну проблему мали Українські і Всеросійські Установчі збори. На ближчу перспективу передбачалося, що впорядкування земельних відносин буде відбуватися за допомогою земельних комітетів з широкою компетенцією щодо розпорядження земельними фондами. Ставилося завдання створення комітету для регулювання виробництва і розподілу продукції, формування окремого українського бюджету, підвищення оподаткування багатих верств населення. Планувалося заснування Українського національного банку, реалізація широкої програми робітничої політики. Однак Генеральний Секретаріат приступив до проведення даного соціально-економічного курсу лише уконституювавши себе як уряд у листопаді 1917 р. (після жовтневого перевороту у Петрограді).

Дана декларація викликала невдоволення представників ТУ, і генеральні секретарі В. Винниченко, О. Зарубін, І. Стешенко були викликані у Петроград «для особистих пояснень».

Не маючи війська, ЦР звернула свою увагу на Вільне козацтво для самооборони населення. Адже разом з революцією суспільство почала охоплювати анархія, і населення змушене було дбати про самозахист. З цією метою почали створювати Вільне козацтво. Козацькі загони формувалися із національно свідомих селян і робітників віком від 18 років за територіальним принципом, список яких затверджувався місцевою адміністративною владою. Метою козацтва була підтримка демократичного устрою у суспільстві, боротьба з ворогами українського народу, забезпечення правопорядку.

3—7 жовтня відбувся Всеукраїнський з'їзд вільного козацтва, почесним отаманом став М. Грушевський, а головою військових формувань обрали командира 34-го українізованого корпусу російської армії Павла Скоропадського. Але неприхильне ставлення ЦР до регулярного війська, самого Скоропадського, змусило його наприкінці 1917 р. відмовитися від командування I українським корпусом, який був демобілізований. Дії ЦР завдають значної шкоди у подальшій боротьбі з більшовиками. Адже боротьба за відродження державності не могла бути успішною без формування національних збройних сил. М. Грушевський не відкидав повністю роль армії, але вважав достатньою формою охорони держави всенародну міліцію. На армію дивився як на явище тимчасове, яка в будь-яку мить має перейти від армійської до міліцейської системи. Утримання постійної армії вважав марнуванням часу.

25 жовтня (7 листопада) 1917 р. у Петрограді перемогло збройне більшовицьке повстання, в результаті якого було повалено владу ТУ, проголошено радянську владу, декрети про мир і землю й створено перший радянський уряд — Раду Народних Комісарів (Раднарком). Повстання поклало початок встановленню радянської влади в усій колишній Росії, хоча цей процес не набув однозначного спрямування в усіх регіонах, включно з Україною.

За певних обставин (а саме підтримки УЦР більшовиками, що мали намір у подальшому збільшовизувати її керівництво) саме УЦР здобула владу в Києві, а потім і у більшій частині України. Вже 31 жовтня прийнято постанову про об'єднання українських земель і поширення влади Генерального Секретаріату, окрім 9 губерній (Київської, Подільської, Волинської, Полтавської, Чернігівської, Харківської, Херсонської, Катеринославської, Таврійської), ще й на Холмську, частково Курську і Воронежську. Рада закликала громадян припинити збройну боротьбу. У більшій частині України найвищою владою було визнано Центральну Раду.

7 (20) листопада 1917 р. ЦР прийняла III Універсал, в якому проголосила утворення Української Народної Республіки (УНР), що мала існувати у федеративному зв'язку з Російською державою. З III Універсалу: «Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не віддаляючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів». До Всеукраїнських

установчих зборів уся влада в Україні переходила до УЦР і Генерального Секретаріату.

Було порушено питання про кордони УНР, зокрема про прилучення до УНР (9 губерній) частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини, а також «сумежних губерній і областей, де більшість населення українське». Вирішення питання передбачалося за згодою народів. Отже, ЦР прагнула документально закріпити об'єднання розчленованої території Української держави. Універсал закріплював ряд важливих прав людини і громадянина, декларував програму соціально-економічних і політичних реформ: земля проголошувалася власністю трудового народу, яка переходить до нього без викупу; встановлення державного контролю за виробництвом, 8-годинного робочого дня; скасовувалася смертна кара; розширення місцевого самоврядування, що розглядалося як «органи найвищої адміністративної влади на місцях»; декларувалася реформа судочинства; забезпечення демократичних свобод (свобода слова, друку, віросповідань, зібрань, страйків, недоторканність помешкання).

ЦР обіцяла розпочати переговори з Німеччиною. Вибори до Установчих зборів призначалися на 27 грудня 1917 р. Відповідали тодішній спрямованості української національної ідеї і настанови Універсалу щодо статусу інших національностей в Україні. В Універсалі вперше офіційно була висунута ідея національно-персональної автономії «народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні для забезпечення їм права і свободи самоврядування у справах їх національного життя...».

Отже, в III Універсалі відповідно до основних засад української національної ідеї зроблено конкретні кроки щодо вирішення головних завдань національного державотворення. Цей Універсал — акт історичної ваги: український народ задекларував свою волю і право на свободу, це перший самостійний державно-правовий документ української демократії XX ст.

Проте навряд чи можна вважати виправданим проголошення у III Універсалі федерації УНР з Росією і водночас невизнання Раднаркому російським урядом, проголошення УНР як автономної державної одиниці Російської республіки, але не під більшовицькою владою. Адже в Універсалі зазначалося, що остаточно вирішити питання про державний устрій в Україні мають Установчі збори України. Дивною подією можна назвати ухвалення III Універсалу УЦР через два тижні після пострілу «Аврори». Ця «відповідь» ЦР мала реальні важелі влади в Україні, але чомусь заганняла себе в глухий кут ефемерного союзу з більшовиками.

Слушне зауваження І. Нагаєвського: «Центральна Рада впертою політикою федерації з Москвою змарнувала вісім місяців і велике піднесення народу творити свою власну державу» [13]. Замість відокремлення від Росії ЦР брала непосильне завдання відродити Російську федеративну демократичну державу. У цій боротьбі з більшовиками ЦР змарнувала час, майже не реалізувавши нею ж проголошених реформ. О. Бойко також наголошує, що, на жаль, універсал мав суттєву суперечність — широко окресливши Україну як незалежну державу, він все ж залишив федеративний зв'язок із Росією, що як держава вже не існувала [6].

Проголошення УНР викликало неоднозначні оцінки. Появу III Універсалу відсвяткували у більшості міст України, до нього позитивно поставилися українські партії. Водночас у містах і військах зберігався антиукраїнський дух і прагнення більшовиків встановити радянську владу. Якщо в I Універсалі утверджувалася національна ідея, яка об'єднувала всіх українців, то в III — накреслювалися соціально-економічні заходи, що в різних колах сприймалися по-різному. Так, гостру реакцію викликала позиція ЦР із земельного питання, яке постало через 8 місяців після її утворення. Протестували проти скасування приватної власності на землю землевласники, банкіри й ін. Рада роз'яснювала, що скасовує приватну власність лише для нетрудових господарств, а трудові господарства площею земель до 50 десятин не відбиратимуть. Не підлягали перерозподілу землі з виноградниками, хмелем, ділянки цукрових заводів. Зрозуміло, що безземельних, малоземельних селян це не задовольняло, тим більше, що УЦР виступила з обіцянкою передати землю селянам після скликання Установчих зборів, тоді як у Росії вже діяв декрет про землю. Селянство було практично одностайним і виступало за скасування приватної власності на землю і перерозподіл її між тими, хто на землі працює. За самовільне захоплення земель Радою передбачалася кримінальна відповідальність. Така аграрна політика мала негативні наслідки. Проголошення власності трудового народу на землю розколювало українське суспільство на два ворожі табори (поміщиків і селян). По-друге, відкладання вирішення аграрного питання обурювало селян, які прагнули негайних змін і негайного його вирішення.

Невдоволення населення використали більшовики. Конфронтація між УЦР і Раднаркомом наростала: відбувається боротьба між радами робітників і селян та органами УЦР. Київські більшовики запропонували скликати Всеукраїнський з'їзд рад і переобрати там УЦР. Їх резолюцію підтримав уряд Радянської Росії.

Всеукраїнський з'їзд рад відкрився 4 грудня 1917 р. у Києві, від ЦР прибуло понад 2 тис. делегатів. У цей же день було одержано від Раднаркому «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», в якому Раднарком вимагав від УЦР передати владу радам, а в іншому разі, він вважає, що Рада перебуває у стані війни з радянською владою в Росії і в Україні. Більшовики, враховуючи кількість делегатів, залишили з'їзд. Решта делегатів більшістю голосів прийняла резолюцію, у якій визнала ультиматум Росії замахом проти УНР, а перевибори УЦР — непотрібними. Отже, мирно захопити владу більшовикам не вдалося. Делегати, які залишили з'їзд рад, прийняли резолюцію про боротьбу із ЦР і переїзд до Харкова. Після цього Раднарком проголосив ЦР війну на чолі з командуючим військом В. Антоновим-Овсієнком. Місцеві більшовики мали надто мало сил, щоб захопити і втримати свою владу в Україні. Перемога більшовизму стала можливою лише завдяки зовнішній інтервенції.

8 грудня у Харків вступили червоногвардійські загоны, розпочалася перша війна Радянської Росії проти УНР. 12 (25) грудня 1917 р. у Харкові проведено I Всеукраїнський з'їзд рад, на якому абсолютну більшість делегатів становили більшовики. З'їзд проголосив, що влада в Україні належить радам; а в центрі — Всеукраїнському з'їзду рад. З'їзду доручалося поширити дію декретів про землю, робітничий контроль над виробництвом, демократизацію армії. Було проголошено Українську республіку федеративною частиною Російської республіки. Отже, 12 (25) грудня було утворено український радянський уряд. Наголосимо, що проголошення влади рад, утворення уряду, який майже цілком складався з більшовиків, не мало правових основ, тим більше, що на виборах до Всеросійських установчих зборів у листопаді 1917 р. за більшовиків в Україні проголосувало всього 10 % виборців, а за українські партії — майже 75 %. Це свідчить, що наприкінці 1917 р. український національний рух ще йшов по висхідній лінії.

На час вирішальних боїв ЦР не мала організованих військових сил, у чому сама була винна: адже у грудні 1917 р. розпочала демобілізацію армії. Частина військ під впливом більшовицької агітації зайняла нейтральну позицію, деякі переходили на бік більшовиків. Тягар збройної боротьби з більшовиками взяли на себе загоны вільного козацтва і добровільні військові формування (гайдамацькі): Кіш Слобідської України на чолі з С. Петлюрою, Галицький курінь Січових Стрільців на чолі з Є. Коновальцем.

У січні 1918 р. влада УЦР в Одесі була повалена; встановлено владу рад у Миколаєві, Херсоні і в інших південних містах, у

Криму. Розгорталися бої і на Лівобережній Україні. За умов наступу радянських військ становище в Україні загострювалося, не було єдності у партіях, у самій ЦР. Значна частина робітників підтримувала більшовиків, українське село залишалося здебільшого нейтральним. На жаль, національна свідомість більшості українських селян не була вироблена, вони не розуміли необхідності боротьби за Українську державу, не усвідомлювали того, що без національного визволення неможливе соціальне визволення.

Наступ більшовицьких військ, безрезультативність переговорів із Раднаркомом розвіяли надії керівників ЦР щодо можливості створення федеративної демократичної Росії і, відповідно, перебування у її складі УНР. Бажаючи укласти мирний договір з країнами Четвертного Союзу, не допустити втручання більшовиків у внутрішні справи України, УЦР ухвалює IV Універсал 9 (22) січня 1918 р., в якому проголосила: «Однині УНР стає самостійною, незалежною, вільною, суверенною державою українського народу». Проте час був втрачений, лідери ЦР не змогли вчасно скористатися піднесенням національних почуттів широких мас навесні-влітку 1917 р. Водночас їхнє спочатку вороже сприйняття ідеї самостійності України формувало у населення негативне ставлення до неї, і проголошення незалежності IV Універсалом не знайшло розуміння у мільйонів пересічних громадян, не сприяло піднесенню національно-визвольного руху.

Необхідно наголосити, що, проголошуючи у вимушених обставинах незалежність УНР, її керівники продовжували плекати ілюзії щодо можливості перебудови Росії на федеративних засадах із включенням до неї УНР як автономії. Так, М. Грушевський запропонував відкласти «федерування» до того часу, коли буде ясно, коли і з ким федеруватись, а зараз стати твердо на принципі самостійності Української республіки. В Універсалі вказано, що Українські Установчі збори затвердять основний закон республіки — Конституцію, і тільки вони остаточно вирішать питання про федеративний зв'язок між національно-державними утвореннями, що виникли на теренах колишньої Російської імперії. Проголошена самостійність не мала абсолютного характеру, цілкоміто не відкидалась ідея федерації [6].

Центральна Рада в Універсалі викладала власну зовнішньополітичну доктрину, спрямовану на побудову мирних відносин зі своїми сусідами: Росією, Польщею, Австро-Угорщиною, Румунією, Туреччиною. Джерелом влади проголошувався народ України. До скликання Українських Установчих зборів уся повнота

влади належала ЦР як представницькому органу та її виконавчому органу — Генеральному секретаріату, який з моменту прийняття Універсалу повинен був називатися Радою народних міністрів (РНМ), а головою обрано В. Винниченка. РНМ доручалося від імені УНР надалі самостійно вести мирні переговори з центральними країнами і підписати мирний договір, щоб відновити господарське життя країни. РНМ мала рішуче взятися до боротьби з більшовиками, і всіх громадян УНР закликали до оборонної війни з ними.

Усі демократичні права та свободи, проголошенні III Універсалом, були підтверджені IV Універсалом. Зокрема, представники національних меншин мали користуватися тими самими правами національно-культурної автономії, що були закріплені законом УЦР про національно-персональну автономію від 9 січня 1918 р. 13 січня 1918 р. ухвалено закон про 8-годинний робочий день; 18 січня — земельний закон, за яким скасовувалася приватна власність на землю, яка без викупу мала передаватися селянам. Проте втілити ці положення Раді не вдалося. Активно наступала більшовицька армія.

Радянські загони під командуванням М. Муравйова розгорнули наступ на Київ. За умов повстання на заводі «Арсенал» у Києві, в якому взяли участь збільшовизовані робітники, солдати, загострилися суперечності й у керівництві УЦР. Вважаючи кабінет В. Винниченка надто поміркованим, фракція українських есерів вимагала його відставки, а ліві українські есери виступали за примирення з більшовиками. 17 січня уряд пішов у відставку. Було сформовано новий кабінет, у якому переважали українські есери на чолі з В. Голубовичем.

Під тиском більшовиків ЦР залишила Київ і відступила до Житомира. Більшовики 26 січня (8 лютого) вступили до Києва, розгорнувши жакхливий терор проти населення.

Останньою надією Центральної Ради була іноземна допомога. Симпатії Ради схилялися на бік Антанти, але реакція, зокрема, Франції, яка відстоювала відновлення єдиної Росії, була неоднозначною. 22 грудня 1917 р. Ленін розпочав мирні переговори у Бресті з центральними державами. УЦР вирядила власну делегацію на чолі з В. Голубовичем, яка прагнула добитися включення до складу УНР Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини і Підляшшя. Програмою-мінімум було добитися утворення з них окремого краю з широкою автономією.

Проголошення України самостійною державою давало змогу керівникам УНР підписати договір з країнами Четвертого Сою-

зу, що означало початок нового етапу національно-визвольної боротьби за утвердження української державності. Згідно з умовами Мирного договору від 27 січня (9 лютого) УНР визнавалася самостійною державою, поновлювалися кордони, встановлювалися дипломатичні відносини України з державами Центрального блоку. Делегація УЦР звернулася з проханням надати УНР військову поміч у боротьбі з більшовиками. У свою чергу ЦР зобов'язувалася поставити центральним державам 60 млн пудів сільськогосподарських продуктів. Росія — розпочати переговори про підписання мирного договору з Україною.

Після підписання угоди, німці з австрійцями розділили Україну на сфери впливу і ввели на її територію могутню армію — понад 450 тис. осіб. Більшовицькі війська відступали. Проте Раднарком таємно надавав допомогу радянському уряду, більшовикам України, закликаючи населення розгортати боротьбу на окупованій території. Лідери УНР вважали німецьку військову присутність технічною акцією, за допомогою якої вдалося позбутися більшовиків і яка не впливатиме на внутрішню політику УНР.

2 березня 1918 р. іноземні війська вступили у Київ, в Україні формально була відновлена влада Центральної Ради, але фактично владу здійснювало командування німецьких і австро-угорських військ. Політика УЦР розчарувала майже усі верстви населення України. Неукраїнці засуджували розрив зв'язків між Україною та Росією, селяни не отримали землі, у заможних селян і землевласників націоналізація їх володінь викликала невдоволення, всі засуджували ЦР за союз із Німеччиною. Центральна Рада не змогла створити ефективний державний апарат, щоб навести порядок і контролювати ситуацію на місцях. Посилювалося безладдя та хаос. Зі свого боку німці пересвідчилися, що ЦР не мала сильного апарату для збору мільйонів тонн продуктів, а постійні кризи у ЦР переконали німців, що вона неспроможна керувати країною.

Окупаційна влада перестала зважати на український уряд і стала відкрито втручатись у його діяльність. Відносини між ними загострювалися. Окупаційна влада схилилася замінити Раду новим урядом.

29 квітня на останньому засіданні Центральної Ради було прийнято Конституцію, яка мала назву «Статут про державний устрій, права і вільності УНР». Характеризують українську національну ідею вже перші рядки Конституції, в яких підкреслюється, що Українська Народна Республіка є державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною. При цьому зазна-

часться, що в Україні панує принцип суверенітету народу України. Конституція проголошувала Україну єдиною, нероздільною територією, яка без згоди 2/3 депутатів Всенародних зборів не може зазнати змін. Закріплювалися принципи децентралізації і самоврядування, здійснення націями України права на впорядкування культурних прав у національних межах, що відповідало спрямованості національної ідеї на дружні відносини з іншими народами.

Конституція визначала соціально-політичну організацію українського суспільства. Вона встановлювала рівність у правах між чоловіком і жінкою, відсутність привілеїв за ознаками народження, національності, освіти, майнового стану, ніхто не міг бути затриманий без судового наказу, скасовувалася смертна кара і засоби покарання, що принижують людську гідність. До цього слід додати встановлення у Конституції принципу недоторканності житла, таємниці листування, свободи слова і друку, пересування тощо. Виборче право надавалося громадянам, яким виповнилося 20 років.

Згідно з Конституцією УНР мала стати парламентською республікою з трьома незалежними гілками влади: законодавчої — Всенародних зборів, виконавчої — Ради Народних Міністрів, судової — Генерального суду. Проголошення незалежності і прийняття Конституції розпочало відокремлення України від тоталітаризму, імперського мислення. Політико-правові ідеали УНР полягали в їх орієнтації на розбудову демократичних засад державно-владних відносин. УЦР у Конституції не пішла шляхом розбудови класової «демократії», на засадах якої будувалися принципи класової диктатури у російській Декларації прав трудящого та експлуатованого народу, Конституції РРФСР 1918 р. На відміну від цього дослідники визначають гуманне спрямування Конституції УНР 1918 року, що позбавлена ідеологічного чи пропагандистського забарвлення. Оцінюючи Конституцію, варто зазначити, що вона мала демократичний характер, базувалася на прогресивних ідеях тогочасного конституціоналізму і спроможна була стати міцною правовою основою Української держави.

У той же день (29 квітня) партія хліборобів-демократів і Союз земельних власників, маючи підтримку німецько-австрійського командування, проголосили на своєму з'їзді гетьманом України генерала П. Скоропадського. А військові загони прихильників гетьмана упродовж дня без опору зайняли найважливіші пункти Києва. Так закінчила своє існування Українська Центральна Рада.

Отже, на початку XX ст. українська національна ідея складалася з кількох взаємопов'язаних складових: досягнення державного статусу України (автономія/незалежність), територіальне об'єднання розчленованих Росією і Австро-Угорщиною українських етнічних земель та утвердження соціалістичного ладу.

Залежно від домінуючих у державотворчому процесі ідей добу Центральної Ради можна поділити на два етапи: автономістичний (березень 1917 р. — січень 1918 р.) і самостійницький (січень — квітень 1918 р.). На першому етапі висувалася вимога широкої національно-територіальної автономії України у складі Російської демократичної федеративної республіки. Головною тенденцією другого етапу діяльності ЦР став відхід від автономістської позиції та усвідомлення необхідності самостійницького курсу.

Тривале переважання в Україні автономістських настроїв над самостійницькими, що знайшло своє відображення у трьох Універсалах Центральної Ради, пояснюється багатьма чинниками, зокрема, автономія була однією з програмних установок політичних партій УЦР; ідея самостійності не набула народного визнання; віра лідерів Ради у непорушність федеративних зв'язків з Росією, українська політична еліта сподівалася, що нова Росія справедливо вирішить національне питання. Певну роль відігравали міжнародна ситуація, налагоджені російсько-українські економічні зв'язки, домінування неукраїнського населення у містах тощо.

Після того, як віра у можливість створення федералістської Росії була остаточно втрачена внаслідок шовіністичної політики щодо України Тимчасового уряду Росії, а потім і політики радянської Росії, Центральна Рада зміцнила свої позиції. Її цілі трансформувалися від автономно-федералістських до ідеї відокремлення від Росії, самостійницької концепції, що засвідчив IV Універсал. Він проголосив Українську Народну Республіку самостійною, незалежною, вільною, суверенною державою українського народу; парламентською унітарною державою з демократичним режимом. Отже, у часи діяльності ЦР ідея незалежності не одразу стала домінувати. Жовтневий переворот у Росії, наступ більшовиків були каталізатором постанови незалежної УНР та привів ЦР до зайняття позиції, яка в українській національній ідеї завжди була провідною — самостійність і суверенітет.

Універсали ЦР мають велике значення для розуміння тогочасної національної ідеї: за ними можна простежити підходи до вирішення як питань національного державотворення, так і соціально-економічних проблем. Аналізуючи Універсали, ідеологію та

погляди лідерів ЦР, простежуємо принципову позицію: відданість соціалістичним ідеям, що переконували у важливості народоправства і демократії на противагу імперії та централізму. Універсали свідчили про бажання УЦР здійснити демократичну перебудову суспільного і державного ладу України мирними засобами. У них на демократичних засадах вирішувалися питання приватної власності, закріплювалися права громадян, місцевого самоврядування, скасовувалася смертна кара тощо. За часів Центральної Ради було прийнято низку законів соціально-політичного характеру в інтересах усіх верств суспільства.

Різні верстви українського суспільства підтримали і УЦР, і національно-визвольну ідею, і процес українського державотворення. На Центральну Раду покладали великі надії солдати, селяни, робітники. Вони бачили її захисником своїх інтересів. Проте з часом авторитет ЦР серед населення України падає, адже лідери Ради не запропонували адекватних сподіванням основної маси населення соціальних програм, вона так і не змогла вирішити економічно-соціальні проблеми. Це викликало загальне незадоволення у суспільстві та зумовлювало визрівання політичної кризи. Селянство, яке виступило головною рушійною силою революції, не було задоволено вирішенням аграрного питання, а від позиції селянства залежала доля будь-якої влади. Не було єдності ні у політичній еліті, ні в українському суспільстві щодо подальшої долі України. Розмаїтий за ідейно-політичною позицією склад УЦР, міжпартійна і внутріпартійна боротьба послаблювали зсередини український національний рух, і це стало ще однією з основних причин занепаду УЦР. На відміну від гасел більшовиків, Центральна Рада ставила національне питання попереду соціальних питань, останні вирішувала повільно. Неспроможність поєднати національні домагання із соціально-економічними завданнями відвернули від неї широкі верстви населення.

Водночас, проіснувавши лише 13,5 місяців з березня 1917 р. до квітня 1918 р., Центральна Рада, очолювана М. Грушевським, заклала могутні підвалини державного будівництва: вона поновила в Україні державницьку свідомість, очолила відродження національної, суверенної, соборної держави, пройшла еволюцію у прагненнях від автономії — до незалежності, налагодила дипломатичні відносини з іншими державами, її незалежність визнали європейські країни, домоглася визнання прав українського народу на свою державу, культуру, мову. Центральна Рада своєю діяльністю поклала кінець поширеним сумнівам щодо самого факту існування українського народу. ЦР практич-

но реалізувала вікові намагання українського народу до волі і незалежності.

У зміцненні та розвитку української національної ідеї велику роль відіграла Конституція УНР 1918 р., яка закріпила основні демократичні настанови щодо організації суспільного і державного устрою незалежної України, здійснення інститутів парламентської демократії, прав громадян. Конституція УНР відповідала змісту української національної ідеї, адже сприяла розвитку держави у демократичному напрямі. Конституція має особливе значення, оскільки матеріалізує українську національну ідею на вищому політико-правовому рівні, сприяючи її подальшому поширенню і розвитку. Державно-правові акти УНР стали фундаментом, на якому формувалися і розбудовувалися пізніші державотворчі концепції української нації, надихали наступні покоління на боротьбу за повне державно-політичне визволення України.

Незважаючи на те, що мета Центральної Ради — формування української самостійної держави — не була реалізована, вона не зникла, а жила в умах кращих представників українського народу, продовжувала існувати у суспільстві в латентному стані. За виникнення сприятливих об'єктивних умов і оформлення політичних сил, які її репрезентували, вона була досягнута.

Література

1. *Винниченко В.* Відродження нації / В. Винниченко. — К.: Політвидав, 1990. — 542 с.
2. *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки. У 4-х т. / В. Ф. Солдатенко. — Харків: Прапор, 2008. — Т. I. — 560 с.
3. *Копиленко О. А.* «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність / О. А. Копиленко. — К.: Либідь, 1991. — 182 с.
4. *Винниченко В.* Відродження нації. Історія української революції (марець 1917 р. — грудень 1919 р.) / В. Винниченко. — К.: Політвидав, 1990. — Ч. I. — 348 с.
5. *Калініченко В. В.* Історія України: підручник для іст. фак-тів вищ. навч. закладів / Калініченко В. В., Рибалка І. К. — Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. — Ч. III. — 628 с.
6. *Бойко О. Д.* Історія України: посібник / О. Д. Бойко. — К.: Академія, 2002. — 656 с.
7. *Верстюк В. М.* С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради / Верстюк В. // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 37—50.

8. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. — К.: Знання, 1991. — 240 с.

9. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX ст.: нариси політичної історії. / Т. Гунчак. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.

10. *Медведчук В. В.* Сучасна українська національна ідея і актуальні питання державотворення: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / В. В. Медведчук; Національна Академія внутрішніх справ України. — К., 1997. — 383 с.

11. *Любовець О. М.* Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917—1920 рр.): автореф. дис. ... д-ра істор. наук: 07.00.01 / О. М. Любовець; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2006. — 31 с.

12. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: у 2-х т. / Н. Полонська-Василенко. — К.: Либідь, 1995. — Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 р. — 608 с.

13. *Махун С.* 1917—1918 роки: Згаслий час Центральної Ради, або «Між двома кріслами» / С. Махун. — Дзеркало тижня. — 2005. — 19 серпня.

1.7. Соціальні умови процесу самовизначення українців у роки революції 1917—1921 рр.

П. В. Сацький

У ході Першої світової війни і революційних подій у Росії 1917 р. склалися соціальні умови, за яких старий політичний устрій Російської імперії не мав можливості продовжувати існування. У різних частинах імперії склалася ситуація, в якій необхідно було формувати новий політичний устрій, але кожний національний край мав свої характерні особливості. Українські губернії мали свої соціальні й національні особливості, які визначалися спробами державного будівництва у революційний період 1917—1921 рр. Процес державного самовизначення українців потребував інституційного забезпечення, яке мало б гарантувати його легітимність і визнання як у рамках територій колишньої Російської імперії, так і на міжнародній арені. Головною соціальною передумовою становлення інституцій, які б забезпечували самовизначення українців у 1917—1921 рр., був процес їх національного самоусвідомлення. Він відбувався в контексті загальноєвропейського процесу формування націй і національних держав. Але українське національне самоусвідомлення

проходило зі значними відмінностями від аналогічних процесів у інших країнах Європи. Основними передумовами відмінностей національного самоусвідомлення українців була першопричина становлення націй і національних держав у Європі, а саме, розвиток капіталістичного способу виробництва і організація соціальних відносин у відповідності із принципами індустріального суспільства.

У даному контексті слід відзначити складну полеміку середини XIX ст. між прихильниками класового підходу до аналізу соціальної еволюції європейського постфеодального суспільства і прихильниками національного підходу. Перший було представлено К. Марксом, М. Бакуніним [1, с. 61] та іншими філософами і публіцистами соціалістичного спрямування. Власне, ними було започатковано концепцію соціального індустріального суспільства, яке рухає і стимулює класова боротьба, що впливає із самого процесу становлення індустріального суспільства. Як відзначали К. Маркс і Ф. Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії», пролетар на відміну від селянина чи капіталіста не має жодної власності і він відірваний від власності на засоби виробництва. Тому принципи експлуатації, які панували в капіталістичному суспільстві XIX ст., цілковито відмінні від тих, які панували за попередніх формацій, зокрема й феодальної, крім того, пролетар був, на думку авторів Маніфесту, політично грамотним [2, с. 35—36]. Другу позицію, яку проводили К. Маркс і Ф. Енгельс, слід вважати слушною, оскільки робітник XIX ст. для виконання своїх обов'язків у виробничому процесі повинен був мати значну професійну підготовку, яку зумовлювала механізація виробничого процесу і наповнення його наукоємними процесами. Крім того, робітники опановували нову, індустріальну, термінологію, яка цілковито змінювала національні мови і діалекти в Європі. Тому на фоні індустріального прогресу в Європі стиралися діалекти, оскільки міста наповнювалися колишніми селянами і ті колишні селяни опановували нову мову, мову індустрії (про цей процес в Україні щодо українців у 1920-ті рр. слушно зауважив Народний комісар освіти УСРР М. Скрипник [3, с. 233]). У контексті висловлених М. Скрипником думок слід зазначити, що для українців процес їх вживання в індустріальне суспільство почався значно пізніше ніж для інших націй Європи.

Із опануванням робітниками мови індустрії разом із зникненням колишніх діалектів характерне для феодального суспільства земляцтво і містечковий патріотизм заміняла професійна свідомість. Слід згадати, що у феодальній Європі як феодали, так і се-

ляни передусім пов'язували себе зі своїми селами (подібний процес ми спостерігаємо в Україні у період «отаманщини» 1919 р., коли отамани на місцях вийшли із під контроль центральної влади Директорії [4, с. 193—194], і в середовищі селянського руху часів громадянської війни, коли селянські отамани діяли здебільшого у межах свого і кількох навколишніх сіл за незначними винятками [5, с. 320—321]). Робітник вже усвідомлював себе належним до відповідної професійної групи (касти) і відчував себе патріотом відповідної групи, не маючи нерухомої власності у місті і будучи відчужений від власності на засоби виробництва [2, с. 36]. Тому К. Маркс, визнаючи, що в феодальному суспільстві було багато прошарків, у капіталістичному виокремив лише два основні за принципом відношення до власності на засоби виробництва — буржуазію і пролетаріат [2, с. 24, 26].

Але на сьогодні соціальні науки здійснили значний прогрес, причому на основі узагальнення практичного досвіду економічного і соціального розвитку людського суспільства протягом ХХ ст. набула поширення думка, що робітник не був і не може бути цілковито відчуженим від права власності на засоби виробництва, оскільки основним засобом виробництва є вміння і навички людини [6, с. 31—32]. Позаяк усі засоби виробництва є продуктом інженерної думки і праці робітників, якими вони створювалися, то основним засобом виробництва є вміння людини втілювати свою думку в життя через перетворення сировини в машини і продукцію, через організацію виробничого процесу й управління масами, а також через перетворення соціального капіталу у фінансовий тощо. Власник капіталу здобував його, вміючи враховувати потреби суспільства, шукати способи задовольняти його запити і спрямовувати потоки капіталу в найбільш затребувані суспільством галузі. Тому робітник також не був повністю відокремлений від власності, як не може розглядатися тотожним рабові. Робітники швидко відчули свою частку відповідальності за результати виробничого процесу в індустріальній сфері і своє соціальне значення, що стало витоками зростання їхньої класової єдності, яка часто превалювала над професійною, корпоративною свідомістю. Тому К. Маркс добре відчув перспективу класового підходу до аналізу процесу соціального розвитку суспільства.

Марксизмом було закладено основи соціальної історії, яка ставила за мету вивчати соціальні процеси в їх часовій динаміці не з позиції політики представників влади і окремого політичного прошарку, а з позиції взаємодії всіх суспільних прошарків (класової боротьби). Слід відзначити, що від середини ХХ ст. набула

актуальності соціальна історія у зв'язку із потребою, зокрема, для Франції, проаналізувати наслідки II Світової війни для цієї країни та її народу [7, с. 7]. Тому розкриття соціальної динаміки в історії є значною заслугою марксизму, але ним було запропоновано однібічний підхід, який базувався лише на аналізі минулого із погляду нагальної політичної потреби пояснити минуле у контексті запланованого розробниками концепції майбутнього (побудови комуністичного суспільства).

Головними опонентами марксистського класового підходу виступили такі націоналісти, як Ф. Ліст. Вони відкинули ідею класової боротьби як рушія суспільного розвитку і висували національну єдність як запоруку економічного та соціального розвитку. Зокрема, ними держава розглядалася як інституція, яка здатна забезпечити умови для соціального прогресу в суспільстві, єдиному за національною ознакою [8, с. 25; 9, с. 27]. На націоналізм від середини XIX ст. був значний запит у капіталістичній еліті, за сприяння якої створювалися національні держави. Націоналізм мав допомогти подолати роздробленість і придушити сепаратизм феодалів ідеєю концентрації соціального капіталу на національній основі. У цьому контексті незайве буде згадати твір Ю. Бачинського «Україна іредента», в якому автор приходить до висновку, що становлення капіталістичних відносин є головною умовою виживання нації у часи рубежу XIX—XX ст. і, відповідно, капіталізм є передумовою становлення національної держави [10, с. 19].

Початок становлення капіталістичної національної державності мав покласти торговельний і фінансовий капітал, який опинявся під покровительством монархів, що формували національні держави (Німеччина, Італія) і той капітал мав створити умови для усунення перешкод концентрації соціального капіталу в рамках національної держави. Саме тому націоналісти створили зручні умови соціалістам для критики з їхнього боку своїх підходів. Прихильники соціалізму вказували, що буржуазна держава є інструментом диктатури класу буржуазії і створює умови для експлуатації пролетаріату, притому розглядаючи селянство як дрібнобуржуазний клас, який, по-суті, є опорою буржуазної держави у своїй чисельності і пасивності. Але досвід показував, що буржуазна держава також дбала і про соціальні гарантії для своїх підданих, зокрема, прикладом може бути запровадження в Німеччині 1888 р. з ініціативи канцлера О. фон Бісмарка системи державного пенсійного забезпечення за віком. Про це сам Бісмарк висловився, що держава повинна не лише накладати на своїх підданих зобов'язання, а й нести їм благо. Соціальна політика О.

фон Бісмарка заклала основу пруського державного соціалізму [11, с. 231].

Отже, становлення буржуазних національних держав мало результатом ліквідацію містечкового патріотизму і закладення умов для соціально-економічного розвитку в країнах Європи. Піддані королів та імператорів із підданих поступово перетворювалися у громадян, які через усвідомлення своєї економічної відповідальності за результати праці набували усвідомлення своєї соціальної відповідальності і своєї соціальної ваги. Тому, незважаючи на економічне і соціальне зростання в країнах Європи, для соціалізму залишалися численні підстави критикувати буржуазний устрій індустріальних країн, ставлячи питання про високу соціальну відповідальність пролетаріату і занадто малу його участь у вирішенні вагомих процесів управління національними державами. Насамперед наголошувалося на проблемі репрезентації пролетаріату представниками буржуазного середовища у парламентах, а також про мале значення парламентів у прийнятті вагомих рішень, які здебільшого приймалися монархами та олігархічними угрупованнями. Тому соціалісти із стимулювання пролетаріату на боротьбу за соціальний захист переорієнтувалися на його спрямування до боротьби за політичні права. Отже, національна єдність і класові суперечності знову зіткнулися в індустріальному суспільстві вже у період його високої точки піднесення на рубежі ХІХ—ХХ ст. Тільки слід відзначити, що нації єднали не спільність традицій і національного міфу, а здебільшого мова і відповідальність перед сеньйорією, тобто перед монархами як носіями національної єдності.

Сеньйорами для націй стали їхні монархи й уряди, які вибудовували свої відносини із народом на засадах патронату. Принцип патронату над народом був характерний для феодального суспільства, коли феодал мав зобов'язання забезпечувати соціальну стабільність і сталий порядок у середовищі підвладних йому селян, а також над містами. Принципи патронату влади над народом найбільш характерно помітні у Російській імперії і для нас її приклад є найбільш вдалим [12, с. 31], оскільки саме вони на тривалий час гальмували розвиток громадянської свідомості українців та, відповідно, їх національного самоусвідомлення. Ми маємо звернути увагу на ключовий інститут права, як-от права людини. Оскільки більшість населення Російської імперії становили християни православного обряду, то соціальні права та обов'язки впливали із факту належності особи до Церкви, правові положення якої не потребували ніякого затвердження з боку держави і були обов'яз-

ковими до виконання для кожного християнина, включаючи й імператора. Держава ж мала законодавчо лише визначати становище Церкви щодо решти суспільства та його інституцій [13, с. 220—221]. Відповідно, права людини впливали із канонічних книг Православної Церкви і їх звідти визначали правники і богослови. Утіленням тієї практики є Церква, до чого вів обер-прокурор Священного Синоду Російської імперії К. Победоносцев, юрист за фахом, критикуючи демократію [14, с. 392]. На рубежі 20 ст. постало питання доцільності перебування Церкви у ролі частини державного апарату, оскільки вона за своєю природою є самостійним соціальним організмом, і у зв'язку із цим виникло питання про форму співіснування держави і Церкви. Саме це питання і відкрило полеміку навколо проблеми співіснування людини і Церкви та людини і держави.

Імператорська влада покликана забезпечити умови захисту прав людини, даних Богом, отже, здійснювати патронат над народом від імені Бога, оскільки таке повноваження імператора випливає із його перебування на престолі «Божим Провидінням» [12, с. 31]. Тому з позиції права, панівного в Російській імперії, будь-який виступ проти державного ладу вважався виступом проти цивілізації за пропагування якого слід було карати та ізолювати кожного, хто посягав на імператорську владу. Даний принцип надійшов у російське право із давньоруських часів, коли Руссю було запозичено правовий кодекс, «Еклогу», із Візантії. Цей правовий кодекс був надзвичайно прогресивним документом для свого часу, проголошуючи людину вільною і всіх людей рівними перед Богом, але водночас встановлював непорушність імператорської влади [15, с. 41, 68].

Аналогічно і в Західній Європі зберігалися принципи патронату влади над народом, її відповідальності за благо народу перед Богом і, відповідно, прийняття нею відповідальних перед Богом рішень заради народу. Тому зростання популярності атеїзму та нігілізму в індустріальному суспільстві XIX ст. постійно підмивало принципи побудови системи влади, зокрема і в Росії. Так, ми зустрічаємо у творі Ф. Достоевського «Брати Карамазови» у контексті пояснення процесу пізнання людиною світу через нервові імпульси тезу про «нову людину» в контексті розвитку науки і ... «Бога шкода» [16, с. 28]. Тобто письменник висловлює суспільну тенденцію, яка йде до того, що Бога людям слід жаліти. Показовою в даному контексті є праця обер-прокурора Священного Синоду К. Победоносцева «Нове Християнство без Христа», в якій він виступає із критикою неохристиянства, яке прагне від-

кинути роль Христа як глави Церкви й заперечує істинність Євангелія. Дане явище К. Побєдоносцев пояснює прагненням апологетів даної теорії, відкидаючи роль і значення для суспільства Церкви, звеличитися за рахунок інших людей і стати надлюдиною [17, с. 469]. Отже, система патронату влади над народом була неможливою без участі Церкви і її панівного становища в суспільстві. Усвідомлення потреби у панівній ролі Церкви в соціальній структуризації суспільства була обумовлена політика державної влади в Росії, спрямована на передачу 1864 р. питання народної освіти до відання Церкви. У свою чергу розвиток науки і техніки на Заході не міг бути зупинений і поступово руйнував підвалини релігійності суспільства та, відповідно, підмивав принципи патронату влади над народом. Тому виникають численні атеїстичні погляди, як-от Ф. Ніцше «Так казав Заратустра» [18, с. 21—22], в Росії ж формується ідея Боголюдини і переживання людської історії Богом — виразником цієї ідеї був Н. Бердяєв. Філософія Боголюдини пропонувала нову парадигму історії людства, подаючи її як паралель історії Божої, що дублює динаміку історії Бога, і це виявляється в «драмі Христа» [19, с. 346, 348, 350, 352]. Тим самим людина підносилась до рівня Божого, і за цією філософською концепцією, без людської історії неможливим було пізнання історії Божої. До певної міри думку Бердяєва продовжує обер-прокурор Священного Синоду К. Побєдоносцев, уособлюючи Боголюдину в образі Христа [17, с. 467].

На тлі загальноєвропейських соціальних і національних процесів українське суспільство перебувало у патріархальному стані, будучи ізольованим від соціальних процесів у Європі та Росії у зв'язку з аграрним характером економіки України. Аграрний характер економіки Наддніпрянської України, якою найбільше було репрезентовано українство, зумовила ключова позиція в номенклатурі експорту Росії зернових, які переважно вирощувалися в українських губерніях. Робітники ж, на відміну від селянства, були більше космополітизованими та глобалізованими, оскільки промисловість постійно отримувала технічні й технологічні новинки які робітники мали опановувати, будучи учасниками регулярного культурного взаємопроникнення.

Тривалий час українське селянство перебувало в соціально ізольованих селах. Тому українці також були географічно й соціально ізольованими від загальноєвропейських процесів, що було наслідком економічних передумов. Лише індустріальний розвиток другої половини ХІХ ст. стимулював населення українських сіл до переселення у малі міста, які були базами переробки аграр-

ної продукції. Отже, тривалий час не складалося соціально-економічних передумов для формування в українців мови індустріального суспільства і для влаштування на індустріальні підприємства із передовими для свого часу технологіями українці мали освоювати здебільшого російську мову. Крім того, російська влада свідомо підтримувала культурну ізоляцію українців, не даючи можливості для розвитку національної освіти, яку прагнули розбудовувати окремі земства і поміщики у 1860—70-ті рр. [20, с. 264, 271—272]. У здійсненні тієї політики держави головним інструментом влади була Церква. Географічна роз'єднаність українців і їх соціальна замкненість мали наслідком збереження містечкового патріотизму, який було практично подолано в національних державах Європи. Відповідно, серед замкненого українського селянства зберігала свою ключову соціальну роль Церква, яка протистояла становленню серед українців громадянського самоусвідомлення, зберігалась у свідомості українців їх покірність перед Богом і патроном, виразником Божої волі. Наступним чинником, який стояв на заваді становленню українців як нації, була економічна відсталість українського села, низька продуктивність праці, що мало наслідком неготовність більшості українців прийняти нові як технічні, так і соціальні ідеї, які вже давно стали надбанням широких суспільних мас у Європі [20, с. 278—279].

Патронат мав наслідком відсутність в українців почуття відповідальності за власне майбутнє, відсутність ініціативи і, крім того, українські селяни здебільшого покладалися на свого патрона, інтерпретуючи себе із більш глобальними категоріями, як християни, піддані імператора, ніж із такими чіткими, як нація чи клас. Отже, українці відставали у загальноєвропейському процесі самоствердження націй, а тому серед них боротьба за громадянські права не набуває масового характеру і містечкові питання як-от земельне превалюють над більш абстрактними, як громадянські чи класові права. Тому українці на рубежі XIX—XX ст. опинилися поза загальноєвропейським процесом соціального і національного самоусвідомлення.

Окреме місце в соціальних процесах Наддніпрянської України належало українцям містечок, які проживали поряд із іншими національностями, здебільшого євреями і поляками та відчували свою національну відмінність від них, що закладаło підвалини їх національної єдності. Українську дрібну буржуазію містечок В. Винниченко назвав «хуторянкою», яка в роки революції злякалася пролетаріату і радянської влади [4, с. 138]. Крім того, українці містечок не відчували потреби в опануванні російської мови, ма-

ючи можливість опановувати виробничі процеси не надто складних механізмів. Здебільшого українці містечок працювали у сфері обслуговування і виконували некваліфіковану роботу. Незначний прошарок української інтелігенції змушений був заради донесення своїх ідей всіляко демонструвати українському селянству та міщанам свою подібність до них. Тому творчість української інтелігенції у XIX ст. наскрізь просякнута народними, здебільшого архаїчними мотивами, щоб бути зрозумілою для більшості українства. На домінування сільських мотивів в українській літературі другої половини XIX — початку XX ст. вказує І. Франко [21, с. 91]. Водночас у дослідженні історії української літератури, здійсненому О. Барвінським, вказується на боротьбу архаїчних мотивів у літературі з модерними [12, с. 406]. Заборонні засоби царського періоду, спрямовані проти україномовної творчості, консервували архаїчність україномовних творів [21, с. 91—92, 104—106]. І це було у той час, коли європейські нації сприймали ідеї Надлюдини, а в Російській імперії поширювались ідеї Боголюдини тощо. Свої прогресивні ідеї українська інтелігенція змушена була спрямовувати до інтелігенції європейської аби переконувати її в окремості й самотності українського народу і підводити її до усвідомлення права українського народу на національне самовизначення [23]. Тому протягом другої половини XIX — початку XX ст. закладався значний розрив між творчістю української інтелігенції, спрямованою на українське суспільство (масовою творчістю) і творчим доробком високого змісту, спрямованим на інтелігенцію інших народів для представлення їй українства.

Українська національна інтелігенція, намагаючись обґрунтувати самотність і право українського народу на державність, виводила свою ідеологію лише із національно-державницьких принципів, які постали із наукового наробку, необхідного для обґрунтування права українського народу на самовизначення і культурну самореалізацію. Український народ, який здебільшого складало селянство, був не готовий сприйняти складну державницьку ідеологію. Тому вона виявилася відірваною від народу, що стало однією з ключових причин поразки української революції, оскільки її здійснювала інтелігенція, яку не зрозумів і не сприйняв народ, про що доволі точно зазначили у своїх мемуарах діячі української революції, зокрема П. Христюк [24, с. 133]. Про боротьбу двох українських літератур веде мову і теоретик інтегрального націоналізму Д. Донцов, приписуючи українцям традиційну, статичну, закам'янілу літературу стагнації із притаманною

ій «мертвлячою гармонією», тоді як їм для державницької само-реалізації потрібна динамічна героїчна література, в якій панує протистояння, боротьба [26, с. 50].

У 1929 р. М. Скрипник вже говорить, що українська мова стає мовою не лише художньої літератури й етнографії, а здебільшого мовою техніки [3, с. 233]. Протистояння між архаїчними і модерними мотивами в українській культурі добре простежується в образах Прохора і Никанора у повісті І. Микитенка «Брати», водночас, образ одного із трьох братів, Семена, символізує численний декласований соціальний елемент в українському суспільстві, який відірвався від свого селянського коріння і не пристав до міської культури [26, с. 40—41]. Це було чітким продовженням теорії про дві культури в Україні модерну російську і архаїчну українську, ідеологами якої на початку 1920-х рр. були Голова РНК УСРР Х. Раковський і Перший Секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг.

Перша світова війна дала можливість європейським націям і народам відчути свою соціальну відповідальність, зокрема і кожному із їх представників, перед власною нацією та державою [27, с. 68—69]. Тільки для західноєвропейських націй ця відповідальність була чимось належним, а для українців несподіванкою. Тому для західноєвропейських народів наприкінці війни стояло питання набуття ними громадянських прав як належного за участь у війні, а для українського селянства — отримання соціальних благ, переважно, землі. Відповідно, соціалістичні партії, отримавши завдяки війні собі народну трибуну і засоби поширення власної ідеології, набули серед українського селянства значної популярності. Армія у більшості країн, що воювали, стає унікальним джерелом для поширення ідей, які солдати потім поширювали серед своїх цивільних родичів і знайомих. Власне, за відсутності засобів масової інформації, які б мали можливість поширювати її швидко і на все суспільство, армія стає найбільш сприятливим середовищем концентрації та розповсюдження різноманітних ідей і поглядів, оскільки у військовому середовищі найбільш вдало запрацювала система неформальних комунікацій. До функціонування тієї системи влада Російської імперії та й більшості країн не була готовою, а тому нею активно почали користуватися різноманітні політичні організації. Тому війна зробила різні ідеології надбанням суспільства, перевівши їх із закритих клубів на широке громадське обговорення. У загальноєвропейському процесі ідеологізації суспільства українці не були винятком. Але здійснювати національну пропаганду серед українців для української інтелігенції не було можливості, оскільки вони не мали ка-

налів для поширення в армії своєї агентури і, крім того, українці в армії були розпорошеними по військових підрозділах і лише в окремих із них вони становили значну чисельність. Тому українці з активізацією політичних впливів на військове середовище стали об'єктом насамперед соціалістичної пропаганди, оскільки вона ґрунтувалася на інтернаціональній базі і її легко було доносити всім солдатам у конкретних підрозділах, не зважаючи на національності. Крім того, відрив української інтелігенції від народних мас закривав для неї шляхи спілкування із представниками українського простонароддя. Соціалісти мали доволі розгалужену мережу поширення власної ідеології серед різних соціальних прошарків, а тому й створили мережу поширення її в армії [28, с. 28—29]. Тому й українські політичні діячі мусили ставити у своїй ідеології на першу позицію соціалістичні ідеї, а далі вже національні. Ситуація на етапі донесення ідеологій у військове середовище закладає передумови розчинення українського соціального середовища в загальноросійському середовищі прихильників соціалістичного шляху розвитку Росії.

Разом із поширенням і популяризацією соціалістичних ідей війна повністю здійснює злам лібералізму. Відбувається на рівні суспільної свідомості девальвація тези відомого ліберального економіста і філософа Ф. Бастіа, що коли кордони не перетинають товари, то їх перетинають солдати. У роки війни солдати перетинали кордони більш оперативно й ефективно ніж товари, і цей процес рухав націоналізм. З іншого боку, активнішими комунікаторами між представниками різних національностей виявилися партійні агітатори, що особливо яскраво проявилось в російській армії, оскільки вона була наповнена представниками різних національностей, більшість із них були перемішаними в загальному «котлі». Тому найбільш удало спільні для представників різних національностей у мундирах проблеми і зрозумілі шляхи їх розв'язання знаходили представники соціалістичних партій. У той самий час націоналісти були обмеженими в можливостях стати комунікаторами між представниками різних національностей, оскільки їхня ідеологія за своєю природою була спрямованою на підтримку національного егоїзму. Тому соціалістичні ідеї опанували середовищем української інтелігенції та солдатів. Гасла соціалістичних партій, які передбачали вирішення земельного питання в нагороду за участь у війні, які вкидалися у суспільні маси як українськими, так і російськими соціалістами і культивувалися після лютневої революції в Росії у 1917 р. на державному рівні, запропонували найпростіше вирішення ключових соціаль-

них проблем у суспільстві Російської імперії. Про панування «утробних, матеріальних інтересів» над духовними в армії писав А. Денікін у своїх мемуарах [28, с. 6], зокрема, відзначав і прагнення солдатів до участі у вирішенні земельного питання [28, с. 29]. Тому жодні консервативні чи ліберальні ідеї не мали шансів перемогти соціалістичні, і звідти постає ідея про створення уряду лише із соціалістичних партій, яке зародилося в середовищі робітничих профспілок наприкінці 1917 р. [29, с. 12—13]. Відповідно, із тріумфом соціалістичних ідей пов'язувалось і національне самовизначення українців.

Соціалістична пропаганда в середовищі селянських мас підривала значення поняття власності, шанування межі поля та інших категорій, на яких тримався суспільний устрій українського села. Відповідні устої гарантували для кожного члена суспільства недоторканність його майнового і соціального становища, а також становили економічну основу його прав, даних Богом. Війна девальвувала цінність і значення соціального становища дворянства та інших вищих класів російського суспільства завдяки «соціальному ліфту», що відкрився у результаті масових наборів до армії, коли різночинці отримали можливість зробити в окопах кар'єру на рівних засадах із дворянами. Відповідно, «кухарчині діти», які робили собі кар'єру на війні, відчували себе вже не підданими імператора, а особами, які служили Росії та її ідеалам, а Росія була гарантом їхнього становища. Про те, що офіцерство не пов'язувало своє благополуччя і благополуччя Батьківщини з особистістю імператора і формою правління, вказує А. Денікін [28, с. 10]. Тому для тих «кухарчиних дітей» найбільшою цінністю ставала саме Російська держава, а не імператорська влада, яка свого часу надала дворянству їхнє становище [30, с. 48]. Тож війна почала ламати систему патронату від самої її основи, від шарку, який складав її підвалини, девальвуючи дворянство і висуваючи людей нової формації, які, фактично, сприймали ідею Боголюдини і самі себе почували тими Боголюдьми, які не потребували собі імператорського патронату. Але серед українства, частина представників якого опинилися в числі «кухарчиних дітей», яку винесла на вершину соціальної піраміди війна, дане правило асоціювалося із відповідальністю за державу, якій вони служили. Відповідно, українство із середовища «кухарчиних дітей» не сприймало ідей, які мали в своїй основі руйнування Росії і тому плани українських національних урядів, спрямовані на військове будівництво, зазнавали фіаско, навіть П. Скоропадському не вдавалося повести за собою офіцерство, успішніше щодо

його мобілізації діяли вербувальні пункти Добровольчої армії. Тому українське військо в роки громадянської війни отримало незрівнянно менший відсоток досвідчених офіцерів, ніж Добровольча та Червона армії.

Натомість, українство, яке опинилося в середній ланці військової організації, на рівні молодшого офіцерства, здобуло собі первинні навички соціальної організації та управління, а також завдяки армійському середовищу спілкування, значно розширило свій світогляд. Ці представники українства відчували себе вправі заявити претензії на відповідне соціальне становище. Ми маємо численні приклади, як у революційні роки із числа молодшого офіцерства мобілізувалися кадри для місцевої самоорганізації [31, с. 13—14]. Із середовища середньої ланки військової організації виникають лідери місцевих селянських громад [32, с. 21], які подекуди створювали в селах республіки. Для даної ланки військової організації ідеї анархістського спрямування були цікавими і сприйнятними, зважаючи на обмеженість для них можливостей самореалізації в масштабах держави, які мали «кухарчині діти» офіцерського прошарку, але водночас, ця середня ланка отримала доволі значний авторитет серед селянства у себе вдома. Тому державницькі погляди у неї не сформувалися, а містечковий патріотизм у їхній свідомості завдяки самоствердженню на своїй малій батьківщині набував значного розвитку. Відповідно, середньою ланкою військової організації російської армії у роки революції було «кадрово» забезпечено численний селянський повстанський рух на українських землях. Вихідцями із цієї середньої ланки був ряд видатних отаманів, як Н. Григор'єв та ін.

Соціальні наслідки I світової війни, зважаючи на слабкість передумов для формування в українському суспільстві громадянських інтересів, розшарували його за економічними інтересами. Тому в українському суспільстві як у жодному іншому у відповідний період постали чіткі класи: селянство, робітники, інтелігенція, буржуазія, крупні землевласники, дрібні власники. Безумовно, цей поділ є умовним, але саме його слід брати за основу, оскільки основні ідеологічні концепції, які висували провідні політичні сили в ході революції, прагнули враховувати інтереси крупних класових утворень, а теоретики вишукували спільні для значних класів інтереси і намагалися їх утілити в ідеологічній парадигмі. Також слід здійснювати класовий поділ не в глобальній історичній парадигмі, а у конкретний історичний період, зважаючи на соціально-економічну ситуацію в суспільстві, оскільки в українському суспільстві на початку XX ст. виділилися головні проб-

леми, які розшаровували суспільство. Серед них найголовнішою була земельна, яка зумовлювала появу протиборства таких класів, як селянство і великі землевласники, адже предметом спору був глобальний перерозподіл ключового засобу виробництва — земельних ресурсів. Наступною проблемою був справедливий розподіл результатів виробництва, і головними у протиборстві класами виступили власники капіталу та робітники. В основі тієї проблеми також було питання власності, але, на відміну від земельної воно полягало у вирішенні питання користування продуктами, які давала ця власність, зважаючи, що отримання доходу від неї залежало від особистих якостей тих, хто її експлуатували. Дрібні власники прагнули отримати собі сприятливі умови для розвитку власного підприємництва, соціальної і політичної стабільності, яку не могла принести революція.

У значно складнішій соціальній ситуації порівняно з іншими класами опинилась інтелігенція, яка не була пов'язаною з матеріальними засобами виробництва. Її основним засобом виробництва були лише власні інтелектуальні здібності, а тому її роль у революції полягала у виробленні соціальних концепцій, обґрунтуванні тих чи інших позицій. Усі класи, які були прив'язані до матеріальних засобів виробництва в період революції, по-суті, виступали із вузько класових інтересів. Так, робітники, хоча їх більшовики і прагнули представити як основний локомотив революції, таким не були і стали заручниками ситуації, коли їх доля залежала від діяльності Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і саботажем (далі ВНК) й продзагонів [33]. Насправді, робітники прагнули вирішення питання розподілу результатів виробництва, який би забезпечив їм належне соціальне становище. Про це свідчить протиборство між більшовиками і профспілками наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. [29, с. 15—16, 26].

Селянство, будучи зацікавленим у вирішенні земельного питання, після революційного розподілу земель крупних землевласників перетворюється на інертний клас, який був зайнятий лише захистом своїх інтересів, причому в районі компактного проживання кожної общини (поняття вжито умовно) [32, с. 21—22]. Винятками були тільки селянські ватажки, яким вдавалося створювати власні численні армії і вести масштабні війни, але їх виникнення в роки громадянської війни було характерним лише у період значних військових кампаній між основними силами протиборства у громадянській війні і на територіях основних баталій. Зокрема, на півдні України, де у 1919 р. протиборство розгор-

нулося між більшовиками і добровольцями, при тому, останні виступали за повернення реквізованої земельної власності її власникам. Тому логічним був виступ селянства на боці більшовиків, аби зберегти за собою реквізовану земельну власність. У тій ситуації більшовики класові інтереси селянства просто використали, розуміючи, що селянство після відвернення небезпеки повернення економічної і соціальної влади крупних землевласників повернеться до свого, як уявляли більшовики, дрібнобуржуазного, способу життя. Тому більшовиками було подано діяльність Н. Махна як спрямовану на захист інтересів куркульства, найбільш небезпечного суспільного прошарку для більшовицької держави, оскільки для радянської влади головною проблемою було утримання під власним контролем крупних міст, які їм забезпечували людські ресурси для армії та матеріальні для її забезпечення зброєю та спорядженням [34]. Відповідно, у роки громадянської війни головна класова боротьба розгортається між більшовицькою владою та селянством, до тієї боротьби більшовики примусово залучили робітничий клас. У тому контексті слід відзначити і національну складову цієї боротьби, яка виявлялась у спорадичній підтримці селянськими отаманами Української Народної Республіки, як у випадку із Зеленим у Трипіллі. Виникнення крупного селянського формування на чолі із Зеленим було пов'язаним із тим, що Київщина стала центром боротьби між більшовиками, добровольцями та Армією УНР. Національна і соціальна складові боротьби українського селянства тут перетнулися в ідеї створення української соціальної держави. Але слід відзначити, що селянські отамани підтримували ту чи іншу державницьку концепцію лише епізодично, використовуючи політичний момент.

Програшною виявилася соціальна ситуація на українських землях для представників Добровольчого руху. Від самого початку їх боротьби добровольці не мали чіткої та зрозумілої концепції майбутнього устрою держави, за яку вони воювали, а тому для них було складно представити мету своєї діяльності суспільству. Фактично, у них була концепція, яка залишалася зрозумілою і вигідною лише їм самим [30, с. 49—50]. Тому денікінцям зі сторони пропонувалися концепції устрою майбутньої Росії. Зокрема, майбутнім главою уряду Чехословаччини К. Крамаржем було запропоновано концепцію Конституції, яка ніби-то мала забезпечити вирішення національного і соціального питання, але не могла задовольнити нове громадянське за свідомістю суспільство, народжене революцією, вона була предметом дискусії серед лідерів Добровольчого руху, і її так і не було

прийнято [35, с. 263]. Найголовнішою проблемою Добровольчого руху та його симпатиків залишалася його правова заформалізованість, яка призводила до соціальної ригідності. Так, А. Денікін не брав до уваги національну складову, відмовляючись визнавати право народів Росії на самовизначення і категорично обстоював реституцію колишньої власності. Політична концепція, яка була на озброєнні добровольців, продемонструвала статичність права і динамізм економічної та соціальної сфер людського буття, за яким не встигали денікінці. Тому їм не вдалося створити економічну та соціальну базу для війни проти більшовиків і застосувати повною мірою військові здібності офіцерства, яке складало Добровольчу армію.

Говорячи про громадянську боротьбу в українському суспільстві, нам крім основних класів слід відзначити декласовані квазіпрошарки, якими, по-суті, втілювалися в життя соціальні концепції, розроблені інтелігенцією. Ці декласовані квазіпрошарки виникли в результаті масових мобілізацій в армію у роки Першої світової війни. Мобілізовані із простонароддя люди, селянство, дрібні службовці масово відривалися від свого соціального середовища та місця життя. Тобто вони втрачали свою класову свідомість і містечковий патріотизм. Здебільшого представники цього декласованого квазіпрошарку були вихідцями із унтер-офіцерської ланки військових. Очевидно, саме образ такого декласованого елемента втілено у Семена, майже непомітного героя повісті І. Микитенка «Брати». Саме ними створювалися політичні організації на місцях, які брали на себе ініціативу впорядкування соціального життя. Представники цих квазіпрошарків були соціально і географічно мобільними, зважаючи на мобільність військових підрозділів і перебування солдат на грані життя і смерті. Лише більшовики зуміли попрацювати над упорядкуванням цього квазіпрошарку, частину представників якого було залучено до радянської діяльності, а частина опинилася під контролем ВНК, структури, яка від моменту свого створення була підпорядкованою безпосередньо ВЦВК Радянської Росії, а всередині структури підпорядкування здійснювалося лише за відомчою лінією. Тобто, ВНК на 1917—1918 рр., коли для Радянської Росії гостро постала потреба створення армії для боротьби за виживання радянської влади, поряд із більшовицькою партією стала єдиною централізованою на загальноросійському рівні структурою. Тому вона була найбільш ефективним інструментом контролю над загальною анархією в системі Рад. Процес розбудови Червоної Армії, який було розпочато 1918 р., створив пра-

вові та адміністративні умови для розбудови адміністративної виконавчої вертикалі радянської держави [36].

Під тиском декласованого квазіпрошарку відбувається втрата соціальної легітимності старих, сенйоральних соціально-політичних інституцій, органів влади і самоврядування колишньої Російської імперії. Останні виявили свою соціальну регідність у революційних умовах і неготовність до реформування на громадянських засадах нових соціально-економічних потреб, обстоюючи статичні правові засади старого російського суспільного устрою. Але революція соціальної свідомості, що відбулася в Росії з її індустріалізацією та поширенням ідеї людини, яка рівна Богові, означала занепад старої концепції божественного походження права людини у свідомості самих активних суспільних прошарків. На старій правовій базі не могла постати нова, на громадянських засадах, у якій людина свої права та принципи їх захисту отримувала з іншого джерела, відмовляючись від сенйорального патронату. Слід зазначити, що декласовані елементи, поєднані у суспільний квазіпрошарок, народжений війною і мобілізаціями, перебуваючи у військових умовах постійно на грані життя і смерті, втратили цінність життя і відчували себе над проблемою життя і смерті на відміну від цивільних людей. Тому християнські цінності для представників цього квазіпрошарку девальвуються і їх заступає відчуття управління людиною власним життям, що відбувається на фоні технічного прогресу, який зводить нанівець особисті фізичні якості людини. Також частково зводилися нанівець інтелектуальні характеристики, особливо гуманітарного змісту, які мали забезпечувати надійним соціальним підґрунтям результати технічного прогресу. Соціальні умови, необхідні для організації індустріального суспільства, становили в ньому суть виробничої дисципліни на підприємствах і тому саме принципи виробничої дисципліни мали бути в основі соціальної організації суспільства за поглядами нового соціально найбільш мобільного квазіпрошарку. Тому цим прошарком нанівець зводилася національна проблематика як архаїчна, старі правові принципи як віджилі і національний принцип організації суспільства заступав класовий, оскільки лише таким чином можна було забезпечити панування в організації соціального життя принципів трудової дисципліни. Відповідна соціальна організація, яку було втілено в життя соціально мобільним квазіпрошарком, відтіснила на задній план українську інтелігенцію з її національною проблемати-

кою та мобілізувала пролетаріат. Селянство і дрібні власники, які підтримували українську національну революцію, були відстороненими від активних соціальних процесів революції своєю класовою і географічною замкненістю в межах їхніх общин.

Українська національна інтелігенція, яка закладала основи української державності в роки революції, виявилася нездатною здобути підтримку великих міст, оскільки її культурні та ідеологічні здобутки були суцільним прагненням знайти підтримку українського селянства і дрібного власника. Відповідно, культурні й ідейні здобутки української інтелігенції виявилися далекими для україномовної частини українського суспільства в результаті його тотальної неграмотності й анархізації, якою відкидалися всілякі інституції, запропоновані «згори». З іншого боку, культурний доробок української інтелігенції був неприйнятний для російськомовної, єврейської та польської культур великих міст України [37, с. 22, 23—25].

Для великих міст українська культура залишалася архаїчною. Тому вона опинилася на межі селянських архаїчних поглядів і міської, більш глобалізованої та високої культури. Створити масову культуру, прийнятну для всіх суспільних прошарків українська інтелігенція була не готовою. Тому українська державність 1917—1920 рр. була суцільним конфліктом між українською народною культурою і глобалізованою культурою великого міста. Також українське село не було готовим прийняти досягнення науково-технічного прогресу, який здійснив переворот у свідомості європейців, воно зберігало свою замкненість від навколишніх цивілізаційних досягнень. Ми можемо спостерігати лише епізодичну підтримку селянськими отаманами української державності на всіх її етапах, зокрема й під час Зимових походів Армії УНР, коли найбільш доцільним було об'єднатися проти більшовицької влади [5, с. 320—321]. Причиною неможливості спільних дій, незважаючи на мовну і ментальну спільність, між Армією УНР і селянськими отаманами були принципово різні погляди на інституціоналізацію суспільства. Селянство стояло на позиції повного самоврядування і федералізму України, тоді як уряд УНР був категорично за створення централізованого урядового управління і командування збройними силами. Селянські отамани найперше прагнули боронити власні села і громади, у той час як командування Армії УНР стояло на позиції зосередження основних дій на визначних ним ділянках фронту. Тому навіть у найбільш складний період боротьби українці не

змогли створити єдиного національного фронту, відкинувши класові інтереси.

Міжкласове протистояння в українському суспільстві у період революції ускладнилося міжнаціональним. Українська революція набуває переможного характеру лише в українських містечках завдяки значним можливостям для українців саме на їх рівні себе реалізувати. При цьому, вони реалізувалися поряд із численними представниками інших національностей, здебільшого росіян, поляків і євреїв, а більшість населення містечок України, особливо економічно і соціально успішного становили євреї. Українці на початку XX ст. активно освоюють містечка українських губерній Російської імперії і починають здобувати у них чисельну перевагу та створювати собі значне економічне підґрунтя для національної самореалізації. Тому в роки революції виникають соціальні підвалини для міжнаціонального конфлікту між українцями та євреями, і це відбувається на фоні становлення українських національних інституцій у містечках. Отже, єврейство як головний конкурент українських національних інституцій стає головним ворогом українства на містечковому рівні, що спричиняє єврейські погроми.

Українське суспільство виявилось не готовим до самовизначення у національній державі, оскільки самі представники української національності не мали можливості здійснити національну консолідацію. У той час як європейські народи здійснювали єднання на основі національних інтересів і розбудовували свої держави, прагнучи підпорядкувати класові інтереси інтересам загальносуспільним, українці були більш зацікавлені у вирішенні суто економічних проблем. Саме розбудову системи влади на основі вирішення економічних проблем українцям запропонували і анархісти [38], і більшовики [39, с. 8—9]. Тож українство в масі підтримало ідеологів економічного принципу побудови соціально-політичної системи власного суспільства, прийнявши її від радикально налаштованої частини революційної інтелігенції і декласованих Першою світовою війною елементів. А більшовиками було забезпечено сталість і централізм їх політичного устрою завдяки головній ставці у боротьбі за владу на робітників міст і завдяки централізованій каральній структурі — ВНК. Розбудова Червоної Армії допомогла більшовикам створити інституційні передумови для розбудови адміністративної складової командно-адміністративної системи в колишній Російській імперії, і в Україні зокрема.

Література

1. *Бакунин М. А.* Избранные произведения в 5 томах / М. А. Бакунин. — Петербург—М.: Голос труда, 1919. — Т. 1. — 320 с.
2. *Маркс К.* Манифест коммунистической партии / Маркс К., Энгельс Ф. — М.: Издательство политической литературы, 1974. — 64 с.
3. *Скрипник М.* Статті й промови з національного питання / Скрипник М. / упоряд. І. Кошелівець. — Мюнхен: Сучасність, 1974. — 270 с.
4. *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]). У 3 чч. / В. Винниченко. Репринтне відтворення видання 1920 року / відп. за вип. Ганник Н. П. — К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. — Ч. III. — 542 с.
5. *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр: документальний роман / Ю. Горліс-Горський / ред.-упор. Р. Коваль. — К. — Дрогобич: Відродження, 2009. — 432 с.
6. *Мартиненко В.* Кальдера государственной власти / В. Мартиненко — М.: Академия, 2005. — 736 с.
7. *Блок М.* Аполлология истории или ремесло историка / М. Блок. — Изд. второе, доп. / пер. Е. М. Лысенко. — М.: Наука, 1986. — 256 с.
8. *Лист Ф.* Национальная система политической экономии / Ф. Лист. — М.: Европа, 2005. — 383 с.
9. *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Р. Шпорлюк / пер. з англ. Г. Касьянов. — К.: Основи, 1998. — 480 с.
10. *Бачинський Ю.* Україна irredenta / Ю. Бачинський. — Вид. третє. — Берлін: Вид-во української молоді, 1924. — 238 с.
11. *Беспалова Л. Н.* Социальная политика Отто фон Бисмарка / Беспалова Л. Н. // Известия Алтайского государственного университета. — 2011. — Вып. 4—2(72). — С. 229—233.
12. Манифест 19 февраля 1861 г. // Крестьянская реформа в России 1861 года. Сборник законодательных актов / сост. К. А. Софроненко. — М.: Госюриздат, 1954. — 318 с.
13. *Бердниковъ И. С.* Основные начала церковнаго права православной церкви (Огляд праці, здійснений Соколовим І.) // Византийский временник издаваемый при Императорской Академии наукъ. — С-Пб., 1902. — Т. 9. — С. 220—223.
14. *Победоносцев К.* Государство и Церковь. В 2-х томах / К. Победоносцев. — М.: Институт русской цивилизации, 2011. — Т. 1: Вопросы жизни. — С. 370—409.
15. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века / Вступ. ст., пер. и коммент. Е. Э. Липшиц. — М.: Наука, 1965. — 228 с.
16. *Достоевский Ф.* Полное собрание сочинений в тридцати томах / Ф. Достоевский. — Л.: Наука, 1976. — Т. 15: Братья Карамазовы. — 624 с.
17. *Победоносцев К.* Государство и Церковь. В 2-х томах / К. Победоносцев. — М.: Институт русской цивилизации, 2011. — Т. 2: Новое Христианство без Христа. — С. 467—472.

18. *Ницше Ф.* Собрание сочинений в 5 томах / Ф. Ницше. — СПб.: Азбука, 2011. — Т. III: Так говорил Заратустра — С. 19—302.
19. *Бердяев Н.* Философия неравенства / Н. Бердяев. — М.: Институт русской цивилизации, 2012. — С. 405—511.
20. Михайло Драгоманов: вибрані праці [у 3-х т., 4 кн] / редкол. В. П. Андрущенко (голова) та ін. — К.: Знання України, 2006. — Т. 1: Антракт з історії українофільства (1863—1872). — С. 239—286.
21. *Франко І.* Зібрання творів у п'ятидесяти томах. Література і мистецтво / Іван Франко. — К.: Наукова думка, 1982. — Т. 35: Літературно-критичні праці (1903—1905). — С. 91—111.
22. *Барвінський О.* Історія української літератури. Частина 1, 2 / О. Барвінський. — Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1921. — Ч. 2: Третя (народна) доба українського письменства. — 430 с.
23. *Зайцева З. І.* Українська тематика на сторінках французьких та британських видань (кінець XIX — початок XX століття) / Зайцева З. І. // Питання історії нового та новітнього часу: зб. наук. статей. — Чернівці: Рута, 2000. — Вип. 7. — С. 244 — 253.
24. *Христюк П.* Замітки і матеріяли до історії української революції 1917—1920 рр. У 2-х тт. / П. Христюк. Фототипічний передрук для студій. — Нью-Йорк: Видавництво Чарторийський, 1969. — Т. 2. — 204 с.
25. *Донцов Д.* Дві літератури нашої доби / Д. Донцов. Репринтне відтворення видання 1958 р. — Львів: Книгозбірня «Просвіти», 1991. — 296 с.
26. *Микитенко І.* Брати. Повість. Вуркагани. Повість. Диктатура. П'єса. / І. Микитенко. — К.: Дніпро, 1986. — 302 с.
27. *Никольсон Г.* Как делался мир в 1919 г. / Никольсон Г. / пер. с англ. под ред. И. Ф. Звавича. — М.: Госполитиздат, 1945. — 299 с.
28. *Деникин А.* Очерки русской смуты: Крушение власти и армии. Февраль-сентябрь 1917 / А. Деникин. — Мн.: Харвест, 2002. — 464 с.
29. *Чураков Д.* Революция, государство, рабочий протест: формы, динамика и природа массовых выступлений рабочих в Советской России. 1917—1918 годы / Д. Чураков. — М.: РОССПЭН, 2004. — 368 с.
30. «Добровольческая тактика заслонила военное искусство». Мемуары генерала Е. И. Достовалова // Источник. — 1994. — № 3. — С. 41—56.
31. *Махно Н.* Воспоминания: Т. 1—3 / Н. Махно. — К.: Украина, 1991. — Т. 1: Русская революция на Украине (От марта 1917 г. по апрель 1918 год). — 220 с.
32. *Ковальова Н.* Політичні аспекти «аграрної» революції в Україні 1917—1922 рр. / Ковальова Н. // Історико-політичні студії. Збірник наукових праць. — 2013. — № 1. — С. 19—26.
33. Обращение СНК ко всем трудящимся о необходимости чрезвычайных мер в борьбе за хлеб. 30 мая 1918 г. // Из истории Всероссийской чрезвычайной комиссии. 1917—1921 гг. Сборник документов / ред. коллегия: Г. А. Белов, А. Н. Куренков и др. — М.: Госполитиздат, 1958. — С. 118—119.

34. Приказы Председателя Реввоенсовета Республики и наркомвоенмора. 6 июня 1919 г. Из приказа № 106. Станция Балаклея, 6 июня 1919 г. // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг.: Документы и материалы / под. ред. В. Данилова и Т. Шанина. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 166—167.

35. Основы Конституции Российского Государства. Написал доктор К. П. Крамарж // Архив русской революции издаваемый И. В. Гессеномъ. — Берлинъ, 1921. — Т. 1. — С. 263—287.

36. Постановление ВЦИК о превращении Советской республики в военный лагерь. 2 сентября 1918 г. // Реввоенсовет Республики. Протоколы, 1918—1919: Сб. док. / Российский гос. Военный архив, Институт российской истории РАН; сост. Т. Ф. Каряева [и др.]; ред. В. О. Дайнес [и др.]. — М.: Русский мир, 1997. — С. 14.

37. *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине 1917—1918 гг. (к истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер. — Берлин: Ostjüdisches historisches archive, 1923. — 336 с.

38. Обращение исполкома Военно-революционного совета Гуляй-Польского района о созыве экстренного съезда крестьянских, рабочих и повстанческих делегатов. 31 мая 1919 г. // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг.: Документы и материалы / под. ред. В. Данилова и Т. Шанина. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 160—161.

39. *Сталин И.* Статьи и речи об Украине. Сборник / И. Сталин. — К.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1936. — 249 с.

1.8. Процес утвердження національної ідентичності українців у соціально-політичних реаліях 1920—1930-х рр.

П. В. Сацький

Процес самовизначення української нації у 1920—1930-ті рр. відбувався двома паралельними шляхами: утвердження українського питання як одного із ключових у системі міжнародних відносин і колективне усвідомлення та реалізація українцями своєї національної ідентичності на українських етнічних територіях. Поразка української національної революції 1917—1920 рр. зумовила виникнення українського питання в системі міжнародних відносин. У ході Версальської конференції українське питання

провідні держави світу намагалися не підіймати без нагальної необхідності. Утім, із утвердженням на українських територіях у 1920 р. влади УНР це питання здобуває визнання з боку ряду європейських держав, які акредитують її дипломатичні представництва. Головною передумовою цього процесу стає визнання Польщею правосуб'єктності УНР із укладенням договору між Головою Директорії УНР С. Петлюрою та Начальником Польської Держави Ю. Пілсудським.

Радянське керівництво України від початку 1920 р. починає активно просувати на міжнародній арені питання правосуб'єктності УСРР. Так, у лютому 1920 р. було ініційовано відродження радянського уряду України [1] на противагу прагненню Польщі створити на українських територіях буферну державу, УНР [2]. На Ризькій мирній конференції, яка мала підбити підсумки радянсько-польської війни 1920 р., УСРР виступала як суб'єкт міжнародного права, відповідний статус Радянської України було ініційовано РСФРР. Доцільність міжнародної правосуб'єктності УСРР у 1920 р. чітко обґрунтовував Перший Секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг у своїй доповідній записці, вказуючи, що «тінь УНР», яку визнано більшістю країн Європи, переслідує УСРР на міжнародній арені [3]. Згодом, 1923 р., ліквідація Народного комісаріату закордонних справ УСРР мотивувалася тим, що його було створено з метою «розкладу петлюрівщини», а коли було УСРР визнано суб'єктом міжнародного права низкою країн Європи, то доцільність в існуванні органу зовнішньої політики у республіки відпала [4]. Суттєвим у набутті міжнародної правосуб'єктності УСРР була акредитація її представника Х. Раковського на Генуезькій конференції 1922 р., хоча й у складі делегації РСФРР, але як представника УСРР [5]. Крім того, із делегацією РСФРР обговорювалися питання, які стосувалися й українських територій, зокрема, завдані інтервенцією збитки на цих територіях, а також з боку країн Європи підіймалося питання про експлуатацію портів на українських територіях [5]. Тому, фактично, країнами Європи було визнано суверенітет Радянської Росії над українськими територіями де-факто без визнання де-юре УСРР.

Зрештою, укладення Рапалльського договору і поширення його дії на УСРР створило передумови для визнання її низкою держав Європи і встановлення із нею економічних відносин, які були основою нормалізації взаємовідносин між державами. На це часто вказувалося державними діячами відповідного періоду, які намагалися максимально економізувати міждержавні

відносини задля уникнення військового протистояння на континенті.

Польща, фактично, контролювала усі транспортні сполучення СРСР із країнами Європи, зважаючи на відсутність дипломатичних відносин Радянського Союзу із Румунією до 1934 р. Відповідно, Польща мала ключове значення у розбудові Радянським Союзом його зовнішньоекономічної політики. Оскільки радянсько-польський кордон проходив українськими територіями, то вони мали вагоме значення як стратегічне передпілля на випадок збройного протистояння між СРСР і сусідніми із ним країнами-лімітрофами. По українських етнічних територіях Польща і Румунія заклали стратегічне партнерство на основі договору 1926 р., який передбачав союзницькі дії двох держав на випадок війни з Радянським Союзом [6]. Оскільки кордон Польщі і Румунії проходив по кордону між Східною Галичиною і Північною Буковиною, то ці регіони становили у польсько-румунському союзі стратегічну єдність. Відповідно, між українським населенням УСРР і населенням територій, які перебували у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини, було закладено цивілізаційний розкол. На українських територіях у складі УСРР розбудовувалися суспільні відносини на денаціоналізованій основі, а на решті українських територій міжнаціональні відносини мали яскраво виражений характер, що виявилось у діяльності ОУН у Східній Галичині.

Українські етнічні території, які перебували поза суверенітетом УСРР, опинилися серед держав регіонів Балканського півострова і Дунайського басейну. У цих державах формування націй відбувалося у складній ситуації міждержавного протистояння країн, які звільнилися від влади Османської імперії. Поряд із цими державами після Першої світової війни формувалися держави на основі націй, які перебували у стані гострого протистояння в складі Австро-Угорської держави. Етнічний склад населення Балканського півострова і Дунайського басейну був надзвичайно строкатий, що було наслідком багатовікової історії регіону. Ним проходило переселення народів (в Угорщині закінчувався степовий пояс Євразії, і тут осідали численні кочові народи — болгари, авари, угри тощо), а також активно відбувався процес освоєння транспортних ресурсів Дунайського басейну, часто насильницьким шляхом, як і, власне, перекочів'я орд. Тому в Дунайсько-Балканському мегарегіоні утворилися численні краї, в яких були етнічні анклавні і на які низка держав мала претензії, часто обґрунтовуючи їх історичним правом, як це було у випадку з Ру-

мунією, Угорщиною, Грецією, Королівством сербів, хорватів і словенців. Натомість, Болгарія мотивувала свої територіальні інтереси етнічними передумовами. У цьому «казані» опинилися українські етнічні території — Бессарабія і Північна Буковина. Кожна із нових держав регіону прагнула закріпити свої позиції на територіях, які вони отримали у результаті укладення мирних договорів, якими в результаті роботи Версальської конференції було підсумовано наслідки Першої світової війни. Тому у цьому регіоні були численні прояви примусової денаціоналізації, як у Румунії. Прояви крайньо нетерпимого ставлення до інших національностей відзначає міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. фон Чернін у роки балканських воєн [7, с. 23]. Тому насильницька румунізація населення українських територій була частиною процесу створення румунської національної держави, й українці стали завадою для румунської влади у здійсненні тієї політики.

На Версальській конференції мирними договорами було врегульовано питання приналежності таких українських етнічних територій, як Північна Буковина і Підкарпатська Русь. Включення цих територій до складу Румунії і Чехословаччини, відповідно, було зумовлено передусім прагненням країн Антанти уникнути створення в Центральній Європі великої кількості малих держав, відносини з якими та між якими було б складно регулювати в такому етнічно непростому регіоні. Крім того, Франція стояла на позиції створення в регіоні економічно життєздатних держав, на основі яких була б можливість створити блок на протигагу реваншистським прагненням Угорщини, Болгарії, Німеччини та Радянської Росії [8]. Питання Карпатської Русі було вирішено завдяки підтримці Францією створення сильної Чехословацької держави, а також завдяки лобіюванню США, котре було забезпечено успішною переговорною діяльністю у жовтні 1918 р. майбутнього президента Чехословаччини Т. Масарика з українською діаспорою з Карпатської Русі в США [9, с. 46—47].

Сен-Жерменським мирним договором із Австрією було передбачено автономний статус Підкарпатської Русі і відповідне положення Чехословаччиною було внесено до її Конституції 1920 р. [10]. Виконати положення про надання Підкарпатській Русі автономного статусу Чехословаччина так і не змогла у зв'язку зі складним міжнародним становищем навколо цієї держави, а саме: відносин із Польщею та Угорщиною, а також зі складним економічним і соціальним становищем у краї. Фактично, Чехословаччині довелося наново

здійснювати розбудову економіки Підкарпатської Русі, зокрема, після ліквідації там угорської земельної власності і передачі землі селянам, а також масовою еміграцією угорців. Тому, в процесі глибокого реформування гостро стояла потреба «ручного» управління краєм із Праги. Додатковою мотивацією відмовитися від надання Підкарпатській Русі автономного статусу були реваншистські прагнення Угорщини, які від 1927 р. було підтримано британською авторитетною газетою лорда Ротеміра «Daily Mail» у статті «Місце Угорщини під Сонцем» [9, с. 81].

Отже, щодо українців, то міжнародні інституції повоєнної Європи не застосували право народів на самовизначення, проголошене у «14 пунктах» Президента США В. Вільсона, розглядаючи їх етнічні території як засіб геополітики. Проблемою українців у захисті їхніх національних прав на міжнародній арені була відсутність національної держави. Оскільки в міжнародних інституціях, які після війни були покликані захищати права національних меншин, інтереси національної меншини могла представляти винятково держава [12, с. 486—487]. Відповідно, українці могли давати звернення до Ліги Націй, але не мали можливості проводити свої звернення її інституціями. Тому ці звернення зберігали лише декларативний характер.

Можливість апелювати до держав Європи також була для українського національного руху примарною, оскільки інтереси націй у повоєнний період легко приносилися в жертву стратегічним інтересам держав. Відповідно, пункти, запропоновані В. Вільсоном для захисту інтересів національностей, були цілковито знехтувані ще в ході Версальської конференції на догоду домовленостям між окремими головними державами (Франція, Велика Британія, Японія, США, Італія) та державами, які приєдналися до них, як-то Румунія, Польща та ін.

Прецеденти двосторонніх домовленостей, які постали в ході конференції у результаті торгів між державами, зруйнували всі принципи, що їх прагнули закласти напередодні конференції. Адже ці домовленості стали предметом взаємного шантажу і подальших торгів окремих держав в інтересах своїх націй і забезпечення вигідного для себе геополітичного становища [8, с. 164—165]. Отже, в ході Версальської конференції інтереси народів, які намагалися зробити наріжним каменем міжнародної політики після Першої світової війни, було знехтувано на користь інтересів окремих держав. Тому протистояння, які виникали у ході Версальської конференції, було перенесено в систему міжнародних

відносин міжвоєнного періоду. Але ці протистояння опинилися в латентній фазі.

Оскільки в голові міжнародних відносин у Європі опинилися інтереси держав, то вся система міжнародних відносин формувалася як така, що захищала державні інтереси. Відповідно, інтереси окремої нації могли захищатися на міжнародній арені лише за умови відповідності її інтересів інтересам суверенної держави, яка була членом Ліги Націй і мала вплив у цій міжнародній організації. Тому проблема захисту інтересів національних меншин стає засобом для тиску на опонентів у міжнародних відносинах шляхом дестабілізації в ній становища через підбурювання її національних меншин проти панівного державного устрою. Це повністю дискредитує ідею захисту національних меншин на міжнародній арені.

Особливо складним було становище українців, які опинились у стані «внутрішніх ворогів» у державах, громадянами яких вони стали без жодного плебісциту чи будь-яких проявів самовизначення. Власне, Польща, Румунія і Чехословаччина отримали згідно із договорами, укладеними з ними 1920 р. країнами-переможницями на захист національних меншин, зобов'язання оптувати у громадянство своїх держав усіх громадян імперій, від котрих вони отримали собі території, за їхнім бажанням. Водночас ці держави і не мали права змушувати населення отриманих ними територій оптуватися до свого громадянства. Але слід урахувати, українці Східної Галичини, Північної Буковини і Підкарпатської Русі отримали у питанні визначення власного громадянства свого роду «вибір без вибору». Відмова прийняти громадянство відповідної держави означала перехід у статус особи без громадянства і відсутність у Польщі, Чехословаччині чи Румунії можливості захищати свої національні права у рамках законодавства цих держав. Можливості мігрувати українці відповідних територій також не мали, будучи зав'язаними на них своїми господарствами. Відповідно, українці, прагнучи захищати свої національні права у відповідних державах, змушені були звертатися до їх урядів, які ставилися негативно до захисту національних прав українців.

УСРР мала всі формальні ознаки української державності і навіть була визнаною суб'єктом міжнародного права, але вона не була членом Ліги Націй і тому не мала належного інструментарію для захисту в міжнародних інституціях прав українців за її межами. Відповідно, УСРР і СРСР здійснювали захист національних прав українців за їх межами в декларативній формі, надсила-

ючи відповідним державам та міжнародним інституціям ноти. Тобто захист був здебільшого декларативний і перетворився на засіб тиску на відповідні держави та дестабілізації системи міжнародних відносин. На це звертає увагу у своєму листі до посла Польщі в СРСР С. Патека міністр закордонних справ Польщі А. Залеський 1927 р., вказуючи, що уряд УСРР існує для того, аби здійснювати звернення, які мають щодо Польщі провокативний характер, зокрема і щодо захисту національних прав українців у Польщі [13, с. 148].

У радянсько-польських відносинах українське питання відігравало складну роль, оскільки на момент укладення Ризького мирного договору із РСФРР та УСРР Польща мала на Східну Галичину лише мандат на 25 років і не поширювала на цю територію свій суверенітет у повній мірі. Тому Польща повела свою політику на те, щоб отримати відмову від претензій на Східну Галичину від усіх сусідніх із цим краєм держав. Румунія таких претензій не виявляла. А згідно з Ризьким договором від претензій на Східну Галичину відмовилися УСРР і РСФРР. У 1921 р. укладається договір між Польщею і Чехословаччиною, за яким Чехословаччина також відмовилася від претензій на цей край [14]. Отже, для Польщі складається сприятлива ситуація для лобіювання анексії Східної Галичини на міжнародній арені. Польщі вдається анексувати територію краю, але вона отримала зобов'язання за Ризьким мирним договором забезпечувати права національним меншинам поза інституціями Ліги Націй, у порядку двосторонніх відносин із УСРР і РСФРР. Це положення Ризького договору давало змогу для СРСР, спекуючи українським питанням, підривати Версальську систему. Українці своєю чергою опиняються у незручному становищі, коли вони та їхні національні права були засобом тиску опонентів один на одного на міжнародній арені.

Постановка українського питання на міжнародній арені диктувалася прагненням української державотворчої еліти, яка стала політичною еміграцією, продовжити боротьбу за досягнення мети створення держави. Утім постановка українського питання залишалась у міжвоєнний період справою лише української політичної еліти, оскільки охопити ним усі верстви українського суспільства не було можливості. Українці як національність були визнані на міжнародній арені, і про це свідчила позиція ряду політичних діячів найвищого рівня, зокрема Д. Ллойд-Джорджа та ін. Вони визнавали національну ідентичність українців, але не були готові визнавати їх право на державність, часто говорячи,

що українці заражені більшовизмом. Це твердження вони поширювали також і на українців, зокрема, Карпатської Русі [8, с. 219]. Політиків Заходу відлякувала наявність численного декласованого прошарку в українському суспільстві і його дезінтегрованість у зв'язку з аграрним характером. На це вказує позиція Д. Ллойд-Джорджа, коли він казав про недоцільність підтримки уряду Директорії УНР у боротьбі проти більшовиків через його ненадійність, оскільки цей уряд міг усунути будь-який авантюрист із кількома тисячами людей [12, с. 288]. Саме через дезінтегрованість українського суспільства українській національній політичній еліті не вдалося створити українську національну державу. Втім, українська еліта продовжувала боротьбу за визнання права українського народу на власну державність, намагаючись мотивувати необхідність надання їй у боротьбі за державність підтримки з боку Антанти можливістю підняти селянське повстання на українських територіях.

Відповідно, економічне відродження Радянської України цілкомитовно позбавляє українську національну еліту потенційної соціальної бази на українських територіях. Економічне відродження в УСРР закладає передумови для розвитку з СРСР торговельних відносин країн Заходу, і тому для них питання повалення радянської влади на українських територіях втрачає свою актуальність.

У цьому контексті слід відзначити, що завдяки українській революції сформувався український національний політикум, представники якого отримали досвід політичної й управлінської діяльності. В УСРР численний прошарок українців, які брали активну участь у революційних і державотворчих процесах, був значно чисельніший, ніж на етнічних територіях поза Радянською Україною. Революційний рух у підросійській Україні був більш масовий, а численні «республіки» і самоуправлінські інституції, які діяли часто-густо як органи влади, формуючись «із нуля», дали великий організаційний і управлінський досвід. Крім того, із числа українців за походженням сформувалися командири військових підрозділів із відповідними вміннями та навичками керувати тисячами осіб.

Українська революція в Наддніпрянщині стає справді народною і глибоко охоплює всі соціальні прошарки. Командувач фронту М. Муралов повідомляв у своїй доповідній записці керівництву РСФРР про ситуацію в Україні 1920 р. — мовляв, вона наскрізь охоплена бандитизмом, і населення слід знекровити. А тому потрібно поступитися Україною полякам і петлюрівцям, щоб вони виконали цю «роботу» [15]. Під поняттям «охоплена

бандитизмом», вочевидь, малася на увазі наявність у багатьох українських селах повстанських загонів, які не визнавали жодної влади іззовні. Тому для управління українськими територіями у складі УСРР радянській владі необхідно було вибудувати відповідну політичну систему.

Частиною такої політичної системи, яка почала вибудовуватися ще у роки формування радянської влади на українських землях часів громадянської війни, була політика українізації в УСРР, розпочата 1923 р. Політика українізації, яка здійснювалася протягом 1920-х рр., відкрила перед мільйонами українців механізм спілкування між владою і громадянином однією мовою. Коли за часів Російської імперії через «мовний бар'єр» усталеного сприйняттям української мови як мови простонароддя українці відчували себе в традиційній ролі прохачів благ у влади, в УСРР у період українізації відбувається злам цього стереотипу. Відкидається теорія двох культур, яка передбачала існування в Україні архаїчної української культури і передової пролетарської російської. У результаті українська як архаїчна має відмерти і поступитися існуванням російській. Через прихильність цій теорії було усунуто з посади голови РНК УСРР Х. Раковського та з посади Першого Секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга.

Радянська система суціль була спрямованою на виявлення соціально активних елементів, які могли б відігравати роль лідерів думки. Утім, мобілізація цих елементів відбувалася на класовій основі, відкидаючи і засуджуючи національний підхід. Так, після обрання Першим Секретарем ЦК КП(б)У в 1925 р. Л. Кагановича процес українізації було значно прискорено. Однак вже 1926 р. ним було зроблено заяву на Бюро ЦК КП(б)У, в якій він засуджував український націоналізм, звинувачуючи у його прояві В. Затонського, та російський великодержавний шовінізм, звинувачуючи у його проявах Г. Зинов'єва. А в резолюції ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації» у 1927 р. прямо вказувалося про необхідність протидії проявам російського шовінізму й українського націоналізму при зверненні уваги на тому, що ці прояви виникають у середовищі партійного активу [16]. Тобто здійснювалася активна робота з націоналізації політичного процесу в УСРР.

Політика українізації стала засобом для поліпшення ставлення українського селянства до радянської влади, а також мобілізації з його числа представників у міський пролетаріат (жителів міста, робітників). Фактично, процес «розселянювання» українського села було розпочато ще у 1920-ті рр. у формі стимулювання переселення представників українського селянства в міста. Про цей

процес доволі влучно висловилися Перший Секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович, говорячи, що потрібно, щоб селянин, який став представником міського пролетаріату, вільно себе почував у місті. Так само М. Скрипник, Нарком освіти УСРР, говорячи про потребу в новій інтелігенції, засвідчував, що українська мова стала мовою промисловості, а не мовою фольклору і літератури, [17, с. 233]. Процес мобілізації пролетаріату із числа селянства вилучав найбільш мобільні елементи із селянського середовища і позбавляв його потенціалу активності й самоврядності, наповнюючи реальним змістом стереотип про політичну неграмотність селянства та нездатність його забезпечити власну класову самореалізацію. Дана теза доповнювалася тезою про доцільність союзу робітничого класу та селян. Для ілюстрації цієї тези здійснювалася активна мобілізація найактивніших елементів із представників міського пролетаріату до суспільної і партійної роботи у формі створення інституцій самоорганізації на підприємствах у вигляді партійних фракцій, суспільного обговорення різноманітних подій і проблем, створення гуртків та груп за інтересами.

Самоорганізацією було охоплено всі вікові категорії, зокрема й представників молодшого віку, діяльністю комсомольських і піонерських організацій. Радянська влада вибудовувала ефективний інструментарій залучення до громадської роботи під партійним керівництвом найбільш соціально активних елементів. Тому партійна та соціальна організація вибудовувалася на зовнішньо демократичних засадах, головним принципом для втілення якої була публічність обговорення всіх кандидатур на керівні та відповідальні посади. Саме цей партійний демократизм став згодом інструментом для репресивної діяльності, коли репресування часто супроводжувалося суспільним схваленням. Крім того, Й. Сталіним було наголошено на ключовій функції виборця — відкликати обраного ними депутата [18]. Саме ця функція виборця стала ключовим інструментом у репресуванні представників вищого партійного та державного керівництва.

Залученням до активної громадської роботи найбільш активних членів суспільства забезпечувало радянській владі їх лояльність системі. Цьому сприяла денаціоналізація українського суспільства в УСРР. Адже національний принцип організації суспільства мав би підірвати класові принципи радянської влади і не дав би можливості мобілізувати українське суспільство. Адже українізація в Україні відбувалася, фактично, «згори» як політика єдиної правлячої партії ВКП(б), яка здійснювалася її уповноваженими. Тобто українське населення в процесі українізації перебувало під

шефською опікою уповноважених із Москви, якими для здійснення українізації залучалися активні у громадянському житті особи. Але ці особи також були малограмотні, із числа українського селянства, яке поповнювало пролетаріат українських міст. Тому із числа української нової, радянської інтелігенції у 1920-ті рр. активно здійснювалося вилучення представників, які прагнули пропагувати національне самоствердження українців. Це, зокрема, були М. Хвильовий, С. Єфремов, І. Микитенко, В. Елан-Блакитний та ін. Відповідно, національне самовизначення українців в УСРР відбувалося в ключі класової організації.

Основною базою національного самовизначення українців залишалося селянське середовище, яке марксизмом визначалося як дрібнобуржуазний клас, а тому радянською владою було активно здійснено розселення українських територіях. Зокрема, наприкінці 1920-х рр. відбувається збільшення чисельності армії, в результаті мобілізації до її лав здебільшого представників селянства, в якій відбувається активна ідеологічна обробка військовослужбовців. Тому представники українства в армії, фактично, втрачали своє родове коріння.

Цьому сприяли й активні заходи радянської влади з руйнування інституту традиційної сім'ї, коли на перше місце висувалася не приватна, а класова свідомість. Це виявлялось у розгляді приватних сімейних справ інституціями, які мали бути виразниками класових інтересів типу товариських судів, комсомольських зборів тощо. У цьому відношенні сім'я втрачала своє право на індивідуальність, а це сприяло руйнуванню національного принципу формування суспільства через відрив його представників від свого коріння. Цей процес добре ілюструє література відповідного періоду, коли сімейні справи були частиною державної соціальної політики [19, с. 250—252]. Саме традиційна сім'я здатна забезпечувати національну ідентичність, передаючи її традиції від покоління до покоління. А «нова сім'я», що позбавлялася своєї ідентичності, не могла мати належного авторитету для майбутніх поколінь, і її авторитет заступали інституції класового представництва. Процес руйнування традиційної сім'ї у часи сталінщини було ілюстровано риторичними запитаннями в сімейному колі між рідними людьми: «Кого ти більше любиш? Мене чи товариша Сталіна?» [20].

Утрата індивідуальності створює умови для формування стандартної особистості, яка отримує назву «радянської людини», при цьому, часто ця «радянська людина» прирівнюється до вождя Й. Сталіна, як у відомій пісня 1930-х рр. «Советский простой че-

ловек». Це має наслідком втрату людиною своєї ідентичності як особистої, так і національної. Отже, людина отримує собі новий стимул для самореалізації, а саме — прагнути бути подібною у поглядах і поведінці до вождів, яких представлено як еталони і бути подібнішою на них за інших людей. У цьому виявлялося знеособлення кожного члена суспільства. У Радянській Україні звертає на себе увагу превалювання у спілкуванні влади із суспільством указівних прислівників. Так, у проекті Конституції СРСР на 1936 р. у статті про громадянство СРСР, коли йшлося про належність громадянина кожної з республік до громадянства СРСР, вживався прислівник «усякий» [21, с. 6]. Але в остаточному тексті Конституції його було замінено на вказівний «кожен» [22], який мав імперативне звучання. Тобто на середину 1930-х рр. влада змінює тон на імперативний, що принижує особистість, вказує на її малість перед владою.

Аби скласти повну картину впливу радянської політики в УСРР для національного самовизначення українців, слід звернути увагу на характер репресивної політики, зокрема щодо українського селянства. Політика розкуркулення розгорнулася від 1928 р. Стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів» встановлює чіткі орієнтири, яку саме частину радянського селянства слід розкуркулювати і в якій саме спосіб. Так, передбачалося, що розкуркулювання має торкатися лише селянства в зернових районах СРСР, до яких належала насамперед Україна. Також Й. Сталін передбачав збереження одноосібного присадибного господарства [23]. Куркульство ж радянська програма колективізації передбачала знищувати як клас. При цьому офіційна радянська пропаганда і листування між радянськими органами вказує на значний соціальний вплив «куркульства» у сільській місцевості. Із цього матеріалу можемо зробити висновки, що політика розкуркулювання мала також і характер денаціоналізації українського суспільства. Оскільки вирощування зернових було традиційною галуззю для українського селянства, то її державна монополізація мала позбавляти селянство його традиційного способу життя і господарювання, відповідно, руйнувати традиційну культуру господарювання та співіснування у селі. Це яскраво показано у фільмі О. Довженка «Земля», у фрагменті, де вказується, як трактор розорав віковичну межу між полями.

Руйнування традиційного господарського укладу мало пролетаризувати українське селянство, яке повинно було відчувати себе частиною радянського народу, а не патріотами своєї малої батьківщини і носіями свого традиційного способу життя, який влучно

показано у повісті І. Микитенка «Брати». Відповідно, з руйнуванням традиційного укладу українського селянства мала змінитися традиційна для них парадигма сприйняття держави, розуміння її корисності й доцільності для селянина. Переважно селянин як власник розглядав державу як інституцію, що створює йому умови для нормального господарювання і з якою він має можливість порозумітися. Так, невідповідність державного устрою Російської імперії і традиційного укладу українського села призвела до популяризації в роки революції серед селянства анархістських ідей. Крім того, для селянина важливим було взаєморозуміння між державою, аби вона розуміла його господарські та соціальні проблеми, не зазіхаючи на традиційний уклад. Дану психологію селянина-господаря влучно передав український драматург І. Карпенко-Карий у п'єсі «Сто тисяч», коли її герой Калитка говорив, що він як і в борщ і кашу, так і їстиме. Тобто прагнув зберегти свій традиційний спосіб життя, при цьому маючи можливість економічного розвитку для свого господарства.

Руйнування традиційного селянського укладу і заміна його колгоспним мала зробити українського селянина таким, що постійно потребує над собою державного патронату. При цьому в нього зберігався невеличкий індивідуальний наділ, який не міг його прогодувати. Також традиційний господарський уклад селянства зумовлював наявність традиційних органів селянського самоврядування, селянських сходів та ін., на основі яких у роки революції утворювалися селянські республіки. Тому руйнування традиційного господарського укладу мало усунути можливість існування традиційних органів самоврядування селянства, в яких на добровільних засадах брали участь економічно незалежні селяни, замінивши їх колгоспним самоврядуванням, у якому всі селяни були економічно залежними від колгоспу. Крім того, слід відзначити, що в традиційних органах селянського самоврядування висувалися здебільшого заможні селяни, добрі господарі. Лише в революційні роки висувалися ті, які знали більше за інших життя поза селом [24, с. 20—21]. Але за умови, коли село жило стабільним господарським життям, органи селянського самоврядування висували найбільш розумних у відповідності із селянським світоглядом. Тому руйнування традиційного укладу українського села усувало можливості для висування найбільш здібних господарників і організаторів, лідерів думки із селянського середовища, яке було носієм української культури й ментальності. Натомість, лідери висувалися згори, партійними та радянськими органами, які не повинні були мати індивідуальності (її за-

міняли на класову свідомість), не мали економічної бази своєї соціальної позиції, а тому й не мали змоги виявляти ініціативу у господарському та суспільному житті.

Отже, українське селянство колгоспної доби відчувало певний соціальний дискомфорт од свого походження, потрапляючи в інше соціальне середовище, і часто намагалося позбутися своїх національних характеристик. Тобто найчисельніший соціальний прошарок українства сам прагнув до власної денаціоналізації. Владна політика щодо літератури чітко вказувала основне її призначення, що видно із Постанови Політбюро ЦК КП(б)У: «Будучи величезним знаряддям культурного піднесення робітничеселянських мас, виявляючи творення нової соціалістичної культури, українська художня література водночас стає одним з наймогутніших засобів зміцнення союзу робітництва і селянства — знаряддям для пролетаріату в ідейному керуванню цілим українським культурним процесом» [25]. Звідси чітко прослідковується, що національна проблематика була спрямованою на пролетаризацію українського суспільства, а українська література була знаряддям у зрозумілій формі доносити українському селянству і робітникам партійну ідеологічну парадигму.

Подібне явище спостерігалося в середовищі українського селянства і у період до революції 1917 р., але воно було пов'язаним із прагненням досягти свого соціального зростання, а в радянські часи прагнення денаціоналізації було пов'язано із прагненням порвати всі зв'язки із традиційним середовищем. Отже, політикою колективізації було зруйновано економічну та соціальну базу самореалізації українського селянства, яке складало більшість представників української нації. Натомість, у містах протягом 1920-х рр. було сформовано потужний прошарок українського пролетаріату й інтелігенції, представники якого мали цілковито іншу ментальність і були цілковито відірвані від засобів виробництва. На основі цього прошарку відбувалося формування і українського управлінського прошарку, який згодом став носієм української культури та ментальності, не соромлячись за своє походження і відчуючи значення свого соціального становища.

Розглядаючи українське суспільство 1920—1930-х рр., не можна не приділити увагу ролі Церкви в його бутті. Церква була покликана єднати людство навколо Віри, при цьому шануючи національну ідентичність і традиції кожного народу. В українському суспільстві Церква відігравала роль контролера його життя. Церква забезпечувала замкненість кожної сільської общини і, відповідно, її зв'язок зі світом поза общиною. Кожен член сільської общини

був прив'язаний до парафії шляхом хрещення в ній і його родичів, ритмом і способом життя, який забезпечувала Церква тощо. Завдяки Церкві селянство мало ритм буття, у якому протікало його суспільне й індивідуальне життя кожного члена общини. Усе це виявлялося в обов'язку кожного члена общини відвідувати літургії, брати участь у церковних святах, слухати службу. Також, завдяки Церкві кожен член суспільства соціалізувався, отримуючи від неї ім'я і статус члена общини через хрещення. Замкненість кожної селянської общини забезпечувалася самим інтегруючим цю громаду характером Церкви.

В Україні за часів Російської імперії Церква була інструментом забезпечення для держави контрольованості суспільних процесів при тому, що переважно, суспільство було відірваним від держави, не розуміючи її. Злам у результаті Першої світової війни суспільної свідомості українського села призвів до втрати Церквою її становища. Крім того, її було позбавлено державного патронату і перетворено на звичайне об'єднання громадян. Церква стала головним опонентом правлячої в СРСР партії ВКП(б), оскільки вона об'єднувала суспільство за тим самим принципом, що і партія навколо ідеї, заради якої слід забезпечувати життя громади, жертвуючи індивідуальним.

Церква мала за мету забезпечувати суспільству сталий набір знань про світ, маючи статус інституції, яка ці знання дозовано надавала членам суспільства і трактувала порядок їх застосування. Так само і партія з її інституціями у ході кампанії з ліквідації неписьменності мала за мету надавати суспільству певний набір знань, який мав підтримуватися сталим, не виходячи за встановлені партійною ідеологією, рамки. Також партія, як і Церква, надавала суспільству відповідні імперативи. Вірі було протиставлено абсолютну науковість комуністичної ідеології, церковним ієрархам було протиставлено партійних вождів. Тому І. Франко писав про священників як про соціальну верству, котра стримує прагнення народу до розвитку, не дає йому розвинути і розширювати свій світогляд [26, с. 7—8]. Власне, своїм вченням Церква забезпечувала лояльність народу владі і панівній системі суспільного устрою, оскільки не давала можливості отримувати інформаційну альтернативу. Особливо це стосувалося російської православної Церкви, яка практично протягом століть не мала розвиненої богословської науки і лише соціальні негаразди стимулювали її до модернізації вчення. Фактично, російська Церква була зорієнтованою не на пасторство народу, а на управління ним командними методами, слідкуючи за виконанням обряду на рівні

автоматизму. Відповідно, російська Церква не мала можливості забезпечити грамотність народу і, забезпечуючи його керованість, була далекою від можливості сприяння національному самоусвідомленню українського суспільства.

Лише у період розселяння церква почала втрачати свій соціальний вплив у сільській місцевості, а у містах повністю поступатися партійним органам. Це пояснювалося тим, що місто давало людині зовсім інший ритм життя, який диктувався його індустрією, для якої була характерна відповідна трудова дисципліна. Тому основним знаряддям для боротьби із впливом Церкви на свідомість суспільства тоталітарна партія обрала пропаганду наукових знань, які у ході кампанії ліквідації неписьменності подавалися українському суспільству його мовою. Вже в умовах індустріалізації українського суспільства воно отримало умови для самоусвідомлення себе як цілісної нації, оскільки в містах умови були кращими для масової комунікації. Її забезпечували партійні та радянські органи. Втім, прагнучи замінити інформаційну ізоляцію громад, котру плекала Церква, партія нав'язувала класову роз'єднаність у формі класової боротьби.

Окремо слід звернути увагу на соціальні процеси в українських землях, які опинилися в складі Польщі. На відміну від часів Австро-Угорщини, у польський період Східна Галичина мала значно чисельніший прошарок управлінців українського походження, які усвідомлювали себе українцями. Крім того, за період існування ЗУНР сформувалися українські органи самоорганізації. Українська кооперація, яка ще за австрійських часів формувалася на національній основі, стала своєрідним економічним базисом для концентрації українського національного капіталу. Крім того, протистояння українців із поляками в австрійські часи відбувалося на локальному рівні, коли арбітром в українсько-польському протистоянні в Галичині виступала австрійська влада, постійно шукаючи компроміс. У польський період українці опинилися у стані протистояння безпосередньо із польською державною владою. Відповідно, українсько-польське протистояння набуває додаткової гостроти і нових методів боротьби та форм її організації. Зважаючи на соціальні наслідки державотворчого процесу періоду ЗУНР, українське населення Східної Галичини добре організується навколо боротьби за свої національні права.

Західноукраїнське селянство свою господарську діяльність вело завдяки лісовим і водним ресурсам краю, а також лукам і пасовищам. Ці ресурси здебільшого перебували у власності поміщиків, монастирів і державних установ. Відповідно, селянство

більше цікавило не питання наділення їх земельними ресурсами, які були не настільки продуктивними як у Наддніпрянській Україні, а справедливі умови користування лісами, луками та водними ресурсами. Власне, результати своєї праці селяни реалізували поміщикам, які були власниками переробних підприємств. А тому селянство Західної України було значно залежнішим від промислового виробництва, більш пролетаризованим. Східноукраїнське селянство активно здійснювало ліквідацію поміщицьких маєтків, а в Східній Галичині селянство зберігало лояльність до поміщиків. З тієї ж причини в УНР найбільший вплив мали соціалістичні партії, оскільки в Наддніпрянській Україні селянство здобувало собі економічну незалежність завдяки отриманню необхідної кількості землі. А в ЗУНР превалював вплив консервативних партій, оскільки економічна незалежність українського селянства могла бути досягнута завдяки розвитку промисловості.

Тут слід виокремити становище селянства, яке було цілковито економічно і соціально залежним від поміщицьких маєтків як цілісних господарських комплексів і, на відміну від Наддніпрянської України, не ставило собі за мету ліквідацію поміщицького землеволодіння і не розуміло доцільності такої політики, що відзначалося представниками радянської влади, які вивчали соціальну ситуацію в Східній Галичині [27]. Отже, заради досягнення впливу на селянство Східної Галичини українські легальні партії в Польщі намагалися сприяти розвитку кооперативного руху, і кооперативні діячі превалювали в УНДО, оскільки кооперація мала можливість скласти належну економічну конкуренцію поміщикам і консолідувати український соціальний капітал.

Тому українське селянство Східної Галичини традиційно зберігало свою лояльність польській владі. Лише у роки світової економічної кризи виявляється жорстка боротьба проти польської політики селянства, яке найбільше потерпало від наслідків кризи. Це викликало політику пацифікації у 1930 р. За прихильність українського населення Східної Галичини активну боротьбу вели КПЗУ і ОУН. Протистояння між комуністами і націоналістами у боротьбі за симпатії галицького селянства передбачив іще Е. Квірінг у 1922 р. [28].

На українських територіях у складі Чехословаччини національна ситуація складалася не на користь українського населення через соціально-економічні зміни в краї, які відбулися після включення Карпатської Русі до Чехословацької Республіки. Карпатська Русь була економічно зорієнтованою на Угорщину і становила сировинну базу для угорської промисловості.

Відповідно, за часів Австро-Угорщини в Карпатській Русі економічно домінували угорці, які із включенням краю до Чехословаччини його залишають. Тому місце угорців починають займати чехи, й економіка краю переорієнтовується на Чехословаччину. Відповідно, управлінський персонал формується здебільшого із чехів і тому за лібералізму Чехословаччини ця держава змушена була йти на встановлення чеського домінування в краї. Ще в 1919 р. Г. Нікольсон, учасник Версальської конференції, вказав у своєму щоденнику про занепокоєння життєздатністю Чехословаччини через її надмірну етнічну строкатість [8, с. 219].

Отже, протягом 1920—1930-х рр. склалися всі соціальні передумови для самовизначення українців як державницької нації. Незважаючи на намагання Головних Держав Версальської системи українське питання де актуалізувати, воно зберігало свою гостроту, зважаючи на складні соціальні процеси на українських територіях як в УСРР, так і за її межами. Тому українське питання за будь-якого загострення міжнародної ситуації гостро поставало в європейській системі міжнародних відносин, зокрема, наприкінці 1930-х рр.

Література

1. Записка Г. В. Чичерина по вопросу о независимости Украины. 9 февраля 1920 г. № 11/89. В Политбюро ЦК РКП. Копия т. Ленину // Польско-советская война. 1919—1920.: Ранее не опубликованные документы и материалы: в 2 ч. — М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. — Ч. 1. — С. 43—44.

2. Из доклада П. Лапиньского «Польша, Антанта и польско-русская война». Не позднее 20 января 1920 г. // Польско-советская война. 1919—1920: Ранее не опубликованные документы и материалы: в 2 ч. — М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. — Ч. 1. — С. 39.

3. Доклад Э. Квирина Наркоминодел т. Раковскому, Наркоминодел т. Чичерину, ЦК РКП т. Крестинскому, ЦК КП(б)У т. Молотову. 14 января 1921 г. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. Р-4сч., оп. 1 с., спр. 14, 35 арк.

4. Обоснование «Положения о Народном Комиссариате иностранных дел СССР» в вопросах, могущих вызвать разногласия. (Не пізніше лютого 1922 р.) // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. Р-4 сч., оп. 1 с., спр. 57, 14 зв. арк.

5. Постановление чрезвычайной сессии Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета // Материалы Генуэзской конференции (подготовка, отчеты заседаний, работы комиссий, дипломатическая переписка и пр.). — М.: НКВД, 1922. — С. 21—22.

6. Польско-румынская секретная военная конвенция от 26 марта 1926 года, составляющая приложение к польско-румынскому гарантийному договору от того же числа // Мировое хозяйство и мировая политика. — 1926. — № 9. — С. 137—138.

7. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии / О. Чернин. — СПб.: Из-во С.-Петербург. у-та, 2005. — 521 с.

8. Никольсон Г. Как делался мир в 1919 г. / Г. Никольсон — М.: Госполитиздат, 1945. — 299 с.

9. Пушкаш А. Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918—1945 / А. Пушкаш — М.: Европа, 2006. — 564 с.

10. Конституция Чехословакии 1920. Пн. 2 параграфу 3 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/690>

12. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах, т. 1—2 / Дэвид Ллойд Джордж. — М.: Издательство иностранной литературы, 1957. — Т. 2. — 656 с.

13. Instrukcja ministra Zaleskiego do posła Patka w Moskwie. 31 stycznia 1927 // Zeszyty historyczne. — Zeszyt sto sześćdziesiąty. — Paryż: Instytut literacki, 2007.

14. Политическое соглашение между Чехо-Словацкой республикой и Польской республикой, заключенное 6 ноября 1921 г. // Международная летопись. — 1924. — № 1. — С. 68—69.

15. Докладная записка Н. И. Муралова о состоянии 12-й армии, положении в ее тылу и его соображения о постановке военного дела. 17.V.[1920]. Предсовнаркома тов. Ленину // Польско-советская война. 1919—1920: Ранее не опубликованные документы и материалы: В 2 ч. — М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. — Ч. 1. — С. 99.

16.Резолюція ЦК КП(б)У про підсумки українізації. Вісті ВУЦВК, 1927 рік, 19 квітня [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://oldnewspapers.com.ua/node/413>

17. Скрипник М. Статті й промови з національного питання / М. Скрипник / Упоряд. І. Кошелівець. — Мюнхен: Сучасність, 1974. — 270 с.

18. Речь товарища И. В. Сталина на предвыборном собрании избирателей Сталинского избирательного округа г. Москвы 11 декабря 1937 года в Большом театре [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://oldgazette.ru/lib/stalin2/01.html>

19. Ясенский Б. Избранные произведения в двух томах / Бруно Ясенский. — М.: Государственное издательство художественной литературы, 1957. — Т. 1: Заговор равнодушных. — С. 228—431.

20. «Кого ты любишь больше: меня или товарища Сталина?». Поэты Липкин и Лиснянский, художник Борис Ефимов и учительница литера-

туры Элла Кац // Полит.ру [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://polit.ru/article/2003/02/28/607258/>

21. Проект Конституции Союза ССР, представленный Конституционной Комиссией ЦИК Союза ССР и одобренный Президиумом ЦИК Союза ССР для внесения на рассмотрение Съезда Советов. Стаття 21 // Красный архив. — 1936. — Т. 4 (77).

22. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года (с последующими изменениями и дополнениями). Стаття 21. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm>

23. *Сталин И.* Головокружение от успехов / Сталин И. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.hrono.ru/libris/stalin/12-2.php>

24. *Ковальова Н.* Політичні аспекти «аграрної» революції в Україні 1917—1922 рр. / Ковальова Н. // Історико-політичні студії. Збірник наукових праць. — 2013. — № 1.

25. Політика партії в справі української художньої літератури // Вісті ВУЦВК, 1927 рік, 17 травня [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://oldnewspapers.com.ua/node/442>

26. *Франко І.* Народна справа і попи / Іван Франко. — Нью-Йорк: Українська Друкарська і Видавнича Спілка, 1918. — 20 с.

27. Тезисы аграрной политики в Польше. [7.XI.1920] // Польско-советская война. 1919—1920.: Ранее не опубликованные документы и материалы: в 2 ч. — М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. — Ч. 2. — С. 15-19.

28. [Доповідна] Э. Квиринга Наркоминдел Раковскому, ЦК КП(б)У Косиору, ЦК РКП Крестинскому, Наркоминдел Чичерину. 30 ноября 1922 г. // Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. Р. — 4 сч., оп. 1 с., спр. 601, 10 арк.

1.9. Український національно-визвольний рух у роки Другої світової війни

Н. М. Довганик

Тема українського визвольного руху в роки Другої світової війни є однією з найбільш публічно дискутованих у вітчизняній історії. Існують різні оцінки визвольного руху загалом і таких складних проблем, як контакти з Німеччиною, протистояння з поляками, суперечності з радянським партизанським рухом і по-

воєнна боротьба з радянською державою. Часто український визвольний рух розглядають у відриві від подій 1939—1940 рр. та ще й характеризують як унікальне історичне явище, якого не було в жодній країні світу. Однак український визвольний рух має багато аналогів у світі і як і будь-який антиколоніальний рух мав співпрацювати з якимись державами, спиратися на політичну, фінансову й моральну підтримку. Саме в контексті пошуку союзників розглядаються сучасними дослідниками контакти лідерів національного руху з Німеччиною, адже жодна країна Європи, яка була здатна змінити геополітичну ситуацію в 1920—30-ті роки, не звертала уваги на український національний рух [1]. Слід зауважити, що характер відносин цього руху з іншими країнами залежав від позиції останніх щодо створення самостійної Української держави як кінцевої мети національно-визвольного руху.

Саме це унеможливило спільні дії УПА та радянських партизанів на окупованій території проти, здавалося б, спільного ворога — нацистської Німеччини, їх цілі кардинально відрізнялися — радянські партизани воювали за відновлення радянської влади, а бійці УПА — за незалежну Україну. Після війни український визвольний рух боровся проти тоталітарної держави, тому єдиними методами цієї боротьби були терористичні, диверсійні, іншим способом подолати радянський режим було неможливо.

Розвиток українського визвольного руху опору слід розглядати з огляду на внутрішній конфлікт в ОУН. Міжфракційна боротьба особливо загострилася після вбивства в травні 1938 р. лідера організації Є. Коновальця. Саме в цей час стали виявлятися розходження між ветеранами-членами Проводу українських націоналістів (А. Мельник, Я. Барановський, Р. Сушко, М. Сціборський та ін.), які здебільшого перебували в еміграції, і молоддю — радикальними бойовиками, які очолювали підпільну боротьбу в західноукраїнських землях (С. Бандера, Я. Стецько, Р. Шухевич та ін.). В основі конфлікту лежали суттєві розходження в питаннях тактики боротьби [2, с. 115—127].

Молоді радикали вимагали переглянути політику ОУН щодо орієнтації лише на одну державу (зокрема, Німеччину), налагодити контакти із західними країнами, зосередити всі зусилля на боротьбі власне в Україні, розгорнути революційну діяльність, незважаючи на втрати від репресій радянської влади. Члени ж Проводу ОУН, люди старшого віку, схилилися переважно до поміркованіших дій.

У серпні 1939 р. у Римі відбулося Друге велике зібрання ОУН, на якому домінували прибічники А. Мельника. Його й було за-

тверджено лідером організації. Відповіддю молодих радикалів на непоступливість ветеранів стало скликання в лютому 1940 р. у Кракові власної конференції, яка не тільки не визнала рішень римського зібрання, а й сформувала Революційний провід ОУН на чолі з С. Бандерою.

З цього часу одночасно існували дві українські націоналістичні організації: ОУН-Б — бандерівська, та ОУН-М — мельниківська.

Обидві організації ставили перед собою одну мету — незалежність України, проте погляди на шляхи її досягнення суттєво різнилися. Якщо мельниківці розраховували на значну допомогу Німеччини у вирішенні українського питання, то прихильники Бандери вважали, що Українська держава може бути встановлена лише в результаті національної революції, і розраховувати слід лише «на власні сили українського народу, відкидаючи загальноорієнтацію на чужі сили». У цей час бандерівці не заперечували навіть боротьби з Німеччиною.

Проте з наближенням нападу Гітлера на СРСР обидві течії ОУН зробили ставку на Німеччину. Така еволюція позиції пояснюється, вочевидь, не кардинальною зміною поглядів, а намаганням щонайбільше використати всі чинники, які, на думку бандерівського проводу, могли сприяти становленню української державності. За допомогою німецького військового командування ОУН-Б сформувала «Легіон українських націоналістів», який складався з двох підрозділів — «Нахтігаль» і «Роланд». Чисельність легіону була незначною — близько 600 солдатів. Німці планували використати ці українські частини для охорони й каральних акцій на окупованій території. Бандера ж вбачав у них ядро майбутньої національної армії та засіб поширення впливу ОУН-Б [3, с. 91—120].

З початком бойових дій Німеччини проти СРСР ОУН-Б перейшла до рішучих акцій. 30 червня 1941 р. у щойно захопленому німцями Львові бандерівці провели в будинку «Просвіти» Українські національні збори, які ухвалили Акт про відновлення Української держави. Було обрано Українське державне правління на чолі із соратником Бандери — Я. Стецьком.

Йдучи на такий ризикований крок, керівництво ОУН-Б розраховувало, по-перше, на те, що німці на початку вторгнення не стануть конфронтувати з українцями, які до того ж проголосили себе союзниками рейху. По-друге, вже був досвід самочинного проголошення 23 червня 1941 р. «фронтом литовських активістів» і без погодження з німцями відновлення Литовської держави. По-третє, у гітлерівської верхівки не було єдності в поглядах на майбутнє українських

земель: якщо Борман виступав проти підтримки українського національно-визвольного руху, то Розенберг обережно висловлювався за необхідність обмеженої української державності. Гітлер до певного часу відкрито своїєї позиції не виголошував. Ця невизначеність, з одного боку, породжувала в оунівців ілюзії про можливість співпраці з гітлерівцями, з іншого — створювала певний простір для маневру, для активних державотворчих дій. Проте Бандера та його соратники помилилися в оцінці ситуації.

Реакція Берліна на відновлення української державності була швидкою. С. Бандеру, Я. Стецька та інших лідерів ОУН-Б заарештовано й відправлено до Берліна. Крім того, гітлерівці заарештували 300 членів ОУН, 15 із яких незабаром розстріляли. Після відмови відкликати Акт про відновлення Української держави С. Бандера півтора року просидів у берлінській в'язниці, а потім аж до вересня 1944 р. перебував у концтаборах Заксенгаузен та Оранієнбург [4].

Проблема формування Української повстанської армії доволі складна й неоднозначна.

Ще в серпні 1941 р. Т. Бульба-Боровець оголосив себе головним отаманом України, ідейним спадкоємцем і продовжувачем справи С. Петлюри й організував нерегулярне формування української міліції. Воно називалося «Поліська Січ» і діяло на території Полісся та Волині. Спочатку січовики, які налічували 2—3 тис. вояків, боролися з рештками Червоної армії. Коли ж німці спробували наприкінці 1941 р. розпустити це формування, січовики перейшли до партизанської боротьби. Незабаром Поліську Січ було перейменовано в Українську повстанську армію (УПА), яка вела бойові дії як проти радянських партизанів, так і проти фашистів.

Після невдалої спроби 30 червня 1941 р. проголосити відновлення самостійної Української держави та хвилі фашистських репресій ОУН пішла в підпілля.

Становлення оунівського партизанського руху почалося із сердини 1942 р. Восени військові формування значно зросли й

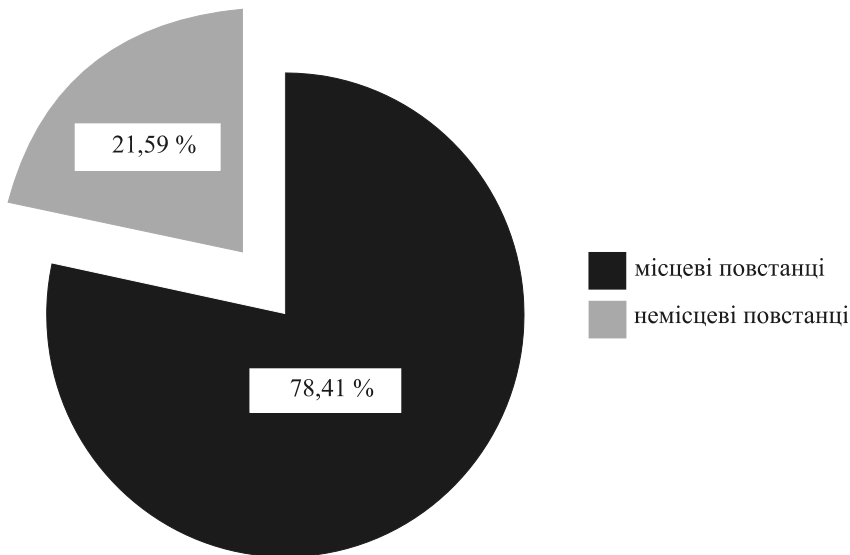
спочатку називались Українська визвольна армія (УВА), а згодом узяли популярну тоді назву — Українська повстанська армія. Очолив її Роман Шухевич (Тарас Чупринка).

Усередині 1943 р. УПА С. Бандери залучила до свого складу майже всі загони Т. Бульби-Боровця та частини ОУН А. Мельника. Рештки їх утворили незалежне партизанське з'єднання під назвою Українська Народна Революційна Армія (УНРА) і продовжували бойові дії проти червоних партизанів і німців аж до кінця 1943 р. На той час Т. Бульба-Боровець був заарештований німцями й кинутий до концентраційного табору Заксенгаузен.

За зонами дії УПА поділялася на три групи УПА-Північ (Волинь і Полісся); УПА-Захід (Галичина, Закерзоння, Буковина, Закарпаття); УПА-Південь (Поділля). Четверте формування, УПА-Схід, не вдалося створити [5, с. 337—349].

Згідно з німецькими даними, які підтверджуються українськими еміграційними джерелами, чисельність УПА в час найбільшого піднесення боротьби (кінець 1944 р. — початок 1945 р.) досягла 100 тис. осіб. Деякі сучасні історики вважають, що кількість членів УПА становила 30—40 тис. осіб [6, с. 250—263].

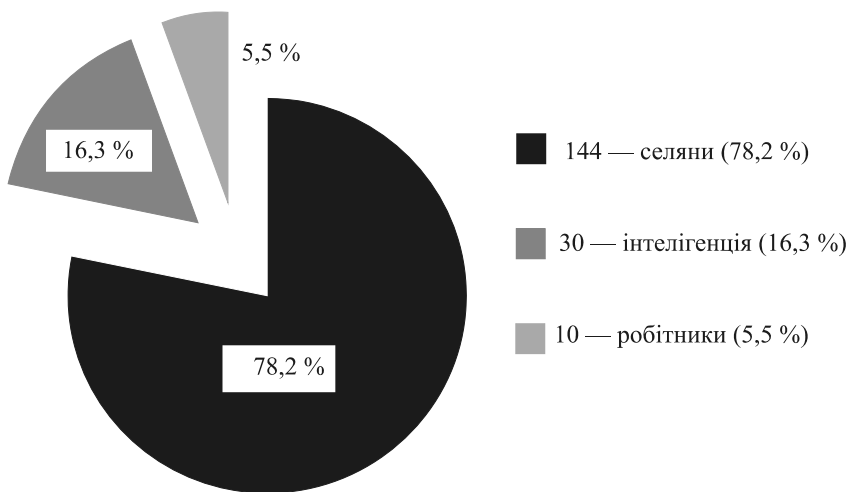
УПА формувалася за територіальним принципом і більшість вояків (78,41 %), проходила службу в рідних краях.

Територіальний розподіл мобілізованих вояків УПА [7]

Водночас доволі значний відсоток (21,59 %) немісцевого вояцтва засвідчує: повстанська армія мала тенденцію до перетворення на всеукраїнську збройну силу, а її програмні цілі та ідеї були близькими і зрозумілими для українців з різних регіонів УРСР та з-поза меж республіки.

Типову картину про соціальне походження учасників ОУН подає звіт із району «Беріг» (територія «Долина») за липень 1943 року:

Соціальне походження учасників ОУН [8]

Як бачимо, український національно-визвольний рух був робітничо-селянським. Понад 83 % селян, ремісників і робітників перебували в ОУН і 94 % — в УПА.

Однак слід зауважити: отримані дані дещо суперечать розповсюдженим у літературі твердженням про те, що в УПА налічувалося 60 % селян, 25 % робітників і 15 % інтелігенції.

Вказані цифри можуть стосуватися, найшвидше, галицького регіону. Для Волині вони є некоректними, оскільки частка української інтелігенції та робітників у структурі населення була нижчою, ніж у Галичині, а відтак у рядах УПА-Північ інтелігенція, вочевидь, не перевищувала десятивідсоткової позначки, а робітники й ремісники становили 15—17 % вояків.

Основними об'єктами партизанських дій УПА були німці та їхні союзники; формування Армії Крайової та польське населення; радянські партизанські загони, а згодом і підрозділи Червоної армії.

На етапі становлення основними завданнями повстанських загонів були протидія вивозу робочої сили й продовольства з українських земель до Німеччини та протистояння окупаційним властям. У лютому 1943 р. третя конференція ОУН-Б прийняла рішення про перехід до збройної боротьби. Перший бій з німцями відбувся 7 лютого цього ж року, коли перша сотня УПА під керівництвом І. Перегійняка здійснила напад на містечко Володимирець Волинської області. У березні 1943 р. повстанці розгромили табори для військовополонених у Луцьку та Ковелі, а в травні поблизу спаленого окупантами села Кортеліси, на шляху Ковель — Рівне було вбито німецького генерала В. Лютце. Таке посилення активності УПА викликало занепокоєння німецького командування. З травня по листопад 1943 р. тільки на Волині окупанти провели п'ять великих каральних операцій проти повстанців. Наймасштабніша з них тривала з червня до вересня. До цієї акції було залучено понад 10 тис. солдатів, а також літаки, танки, панцерні поїзди. Тільки в період найбільшого загострення протистояння, упродовж липня-вересня 1943 р., відбулися 74 бої, не рахуючи дрібних зіткнень. Утративши майже три тисячі солдатів і офіцерів, фашисти так і не змогли ліквідувати УПА [9, с. 78—79].

Активізація дій УПА у західних регіонах України викликала занепокоєння не лише німецького, а й радянського командування, оскільки повстанці ставали «третьою силою», що намагалася втримати під своїм контролем значні території. Численні криваві сутички з радянськими партизанами свідчили про те, що УПА намагалась охопити якомога більше українських земель і не збиралася ділити владу ні з фашистами, ні з більшовиками. Щоб не випустити ситуацію в західноукраїнських землях з-під контролю, у серпні 1943 р. за наказом радянського командування з Білорусії в район Ковеля та Любомля було перекинуто 2 тис. радянських партизанів, але, втративши в протистоянні з повстанцями понад півтори тисячі людей, ці формування були змушені відійти. Про намагання УПА утвердитись як «третьою силою» свідчить статистика: лише в жовтні-листопаді 1943 р. вона провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизанів [9, с. 111—112].

У русі опору, зокрема в Західній Україні, брали участь і польські конспіративні збройні формування, які було створено ще восени 1939 р. Вони мали антирадянське спрямування. У стратегічних планах відродження Польської держави еміграційний уряд В. Сікорського в Лондоні прагнув повернути Західну Україну до

Польщі й тому надавав особливого значення організації підпілля в цьому краї.

Уже в липні 1941 р. до Львова з Варшави прибула група емісарів з метою відновити в краї польське підпілля, знищене радянськими репресивними органами. У лютому 1942 р. на базі збройних формувань було створено Армію крайову (АК) з головним штабом у Варшаві. Її командувачі, генерал С. Ровецький, а з літа 1943 р. генерал Т. Комаровський-Бур, дотримувалися концепції боротьби на два фронти — проти Німеччини й Радянського Союзу. Але після загибелі в липні 1943 р. в авіакатастрофі прем'єра Сікорського першорядним завданням АК у Західній Україні стала не антинацистська боротьба, а підготовка загального повстання поляків регіону в процесі відступу німецьких військ з метою встановлення там влади Польської держави.

Згідно з розробленим у Лондоні планом «Буря», польські військові формування у Львівській, Тернопільській і Станіславській областях повинні були зайняти Львів, установити контроль над краєм і репрезентувати польську владу перед Червоною армією. До здійснення амбітного плану було задіяно близько 30 тис. польських бійців і підпільні осередки в усіх повітах Галичини.

Крім того, на Волині була створена й готова до бойових дій 8-тисячна 27-ма дивізія АК.

Прагнення лондонського уряду й підпорядкованої йому АК повернути Західну Україну до складу Польщі відіграло трагічну роль у збройному українсько-польському конфлікті 1943—1944 рр. Антиукраїнські акції польського підпілля восени 1942 р. охопили не тільки Волинь, а й Галичину. Особливо гострих форм конфлікт набув на Волині, де до війни тодішнім урядом було поселено багато польських осадників — військових і цивільних.

Поляків підтримували радянські партизани, а інколи й німецька окупаційна влада. На захист українців стали загони УПА, відплатні акції якої були часто не менш жорстокими. Унаслідок цього різко загострилось українсько-польське протистояння, під час якого загинуло близько 50 тис. мирних жителів, 30 тис. поляків узагалі змушені були залишити Волинь [10, с. 201—232].

Спроби митрополита А. Шептицького, інших українських і польських діячів припинити конфлікт були марними. Керівники польською уряду в Лондоні та Варшаві забороняли командирам АК вступати в переговори з УПА. Однак вони відбувались, але розбіжності позицій були значними: українці обстоювали приналежність краю до України, а поляки — кордони 1939 р. Лише в лютому 1944 р. було підписано спільний протокол між команду-

ванням УПА й АК про визнання незалежності України та Польщі, а спільними ворогами визнано гітлерівський і сталінський тоталітарні режими. Вирішення проблеми кордонів відкладалося до закінчення війни.

З наближенням лінії фронту до підконтрольних УПА районів її керівництво спочатку обрало позицію невтручання у протистояння між вермахтом і Червоною армією. У цей період ставка робилася на збереження та зміцнення своїх сил, вичікування слушної миті для вирішального удару.

І хоча на цьому етапі боротьба повстанців проти фашистських окупантів мала характер затухання, вона все ж таки тривала майже до останніх днів німецької окупації. 1 вересня 1944 р. у районі Коломиї відбулася остання сутичка повстанців з гітлерівцями [11, с. 101—127].

Після зайняття радянськими військами Лівобережжя й Донбасу основний удар УПА спрямовувала проти радянських партизанів і підрозділів НКВС.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що в роки Другої світової війни основною стратегічною метою формувань ОУН-УПА було відновлення української державності. Потрапивши у вир радянсько-німецького протистояння, вона активно намагалася відіграти роль «третьої сили», що представляла та обстоювала інтереси українського народу. Така позиція зумовила боротьбу відразу на три фронти — проти німецьких окупантів, радянських партизанів і польських формувань Армії Крайової.

Ідеологічні та організаційно-політичні засади діяльності УПА стали предметом наукового дослідження не одного десятка вітчизняних і зарубіжних науковців. Однак в умовах чергового етапу переоцінки і переосмислення історичної спадщини українського національно-визвольного руху XX ст., що часто зумовлені кон'юнктурним нагнітанням політичних емоцій, виникає необхідність поглиблення аналізу правового аспекту організації і діяльності УПА.

Проблема діяльності УПА в контексті норм сучасного міжнародного права набуває особливої актуальності, адже об'єктивне представлення складних історичних процесів 40—50-х років минулого століття на теренах України в силу відомих геополітичних і військово-політичних трансформацій можливе лише з урахуванням оцінки тогочасної складної міжнародно-правової ситуації. Також аналіз цієї проблеми дає змогу посилити змістовий аспект переважно популістської дискусії численних вітчизняних «знавців історії» в частині визнання УПА воюючою стороною в роки Другої світової війни [12].

У зв'язку з цим вітчизняній історіографії потрібно відшукати відповіді на такі ключові комплексні питання:

а) вояки УПА — це «бандформування» (згідно з версією компартійної пропаганди) чи все таки «партизани» (згідно із загально-визнаним нормами міжнародного гуманітарного права)?;

б) УПА — це «поплічники фашистів» чи організований патріотичний військово-політичний рух державницького типу?;

в) як наслідок, чи може УПА бути визнана «воюючою стороною» в роки Другої світової війни?

Міжнародне гуманітарне право (далі — МГП) — це система юридичних норм і принципів, що застосовуються під час збройних конфліктів і забороняють або обмежують використання певних засобів і методів ведення збройної боротьби, забезпечують права індивіда в цей час і встановлюють міжнародно-правову відповідальність за їх порушення. Предмет регулювання міжнародного гуманітарного права становлять специфічні суспільні відносини, що склалися між його суб'єктами під час збройних конфліктів. Розрізняють міжнародні збройні конфлікти (збройне зіткнення між державами, між національно-визвольним рухом і метрополією, між повсталюю стороною та військами уряду відповідної держави) і збройні конфлікти неміжнародного характеру (збройне зіткнення організованих антиурядових законів, повстанців зі збройними силами уряду, що відбувається на території однієї держави) [13].

Розвиток норм МГП призвів до оформлення таких його основних положень:

- у випадках, не передбачених міжнародними конвенціями, населення й держави — учасники конфлікту користуються загально-визнаними нормами міжнародного права;

- застосування норм МГП по відношенню до сторін конфлікту не залежить від того, чи перебувають вони юридично у стані війни;

- ті, хто воює, не повинні необмежено обирати методи і засоби війни, використовувати надмірну силу для досягнення цілей війни, а також завдавати шкоду, несумісну з цілями війни;

- особи, що опинилися поза бойовими діями, мають право на повагу, захист, гуманне ставлення, недоторканність і повагу до особистості;

- поведінка з людьми не повинно залежати від раси, статі, національності, мови, соціального походження тощо;

- військовополоненим має бути забезпечений захист з боку тієї держави, яка їх полонила;

- сторони конфлікту зобов'язані робити відмінність між цивільними особами й озброєними учасниками, гуманно ставитися до цивільного населення і цивільних об'єктів [13].

Насамперед варто зазначити, що діяльність УПА з формально-юридичного погляду підпадає під визначення організованого збройного повстансько-партизанського руху державницького типу з антиурядовими силами на території однієї держави, що відповідало тогочасним міжнародним реаліям. При цьому потрібно врахувати дві істотні історико-правові обставини, які посилюють роль і статус УПА.

По-перше, «пакт Молотова—Ріббентропа», підписаний 23 серпня 1939 р. між нацистською Німеччиною та СРСР, визнаний на міжнародному рівні як антиправовий (злочинний) акт, що суперечить нормам міжнародного права. Тому поширення радянської влади на територію Західної України і відомі події «золотого вересня» є нонсенсом з погляду міжнародного права. Однак аномальність тогочасних квазіюридичних дій імперських держав міжвоєнного періоду стала частиною загальної руйнації міжнародного правового поля, що й стало причиною Другої світової війни. Достатньо згадати Мюнхенські угоди провідних країн Західної Європи з А. Гітлером про переділ Чехословаччини, захоплення Японією китайської Манчжурії тощо.

По-друге, ліквідація Української державності у формі Української народної республіки як підсумок військово-політичних подій 1917—1921 рр. також не була бездоганною з погляду права. Адже українські території стали шматками загарбаних земель низки агресивних держав імперського типу (радянської Росії, Польщі, Румунії, Чехії, а згодом Угорщини). Згадаємо хоча б «радянізацію» України більшовиками у 1918—1919 роках та рішення Версальської мирної конференції на користь приєднання західноукраїнських земель до Польщі без урахування думки представників українського уряду.

Проголошення у червні 1941 р. керівництвом ОУН у Львові відновлення незалежності України засвідчило розуміння національно-свідомим проводом українства своєї державницької місії в непростих умовах іноземного військового режиму.

У зв'язку з цим виникають особливі умови для визнання окремого юридичного статусу УПА як військових формувань державницького типу, що протистояли силовому нав'язуванню певної моделі соціально-економічного, політичного і духовного розвитку з боку зовнішнього агресора — комуністичної радянської державної машини, керованої з неукраїнських територій

представниками переважно інонаціональних елементів, яка вважала себе повноправним власником усіх територій України. Саме тому радянська влада розглядала боротьбу з УПА внутрішньою боротьбою уряду з повстанськими «бандформуваннями», що не підпадало під норми міжнародного права [14]. Це ж служило виправданням репресивно-каральної політики по відношенню до місцевого цивільного населення (некомбатантів) на територіях поширення повстанського руху, а захоплені вояки УПА (комбатанти), відповідно, не вважалися військовополоненими.

У міжнародно-правовій практиці використовується дефініція «нерегулярні війська», під якими розуміють комбатантів, що належать до воєнізованих формувань, міліції, добровольчих формувань, організованого руху опору або повстанського руху. Інколи такі війська є складовою збройних сил держави. Нерегулярні війська не є синонімом партизан. Термін «партизани» зазвичай вживається по відношенню до нерегулярних формувань, які чинять опір окупації країни іноземними військами. Партизанів відрізняє їхня тактика (напади зненацька, засади, диверсії тощо). За певних обставин регулярні війська, війська спецпризначення, спецслужби можуть самі переходити до партизанської тактики. Також зазначимо, що партизанська війна сама по собі не є незаконною з погляду МГП. Навіть у конфліктах неміжнародного характеру захоплені партизани користуються правовим захистом. Статус партизанів, які беруть участь у збройних конфліктах неміжнародного характеру, передбачений ст. 3 Женевської конференції 1949 року.

У міжнародних конфліктах нерегулярні війська можуть вважатися законними комбатантами і мати статус військовополонених, якщо вони дотримуються певних стандартів поведінки і ведення бойових дій. Недотримання таких вимог може потягнути судовий розгляд і покарання за ворожі дії. Саме тому, наприклад, радянське НКВС у 1940-х роках використовувало тактику організованих походів т. зв. «рубашечників» — озброєних переодягнених у форму УПА енкаведистів, які знущалися з мирного населення. Хоча нормативні документи ООН та УПА, а також переважна практика, постійно підкреслювали важливість толерантного ставлення до населення, військовополонених, підтримання законності у діях повстанців, що визнано в сучасних наукових історичних академічних колах України. Як зазначає Д. Веденєєв, такі протистояння треба в будь-якому разі розглядати як трагедію для нації (народів), де обидві сторони не зупинялися перед антигуманними методами. Згодом сторона, яка перемогла, пропаган-

дистськими засобами й тотальним переписуванням (замовчуванням) історії створює вигідну для себе інтерпретацію подій, глобаліфікуючи себе й усіяло демонізуючи противника [14].

Згідно з нормами і практикою МГП, для визнання за партизанами статусу комбатанта вони зобов'язані:

по-перше, перебувати під командуванням особи, відповідальної за дії своїх підлеглих, мати структуру командування й дисципліну, бути здатними забезпечити дотримання ними законів і звичаїв війни;

по-друге, носити знаки розрізнення або предмети одягу, які видно здалеку і засвідчують, що вони можуть законно атакувати сили противника;

по-третє, відкрито носити зброю і відрізнятися від цивільних осіб.

Важливим є питання критеріїв отримання партизанськими силами статусу «воюючої сторони»:

а) вони контролюють певну територію держави, проти якої повстали;

б) проголосили незалежність, і їх мета полягає у відділенні від держави;

в) мають добре організовані збройні сили і починають війну проти уряду;

г) сам уряд визнає в них воюючу сторону.

Якщо з трьома першими пунктами у випадку УПА ситуація очевидна, то щодо останнього також є документальні підтвердження. Наприклад, неодноразово відбувалися переговори представників радянського керівництва з повстанцями про нейтралітет і можливу взаємодію. У директиві Оргбюро ЦК КП(б)У (березень 1943 р.) командуванню радянських партизанів було рекомендовано не вести бойових дій проти повстанців у зв'язку з їх антинімецькою діяльністю [15, с. 43—50].

Останній факт також є прямим аргументом для спростування твердження про системний колабораціонізм ОУН-УПА, адже останні об'єктивно вважали ворогами Української державності як Радянський Союз, так і нацистську Німеччину. Водночас фактом є спроби тактичної взаємодії керівництва ОУН, особливо його консервативного (мельниківського) крила, з нацистським режимом в умовах антирадянської боротьби. На користь антинацистської діяльності ОУН-УПА та її включення в міжнародний антифашистський рух опору також може свідчити створення Української Головної Визвольної Ради, яка проводила активну міжнародну політику, залучаючи до лав антиімперіалістичної бо-

ротьби представників інших національностей тодішнього СРСР (росіян, грузин, вірменів, білорусів та інших). Урешті, правову оцінку діяльності ОУН-УПА дав міжнародний Нюрнберзький трибунал 1946—1947 рр., за рішеннями якого український націоналістичний рух не був визнаний співучасником військових злочинів нацистів [15, с. 53—60].

Отже, розгляд загальних особливостей функціонування УПА в контексті норм міжнародного гуманітарного права дає можливість твердити про його відповідність критеріям міжнародно-правового визначення партизанського руху, що був організований на чітких державницьких засадах, мав національно-визвольний антиурядовий характер, мав міжнародне значення, ґрунтувався на об'єктивних історичних підставах та повинен бути об'єктивно оцінений з правової точки зору як «воююча сторона» в роки Другої світової війни.

У висновках слід визнати: зусилля і всі спроби влади примирити українців — ветеранів, активних учасників війни (колишніх воїнів Червоної Армії з вояками УПА) були невдалими. Занадто глибокими виявилися душевні й фізичні рани, взаємні упередження, неприязнь, образи. Але насамперед цьому примиренню заважають відверто антагоністичні, проте дуже схожі за методами дій, крайні праві і крайні ліві політичні сили, які зацікавлені у подальшому загостренні конфлікту та використовують цю гостру тему у власній пропаганді.

Протилежні сторони звинувачують одна одну у ксенофобії та агресії. Вони користуються вже сталими і стійкими стереотипами в позначенні протилежної сторони, називаючи один одного «українофобами» та «фашистами». Нав'язування таких ярликів призводить до подальшої конфронтації та розколу. Але ще більш небезпечними є акції цих таборів, що іноді за неналежного реагування влади та силових структур переростають у вуличні бійки. Подібні дії та безкарність провокаторів та ініціаторів, організаторів і виконавців, часто найманців, ще більше збуджують «противників» і надалі радикалізують суспільство, підривають основи консолідації української нації, що історично складалась під дією поліетнічних, поліконфесійних, мультикультурних чинників.

Формула «свій — чужий» є неприйнятною для демократичного суспільства, вона не може домінувати над загальнолюдським сприйняттям війни, так само як національні цінності не можуть бути вищими за цінності загальнолюдські. Консенсусу можливо досягти лише на засадах щирого прагнення до

взаємного наближення, на засадах суспільного компромісу й відмови від намагання підвести історичну правду під свій «знаменник».

Література

1. *Веденєєв Д.* Проблема оцінки діяльності ОУН та УПА: поле конфронтації або сфера порозуміння? / Веденєєв Д. // Сторінки воєнної історії. — 2011. — Вип. 14. — С. 109—126.
2. *Горбань А. В.* Український самостійницький рух як форма громадянського протистояння і боротьби проти тоталітаризму (вересень 1939—1940-і роки) / А. В. Горбань. — Черкаси: Вертикаль, 2011. — 202 с.
3. *Кук В. С.* (1913—2007). Степан Бандера. Роман Шухевич. Історичний нарис / В. С. Кук. — Львів: Бона, 2012. — 142 с.
4. *Виноградов С. В.* Формування антинімецької позиції ОУН і тактика її інформаційно-пропагандивних дій / Виноградов С. В. // Історична думка. — 2010. — № 1 (2). — С. 36—47.
5. *Перепічка Є. В.* Історія ОУН і УПА: у 12 т. / Перепічка Є. В. — Львів: Сполом, 2011. — Т. 1. — 600 с.
6. *Патриляк І. К.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / Патриляк І. К., Боровик М. А. — Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. — 590 с.
7. Програмні цілі УПА подобалися не лише «западенцям» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/10/14/59049/>
8. Як окреслити колективний портрет українського повстанця [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/10/14/59049/>
9. Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI століття. Історичні нариси. — К.: Наукова думка, 2011. — Кн. 2. — 943 с.
10. *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.) / І. Ільюшин. — К.: Києво-Могилянська академія, 2009. — 400 с.
11. *Шкварець В. П.* Друга світова війна 1939—1945 рр.: Український вимір / В. П. Шкварець. — Миколаїв: Іліон, 2012. — 249 с.
12. *Гриневич В.* Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації / Гриневич В. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. — Вип. 4. — С. 111—127.
13. *Веденєєв Д.* УПА і норми міжнародного гуманітарного права [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/10/13/96716/>
14. *Веденєєв Д.* Діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права (до 70-ї річниці створення Української повстансь-

кої армії) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1638.htm>

15. Організація Українських націоналістів і Українська Повстанська Армія: фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. — К : Наукова думка, 2005. — 125 с.

1.10. Українське національно-орієнтоване дисидентство: змістові особливості та основні періоди

Н. Т. Якубенко

Становлення української політичної нації як консолідованого у спільних інтересах різнокультурних громад соціуму на основі рівності громадянських прав мало свою історію та не є завершеним і нині. Значна роль в інституціоналізації цього процесу відводиться українській національно-орієнтованій дисидентській діяльності.

Повштохом для перших проявів української національно-орієнтованої дисидентської діяльності стала зміна політичного курсу влади, яка почалася після XX з'їзду КПРС (1956 р.). Дисидентство виникло з об'єктивних причин і являло собою форму позиціонування альтернативного подолання негативних явищ радянської держави — таких, як: надмірний бюрократизм, тотальна русифікація, обмеження громадянських прав і свобод.

Термін «дисидент» (від лат. *dissident* — незгодний) вживався¹ для означення політичних інакодумців, які в тій чи іншій формі легально висловлювали свої погляди, що не збігалися з офіційною політикою. Легальність означала відмову від спроб насильницького повалення тогочасного режиму. Дисиденти намагалися залишатись у рамках дозволених Конституцією форм боротьби.

Дисидентство можна визначити як сукупність рухів, груп та індивідуальних вчинків, різнорідних і різноспрямованих за своїми цілями і завданнями, але вельми близькими за основними принципіальними настановами: ненасильництво, гласність, реалізація основних прав і свобод «явним порядком», вимога дотримання закону. За формами громадської активності: створення невідцензурних текстів, об'єднання в незалежні громадські асоціації, пуб-

¹ Західний, а потім і радянський друк почав використовувати цей термін із середини 70-х років XX ст. [1, с. 411]

лічні акції (демонстрації, розповсюдження листівок, голодування). За застосуванням специфічного інструментарію: поширення літературних, наукових, правозахисних та інших текстів через самвидав і західні масмедіа, петиції, адресовані в радянські офіційні інстанції та «відкриті листи» й апеляції до громадської думки (радянської, зарубіжної).

Дисидентський рух в Україні умовно можна поділити на чотири основні течії: демократичне (правозахисне) дисидентство (ця форма протесту була характерною для творчої інтелігенції), релігійне дисидентство (віруючі), національно-орієнтоване (українське) дисидентство та опозиційний рух серед національних меншин (кримсько-татарський і єврейський національний рух). Ці течії часто зливалися. Це стосується передусім українського та правозахисного дисидентства.

У працях з цієї проблематики часто перетинаються такі поняття, як «національно-визвольний рух», «шістдесятники», «дисиденти» тощо. Взаємоз'язок та особливості вказаних базисних термінів можна подати у вигляді такої схеми (рис. 1).

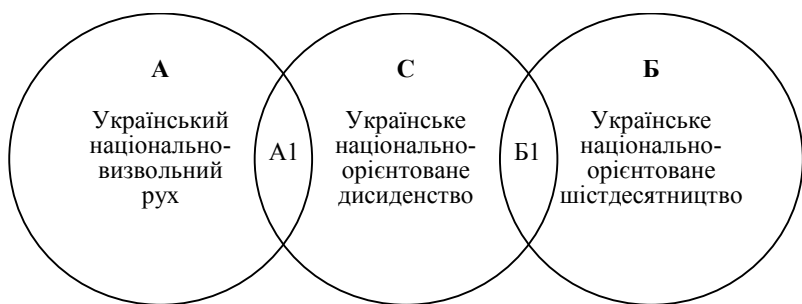

Рис. 1. Взаємозв'язок термінів «національно-визвольний рух», «шістдесятники» і «дисидентство»

За вихідний пункт візьмемо співвідношення понять «національно-визвольний рух» і «дисидентство» (А і С).

У 1939—1944 рр. до радянської України були приєднані західні українські землі, які до того часу перебували у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. Приєднання західних областей вельми сприяло відродженню українського національного руху. Ліквідація греко-католицької церкви, насильницька колективізація, масові депортації викликали опір діям влади з боку місцевого населення. Організуючим ядром цього опору стали формування УПА. Наприкінці 1946 р. розпочався перехід від форм широкої

повстанської боротьби до форм боротьби підпільної. Після загибелі Р. Щухевича, ОУН-УПА фактично припинила своє існування. Залишились лише невеликі групи, які продовжували діяти до середини 1950-х рр. Це були підпільні групи, мета яких — збройна боротьба за незалежність України. Це був кінець українського визвольного руху 1920—1950 рр [2]. Одні учасники опору загинули під час бойових операцій, інші були відправлені у концтабори.

В Україні все ж періодично виникали (до кінця 70-х рр.) невеликі підпільні організації. Більшість із них (10 з 17) було створено у західних областях України. У назвах 7-и західноукраїнських організацій — є слово «український». Це безперечно свідчить, що національна ідея превалювала і була чи не єдиною в спонукання учасників цих організацій. З назв двох найбільш ранніх національних організацій — Об'єднана партія визволення України та ОУН-Північ зрозуміло, що вони діяли в дусі ОУНівської традиції (на ідеологічних засадах націоналізму). Те саме відомо про організацію Український національний фронт (Івано-Франківськ, 1967) [3, с. 11—12].

При цьому організації, які ставили за мету збройну боротьбу¹ з радянською владою, не можна вважати дисидентськими. Також «важко вважати дисидентською традиційну антиурядову підпільну діяльність, яка пов'язана, наприклад, з розповсюдженням листівок, підметних листів...» [4, с. 92].

Назви інших підпільних організацій у деяких русифікованих містах України («Демократичний Союз соціалістів», «Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей» тощо) явно не свідчать, що національна ідея надихала їх учасників [3, с. 12]. Це був початок демократичного (правозахисного) дисидентства, так би мовити, в чистому вигляді, поза акцентуванням на національних проблемах українців. Підпільні організації критикували режим передусім з позицій марксизму і ленінізму. У 1958—1962 рр. усі угруповання були викриті й розгромлені [5].

Початком українського національно-орієнтованого дисидентського руху (підпільного етапу) можна вважати створення на Львівщині Української робітничо-селянської спілки (УРСС) (1958—1961 рр.). Підтримуючи ідеали національно-визвольної боротьби (створення незалежної України), дисиденти прагнули досягти мети конституційними методами, шляхом проведення агітаційно-пропагандистських акцій. Тому УРСС можна вважати

¹ Не всі вони мали зброю, але всі збиралися застосувати її.

дисидентською (підпільний етап українського національно-орієнтованого дисидентства, як невелика частка національно-визвольного руху) (див.: рис. 1, А1). «Ця інтелігентська партія неспроможна була відразу переорієнтувати патріотичні сили України на мирні методи, тому Галичина продовжувала народжувати підпільні організації старої збройної орієнтації» [6, с. 9]. «Проте, поступово з початку 60-х років ідея незалежності починає нуртувати й на Східній Україні» [6, с. 10].

Термін «дисидент» іноді неточно використовується по відношенню до людей, які прямо не виступали проти політичного режиму, але критично до нього ставилися. До них можна сміливо віднести всіх тих, які потрапляли під поняття «шістдесятники». Були також люди, які свідомо ухилялися від будь-яких форм «співпраці» з режимом (відмовлялися від посад, кар'єри і т. ін.) У цьому розумінні дисидентство — ненасильницький опір (дія), а не просто неучасть. Об'єктивно у країні, де майже зовсім не існувало громадянського суспільства, дисидентство стало єдиною формою реалізації особистості у сфері суспільного життя. У цих умовах імпульс до соціальної дії мав переважно внутрішній характер. «Дисидентство — це насамперед відстоювання права на інакомислення» [7]. Але це не зовсім точно: дисидентство — тип соціальної поведінки, а інакомислення — спосіб мислення. Але дисидентство — не тероризм¹.

Найбільш невизначеним і понині залишається питання про українське національно-орієнтоване шістдесятництво, співвідношення цього терміна з терміном «дисидент». Зрозуміло, що розгляд його змісту пов'язаний з виходом на розгляд терміна «шістдесятництво» (рис. 1, С і Б).

Лібералізація сфери політики привела до «відлиги» у сфері культури. У суспільно-культурному житті виникає таке явище, як «шістдесятництво». Шістдесятники складали насамперед, внутрішню моральну опозицію до радянського тоталітарного режиму. Вони не боролися з політичним режимом, не піддавали сумніву соціалістичні цінності, хоча наполягали (в думках) на більш радикальній десталінізації. Серед них стало популярним гасло «соціалізму з людським обличчям». Вони були переконані в тому, що у співробітництві з владою, за допомогою реформ можна очистити суспільство від нашарувань доби «культу особи» [8, с. 637].

¹ У січні 1977 р., у зв'язку з вибухом у Москві, Хельсінська група звернулася до засобів масової інформації у всьому світі із закликом не використовувати термін «дисидент» по відношенню до терористів.

Відбувалася переоцінка цінностей. Критичні думки формувалися під впливом західної, антитоталітарної радянської літератури, яка почала з'являтися, пісень бардів, поезії. Найважливішим у формуванні світогляду шістдесятників був вплив гуманістичної західної культури. «Щось було таке в атмосфері Європи та європейської частини СРСР... У СРСР — «діти ХХ з'їзду», за кордоном — діти неореалізму. А «дитячий садок» у цих дітей був загальним — європейська культура протесту 60-х років. Сексуальна революція, хіпі, бітники, стиляги, рок, джинси. Е. Хемінгуей — великий тато шістдесятників» [9, с. 15].

«Шістдесятництво» ані за світоглядом, ані інтелектуально, ані ідейно, ані, тим більше, політично не було монолітним. Це був «душевний порив, моральна цілеспрямованість, розкутість духу, бажання «обійняти небо» і виїхати в «тайгу за туманом» [10, с. 3—4]. Чисельність шістдесятників як якогось явища суспільно-культурного життя не можна підрахувати, бо поняття «шістдесятник» розмито. «Діти ХХ з'їзду» — ті, кому до ХХ з'їзду було близько 20 років¹.

Серед «шістдесятників» було багато творчої молоді (поети, прозаїки, художники, публіцисти), що сповідували оригінальну тематику, нові думки, відмінні від офіційних. У системі цінностей цього покоління з'явилися несподівані для радянського морального кодексу індивідуалізм, культ свободи самовираження, скептицизм, космополітичність культурних смаків. Вони вважали природним своє право на розкутість, щирість почуттів, звернення передусім до внутрішнього світу людини, прагнули відновлення чистої естетики, культивували красу, палко бажали новизни й подолання занедбаності своєї культури. В результаті творчість і громадська діяльність шістдесятників стали справжнім проривом у сформованій монолітній системі заідеологізованої культури.

Для «шістдесятників» в Україні (рис. 2) особливо болючими були національні проблеми. Вони звертали свої погляди на національну культуру, виступали на захист рідної мови, популяризували здобутки української літератури і мистецтва в народі, вивчали вітчизняну історію за творами забутих і заборонених вчених початку ХХ ст., піддавали нищівній критиці політику русифікації².

¹ Але не кожна людина з цього покоління шістдесятник. Наприклад, М. Горбачов при своєму фонді організував конференцію «Покоління Горбачова: шістдесятники у житті країни», але його самого навряд чи можна віднести до 60-ів. Справжній шістдесятник, на нашу думку, не зробив би кар'єру по партійній лінії.

² Було б хибним зводити коло «українського шістдесятництва» лише до борців за національні (українські) ідеї (така точка зору є). І зовсім некоректно висувати дилему: «Шістдесятництво: дисидентство або національно-визвольний рух?».

Рух українців-шістдесятників був інтелігентським по суті, але в Україні не відчувалося такої прірви між національною інтелігенцією і народом, як у росіян; українські патріоти-інтелігенти ідентифікували себе його органічною частиною, можливо, через неукраїнський склад більшості міського населення та партійно-господарської бюрократії, а також тому, що більшість їх — інтелігенти у першому поколінні, вихідці з українських сіл (стара українська інтелігенція була майже поголовно знищена в довоєнні роки) [3, с. 10].

Рис. 2. Взаємозв'язок національно-орієнтованих шістдесятників і усіх шістдесятників в Україні

Шістдесятництво зародилося насамперед у середовищі поетів, письменників, критиків. Письменники мали можливість зробити

свою думку достатньо виразною. Радянський уряд створив за допомогою Спілки письменників (Спілка письменників України) свою власну монополію на літературу, тим самим борючись проти появи будь-якої «альтернативи». А шістдесятники виступали у першу чергу за свободу в питаннях художньої творчості. У період «відлиги» письменники — кожен по-своєму — почали виходити з кола жаху та «двозначності». Редакції журналів ставали дискусійними центрами. Але контроль над творами, які публікувалися, як і раніше, був жорсткий. Були межі «десталінізації» у відносинах між владою й інтелігенцією: влада не бажала, щоб письменники були носіями правди, що не потурає політичній владі. Велика частина літераторів здалася. У «Справі Пастернака»¹ інтелігенція показала себе нездатною відкрито протистояти тиску влади [1, с. 409]. Хрущов зробив в 1958—1960 рр. деякі кроки у бік лібералізації культури², але заходи виявилися недостатніми (виникає самвидав).

Саме у цей час починається «новітнє українське» відродження. В Україні поетичні вечори І. Драча, Л. Костенко, М. Вінграновського, В. Симоненка та ін. збирали тисячні аудиторії («революція поетів»). Плеяда блискучих літературних критиків (І. Дзюба, Є. Сверстюк, В. Чорновіл, В. Мороз) повернула цьому жанрові звання літератури. Нову хвилю в кінематографії представили С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика. Пожвавлення в національно-культурному житті привело до зростання цікавості в суспільстві до театрального мистецтва. Більш плідною стала творчість композиторів. Відбулися зміни у спрямованості образотворчого мистецтва. Нові імена, ідеї з'явилися в гуманітарних науках: історії, археології, літературознавстві, мистецтвознавстві. Звичайно, коло «шістдесятників» було значно ширшим. До них горнулися молоді вчені, вчителі, студентство. Шістдесятники обмежувалися вимогами національного просвітництва.

Українське національно-орієнтоване шістдесятництво зосереджувалося головним чином у Києві та Львові. Тут відбувалися українські поетичні вечори, вистави, вечори пам'яті. Молодь

¹ 1958 рік — присудження письменнику Б. Пастернаку Нобелівської премії за роман «Доктор Живаго», який був заборонений у Радянському Союзі (у 1956 р. журнал «Новый мир» відхилив роман); більшість письменників підтримала виключення його зі Спілки письменників.

² У 1962 р. Хрущов спробував оминати опір консерваторів за допомогою інтелігенції (підтримав публікацію двох творів, які до цього ніхто не наважувався надрукувати — поему Є. Євтушенка «Сталінські нащадки» та повість «Один день Івана Денисовича» О. Солженіцина). Але підтримка цих публікацій стала єдиним актом Хрущова-ліберала [11].

брала участь у щорічному паломництві до пам'ятника Т. Г. Шевченку. Усе це до 1965 р. — на офіційно дозволених заходах.

Але зіткнення їх з системою було неминучим. Поступово шістдесятники почали гуртуватися в офіційно зареєстрованих громадсько-культурних організаціях: у Києві — Клуб творчої молоді «Сучасник» (голова — Л. Танюк), у Львові «Пролісок» (на чолі з М. Косовим). Тут почали лунати гострі думки і заборонені слова — «Україна», «нація», поширювалася «крамольна» література, зароджувався самвидав.

Перший секретар ЦК КПРС та його українські однодумці були рішуче налаштовані взяти інтелектуальне життя під свій контроль. У 1962 р. після відвідання М. Хрущовим виставки альтернативного мистецтва в Академії мистецтв відбулося чергове картання діячів культури. Того ж року на зустрічі в Кремлі з діячами культури та мистецтва Хрущов піддав критиці творчість художника Е. Неізнестного, автора терміна «відлига» І. Еренбурга, київського письменника-фронтовика В. Некрасова та ін. У виступі 18 березня 1963 року М. Хрущов закликав інтелігенцію керуватися у своїй творчості принципами партійності.

Спочатку в Україні стали обмежувати публікації «шістдесятників» у літературних журналах, потім в українській партійній пресі почалося цькування творчої молоді. Особливо дісталось І. Дзюбі, І. Драчу, Л. Костенку, Є. Сверстюку. Відповідальний за ідеологічну чистоту секретар ЦК Компартії України А. Скаба критикував поетів за «формалістичні викрутаси». Клуби творчої молоді було закрито. «Шістдесятників» звинувачували у «формалізмі», «космополітизмі», «відході від марксизму-ленінізму». 1962 року відбулася фізична розправа (перша!) над вільнодумним поетом В. Симоненком, гостропубліцистична поезія якого була спрямована, зокрема, проти русифікації.

Ці події стали промовистим свідченням рішучості Хрущова та керівництва УРСР відновити дисципліну серед інтелігенції. Частина «шістдесятників» так і залишилася на позиції культурництва, частина «переорієнтувалася», але інші піднялися до ідеологічно-політичного протистояння із системою, еволюціонуючи в бік дисидентства й правозахисного руху (рис. 1, Б1).

Отже, дисиденти частково вийшли з шістдесятників, «самі ж шістдесятники так і залишилися помірною фрондою...» [9]. Але, на наш погляд, це є достатньо природним, що вони як певна поколіннева цілісність продемонстрували нездатність «все» відразу «побачити, усвідомити і жажнутися» [10, с. 3]. Звинувачення на

адресу шістдесятників («імітація діяльності», «невміння мислити», «ціле покоління неначе перекинулося в дитинство людства, коли світосприйняття було переважно емоційним, їх символ — не піднятий кулак, а фіга в кишені» тощо [9, с. 16]) об'єктивно необґрунтовані. Громадянське суспільство формується поступово. Неможливо зробити стрибок з тоталітарної системи відразу в демократичне суспільство. Дуже важко було після стількох років духовного рабства підписатися під словами поета О. Галича¹:

«Я обираю свободу,
Я п'ю з нею нині на "Ти".
Я обираю Свободу
Норильська і Воркути»

Рух українських національно-орієнтованих дисидентів не був монолітним. У цілому їх можна поділити на «культурників», тих хто прийшов до боротьби з режимом через культурно-освітні проблеми (тобто хто переріс з національно-орієнтованого шістдесятництва у дисидентство) і «політиків», тих хто з самого початку ставив перед собою політичні цілі і завдання (це, як правило, представники підпільного руху в Західній Україні, які прагнули досягти незалежності України конституційним шляхом, і представники демократичного (правозахисного) руху).

Поява дисидентства в СРСР (у Москві) датується початком 60-х років². В Україні дисидентство почало формуватися ще у 1955 році, коли політв'язні мордовських таборів (представники національно-визвольного руху Західної України) написали «відкритий лист» до ООН. Це був перший документ, у якому узагальнювалися основні вимоги українського національного руху. Неконфронтаційний характер вимог пояснювався бажанням сприяти пробудженню національної самосвідомості українців, а також уникнути переслідувань з боку каральних органів.

Серед дисидентів, які намагалися боротися за незалежність України конституційним шляхом, першими були Левко Лук'яненко³ та

¹ О. Галич — радянський поет, сценарист, драматург, автор і виконавець своїх пісень. Народився у Дніпропетровську (Катеринославі) у 1918 р. Помер у Парижі у 1977 р.

² 1960 р. — поява першого самвидаву — журналу «Синтаксис». Олександр Гінзбург був заарештований і засуджений до двох років ув'язнення. 1966 р. — після судового процесу над письменниками А. Синявським і Ю. Данієлем — з'являються перші форми громадянської активності: петиційні кампанії на захист письменників [12].

³ Л. Лук'яненко — юрист, 1958 р. закінчив юридичний факультет МГУ. На той час працював у місті Радехові на Львівщині.

Іван Кандиба¹ (організація Українська робітничо-селянська спілка, яка діяла в Західній Україні в 1958—1961 рр.). УРСС уперше в післявоєнній історії склала ґрунтовну програму на 22 сторінки і чітко наголосила, що є спадкоємицею ідеї боротьби за самостійність України і так само чітко підкреслила відсутність організаційної спадкоємності з попередньою збройною боротьбою. Про методи боротьби за самостійність України у програмі написано: «Методи досягнення нашої мети — мирні, конституційні» [6, с. 9]. Тобто українське національно-орієнтоване дисидентство набуває демократичного забарвлення. У січні 1961 р. у Львові відбувався суд над членами спілки. Їх засудили до різних термінів ув'язнення².

Щодо «культурників», то інерція десталінізації початку 60-х років призвела до активізації процесу переростання частки національно-орієнтованого шістдесятництва у дисидентство. У відкрити демонстрацію проти русифікації перетворилася конференція з проблем української культури та мови в Київському університеті (1963 р.), традицією стали щорічні збори інтелігенції біля пам'ятника Шевченку в Києві, шквал протестів серед керівних діячів літератури викликала підозріла пожежа в бібліотеці Академії наук України у травні 1964 р., яка зруйнувала тисячі книжок і документів з української історії та культури.

Із середовища «шістдесятників» вийшли дисиденти Л. Костенко, В. Симоненко, І. Світличний, Є. Сверстюк, М. Вінграновський, А. Горська, І. Дзюба, В. Стус, М. Осадчий, І. та І. Калинець, М. Горбаль, І. Гель, брати Горині та ін. Усі вони прагнули досягти громадянських свобод і реалізації національних прав (становище України в складі СРСР, русифікація, утиски національної інтелігенції й культури, мовна проблема, та ін.), але в рамках існуючої ідеології. Їхні погляди були різнобічні та значною мірою суперечливі.

Ідеологічний спектр дисидентського руху в Україні був надзвичайно широким: від марксистської платформи (П. Григоренко) до націонал-комуністичної (І. Дзюба), а від неї аж до платформи, близької інтегральному націоналізму Д. Донцова та ідеології ОУН (В. Мороз).

Український дисидентський рух розвивався в різних формах — переважно самвидав (безцензурні видання), листи-звернення

¹ І. Кандиба — юрист, закінчив юридичний факультет Львівського університету. Працював у місті Глиняни.

² Л. Лук'яненко відсидів понад 27 років у 10 таборах і у п'яти засланнях. І. Кандиба був засуджений до 15 років.

до керівних органів УРСР і СРСР та на адресу міжнародних організацій (процес «підписантів»), критичні публікації в закордонних засобах масової інформації, малочисельні демонстрації проти радянської влади, створення правозахисних організацій.

Дисидентство було загальноукраїнським явищем, але головними центрами дисидентської активності залишалися Київ і Львів. Існували особливості дисидентів Західної України і Східної: на Заході країни дисидентські групи планували вихід з СРСР, хоча і демократичним шляхом; на Сході, у Києві, Одесі, як правило, українське національно-орієнтоване дисидентство ще на початковому етапі поєднувалося з правозахисним дисидентством. На відміну від «шістдесятників», які траплялися навіть на високих щаблях компартійно-радянського апарату, дисидентів було мало.

Коли в 1963—1965 рр. шістдесятників припинили публікувати в журналах і газетах (наприклад, твори Л. Костенко, В. Симоненка, Є. Сверстюка, М. Винграновського), дисиденти-«культурники» почали їх друкувати в самвидаві, в україномовних виданнях у Польщі (газета «Наше слово», «Український календар»), Чехословаччини (журнали «Дукля», «Дружно вперед» і «Народний календар») [13].

Будучи спочатку суто літературним, переважно поетичним, самвидав у 1963—1965 рр. стрімко політизувався, з'явилася політична публіцистика, часто анонімна. Найвідомішими авторами політичного самвидаву першої половини 60-х років були: І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, Л. Плющ, В. Мороз, В. Чорновіл. Український самвидав загалом був зосереджений на національній проблемі, яка розглядалася в політичному, історичному та культурному аспектах.

Один із найбільш відомих зразків самвидаву середини шістдесятих років — анонімний памфлет «З приводу процесу над Погружальським», написаний Є. Сверстюком та І. Світличним, який був присвячений пожежі в бібліотеці Академії наук України 24 травня 1964 р. У статті ставилася під сумнів офіційна версія виникнення пожежі та стверджувалося, що це ще одна акція винищення спадщини українського народу.

Окрім цього памфлету через самвидав поширювалися статті, у яких критично оцінювалося становище СРСР: «Про стан і завдання українського визвольного руху», «Про сучасне і майбутнє України», «Націоналісти?», «Українська освіта в шовіністичному зашморзі», «Відповідь матері В. Симоненка — Щербань Г. Ф.», «Лист до письменниці України Вільде та її земляків, які бояться

правди»; книжки: «На багрянному коні революції», «Україна та українська політика Москви» М. Прокопа, «Сучасна література в УРСР» І. Кошелівця, «Вивід прав України» (Мюнхен) тощо [14, с. 49—50, 56, 63—65; 15, с. 49].

Широко циркулювала в самвидаві публіцистика Валентина Мороза¹. Ідеологічно В. Морозу була близька концепція інтегрального націоналізму Д. Донцова та ідеологія ОУН. Він вважав, що необхідна озброєна боротьба проти радянської влади².

Разом з Морозом поширював самвидав у Луцьку також Дмитро Іващенко³. У Львові Богдан і Михайло Горині⁴ організували видання і поширення самвидаву. Вони підтримували стосунки з В. Морозом та іншими дисидентами. Художник з Івано-Франківська (1961—1965) Опанас Заливаха збирав касети із записами віршів В.Симоненка, Івана Драча, Ірини Жиленко. Спілкуючись зі Світличним, І. Дзюбою, Є. Сверстюком, братами Горинями він, за його словами, зрозумів суть «московської імперії»⁵. Окрім вищезазначених авторів самвидав розповсюджували І. Гель, М. Осадчий, М. Зваричевська, О. Мартиненко та ін. До 1965 р. рух дисидентів-шістдесятників не зустрічав сильного опору влади.

Прихід до влади групи Брежнєва наприкінці 1964 р. ознаменувався, за висловом тодішнього голови КДБ СРСР В. В. Семичастного, «певним пожвавленням антирадянської діяльності окремих осіб» [4, с. 48]. Справді новим було не «пожвавлення», а якість деяких крамольних для керівництва країни виступів.

Щоб «заспокоїти» українських дисидентів, П. Шелест санкціонував заплановані КДБ акції. У серпні-вересні 1965 року почалися арешти. В Києві та західних областях України за вільнодумство було заарештовано близько 3 десятків осіб. Більшість заарештованих мали пряме чи посереднє відношення до виготовлення і поширення самвидаву. Преса про арешти не повідомляла. Проти більшості заарештованих було висунуто звинувачення в «антирадянській агітації і пропаганді». Це викликало перший в

¹ В. Мороз у 1964 р. був викладачем Луцького педагогічного інституту, потім Івано-Франківського.

² На наш погляд, цю платформу не можна відносити до поняття «дисидент-шістдесятник» (див. поняття «дисидент»).

³ Викладач кафедри української мови та літератури Луцького педагогічного інституту.

⁴ Б. Горинь на той час — працівник Львівського державного музею українського мистецтва, виступав у пресі як літературний критик. М. Горинь — психолог. Підтримував зв'язки з підпіллям ОУН.

⁵ У 1964 році до ювілею Т. Г. Шевченка разом з А. Горською, Л. Семикіною, Г. Севрук і Г. Зубченком створив вітраж у Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка. Вітраж був знищений владою як «націоналістичний».

Україні (і в СРСР у післясталінський період) відкритий і колективний політичний протест. 4 вересня 1965 року Іван Дзюба¹ використав для цього свій виступ перед прем'єрою кінофільму «Тіні забутих предків». Йому було доручено вітати творців фільму від імені киян. Увійшовши на трибуну переповненого кінотеатру «Україна», після кількох вступних слів Дзюба сказав, що свято національного мистецтва затьмарене численними арештами, і почав перераховувати прізвища заарештованих. Дзюбу підтримали Ю. Бадзьо², В. Стус³, В. Чорновіл⁴. Під листом-протестом підписалося ще 140 присутніх. У листопаді 1965 року до протесту на захист заарештованих приєдналися 48 діячів культури та науки (авіаконструктор О. Антонов, поети І. Драч і Ліна Костенко, композитори Г. і П. Майбороди, кінорежисер С. Параджанов та ін.). Надіславши листа в ЦК КПРС і ЦК КПУ, вони розпочали процес «підписантів» — своєрідну форму дисидентського руху. «Підписантами» стали кількасот представників української інтелігенції.

Але все ж із січня 1966 року почалися судові процеси над тими, хто був заарештований у серпні-вересні 1965 року (в Луцьку, Івано-Франківську, Києві та Львові). 17—20 січня 1966 року у Луцьку відбувся перший процес (над В. Морозом і Д. Іващенко). Вони були осуджені за «націоналістичну, антирадянську пропаганду та агітацію»: В. Мороз був засуджений до 4 років, Д. Іващенко до 2 років ув'язнення у таборах суворого режиму. О. Заливаху судили в Івано-Франківську та присудили до 4 років ув'язнення і заборону малювати («засуд, гідний пам'яті Т. Г. Шевченка!») [16, с. 462]. У Львові разом судили М. і Б. Горинів, І. Геля та М. Зваричевську. М. Горинь був засуджений до 6 років таборів суворого режиму⁵, а Б. Горинь — на 3 роки⁶.

Серед заарештованих було 7 киян, з яких найбільш відомою постаттю був Іван Світличний. Він був засуджений на 2 роки (1965—1966 — СІЗО КДБ), але його відпустили через 8 місяців «за нестачею доказів»: харизматичність особистості Світличного були настільки великі, а протести з приводу арешту настільки багаточисельні, що влада не наважилась тоді його судити [17].

¹ І. Дзюба — критик, публіцист; на той час працював у видавництві «Молодь», аспірант Київського педагогічного інституту.

² Ю. Бадзьо — на той час аспірант Інституту літератури Академії наук УРСР.

³ В. Стус — на той час аспірант Інституту літератури АН УРСР.

⁴ В. Чорновіл — на той час журналіст газети «Молода гвардія».

⁵ У 1971 р. вийшов на свободу, брав участь у роботі УГГ. У 1981 р. був удруге заарештований (1981—1987 рр.).

⁶ Після звільнення у 1968 р. підтримував зв'язки з київськими і московськими дисидентами, членами московської ГГ і УГГ.

Усіх заарештованих судили за «антирадянську агітацію і пропаганду» (ст. 62 КК УРСР). Вироки були — від кількох місяців до 6 років таборів суворого режиму. Кілька людей були засуджені умовно. Усього під час судових процесів були засуджені та опинилися в таборах Мордовії 20 осіб.

Паралельно розгорталися утиски тих, які співчували заарештованим. Але П. Шелест не бажав загострювати ситуацію, виступ у кінотеатрі «Україна» було кваліфіковано як «антигромадський вчинок». Це дозволяло обмежитися мінімумом санкцій (звільнення з роботи, відрахування з аспірантури тощо).

Під впливом масових арештів 1965 року І. Дзюба взявся за вивчення причин, що зумовили протест української інтелігенції. У вересні-грудні 1965 року свої пошуки він узагальнив у памфлеті «Інтернаціоналізм чи русифікація?», який був використаний як додаток до листа ЦК КПУ. Це була перша післявоєнна праця українського опозиційного руху, яка містила розгорнуту програму культурних і політичних вимог. Не відходячи від позицій радянської ідеології, Дзюба піддав критиці офіційну концепцію з національного питання, зокрема тезу про незмінність політики партії у цій сфері, про рівність українців та росіян в Україні та ідею майбутнього злиття націй за комунізмом. Максимальна вимога памфлету мала досить зважений вигляд — повернення партійного керівництва до забутих принципів ленінської національної політики. У завершальній частині своєї праці І. Дзюба доводив і засуджував політичну та моральну відповідальність українського керівництва за принижене становище України у складі Радянського Союзу. Ознайомившись із працею Дзюби, партійна і державна верхівка республіки звільнила автора з роботи і вимагала від нього публічно зректися написаного¹.

У другій половині 60-х років сталися зміни в самвидаві: стала переважати відкрита публіцистика, статті та листи протесту з приводу репресій. Після судових процесів 1966 року В. Чорновіл написав книгу «Правосуддя чи рецидиви терору?», у якій він аналізував результати судових процесів. Ця робота і стаття Дзюби стали найпопулярнішими в українському самвидаві. Вони були видані за кордоном українською та європейськими мовами і

¹ У 1972 р. Дзюба був виключений з СП України. Політв'язень (1972—1973 рр. — СІЗО КДБ). Під тиском КДБ І. Дзюба публічно визнав, що відчував на собі вплив буржуазної пропаганди імперіалістичних спецслужб, «осудив» закордонних видавців своєї праці «Інтернаціоналізм...». Після «покаяння» засуджений до 5 років позбавлення волі, але незабаром був помилуваний. Міністр культури України (1992—1994 рр.), Герой України (2003 р.), академік Національної АН України.

відкрили українському зарубіжжю людей нового українського опору, чуждих для більшості емігрантів своїм ставленням до соціалізму і марксизму, але щиро відданих Україні і мужніх обстоюванні її блага [3, с. 18].

Крім книг Чорновола і Дзюби, досить активно поширилися публіцистичні виступи С. Караванського, написані у формі скарг у відповідні радянські інстанції. Караванський наводив скрупульозні докази русифікації України і повної невідповідності русифікаторської політики партійним програмним документам і радянським законам [3, с. 24].

У другій половині 60-х український самвидав збагатився статтями Є. Сверстюка («Собор у риштуванні»), В. Стуса («Місце в бою або розправа?») на захист І. Дзюби; М. Брайчевського («Возз'єднання чи приєднання?») — про історію відносин України та Росії; Л. Плюща (писав під псевдонімами Лоза, Малоросе тощо) і В. Мороза. Останній, ще перебуваючи в мордовському таборі, передав на волю «Репортаж із заповідника імені Берії» (був виданий у ФРН), а звільнившись написав статті: «Серед снігів» (що закликала до «апостольського» служіння Україні) і «Хроніка опору» — про руйнування української культури та русифікацію¹. 21 жовтня 1967 р. твір Чорновола «Лихо з розуму» було передано в ефір закордонною радіостанцією «Свобода». М. Осадчий по звільненні віддав у самвидав книгу «Більмо» — автобіографічну повість з описом арешту, суду та табірних років. Досить широко ходив у самвидаві колективний лист творчої молоді Дніпропетровська, за який отримали табірні терміни І. Сокульський, М. Кульчинський і В. Савченко [3, с. 25]. Були запущені в самвидав описи процесів 30-х років, зокрема, суд над режисером Л. Курбасом.

Поширювався в Україні й російський самвидав. У цьому велика заслуга Леоніда Плюща², який розмножував у Києві привезені ним з Москви рукописи³. Плющ організував переклад російською мовою кращих творів українського самвидаву для передачі

¹ Його статті були прийняті українською інтелігенцією неоднозначно (зокрема його різкий осуд зречення І. Дзюби, а також міркування про національну ідентичність). Удруге політ'язень (1970—1979 рр.).

² Математик, публіцист. До 1968 р. інженер інституту кібернетики АН УРСР. Виготовляв, розповсюджував документи «антирадянського спрямування». Брав участь у складанні листів і звернень аналогічного характеру. Член Ініціативної групи із захисту прав людини СРСР (з 1969 р.) [17].

³ «Технологія влади» Авторханова, твори Солженіцина і запис його виключення зі спілки письменників, ст. А. Сахарова «Роздуми про прогрес», запис суду над Б. Пастернаком.

до Москви і за кордон. Там стали відомі «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби, «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола та інші твори. Крім того, Плющ був українським кореспондентом «Хроніки поточних подій».

Таким чином традиційна підпільна і таємна антирадянська діяльність з її соціалістичною в масі своїй фразеологією ніби відсувається на другий план. А на перший план виходить цілком легальна опозиційна активність, яка мала, до того ж, більш широкі аудиторію та сферу впливу. Інтенсивними стали зв'язки деяких «антирадянщиків» із суспільством і творчою інтелігенцією. З'явилося впливове та незнищене середовище, опозицію стало вкрай складно повністю ізолювати від її соціальної бази або оточити стіною мовчання.

Сплеск репресій у 1965—1966 рр. супроводжувався доволі масштабним ідеологічним поворотом. У республіці пройшли відкриті партійні збори, у яких засуджували «відщепенців», у газетах з'явилися статті, спрямованні проти «буржуазної ідеології» та «українського буржуазного націоналізму». Пожорсткішала цензура. ЦК КПУ ухвалив низку «закритих» постанов, що стосувалися виправлення «ідеологічних помилок» у роботі деяких журналів («Вітчизна», «Жовтень» та ін.), кіностудії ім. О. Довженка.

У 1967 р. у структурі КДБ було створено спеціальне «п'яте управління», на яке було покладено обов'язки боротьби з «ідеологічними диверсіями», а по суті, з інакодумцями. Але громадсько активна частина дисидентів, яка залишилася на волі, продовжувала діяльність.

Після певного послаблення боротьби з 1968 р. діяльність дисидентів знову активізувалася. Однією з причин розквіту дисидентського руху наприкінці 60-х — на початку 70-х років стала часткова реабілітація Сталіна (заклики до «об'єктивної та зваженої» оцінки Сталіна). Це не залишилося поза увагою інтелігенції, вона не прийняла просталінського корегування ідеології, яке справедливо пов'язувалося з новими обмежуваннями свободи [4]. Дедалі більше інакодумців відійшло від пропозиції поліпшення радянської системи, рух набув яскраво вираженого антитоталітарного характеру. Починалася нова доба, епоха ідеологічної кризи радянського комунізму.

На зміну неорганізованому потоку українського самвидаву з 1970 р. у Львові почали таємно друкувати журнал «Український вісник» (редактором був В. Чорновіл), який подавав інформацію про події суспільно-політичного життя, що замовчувалися пресою. Упродовж 1970—1972 рр. вийшло 6 номерів часопису. Бю-

летень мав кореспондентів у 10 обласних центрах України. КДБ зміг присікти розповсюдження цих матеріалів в Україні, однак на Заході вони були опубліковані.

До 1968 року ставлення влади до українського дисидентства було відносно м'якшим, ніж до учасників правозахисного руху загальнодемократичного спрямування, який ширився у Харкові, Одесі, Чернівцях, Ворошиловграді, Запоріжжі, Донецьку¹. Прямим репресіям у той час піддавалися лише ті борці за національні права, чий дії мали міжнародний резонанс (наприклад, В. Чорновіл, його праця «Лихо з розуму» була опублікована на Заході) і ті, хто безкомпромісно виступав проти радянського режиму (члени націоналістичних організацій) [13]. Після чеських подій 1968 р., коли рух дисидентів-шістдесятників став набувати організаційних форм, починається загальне посилення жорсткого режиму.

У партійних верхах відбувалася своя боротьба: почались атаки на П. Шелеста за «націоналістичні перегини». Тому, рятуючи себе, у 1970 р. Шелест знову ініціював арешти інтелігентів-інакходумців.

Арешти посилилися 1972 року після приходу до влади В. Щербичського, який разом із секретарем ЦК з ідеології Маланчуком і керівником КДБ України Федорчуком у рамках боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» влаштував масовий погром українських дисидентів. У 1970—1972 рр. було заарештовано понад 100 осіб (В. Чорновіл², І. Світличний³, І. Гель⁴, Л. Плющ⁵, Є. Сверстюк⁶, В. Стус⁷ та ін.). Деякі дисиденти були ізольовані в психіатричних лікарнях, решта зазнавала позасудових переслідувань. Незалежно від просвітянського самвидавівського руху виникли окремі самостійні групи, члени яких також були

¹ Наприклад, у 1969 році були заарештовані та засуджені на великий термін четверо харківчан за те, що вони підписали лист до ООН Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР.

² Був засуджений до 6 років ув'язнення і 3 років заслання за «антирадянську агітацію та пропаганду». Покарання відбував до 1978 року.

³ З 1972—1978 рр. — ув'язнений, а з 1978—1983 — на засланні.

⁴ 1966—1968 — відбував термін у таборах Мордовії, 12 січня 1972 року заарештований удруге. У серпні засуджений за ст. 62 ч. 2 КК УРСР на 10 років таборів особливого (камерного) режиму, 5 років заслання.

⁵ Заарештований у 1972 р., у 1973 році Київський суд винудив його до лікування у психіатричній клініці Дніпропетровська. Емігрував у 1976 році до Франції. Закордонний представник УГГ.

⁶ 1972 року — заарештований і в березні 1973 засуджений за статтею 62 ч. 1 КК УРСР за виготовлення і розповсюдження документів «самвидаву» до семи років таборів (відбував у ВС — 389/36 у Пермській області) та п'яти років заслання.

⁷ В. Стус — ув'язнений з 1972—1978 рр., повернувшись до Києва, продовжив правозахисну діяльність, за що у 1980 році знову був заарештований. Вирок — 10 років таборів.

заарештовані у цей час. У результаті повністю було паралізовано самвидав, частина української інтелігенції припинила свою дисидентську діяльність, публічно покаювшись.

Арешти підірвали українське національно-орієнтоване дисидентство. Одначе 1975 року воно відновилося у правозахисній формі. Почався новий період дисидентського руху — Гельсінський. Цього року СРСР підписав Заключний Акт Гельсінських угод, які включали статті щодо гарантії громадянських прав і свобод. Серед них була й стаття про неприпустимість переслідування громадян за політичні переконання. Спираючись на цю норму міжнародного права, дисиденти зробили спробу відстояти право на інакомислення. Академік А. Сахаров у травні 1976 р. скликав у Москві прес-конференцію для західних журналістів. На ній було оголошено про утворення в СРСР групи сприяння виконанню Гельсінських угод.

У 1976 р., коли сформувалася Московська Гельсінська група, Україна першою з неросійських республік підтримала цю ініціативу. 9 листопада 1976-го була створена Українська Гельсінська група — перша відкрита неофіційна громадська асоціація в Україні. Її творцем і керівником став Микола Руденко¹. Фундаторами Групи були письменник Олесь Бердник, генерал Петро Григоренко (помер у США), юрист Іван Кандиба, юрист Левко Лук'яненко, інженер Ярослав Маринович, студент Микола Матусевич, учителька Оксана Мешко, поет і прозаїк Микола Руденко, біолог Ніна Строката, вчитель Олекса Тихий.

Вступ П. Григоренка до Гельсінської групи — свідчення її тісних контактів з московськими правозахисниками й особливо з Московською Гельсінською групою. Члени МГГ відзначили, що в умовах України створення Гельсінської групи є актом великої мужності і що діяльність її членів зустрічає виняткові перепони: у столиці України немає кореспондентів західних газет і дипломатичних представників, яким можна було б передати інформацію про порушення гуманітарних статей Заключного Акта Гельсінських угод. Члени МГГ заявили, що допомагатимуть Українській групі в передачі інформації кореспондентам і представникам глав урядів, які підписали Заключний Акт.

Загалом УГГ визначила собі широке коло завдань: ознайомлювати українське суспільство з Декларацією прав людини ООН¹,

¹ Учасник В.В. війни. Член СП УРСР (1947—1975). На пленумі правління СП виступав із критикою русифікації. Член радянського відділення Міжнародної Амністії. Автор творів, що розповсюджувалися в самвидаві: «Я свободен», «Крест». У квітні 1975 р. М. Руденку було пред'явлено обвинувачення за ст. 187 УК УКР. ССР [18].

ООН¹, збирати докази порушення владою прав людини, національних прав в Україні, вільного обміну інформацією та ідеями. Це була єдина з усіх правозахисних організацій, яка не розпалася. «Отже, опертя на Прикінцевий Акт ставило боротьбу за українські національні інтереси на міжнародно-правову основу і вводило в контекст загальноєвропейського демократизаторського процесу» [6, с. 13]. Група робила наголос на законності та демократії, а не на ідеологічних доктринах націоналізму або марксизму. Це був корінний поворот в історії Української політичної думки. УГГ повністю зосередилася на українській національній проблемі. Про це свідчить не тільки її програмний документ, а й інші документи Групи (до кінця 1980 р. Українська Гельсінська група випустила 30 декларацій і звернень, зокрема 18 меморандумів і 10 інформаційних бюлетенів) [3, с. 44]. Усі вони присвячені загальним або приватним аспектам національної проблеми.

Правозахисний український рух привернув увагу урядів і законодавців багатьох країн світу до проблем України. У листопаді 1976 року у Вашингтоні створено Комітет Гельсінських гарантій для України, до складу якого увійшли представники відомих зарубіжних правозахисних організацій. У своєму зверненні до країн — учасниць Белградської наради влітку 1977 року Українська Гельсінська група наголошувала, що Україна, увійшовши до складу СРСР, утратила свій суверенітет, свою державність. «Ми глибоко шануємо культуру, духовність, ідеали російського народу, але чому Москва має вирішувати за нас на міжнародних форумах... ті чи інші проблеми, зобов'язання?». Кожен народ, ішлося у зверненні, має жити в спілці демократичних держав «вільним чинником, незалежним творчим духом. Народ має бути господарем своєї землі, своєї традиції, своєї волі до побудови кращого життя — для всіх, для кожного» [3]. Здобуття суверенітету України, на думку авторів документа, можливе лише за умови розв'язання загальнодемократичних завдань — досягнення реальної свободи слова, волевиявлення, в'їзду та виїзду зі своєї країни, вільного поширення своїх ідей та ознайомлення з ідеями інших людей, вільного створення творчих, мистецьких, наукових асоціацій тощо. Автори пропонували звільнити всіх політв'язнів і скасувати відповідні статті в кримінальних кодексах союзних республік і СРСР, забезпечити вільний обмін інформацією, ліквідува-

¹ Радянське суспільство не було ознайомлене з Декларацією. Про це свідчить такий факт: у Ленінграді на політичному процесі над дисидентами суддя грізно запитав одного з підсудних: це ви автор антирадянського документа «Загальна Декларація Прав Людини»? [19]...

ти цензуру. Пропонувалося також засудити на рівні Організації Об'єднаних Націй саму ідею вбивства та війни.

Незважаючи на те, що Українська Гельсінська група діяла цілком легально, у межах радянської Конституції і підписаних СРСР міжнародних угод, вона стала об'єктом жорстоких переслідувань з боку влади.

25 грудня 1976 року були проведені обшуки у кількох членів Української Гельсінської групи. Це був перший крок наступу влади на Гельсінській рух. Перші арешти були проведені одночасно в Московській і Українській Гельсінських групах: 3 лютого 1977 був заарештований у Москві Олександр Гінзбург, 4 і 5 лютого в Україні — М. Руденко та О. Тихий. У квітні були арештовані М. Матусевич і М. Маринович, у грудні — Л. Лук'яненко. У листопаді 1977 р. П. Григоренку було дозволено поїхати до США в гості до сина, і незабаром він був позбавлений радянського громадянства.

Після арешту Руденка й Тихого до Української Гельсінської групи у 1977—1978 рр. були прийняті нові члени. Від створення групи 1976 року до 1985 року до групи вступило 41 і було засуджено 36 осіб, з них за ґратами померли О. Тихий, Ю. Литвин, В. Марченко та В. Стус [6, с. 14].

В умовах України вражаючим актом громадянської мужності була саме заява про вступ до незалежної групи. У 1978 р. УГГ почала випускати інформаційні бюлетені. Вони відображали основні факти переслідування учасників українського національного руху, зокрема членів УГГ, і становище українських політв'язнів. У цих бюлетенях публікувалися самвидавівські документи, теж головню про репресії проти учасників українського національного руху і про долю його заарештованих учасників.

Політичні арешти 1979—1980 рр. на Україні передусім були спрямовані проти учасників Гельсінської групи. При цьому широко використовувалися кримінальні звинувачення, сфабриковані за допомогою міліції або негласних співробітників КДБ. З 14 членів УГГ в 1979—1980 рр. 6 засуджені за кримінальними звинуваченнями¹. Це було незграбною спробою прикрити факт розгрому суспільної групи, створеної на основі Заключного Акта Гельсінських угод.

Водночас діячів українського самвидаву, які діяли анонімно, і тому менше відомих на Заході, ніж члени УГГ, судили «за анти-

¹ Їм дали порівняно невеликі терміни ув'язнення (два-три роки), але у таборах їм знову висунули нові звинувачення і засудили на довгі терміни (В. Стрільців, В. Овсієнко, В. Стус, Я. Лесів, П. Січко, В. Січко та ін.) [3, с. 32].

радянську агітацію і пропаганду» та давали максимальні терміни (як і членам УГГ, яких судили за цією статтею). Так були засуджені Степан Хмара, Віталій Шевченко та Олександр Шевченко, які здійснювали випуск «Українського вісника» в 1973—1975 рр., а також інші автори українського самвидаву (Юрій Бадзьо, Дмитро Мазур, Василь Курило, Григорій Приходько, Павло Чорний та ін.).

До 1981 року, коли був заарештований останній, хто залишився на волі член Української Гельсінкської групи — Іван Кандиба, всі учасники УГГ опинилися в ув'язненні, і до кінця 1983 року жоден з них на свободу не вийшов: у кого підходив термін звільнення, той, не виходячи з табору, отримував новий вирок. Тільки так владі вдалося припинити діяльність Української Гельсінкської групи. Навколо репресованих утворилася інформаційна блокада. Така ж ситуація склалася і в Москві¹. Відкрите дисидентство стало неможливим.

Українське національно-орієнтоване дисидентство наприкінці 70-х — на початку 80-х років знову повернулося від відкритих організацій до підпільних і, можливо, поставило під сумнів надію про розв'язання «української національної проблеми» у складі Радянського Союзу. Повернення до підпілля, і відродження ідеї про відділення від СРСР — результат безперервної русифікації і жорсткої репресивної політики влади. Однак незважаючи на втрату можливості відкритої суспільної діяльності український національний рух зберіг демократичну спрямованість.

Змикання правозахисників-неукраїнців з Українським національним рухом відбувалося на платформі цього останнього.

Дисидентський рух не став масовим. Держава боролася з дисидентами. За даними Секретаріату Міжнародної Амністії на початок 80-х років, кількість політв'язнів усіх напрямів в СРСР становила від 600 до 700 осіб, серед яких у різний час українців налічувалося від 25 % до 75 %².

Одне те, що правозахисний рух існував, робить щонайменше неточним термін «застій» відносно 1970-х років [7]. Дисидентство сприяло системній кризі радянського ладу. Правозахисний рух тривав до розпочатої М. Горбачовим нової

¹ У січні 1980 року академік А. Сахаров був засланий у місто Горький (місто було закрито для іноземців). Тож йому було дуже важко виконувати свою роль інформаційного центру правозахисного руху.

² «Осуждённый, осуди свои националистические взгляды», — закликав великий плакат в ідальні одного з таборів в Мордовії. Це дуже переконливо свідчило, що основним контингентом політв'язнів було національно-спрямоване дисидентство, у тому числі і українське [20].

кампанії десталінізації. У другій половині 80-х років дисиденти влилися в широкий громадський рух, що народився в рамках оголошеної в політбюро ЦК КПРС «перебудови», але швидко переріс її рамки.

З погляду сучасних реалій формування політичної нації в Україні національно-орієнтоване дисидентство 60-х — поч. 80-х рр. — безумовно, історія. Змінилися масштаби, правове та соціальне середовище, ступінь відкритості та інформаційне поле. Але відправляти у політичне чи інтелектуальне минуле українське національно-орієнтоване дисидентство не є ні історично, ані політично обґрунтованим. Витоки сучасного етапу розвитку української політичної нації — власне, у ньому.

Література

1. *Богораз Л.* Диссиденты / Богораз Л., Даниэль А. // 50/50: Опыт словаря нового мышления / под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. — М.: Прогресс, 1989. — С. 411—416.

2. *Баран В. К.* Україна: Новітня історія (1945—1991 рр.) / В. К. Баран. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, НАНУ, 2003. — 670 с.

3. *Алексеева Л. М.* История инакомыслия в СССР: Новейший период / Л. М. Алексеева. — М.: Моск. Хельсинск. Группа, 2012. — 384 с.

4. *Козлов В.* Крамола: инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежнев. 1953—1982 годы. По рассекреченным документам Верховного суда и прокуратуры СССР / Козлов В. // Отечественная история. — 2003. — № 4. — С. 93—111.

5. *Прокоп М.* Нова платформа і нові обрії. З приводу сучасного руху за людські права в комуністичному боці / Прокоп М. // Сучасність. — 1977. — № 5. — С. 92—94.

6. *Лук'яненко Л.* До історії Української Гельсінської спілки / Л. Лук'яненко. — К.: Фенікс, 2010. — 320 с.

7. *Гефтер М. Я.* Десталинизация / Гефтер М. Я. // 50/50: Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. — М.: Прогресс, 1989. — С. 394—401.

8. *Литвин В. М.* Історія України / В. М. Литвин — К.: Наукова думка НАН України, 2010. — 828 с.

9. *Радзиховский Л.* Взрослые дети молодых людей. Шестидесятники и их наследники / Радзиховский Л. // Искусство кино. — 2006. — № 3 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://kinoart.ru/ru/archive/2006/03/n3-article2>

10. *Афанасьев Ю.* Шестидесятники: итоги бездумного пути [Электронный ресурс] Стенограмма выступления Ю. Афанасьева 15 марта 2011 г. в Горбачев-фонде на конференции «Поколение Горбачева: шес-

тидесятники в жизни страны» — Режим доступа: <http://russ.ru/Mirovaya-povestka/SHestidesyatniki-itogi-bezдумного-puti>

11. *Верт Н.* Історія радянської держави (1900—1991) / Н. Верт. — М.: Весь мир, 2001 — 543 с.

12. *Хоскинг Д.* История Советского Союза 1917—1991/ Д. Хоскинг. — С.: Русич, 2001 — 496 с.

13. *Захаров Ю.* Опозиція в Україні (50—80ті рр.) / Ю. Захаров. — Х., 2003. — 320 с.

14. *Мороз Р.* Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. — Львів: Свічадо, 2005. — 216 с.

15. *Курносів Ю. О.* Інакомислення в Україні (60-ті — п.п. 80-х рр.) / Ю.О. Курносів. — К., 1994. — 221с.

16. Доброокий: Спогади про Івана Світличного / ред. рада: В. Шевчук та ін.; сост.: Л. Світлична, Н. Світлична. — К.: Час, 1998. — 575 с.

17. *Плющ Л. І.* На карнавалі історії. Свідчення / Л. І. Плющ — К.: Факт, 1979. — 632 с.

18. *Руденко М.* Найбільше диво-життя: спогади / М. Руденко — Київ, Едмонтон. Торонто: Канадський інститут українських студій: ТАКСОН, 1998. — 368 с.

19. *Вудка В.* Московщина / Вудка В. — Израиль: Морія — 1984 [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://www.belousenko.com/books/vudka/vudka_moskovsina.html

1.11. Революційний стрибок до політичної нації: Україна на шляху до власного суверенітету

І. Д. Дугко, О. І. Маманчук

Політика перебудови в СРСР стала потужним поштовхом національного відродження українського суспільства, найбільш вагомим політичним здобутком якого стала державна незалежність України. Національно-державні процеси в Україні в цьому відношенні набули справді революційного характеру, хоча пробудження та активізація українського суспільства протягом перебудови зумовлювалася початково не стільки національно-державними або національно-політичними, скільки соціально-економічними тенденціями.

Показово, що сам процес перебудови ініціювався його лідерами з метою прискорення соціально-економічного розвитку суспільства як тенденції, що мала ліквідувати очевидне (й усвідомлене навіть на рівні найвищого керівництва КПРС) відставання Радянсь-

кого Союзу від країн Заходу. Так, навіть недостатньо прискіпливий аналіз дозволяє зробити висновок, що економіка СРСР була далекою від здобутків людської цивілізації і справжніх потреб суспільства, декларативно орієнтованих на добробут і процвітання більшості громадян. Такі тенденції, будучи показовими для Радянського Союзу в цілому, діставали очевидне підтвердження й на прикладі Української РСР. Республіка займала 3 % території Союзу, але при цьому давала близько 1/2 всього чавуну, 40 % сталі і прокату, 1/3 вугілля, 60 % залізної руди, 20 % валового збору зерна, 50 % цукру й олії. Водночас на споживчий ринок працювало тільки 29 % підприємств, тоді як у світі це становило до 50—60 %. В Україні 50 відсотків підприємств обслуговували військово-промисловий комплекс. Це красномовно свідчило про нереалізовані соціальні можливості, що підтверджувалося тотальним дефіцитом і ставало підґрунтям принизливого радянського «жебракства» як явища, несумісного з тим способом життя, який панував у 1980-х роках на гребені НТР в інших країнах світу.

Але це був тільки верхній шар видимих негараздів. Внутрішня система суперечностей була пов'язана з відчуженням радянської людини від власності і влади. На макрорівні це стосувалося цілих націй і народів. Усе це приховувалося за доктринами «нової історичної спільноти», гаслами про дружбу, кампаніями продуманих і примусових національно-виховних засад, які в цілому мали приховати саму суть політичності націй. «Діячі 17-го року» міцно тримали важелі влади і не бажали їх віддавати будь-кому та за будь-яких умов змінювати суспільно-політичний лад. Одне слово, ленінський заповіт про те, що захоплення влади — це все, і воно завжди компенсує брак цивілізованості, мало не тільки теоретичне, а й цілком практичне значення. Але зазначене співвідношення сягало такої міри ваги політичності, що саме нею намагалися компенсувати недостатній рівень цивілізованості. Водночас не можна було приховувати, що радянська влада вже давно не була владою Рад, про яку Ленін писав як про шлях до соціалізму, «винайдений масами трудящих». Пішли в небуття з'їзди Рад, і з радами вже ніхто не радився. Діяли так, як вважала за необхідне партія, яку в брежнєвську добу в Конституції 1977 року було проголошено «ядром політичної системи» [1, с. 113]. Утім, деструктивні імпульси дедалі частіше зачіпали саму владу, поставивши її перед дилемою: чи далі «заганяти в стійло» народ? Чи проголосити реформи «згори»? А позаяк перше було вичерпано практикою «розбудови» і системною кризою, залишався другий варіант.

Горбачовська «революція згори» була спочатку далекою від справжньої революції. Але коли вона була проголошена як прискорення і показала, що необхідно докорінно змінити, перебудувати життя, суперечності, які незмінно несе розвал старого, надали процесу революційного характеру. Їх системність дістала своє втілення в етнонаціональних відносинах народів Союзу, що в свою чергу одразу поставило питання про його існування. Період реформ раптом виніс на поверхню ту істину, що кожна нація протягом свого розвитку творить певну власну національну ідею, яка є втіленням самосвідомості нації і поясненням перспектив її розвитку. Ясною стала проста істина, що людська цивілізація існує не в загальних, а в національних проявах. На цій основі гостро постало національне питання в Грузії, Нагорному Карабасі, Прибалтиці та інших національних анклавів колишнього Союзу. Серед них особливу роль відігравало українське питання як таке, що мало системоутворюючий характер як для республіки, так і Союзу в цілому від його заснування.

Показово, що український націоналізм (перманентно з додатком «буржуазний») постійно перебував у центрі уваги ідеологічних структур РКП(б) (згодом — ВКП(б)) у межах СРСР. Вже з кінця 1920-х років сталінське керівництво розпочало масову атаку проти найменших проявів української національної самобутності, оскільки політика українізації за її логічного завершення неодмінно становила б загрозу єдності Союзу. Мовилося б про витіснення з владних структур росіян і русифікованих представників інших національностей як носіїв комуністичної ідеології, а вони становили 95 відсотків радянського апарату України. Наразі в самій КП(б)У на початок 1920-х рр. українці становили менше 30 відсотків за 80 відсотків їх представництва в населенні республіки [2].

Відтак, протягом 1930—1980-х рр. націоналізм (найчастіше у формі проявів національної специфіки республіки) продовжував розглядатися як загроза тодішній системі, причому протягом тривалого часу навіть окремі незадоволення діяльністю органів влади чи її працівників трактувалися як «націоналістичні прояви». Відповідно до джерел, до «націоналістичних проявів» за «реального соціалізму» партійно-державна влада відносила: роздування національної специфіки, ідеалізацію історичного минулого своєї нації або народності; національний егоїзм, небажання визнати примат загальнодержавних інтересів, національне чванство; сепаратистські тенденції; ігнорування національних особливостей та інтересів інших націй і національних меншин, їхніх мови, культури, звичаїв;

нешанобливе ставлення до мови міжнаціонального спілкування; приниження ролі позитивного досвіду інших націй і народностей, їхнього внеску у розвиток економіки, техніки і культури країни; псевдопатріотизм; недооцінку масштабів допомоги інших націй, переваг інтернаціонального співробітництва; утиск інтересів представників інших націй у кадрових питаннях; консервацію негативних сторін старого національного побуту; негативне ставлення до міжнаціональних шлюбів тощо [2].

Такі визначення за умов демократичного відродження України не тільки зумовили необхідність переосмислення поняття «націоналізм», «патріотизм», «нація», а й сформулювали підходи до проблеми громадянського суспільства, серцевину якого складає громадянська (політична) нація.

Осмислення цієї проблеми з усіма її суперечливими тлумаченнями відбувалося на тлі масових протестних виступів громадян України в другій половині 1980-х рр. в умовах відсутності серйозних зрушень у соціально-економічному житті республіки, неспроможності керівництва КПУ до змін, відставання перебудовчих процесів в Україні від тих, що відбувалися в центральних регіонах Росії та республіках Прибалтики. Проявом протестних настроїв стає поява численних неформальних груп, об'єднань та організацій політологічного, культурологічного, національно-пошукового характеру, діяльність яких сприяла відкритій критиці влади за консерватизм і безпорадність. Виникає широка позацензурна преса, відроджуються такі форми прямої демократії, як мітинги, збори, демонстрації. Посилюється інтерес до історії держави та українського суспільства.

Після аварії на ЧАЕС у 1986 році та за злочинної бездіяльності як союзного, так і республіканського керівництва в Україні утворюються різноманітні екологічні організації. 13 листопада 1988 року в Києві відбувся масовий екологічний мітинг, організований громадськими об'єднаннями «Спадщина», «Громада», «Зелений світ», «Ноосфера», «Зелене милосердя», «Небайдужі». Подібні заходи почали відбуватися в різних містах України. На Рівненщині, наприклад, знаковим став перший здолбунівський екологічний мітинг улітку 1989 року, який було підтримано представниками міст Шепетівка, Кременець, Рівне, Дубно, Острог, Славута та ін. Тут уперше було піднято національні синьо-жовті прапори та проголошено антикомуністичні й антиімперські вимоги [3].

Проте екологія була не єдиним спрямуванням діяльності неформальних організацій, які підійшли до осмислення проблем

національно-політичного розвитку України. Створюються політичні клуби, просвітницькі українознавчі організації, молодіжні та студентські об'єднання. Негативне ставлення комуністичного керівництва до таких громадських новоутворень спричинило їх швидку політизацію, зумовлену відверто негативним ставленням до тодішньої політичної системи і національної політики центру.

Восени 1987 р. у Львові виникло «Товариство Лева», що поширило свої впливи й на інші міста республіки через свої тамтешні філії. Незважаючи на культурницько-етнографічний характер об'єднання, серед членів Товариства вже 1988 року сформувалося коло діячів, орієнтованих на глибоке осмислення національно-політичного та національно-державного розвитку України. У цей же період у Києві при будинку вчених АН УРСР створюється українознавчий клуб «Спадщина», у Київському університеті — студентське об'єднання «Громада». Їхня діяльність одразу виходить поза межі просвітницької та набуває політизованого характеру. Значний розголос не лише в Україні, а й за її межами отримав Український культурологічний клуб, що діяв у Києві. Влітку 1988 року створено Демократичний союз із широким спектром поглядів його представників — від ліберально-демократичних до соціал-демократичних або модернізованих комуністичних (сформованих у межах Демплатформи). У жовтні 1988 р. відбувся установчий з'їзд Всеукраїнської організації «Зелений світ» [3].

У той же час після виходу з ув'язнення та повернення в Україну відомих політичних діячів, дисидентів-правозахисників В. Чорновола, Михайла та Богдана Горинів, відновлює свою діяльність Українська Гельсінська Група. Саме на її засадах утворилась Українська Гельсінська спілка (УГС), функціонування якої було проголошено 7 липня 1988 р. на 50-тисячному мітингу у Львові. Діяльність цієї організації мала особливе значення для подальшого розвитку політичного процесу в Україні. Йдеться не тільки про перехід від кола готових до самопожертви правозахисників на рівні Української Гельсінської групи (УГГ) до об'єднання самоврядних правозахисних груп і організацій загальнодержавного рівня — Української Гельсінської спілки (УГС), а й утворення організаційного підґрунтя офіційної політичної опозиції в Україні, що слугувала національно-політичній активізації і сформувала свою політичну програму під назвою «Декларація принципів УГС».

Серед ідей Декларації в аспекті національно-державного будівництва України — відновлення української державності як гарантії забезпечення усіх прав українського народу; визнання права

громадян чи їхніх об'єднань домагатися державності у формі як федерації чи конфедерації з іншими народами СРСР або Європи, так і повної державної незалежності...; відмова від імперіалістичного терміну «радянський народ»...; введення тимчасового запобіжного заходу проти багатолітньої політики русифікації у вигляді контрольованого права на в'їзд для постійного проживання й отримання громадянства; конституційне визнання статусу української мови як державної; надання гарантій національним меншинам на культурно-національну автономію. Відновлення в складі України Кримської автономії з організаційним поверненням репресованого кримсько-татарського народу; встановлення дипломатичних відносин з іншими країнами на рівні посольств і консульств, взаємне представництво органів масової інформації, самостійне представництво України на міжнародних конференціях, спортивних олімпіадах і першостях, мистецьких фестивалях; передача фактичної влади в республіці з рук компартії до рад народних депутатів, обраних на альтернативній основі не більше як на два терміни підряд; право висування кандидатів усіма партіями, спілками, неформальними об'єднаннями, ініціативними групами громадян... [4].

Так, до весни 1989 р. в країні склалася принципово нова політична ситуація, різко відмінна від тієї, що була у 1985 і навіть у 1988 роках. Процес демократизації, на відміну від перших років перебудови, перестав бути справою верхів, розпочався рух знизу, з боку широких народних мас. Відбувається політизація громадської свідомості, поляризація та радикалізація суспільних сил. Процес утворення численних суспільних формувань активізується і відзеркалює різні настрої соціальних груп суспільства. Вже у березні 1989 року за активного сприяння УГС в Україні відбулася масштабна політична демонстрація та політичний страйк. УГС стає організацією, що відверто заявила про необхідність побудови самостійної Української держави. На першотравневу демонстрацію львів'яни вперше в Україні вийшли із синьо-жовтими прапорами.

Подальший розвиток подій вимагав консолідації національно-демократичних сил, і таку місію взяв на себе Народний Рух України за перебудову як організація, діяльність якої формально була започаткована в січні 1989 р. з ініціативи Української Гельсінської спілки і Спілки письменників України. Восени 1988 року з ініціативи партійного комітету київської організації Спілки письменників України була утворена ініціативна група сприяння перебудові на чолі з І. Драчем. Група розгорнула широку діяль-

ність, спрямовану на утворення масової громадсько-політичної організації. При цьому наголошувалося, що це має бути широкий народний рух, а не політична партія. З лютого по вересень 1989 року по всій Україні пройшли регіональні й місцеві установчі конференції «рухівців». 8—10 вересня 1989 року в Києві відбувся установчий з'їзд Руху, який прийняв Програму і Статут організації, обрав її керівні органи (головою Руху було обрано поета І. Драча).

Специфікою суспільно-політичної діяльності Руху від самого початку була політична роз'єднаність її діячів на поміркованих і радикалів, де помірковані, переважно представники творчої і наукової інтелігенції (В. Яворівський, І. Драч, Д. Павличко), виступали за суверенну Україну в рамках союзної федерації та лібералізацію КПРС, тоді як радикали, колишні дисиденти, правозахисники (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Горинь, С. Хмара), вимагали виходу України зі складу СРСР та політичного плюралізму. Процес творення Руху можна було вважати барометром оцінки самосвідомості різних політичних сил, що діяли в Україні в межах демократичного табору. Утім, навіть за таких обставин Рух спромігся вийти на шлях об'єднання під його знаменами широких національно свідомих сил («рухівців»). Кого і чому називали «рухівцем»? Це було пов'язано з тим куди рухався Рух? А він став на широкий історичний шлях боротьби українського народу за соціальне і національне визволення.

Показником авторитетності Руху стало неухильне зростання його чисельності. Якщо на етапі організаційного оформлення Руху (в листопаді 1989 р.) чисельність його членів становила 280 тис. осіб [5], то вже у жовтні 1990 року, коли відбувалися II Всеукраїнські збори Народного Руху України (і коли в його назві вже не було слова «за перебудову»), він був наймасовішою організацією, в яку входило 663 тис. членів і близько 5 млн прихильників. Усього за оцінками експертів ідеологічного відділу ЦК КПУ наприкінці 1989 року соціальна база Руху становила близько 12 млн осіб [6, с. 91].

Впливовість Руху може пояснюватись ідеологічними засадами його діяльності, які враховували не тільки демократичні, а й національно-патріотичні устремління багатомільйонного й багатонаціонального українства. Так, на противагу мононаціональним фронтам в інших республіках Рух був орієнтований на дію як широке міжнаціональне громадсько-політичне формування (при запобіганні створення конкурентної їй організації типу інтерфронту [2]). У проекті рухівської програми зазначалося:

«Народний Рух України за Перебудову (Рух) — масова добровільна організація, яка базується на патріотичній ініціативі громадян Української РСР: українців, росіян, євреїв, болгар, угорців, поляків, молдаван, всіх національностей, які живуть на українській землі» [7].

З іншого боку, Рух мав стати «справжнім виразником життєвих і суспільних інтересів українського народу, людей інших національностей, що проживають на Україні»; «здійснювати зв'язки з українцями в інших братніх республіках та за кордоном» [7]. І далі, щодо національно-державної платформи Руху у відозві «До народу Української Радянської Соціалістичної Республіки»: «Рух виступає за національне відродження українського народу, його суверенний розвиток на своїй історичній території, визнає законні національні права кожного народу, сповідує у взаєминах між людьми і народами вселюдські гуманістичні ідеали... Вільний розвиток і братерство народів — основоположний принцип Руху в національному питанні» [8].

Такий підхід був спрямований на консолідацію народу України як політичної нації. Водночас у документах Руху чітко простежується трактування української нації як етнічно орієнтованої спільноти. Так, звертаючись до українців, які проживають на території Української РСР і обрали своєю мовою російську або з відозвою «К русскому населению Украины» його рідною мовою [9] при засудженні антисемітизму, що виявився в роки сталінізму і брежнєвщини [10], або фашистського геноциду за часів Другої світової війни, Рух водночас наполягав на відродженні української національної символіки, яка «безпідставно трактувалась як націоналістична, зазнавала всіляких шельмувань і була несправедливо вилучена з історико-культурної спадщини українського народу» [11].

Відповідні ідеологічні настанови були притаманні й такому суб'єкту політичного процесу, як створене в лютому 1989 р. Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка, яке до реєстрації Народного руху за перебудову виконувало низку його функцій щодо національного відродження України і суттєво вплинуло на формування національно-державної платформи демократично орієнтованого українства. Його діяльність відповідно до статуту спрямовувалася «на утвердження української мови в усіх ділянках суспільного життя Української РСР, всебічний її розвиток, охорону її чистоти й самобутності; збереження й розвиток національної культури й традицій українського народу, формування національної самосвідомості та історичної пам'яті громадян, по-

долання національного нігілізму; гармонійний розвиток міжнаціональних відносин» [12].

У розгорнутому тлумаченні зазначені ідеї дістали висвітлення і в такому документі Товариства, як Звернення до громадян Української РСР, до всіх українців, в Україні й не в Україні сучасних. Серед кола позицій — турбота про майбутнє української мови «як однієї з найголовніших основ самобутності й духовності української нації», заклик до співвітчизників «виявити розуміння історичної відповідальності й послужити патріотичній справі нашого народу». По-друге, поєднання перспектив утвердження державного статусу української мови з відродженням «високих моральних критеріїв почуття національної гордості й гідності», «пошани до наших предків, які виплекали й зберегли нашу мову протягом століть соціального і національного гноблення». По-третє, сприйняття української культури як цілісності, що уособлює «культурну працю всіх українців» і стає «складовою частиною всеукраїнської культури — неповторного й багатоцінного надбання в скарбниці світової духовності» [13].

Теоретичні розробки Руху і супутніх йому структур стали проривом політичного мислення відносно перспективи розвитку українського суспільства, формування української політичної нації як підґрунтя єдиної, соборної незалежної України. Утім, їх реалізація наштовхнулася на відчайдушну протидію тодішнього республіканського компартійного керівництва, яке на перше місце ставило не проблеми українського національного відродження, а мету підпорядкування його позиції інтернаціоналізму в традиційному для компартії розумінні. Заради об'єктивності слід визнати, що й Рухові бракувало чіткої, прозорої, наполегливої системної й зафіксованої в документах стратегії і тактики щодо національно-державного будівництва, позиції тодішніх суб'єктів влади та політичних сил. Ситуацію ускладнювало те, що на цей час на базі Руху вже виникли Українська республіканська партія (УРП) і Демократична партія України (ДемПУ), які мали відмінності у підходах до різних (зокрема національного) питань. Між Рухом, цими та іншими новітніми демократичними партіями і Народною Радою у Верховній Раді не було належного зв'язку та єдиної, спільно виробленої лінії.

Саме в відході від ідеї консолідації навколо Руху можна побачити перший важливий крок назад від цілковитої перемоги української національно-визвольної революції, яка мала привести до повного державного суверенітету без будь-яких недомовок та обмежень. Здавалося, що згодом Рух стане однією з по-

тужних партій загальнонаціонального рівня, і це є тільки питанням часу. Втім, Рух від партії до всенародного РУХУ зупинився на півдорозі. Це було важливою ознакою краху стрибка в політичну націю.

З іншого боку, у Верховній Раді відбулось утворення першої легальної політичної опозиції. Це була Народна Рада зі 125 депутатів на основі парламентарів регіональних груп, а також парламентських груп «Відродження», «Вільні демократи», «За права людини», «Незалежність» і групи «Демократична платформа в КПУ». Її супротивниками стала так звана «група 239» «За Радянську суверенну Україну». Почалося жорстке політичне протистояння. Демблок брав галасуванням, партапарат голосуванням. Крім того, спостерігався поділ депутатів на Схід—Захід. Східняки не знали мови, історії, культури. Комуністи ще тяжіли до привілеїв партійної номенклатури. Зокрема, В. Івашко обміняв посаду Голови Верховної Ради України на заступника Генерального секретаря ЦК КПРС. Монополія комуністичної партії на владу вже не була безперечною. Навесні 1990 р. вперше в історії СРСР в Україні була зроблена спроба демократично обрати з'їзд народних депутатів і парламент. Утім, деструктивні сили в парламенті далеко ще не чули побажань українського народу і дедалі більше пристосовували незалежність під своє владне корито. У непослідовній діяльності Верховної Ради втрачалась енергія великого стрибка в політичну націю.

Зазначене дістало відзеркалення в законодавчій діяльності Верховної Ради, яка не виявила спроможності до реалізації національно-державної політики у вимірі політичного мислення найбільш прогресивно налаштованих національно-демократичних сил. Показовим у цьому відношенні став Закон про мови, який міг, але не став підґрунтям консолідації українства на засадах спільних національно-ціннісних орієнтирів.

Закон «Про мови в Українській РСР» було схвалено Верховною радою України наприкінці жовтня 1989 р. Часовий збіг даної події з організаційним оформленням Народного Руху України за перебудову не можна вважати випадковим, оскільки поштовх компартійної більшості в Верховній раді до перегляду національно-мовної політики «радянського зразка» міг стати можливим лише на гребені національно-патріотичного піднесення в Україні. До найбільших здобутків Закону слід віднести те положення, що вперше після десятиліть принизливого становища українська мова дістала статус державної на конституційному рівні. «Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобу-

тності українського народу, — мовиться в Законі. — Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності» [14].

Аналіз Закону водночас дозволяє зробити висновок, що він мав серйозні недоліки, і насамперед у вимірі реалізації національно-мовної політики в Україні. Йдеться про тенденцію (хоча й у завуальованій формі) на збереження двомовності або, більше того, превалювання російської мови в тих регіонах, де українська мова не набула характеру мови міжнаціонального спілкування і не стала своєю чергою культурним здобутком населення. «Українська РСР створює умови для розвитку і використання мов інших національностей в республіці, — стверджується в ст. 3 Закону. — В роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей..., можуть використовуватись поряд з українською і їхні національні мови. У разі, коли громадяни іншої національності, що становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів, не володіють в належному обсязі національною мовою або коли в межах цих адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення даної місцевості, в роботі названих органів і організацій може використовуватись українська мова або мова, прийнята для всього населення».

І далі (відповідно до ст. 4 Закону): «Мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови. Українська РСР забезпечує вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР» [14].

Зрозуміло, що українська мова за таких обставин набувала серйозних перешкод щодо свого поширення, адже за радянських часів переважно в російськомовних навчальних закладах східних і південних регіонів країни українська мова могла і не вивчатися, тоді як російська мова була обов'язковим компонентом середньої освіти. Так, з урахуванням специфіки історичного та культурно-мовного розвитку значної частини регіонів України за радянських часів українська мова в цих краях як державна (навіть за наявності відповідного закону) не мала перспектив утвердження. Заслугує на підтримку й той висновок,

який має місце в науковій літературі, що Закон не передбачав жодної відповідальності за ігнорування державного статусу української мови, а посилення на чинне законодавство не мало правового характеру, більше розраховане на політичний резонанс, ніж на реальні справи [2].

Отже, обмеженість потенціалу національно-демократичних сил щодо впливу на всі регіони України, роз'єднаність політичних позицій суб'єктів демократичного табору, спроможність компартійного керівництва (принаймні наприкінці 1980-х років) впливати на законодавчий процес... слід віднести до першого блоку негативних чинників, які стримали перехід українського суспільства до політичної нації.

Другий слід пов'язати з характером багатопартійності, яка склалася в Україні на етапі 1989—1990 років. Так, українська багатопартійність послабила монополію КПУ на владу. Втім, багатопартійність за своєю структурою як сукупність нечисленних (за кількістю партійних рядів) і часто-густо радикально протилежних за політичними орієнтаціями політичних партій¹, що характеризу-

¹ **Правий фланг представляли:** УМА, УНП, УНДП, ДСУ, УХДП, УРП, ДемПУ — партії, національно-демократичного та національно-радикального спрямування, яких об'єднували ідеї ринкових перетворень, боротьби за національну незалежність України.

УНП — Українська національна партія, утворилася у Львові 21 жовтня 1989 року. Лідер — політ'язень Г. Приходько. Чисельність на червень 1990 року — 150 осіб. Не визнавала тодішню державність в Україні, мала націонал-радикальне спрямування.

ДСУ — «Державна самостійність України», утворилася 8 квітня 1990 року на загальному зборі у Львові. Очільник — політ'язень І. Кандиба. За політичними позиціями сприймалася як наступниця справи М. Міхновського і Д. Донцова.

УХДП — Українсько християнсько-демократична партія, утворилася 21—22 квітня у Львові. Лідер — В. Січко, який відбув 6-річне ув'язнення. Проповідувала християнсько-демократичні цінності.

УРП — Українська республіканська партія, утворилася 29—30 квітня 1990 року на з'їзді УГС у Києві. Голова — Л. Лук'яненко. Формувала програму на національно-радикальних позиціях.

ДС — Демократичний Союз. Загальносоюзна демократична структура, утворена 30 квітня — 2 травня 1990 року на IV з'їзді ДС. За політичними поглядами — реалісти-радикали.

УНДП — Українська народно-демократична партія. Утворена 16—17 червня 1990 року. Мала регіональний характер з переважними впливами в Києві, Харкові.

УМА Українська міжпарламентська асамблея, утворена 1 липня 1990 року у Києві; об'єднала 28 громадсько-політичних організацій. На березень 1991 року — 3 млн чоловік. Виникла як націоналістична альтернатива до суспільних структур націонал-комунізму і націонал-демократії, політика яких була спрямована на суверенізацію УРСР.

ДемПУ Демократична партія України, організаційно утворена 15—16 грудня 1990 року в Києві. Перший голова партії — Ю. Бадзьо. Основу ДемПУ склали активісти Народного руху України — тоді ще громадської організації, а не партії. Партія виступала за незалежність України і проведення демократичних реформ.

Партії центристського спрямування — СДПУ, ОСДПУ, УСДП, НПУ, ПЗУ, ЛДПУ — об'єднувалися на платформі побудови Української демократичної держави, розвитку загальнолюдських цінностей, збереження середовища проживання людини, пошуку політичного компромісу.

валися невизначеністю соціальної бази, утворенням навколо ідеї, а не загальнонаціональної програми, локальністю партійного впливу, переважно географічною орієнтацією [15], розмежувала суспільство як за політичним, національно-культурним, мовним, крайовим і навіть віковим факторами.

Інший негатив сформованої багатопартійності виявився в тому, що цей ерзац-плюралізм розчинив державний інтерес у персональному лідерстві, завадив консолідації суспільства, і це дало змогу консервативним силам утримати свої позиції, згорнути перестроювальні процеси і розпочати вибудовувати незалежність за власним розумінням. Українство як суспільство розчинили в «кишенькових партіях» і маленьких наполеончиках-гетьманчиках, які своїми барвистими промовами вже нікого не переконували. На-

СДПУ — Соціал-демократична партія України утворена 27 травня 1990 року після розколу на установчому з'їзді соціал-демократів України і проголошення її фракцією правих. Перший лідер А. Носенко. Виступила за економічні і політичні реформи, національний суверенітет України.

ОСДПУ — Об'єднана соціал-демократична партія України утворена в травні 1990 р. як лівий напрям соціал-демократії України. У своїй діяльності виходила з «принципів демократичного соціалізму» у розумінні традиційних цінностей — свободи, справедливості, солідарності. Програмні установки подібні до висунутих СДПУ. Виступала за федеративний устрій України. Більше уваги, на відміну від СДПУ, приділяла економічним, а не національним проблемам.

УСДП — Українська селянсько-демократична партія. Утворилась на установчому з'їзді в Києві 9 червня 1990 року. Виступила з ідеєю консолідації сил. Мала суперечливий характер. Більшість членів — на платформі КПРС.

НПУ — Народна партія України. Утворилась 22 вересня 1990 року у Дніпропетровську. Її гасло — «Кожна людина має право бути щасливою». Нараховувала 335 осіб.

ПЗУ — Партія зелених України. Утворена 28—30 вересня 1990 року. Виступала з політичними й екологічними гаслами. Намагалася сформувати «круглий стіл» і створити Уряд народної довіри.

ЛДПУ — Українська ліберально-демократична партія утворена на установчому з'їзді 24 листопада 1990 р. Виступила з ідеєю консолідувати лібералізм. Гасло «Менше соціалізму».

Лівий фланг представляли — КПУ, ПДВУ, СТУ, ССУ, КАС — партії комуністичного і прокомуністичного спрямування

КПУ — Комуністична партія України на етапі 1989—1990 рр. зберігала найбільшу чисельність серед політичних партій України. В умовах демократизації суспільства повільно пішла на створення «альтернатив» — Демократичної платформи (сформувалася в 1988 році на ґрунті підготовки до XIX партійної конференції). Українські демплатформи характеризувалися нерішучістю позицій, не підтримували розділу майна КПРС.

ПДВУ — Партія демократичного відродження України. Утворилась на установчому з'їзді 1-2 грудня 1990 року членами «Демплатформи КПРС». Виступала за демократизацію суспільства, ефективну економіку, соціальну захищеність громадян.

СТУ — Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову зареєстрована в травні 1990 р. Обстоювала ідеї оновлення суспільства на базі гуманних, демократичних цінностей соціалізму.

ССУ — Селянська спілка України утворена в вересні 1990 р. Діяла на платформі КПУ.

До лівих партійних структур примикали **Конфедерація анархо-синдикалістів (КАС), Конфедерація анархістів України (КАУ).**

справді змагалися дві протилежні системоутворюючі сили — КПРС і її вірний помічник КПУ, з одного боку, і Народний Рух, з іншого. Усунення 6-ї статті конституції загальмувалось. Утім, у самій партії відбулося розмежування на марксистів і більшовиків. Це свідчило не лише про ностальгію за минулим, а й про те, що знову шукають виходи з кризи за допомогою старих ідеологічних постулатів, коли замість «ворогів народу», винайшли «агентів впливу» і багато іншого для підтримки «сильної руки».

Сама багатопартійність виявилась вдалою спробою ліквідувати українську національну єдність і прагнення українського народу до свободи. Вона «підготувала» можливість запустити програми якоїсь «державної нації», що творяться передусім зусиллями державного апарату на основі спільних для всіх законів. На противагу їм «громадянські нації» творяться зусиллями самого народу і за допомогою духовної еліти — інтелігенції на основі спільної культурної спадщини. Спосіб формування нації, як справедливо зауважує публіцист М. Рябчук, безумовно, має вплив на її подальший характер, дискурсивну легітимізацію, визначення пріоритетів, облаштування й функціонування державних інституцій, здійснення тих чи тих політик [16]. Так, перехоплення державними структурами, представленими компартійною номенклатурою, ініціативи в керівництві політичними процесами від народно-демократичних сил на етапі здобуття незалежності також стало суттєвим гальмом революційного стрибка українства в політичну націю.

Визнаємо, що усунення від влади КПРС вимагало й демократизації (якщо не люстрації) самої системи влади, до якої мали прийти нові політичні сили і чого по суті не відбулося. Йдеться, зокрема, про вирішення ключового питання про президентство в Україні. Спочатку пошукачами цієї посади були 45 претендентів, але згодом залишилося сім осіб, що представляли різні за своїми позиціями політичні сили — В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лукьяненко, А. Мороз, Л. Табурянський, А. Ткаченко¹, В. Чорновіл, І. Юхновський.

Утім, головна боротьба розгорнулася між Леонідом Кравчуком, Головою Верховної Ради України, на етапі передвиборної боротьби — безпартійним і водночас колишнім членом Політбюро ЦК КПУ, завідувачем ідеологічного відділу, секретарем ЦК КПУ, і В'ячеславом Чорноволом, головою Львівської обласної

¹ У ході передвиборної кампанії А.Ткаченко зняв свою кандидатуру на користь Л. Кравчука.

ради, колишнім дисидентом, політв'язнем, представником національно-демократичних сил.

Л. Кравчук висунув програму з п'яти «Д», що означало: державність, демократія, достаток, духовність, довір'я. Це був лаконічний документ із доволі декларативними підходами до програми перетворень в Україні на етапі незалежності¹. Об'єктивність вимагає зазначити, що Л. Кравчуку вдалося частково реалізувати перше програмне положення — державність. Утім, низка економічних, політичних, духовних положень програми не тільки не була реалізована, а й, більше того, внаслідок своєї гостроти привела до економічної, політичної духовної кризи суспільства. Щодо національно-політичних проблем, то вони були визначені в тезі — Духовність. «Історично склалося так, що душу українців, їхню національну самосвідомість, їхню мову, культуру, звичаї нищили протягом століть, — мовиться в Програмі. — Наш святий обов'язок — забезпечити, у найширшому розумінні слова, духовне відродження української нації, надійно гарантуючи водночас вільний національно-культурний розвиток представникам

¹ Передвиборна програма кандидата у Президенти України Леоніда Макаровича Кравчука 5 «Д»

Державність. Утвердження власної державності з усіма її атрибутами — одне з найголовніших завдань, без розв'язання якого народ України ніколи не буде вільним і не зможе сам вирішувати свою долю. Нова держава має бути суверенною і самоврядною, незалежною, правовою і відкритою, здатною надійно захистити життя, майно, всі законні інтереси громадян.

Демократія. Українська держава не може бути нічим іншим, як демократичною державою. Не люди для держави, а держава для людей. Ми маємо прийти до суспільства, де правлять не правителі, а закони, де верховенство не «вищих розпоряджень», а прав і свобод людини. Треба створити всі умови для формування справжнього громадянина своєї держави — вільного, заможного, культурного.

Достаток. Людині, сім'ї, всьому народові нашому необхідно нарешті забезпечити достаток. Ми повинні створити соціально спрямовану економіку, яка працює на людину, а не за рахунок людини, дає людині все для нормального цивілізованого життя: продовольство, одяг, житло, транспортні засоби, товари широкого вжитку і т. д. Треба передати власність людині, зробити її господарем своєї праці та результатів цієї праці. Виробникам — повний простір для ініціативи, непрацевдатним та малозабезпеченим — соціальний захист та допомога з боку держави.

Духовність. Історично склалося так, що душу українців, їхню національну самосвідомість, їхню мову, культуру, звичаї нищили протягом століть. Наш святий обов'язок — забезпечити, у найширшому розумінні слова, духовне відродження української нації, надійно гарантуючи водночас вільний національно-культурний розвиток представникам усіх національностей, що утворюють український народ. Особа, сім'я, духовність — альфа і омега державної політики. Пріоритети у ній — розвитку освіти, науки, культури.

Довір'я. Всі ми разом повинні постійно піклуватися про встановлення у нашому українському домі атмосфери довір'я. Довір'я народу до влади, влади — до народу, людини — до людини. Підозрілість, відчуженість, нетерпимість як саркома роз'їдають суспільний організм. Тому — злагода і ще раз злагода. Тільки за цієї умови ми зможемо побудувати нову, вільну, незалежну, суверенну Україну — державу народу і для народу, для його блага, процвітання, щастя.

усіх національностей, що утворюють український народ. Особа, сім'я, духовність — альфа і омега державної політики. Пріоритети у ній — розвитку освіти, науки, культури» [17—18]. Такі підходи характеризували деякі особливо суттєві потреби розвитку суспільства, проте не конкретизували шляхи їх реалізації, не відображали інноваційності політичної думки, і, зокрема, з погляду проблем формування української політичної нації, взаємозв'язку і взаємозалежності між формуванням громадянського суспільства і реалізацією завдань державного будівництва тощо.

Навпаки, в програмі В. Чорновола «Україна: шлях до свободи» проблема громадянського суспільства визначена як найважливіша в аспекті збереження незалежності України та реалізації нагальних проблем державної політики. «Вячеслав Чорновіл переконаний: головне завдання Президента — об'єднання всього народу України навколо побудови Української незалежної держави та відкритого громадянського суспільства, — зазначено вже в преамбулі до основних положень документа. — В. Чорновіл вважає, що розбудова Української держави можлива тільки шляхом еволюції на основі соціально-економічних та суспільно-політичних реформ, найвищою цінністю яких повинна бути свобода та процвітання кожного громадянина України» [19].

Проблема національного і духовного відродження України розглядалася В. Чорноволом у вимірі державної політики з урахуванням комплексу необхідних політичних завдань — від кардинальної зміни підходів керівництва країни до шляхів розвитку культури — до зміни статусу інтелігенції в суспільстві, пріоритетної уваги щодо розвитку науки тощо. «У сфері культури, науки, освіти, духовного відродження політика Вячеслава Чорновола — це політика деідеологізації та роздержавлення культурного життя, — зазначалось у програмному документі, — політика всебічного відродження української національної культури і духовності; політика повноцінного існування національних культур всіх громадян України; запровадження статусу культурно-національних автономій для національних меншостей; політика відродження авторитету та суспільної значимості інтелігенції, відновлення престижу вчителя, вихователя — гарантів духовного здоров'я народу; це включення всього комплексу прикладних наукових досліджень в механізми ринкової економіки; це всебічне піклування держави про розвиток фундаментальних наук; це державний захист таланту та інтелектуальної власності; це значне збільшення бюджетної долі витрат на освіту, науку і культуру» [19].

Крім того, програмний документ В. Чорновола як кандидата в Президенти — це серйозна розробка конкретних кроків щодо державного будівництва на етапі незалежності України, значна частина положень якої, і насамперед в аспекті соціально-економічних перетворень, зовнішньої політики, екології, євроінтеграційних орієнтирів, безпеки¹ формувала програмну діяль-

¹ **Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми кандидата на Президента України В. Чорновола**

Вячеслав Чорновіл переконаний: головне завдання Президента — об'єднання всього народу України навколо побудови Української незалежної держави та відкритого громадянського суспільства.

В. Чорновіл вважає, що розбудова Української держави можлива тільки шляхом еволюції на основі соціально-економічних та суспільно-політичних реформ...

В економічній сфері

Головним завданням Президента є формування нової соціально орієнтованої ринкового типу економіки суверенної України, яка забезпечує максимальну підприємницьку свободу її громадянам, відкриває можливості для найширшої реалізації творчого потенціалу людини, гарантує гідний людині рівень життя та постійне його підвищення...

Першочерговими заходами в галузі економіки В. Чорновіл вважає:

- роздержавлення та приватизацію підприємств;
- якнайшвидше введення національної грошової одиниці та перебудову всієї фінансової системи;
- реформу податкової політики в інтересах кожного громадянина України, населеного пункту та регіону, в якому він проживає;
- лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності, створення однакових умов для її здійснення всім підприємствам, незалежно від форми власності, широке залучення в економіку іноземних інвестицій та їх захист;
- конверсію оборонних підприємств з одночасними заходами соціального захисту працівників оборонного комплексу;
- утворення української митної служби, прийняття митних та інших протекціоністських заходів захисту ринку та вітчизняних товаровиробників;
- реформу оплати праці, зняття будь-яких обмежень на заробітки з державними гарантіями мінімального розміру оплати праці, пенсій, стипендій і т. п., які базуються на науково-обґрунтованому прожитковому мінімумі й індексуються в разі інфляції...

Соціальна політика В. Чорновола — це політика створення рівних можливостей для реалізації творчого і професійного потенціалу кожної людини і кожної соціальної групи; це політика державних гарантій для тих, хто ще не здатний забезпечити собі гідне життя в умовах ринкової економіки; це гарантія пенсій для спокійної старості; це гарантія кваліфікованого загальнодоступного медобслуговування; це регулювання цін на найнеобхідніші товари широкого вжитку...

У сфері екологічної безпеки

Вячеслав Чорновіл вважає, що екологічна політика має бути піднесена в ранг державної, що для стабілізації екологічної ситуації і її поліпшення в найближчі п'ять років необхідно реалізувати комплекс радикальних заходів. Серед них:

— інвентаризація і повний контроль за джерелами забруднення; забезпечення регулярного інформування населення про екологічний стан територій; розширення наукових досліджень у цій галузі і створення необхідної інфраструктури та екологічних механізмів використання і охорони природних ресурсів; поступове впровадження у виробництво екологічно чистих технологій.

Невідкладними заходами, які будуть реалізовані в числі перших указів Президента, стануть: закриття Чорнобильської АЕС, заходи для створення міжнародного фонду ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи.

У сфері культури, науки, освіти, духовного відродження

ність (з тією чи іншою мірою успішності її реалізації) усіх після Л. Кравчука президентів і урядів України.

Якщо визначити причини того, чому Програма В.Чорновола не переконала більшість громадян України (за кандидатуру В. Чорновола на президентських виборах проголосувало 23,27 % виборців на противагу 61,59 % голосів виборців за кандидатуру Л. Кравчука), то суттєву роль тут відіграла інертність, традиційність мислення значної частини суспільства, сприйняття фігури Л. Кравчука в якості досвідченого політика, очевидного лідера країни, прагматика на противагу особі В. Чорновола, який (не без ідеологічної обробки суспільства з боку ЗМІ) сприймався як представник націоналістичних сил. Серйозним негативним чинником став і розкол у рядах національно-демократичного табору. Хоча тенденція до об'єднання партій і суспільно-політичних організацій національно-демократичного спрямування й виявляла себе, хитка коаліція навколо Руху змогла проіснувати тільки до вересня 1991 року і фактично розпалася в період президентської виборчої кампанії, коли УРП і ДемПУ, проігнорувавши рішення Великої ради Руху, висунули своїх кандидатів на посаду Президента України й розгорнули виборчу боротьбу проти кандидата від Руху В. Чорновола.

Так, парадоксом залишається те, що саме один з колишніх лідерів КПУ очолив незалежну Україну попри те, що саме протидія ідеології і практиці комуністичного режиму виявляла себе протягом десятиліть у якості найбільш потужного спонукального чинника боротьби національно-патріотичних сил за незалежність України. Ідеться при цьому не тільки і не стільки про особу Л. Кравчука як першого Президента України, чиї модернізовані

Політика Вячеслава Чорновола — це політика деідеологізації та роздержавлення культурного життя; політика всебічного відродження української національної культури і духовності...

У сфері національної безпеки

Політика В.Чорновола — це політика відродження славних традицій захисників України, створення гарантій безконфліктного існування миролюбної Української держави. Суть цієї політики є оборонна доктрина, забезпечувана національною армією — професійною, деполітизованою, справді народною.

Гарантом безпеки України повинна стати також її участь у системі загальноєвропейської колективної безпеки...

У сфері міжнародної політики

Вячеслав Чорновіл вважає головним завданням Президента збереження дружніх взаємовигідних стосунків із всіма державами колишнього СРСР, активну участь України у творенні загальноєвропейської політики миру і співробітництва...

У сфері державного будівництва

Вячеслав Чорновіл головним завданням Президента вважає побудову держави всенародного довіря, державу для народу і для кожного громадянина України...

погляди на етапі боротьби України за незалежність суттєво відрізнялись від позиції консервативної компартійної верхівки, скільки про роль, яку продовжувала відігравати ця верхівка в державних структурах країни в центрі і на місцях у формуванні проєктів подальшого розвитку України. Проблеми національно-державного будівництва, зокрема, почали розглядатися не лише у вимірі традиційних підходів минулого за значної частки нівелювання культурної, історичної, мовної спадщини етнічного українства, а й поза тенденцією широкої демократизації суспільного життя як передумови соціального, національно-культурного самовираження усіх громадян України, тобто формування української політичної (громадянської) нації.

Як справедливо зазначає з цього приводу український публіцист і політолог Т. Возняк, «УСРСРівська адміністративна вертикаль», якою б слабкою вона не була, стала певним бюрократичним ресурсом (на базі російськомовної партноменклатури) для творення окремої української політичної нації. Однак, на жаль, номенклатурним. «Показово те, що саме українська совєцька номенклатура реально проголосила українську незалежність. Бо ж незалежність не була завойована у боротьбі з цією, по суті колоніальною, адміністрацією. Зовсім ні — саме колоніальна адміністрація стала головним творцем українського суверенітету. І вона не могла проголошувати щось, що не було б в її інтересі. Вона вже тоді бачила своє реальне місце в спланованому нею «проєкті Україна». Таким чином, від самого початку проєкт був номенклатурним. І першими громадянами незалежної «української нації» зразка 1991 року стали все ті ж совєцькі номенклатурники».

І далі: «ситуація із створенням «української нації» на початку 90-х почала нагадувати ситуацію в Речі Посполитій XVIII ст. чи Угорському королівстві, коли польську чи угорську «націю» складала тільки шляхта, і до неї не входили польськомовні чи мадяромовні селяни. До «української нації» так і не було запрошено більшу частину населення України — вона і досі ніяк не може брати участі у вирішенні своєї долі та долі країни — ані через тепер вже регулярно фальшовані вибори, ані через співвласність чи причетність до розподілу більшої частини національного продукту — вона відчужена від більшої частини власності, виробничих можливостей, ані політично — вона не організована й зазнає маніпуляцій, вона не може реально усвідомлювати та вербалізувати свої інтереси. Весь проєкт здійснюється не в її, якому б то не було, інтересі...» [20].

Отже, революційний стрибок українського суспільства до політичної нації на етапі боротьби за незалежність не було завершено, незважаючи на реальний прорив народу у справі консолідації, національного і духовного відродження, перетворення на дієвий суб'єкт демократичних процесів. Утім, саме цей стрибок став свідченням потенціалу українського суспільства як нації, визначив не тільки втрати, а й здобутки українства, принаймні у вимірі усвідомлення сутності процесів, що відбувалися на шляху до суверенітету, перспектив і реальних передумов перетворення на громадянську спільноту.

Перебудовні процеси в Україні, зокрема, попри усі суперечливі аспекти їх реалізації, показали вагомість національно-політичного фактору у вимірі кардинальних політичних, соціально-економічних, державотворчих змін. Консолідація більшості українського суспільства як громадянської спільноти на етапі боротьби за демократію і незалежність відбувалась саме на національному ґрунті під гаслами соборності України, відродження її історії, мови, культури. Процеси привели до усвідомлення, що спільнота стає політичною нацією за умов об'єднання усіх її громадян, і водночас ця спільнота може стати політичною за умови збереження її етно-культурного («національного») ядра як спадщини титульного етносу — українства. «Протиставлення «політичної» нації та «етнічної» в українських умовах є частиною маніпулятивної стратегії, спрямованої на те, щоб загальмувати формування модерної нації взагалі і не допустити перетворення покірних підданих у свідомих і вимогливих громадян» [16].

Збереження етнічного ядра політичної нації за нівелювання суперечностей вимагає водночас постійної наполегливої державотворчої і націєтворчої роботи всіх рівнів з включенням до неї усіх етносів, об'єднаних єдиною метою. Ця мета відома — загальний добробут, рівноправність, верховенство права, демократія [16]. Питання, отже, стоїть у більш широкій площині, а саме — подолання стереотипів минулого щодо характеру державної влади, національно-політичного і національно-державного будівництва в Україні, створення умов для економічного прогресу, демократії, реального народовладдя громадян України як перспективи їх консолідації на визнаних ціннісних засадах як громадянської (політичної) спільноти.

Так, загальне національне піднесення під час перебудовних процесів підвело українське суспільство до революційного прориву до політичної нації, який за низкою об'єктивних чинників

був загальмований. Відродження на національному ґрунті стало чи не найважливішою передумовою здобуття національної незалежності України, тоді як сам чинник незалежності не забезпечив одночасного з цим формування української політичної нації. Цей процес став питанням подальшого етапу розвитку українського суспільства, будучи не лише актуалізованим, а й ускладненим через нагромадження соціально-економічних, політичних, національно-мовних проблем. Новий час поставив у площині формування української політичної нації нові завдання. Утім, деякі теоретичні й практичні підходи щодо зазначеного питання, опрацьовані під час перебудови, зберегли не тільки вагомість, а й першочергове значення в аспекті консолідації українського народу як сформованої громади, спільноти, нації.

Література

1. Конституция общенародного государства. / Под общ. ред.: К. М. Боголюбов, М. С. Смиртюков. — М.: Политиздат, 1978. — 247 с.
2. Мельник І. А. Національне відродження в процесі утвердження суверенітету України / Мельник І. А. // Збірник наукових праць. — К.: Фоліант, 2005. — Т. 4. — С. 59—74 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://yarosch.mylivepage.com/wiki/1325/375>
3. Біля витоків української незалежної держави (до 20-ї річниці створення Народного Руху України за перебудову) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rv.gov.ua/sitenew/main/ua/publication/content/3514.htm>
4. Українська Гельсінська Спілка (УГС). Дисидентський рух в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162804910>
5. Болбат Т. Перші осередки Народного Руху України за перебудову на Сході України / Болбат Т. // Схід. — 2009. — № 6 (97). — С. 21—24.
6. Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985—1991 рр.): навч. посіб. для студ. вузів / Бойко О. Д. — К.: Кондор, 2004. — 356 с.
7. Програма Народного Руху України за перебудову. Проект. — Літературна Україна. — 1989. — 16 лютого.
8. До народу Української Радянської Соціалістичної Республіки // Літературна Україна. — 1989. — 21 вересня.
9. К русскому населению Украины // Літературна Україна. — 1989. — 5 жовтня.
10. Проти антисемітизму // Літературна Україна. — 1989. — 19 жовтня.
11. Про національну символіку // Літературна Україна. — 1989. — 19 жовтня.

12. Статут Товариства української мови імені Тараса Шевченка. Проект // Літературна Україна. — 1989. — 12 січня.

13. Звернення до громадян Української РСР, до всіх українців, в Україні й не в Україні сущих // Літературна. Україна. — 1989. — 2 березня.

14. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» від 28.20.2989 № 8212-XI [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>

15. Кизименко І. Історіографія формування політичних партій України / Кизименко І. // Вісник КНТЕУ. — 2010. — № 3. — С. 99—107.

16. Рябчук М. Політична нація. Про перспективи українського халіфату [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://maidanua.org/arch/arch2010/1283175769.html>

17. Президенти та уряди України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://histua.com/knigi/aktualni-problemi-istorii-ukraini/prezidenti-ta-uryadi-ukraini>

18. Леонід Макарович Кравчук. Передвиборна програма кандидата у Президенти України Леоніда Макаровича Кравчука 5 «Д» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.com.ua/encyclopedia/utverdzhennya-nezalezhno-ukra-ni/leon-d-makarovich-kravchuk/>

19. Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми кандидата на Президента України В. Чорновола. — Народна Справа. Часопис Волинської крайової організації НРУ. — 1991. — № 5. — 22 жовтня. 3 фондів ЦДАОО України, ф. 270, оп. 1, д. 123, 21—22 зв., 23 арк. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Rukh/Tema_7/index.php?39

20. Возняк Т. Украдена Україна. До формування української політичної нації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/voznyak.htm>

Частина II

ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ

2.1. Проблеми політичної модернізації сучасної України: націєтворча складова

С. С. Бульбенюк

*...державотворення, що не супро-
воджується націєтворенням, —
шлях хибний і принаймні позбавле-
ний користі у сенсі інтенсифікації
розвитку України*

Д. М. Под'ячев

Політична модернізація в сучасній Україні як один з напрямів процесу системної трансформації вітчизняного соціуму й одночасного творення національної державності являє собою комплексну дослідницьку проблему, розв'язання якої вимагає від науковців застосування різноманітних методологічних підходів для виконання тих чи інших евристичних завдань. Зокрема, пошуки відповідей на питання, якою має бути націєтворча складова політичної модернізації в Україні сьогодні, можуть бути спрямовані у різні вектори. Відтак, на переконання авторки, системний аналіз представленої проблематики потребує використання насамперед синергізму як однієї з базисних методологічних засад наукового дискурсу сучасності. Адже, виходячи із засад синергетичної методології, політична нація розглядається як динамічна система, що розвивається за принципами самоорганізації, нелінійності і нестабільності. До того ж, синергізм в останні десятиріччя виступає евристично-методологічною основою для дослідницьких пошуків не лише у царині націології, а й у сучасній транзитології

— розділі політологічних досліджень, представники якого вивчають особливості посттоталітарних і поставторитарних переходів, перебіг процесів демократичного транзиту. Отже, спираючись на міжпредметну специфіку окресленої проблематики, центральними дослідницькими питаннями представленої наукової розвідки визначаємо висвітлення з позицій синергізму специфіки формування української політичної нації в умовах здійснення системних трансформаційних перетворень суспільства і держави.

Авторитетний вітчизняний етнополітолог О. Хорошилов доводить, що синергетика цілком у змозі стати основою нової світоглядної парадигми націєтворення в сучасній Україні, оскільки здатна забезпечити вироблення дієвих підходів щодо реалізації етнополітичного менеджменту [1]. Це є особливо актуальним для нашої держави, адже в Україні за останні двадцять років ні у середовищі науковців (політологів, соціологів, економістів, фахівців з державного управління), ані у колах політиків так і не сформульовано консолідованого погляду на одне з найнагальніших питань державного будівництва країни, що перебуває на стадії політичної трансформації, — якою має бути конструктивна модель управління процесами формування української політичної нації.

Зокрема, у процесі політичної трансформації, яка триває понад два десятиріччя в Україні, серед представників істеблішменту не вироблено остаточної стратегії державотворення. Іншими словами, вітчизняна політична еліта так і не змогла дійти згоди щодо питання: «Яку державу (а відповідно, й модель політичної нації — С. Б.) ми будуємо — «державу-націю» (state-nation) чи «націю-державу» (nation-state)?». На нашу думку, саме знаходження компромісу у відповіді на зазначене питання може стати тією відправною точкою, що дозволить максимально узгодити перебіг процесів націєтворення та державотворення, забезпечивши успішність як політичної трансформації України, так і формування політичної нації. Адже розбалансування названих процесів призводить до того, що втрачається головна умова забезпечення ефективності модернізаційних і трансформаційних перетворень у будь-якому суспільстві — системність їх здійснення.

Тривале протиставлення двох базових концептів політичної нації — «державо-нація» versus «нація-держава» вибудовує, у свою чергу, таку низку опозицій, яких, на жаль не уникнула й сучасна Україна:

— прихильність до однієї «культурної цивілізаційної традиції» проти прихильності до більше ніж однієї такої традиції, але за умови, що прихильність до різних традицій не блокує можливості ідентифікації зі спільною державою (останнє, як це не прикро, досить часто виявляється і в національній, і в мовній, і в соціокультурній ідентифікації жителів значної частини регіонів України, причому, як Заходу, так і Сходу країни — С. Б.);

— асиміляційна культурна політика супроти визнання та підтримки багатьох культурних ідентичностей (у цьому випадку варто зауважити, що на офіційному, державному рівні сучасна Українська держава ніколи не намагалася проводити відверто асиміляційну політику, проте на рівні крайовому такі спроби були помічені — С. Б.);

— унітарна держава або мононаціональна федерація всупереч федеративній системі (ці дискусії, як відомо, точаться постійно і в наукових, і в політичних колах, загострюючись у періоди піку політичних протистоянь в країні, скажімо, в період президентської кампанії 2004 року — С. Б.);

— модель «нація-держава» зумовлює розвиток президентської республіки, а модель «держава-нація» — парламентської форми правління (однаке, досвід націєтворення і державного будівництва у сучасній Україні показав, на наш погляд, протилежну тенденцію — спроби конструювання яскраво вираженої національної державності відбувалися у період зміни вітчизняної форми правління на парламентсько-президентську (2005 — початок 2010 рр. — часи президентства В. Ющенка), та, навпаки, домінування у владі бачення державної й національної розбудови як «держави-нації» в період конституційного оформлення та закріплення президентсько-парламентської республіки — С. Б.) [2, с. 16].

Слід зазначити, що представлений вище аналіз дискурсу ««держава-нація» versus «нація-держава»» у реаліях вітчизняного державо- та націєтворення стає предметом наукових розвідок не лише українських учених, а й закордонних дослідників. Так, знаний американський науковець, фахівець з проблематики політичного розвитку авторитарних режимів і можливостей їх демократизації Альфред Степан 2005 року опублікував статтю «Україна: неймовірна демократична «нація-держава», але можлива демократична «держава-нація»?», в якій протиставляє обидві вказані моделі, розглядаючи політичну ситуацію тогочасної України. Важливо, що дослідник наголошує: Україна на момент здобуття нею незалежності мала абсолютно специфічне геополітичне становище, отримавши разом з державним сувереніте-

том цілком реальну іредентистську загрозу у вигляді свого найближчого сусіди [3].

При цьому, як пише А. Степан, наша держава не відповідала жодній з двох важливих для обрання першої або другої моделі націєтворення умов. По-перше, поліс (суспільство) та культурний демос не були єдині в прагненні мирного й демократичного творення «нації-держави», коли національна політична еліта об'єднується в прийнятті такої стратегії, а міжнародна ситуація як мінімум не є ворожою до неї. По-друге, вибір стратегії «держави-нації» найчастіше ґрунтується на офіційному визнанні і політико-правовому закріпленні двомовності в країні (на зразок Бельгії, Індії, Іспанії). Це для України означало б визнання російської мови як другої державної, що у вітчизняних політичних та соціокультурних реаліях може сприяти не стільки суспільному консенсусу і міжнаціональній згоді, скільки розколу і протистоянню. Тому американський науковець дійшов висновку, який, на нашу думку, залишається актуальним майже через 10 років після його формулювання: найоптимальнішою стратегією державо- та націєтворення в Україні може стати лінія на побудову «нації-держави», що має проводитися максимально безболісно, лагідно, забезпечивши тим самим формування багатьох розмаїтих і комплексарних національно-культурних ідентичностей, які притаманні зазвичай типовим «держavam-націям» [3].

Стратегія державо- та націєтворення, запропонована для України А. Степаном, видається цілком ефективною і життєздатною внаслідок свого синкретизму, з одного боку, та врахування специфіки вітчизняного суспільства, з іншого. Адже зрозуміло, що побудова у процесі політичної трансформації моноетнічної (мононаціональної) державності в Україні нині уявляється утопічною ідеєю, особливо, якщо йдеться про збереження територіальної цілісності країни. Наприклад, згадуваний вище вітчизняний етнополітолог О. Хорошилов зазначає: «...в нашій країні, враховуючи її історико-культурну спадщину та етнополітичні реалії, єдиним ефективним шляхом прискорення конституювання політичної нації може бути лише патерналістська модель етнонаціональної політики держави». При цьому, як пише науковець: «Саме держава (попри всі вади цього варіанта) повинна виступати в ролі головного ініціатора «розбудовчих» процесів у національній сфері» [1]. Окрім того, будь-яка сучасна держава, яка прагне розвиватися на засадах демократії, відходить від суто етнічного тлумачення поняття «нація» до її політичного трактування, що, зокрема, відображено і в Конституції України (ст. 11) [5].

Відповідно, українська політична нація — це динамічна система представників різних етносів, національностей, етнічних груп, які інтегровані в українське суспільство та усвідомлюють спільність свого минулого, сьогодення і майбутнього. Важливою умовою їх консолідації стає усвідомлене розуміння своєї політико-державної «іншості» — відмінності в історії, побуті, традиціях, політичному, економічному та соціокультурному житті від інших, навіть найближчих територіально або за етнічним походженням народів. Не менш значимим фактором, що визначає ідентифікацію особи чи певної етнічної групи з українською політичною нацією, на нашу думку, є їх інтегрованість (як на індивідуальному, так і на колективному рівні) у вітчизняний соціум. Аналізуючи процеси політичної трансформації останніх двох десятиріч, ми можемо з упевненістю стверджувати, що в сучасній Українській державі створені достатні умови для інтеграції різних етнічних груп у єдину політичну націю. Утім, одночасно у представників окремих і досить значних за чисельністю та політичним впливом (потенційним або реальним) етнічних (мовних) груп спостерігається досить суттєвий брак відчуття власної «іншості» («українськості»), що викликано цілою низкою причин — від суто суб'єктивних (скажімо, почуття ностальгії за радянським минулим) до факторів зовнішньополітичного гатунку, тобто впливу сусідніх держав.

Виходячи з вказаних політичних і соціокультурних особливостей національно-державного розвитку сучасної України, необхідно використовувати більш широке тлумачення категорій «етнічність» і «політична нація», здійснюючи як суто теоретичні, так і прикладні дослідження з окресленої проблематики.

Так, поняття «етнічність», окрім традиційних чотирьох форм її існування — «національна держава», «народ», «етнічна меншина», «етнічна група», має бути доповнене двома додатковими формами — «перехідна етнічність» і «незавершена етнічність» [2, с. 341]. Слід зауважити, що характеризуючи сучасний стан формування політичної нації в Україні, важко чітко з'ясувати, якою є вітчизняна етнічність нині — «перехідною» чи «незавершеною». Окрім того, категорія «етнічність» має бути доповнена такими поняттями, як «політика ідентичності» та «менеджмент ідентичності» у їх політико-національному розумінні. За визначенням російських науковців, «політика ідентичності — система цілей і заходів, які здійснюються суб'єктом реалізації політики з метою створення таких умов, за яких особа (а в контексті представленого дослідження — й етнічна або мовна група — С. Б.)

ідентифікувала б себе з національною державою та (або) з відповідним наддержавним утворенням». «Менеджмент ідентичності», у свою чергу — це «управління впливами та процесами, спрямованими на формування або руйнування підстав ідентифікації громадянами себе з національною державою та (або) наднаціональним утворенням» [6, с. 438].

Саме політика менеджменту ідентичності у вітчизняних реаліях необхідності синхронізації процесів державо- та націєтворення має і може стати каталізатором обох згаданих процесів. При цьому, вкрай важливо враховувати, що ці процеси розгортаються у нашій країні за умов посилення глобалізаційних перетворень і «наздоганяючої» (недомодерної в ситуації недостатньої сучасності за висловом американського науковця М. Манна [7, с. 408]) модернізації. До того ж, успішність процесів політичної трансформації у сучасному світі багато в чому визначається саме можливістю і здатністю об'єднати капіталізм з національною державою у глобалізованому середовищі. Як зауважує американський дослідник: «Ті країни, де немає ефективних націй-держав, багато чого віддали б за те, аби їх побудувати. Нація-держава сьогодні не править бал, але й не виходить з ужитку ані в якості реальності, ані в якості ідеалу» [7, с. 408 — 409].

Важко не погодитися з позицією М. Манна, бо сучасна держава в особі науковців, експертів, політиків і чиновників, особливо, якщо вона перебуває на перших етапах державно-управлінського будівництва і зміцнення, не може не проектувати певну модель (моделі) свого поступу — блок стратегічного національного розвитку. Зрозуміло, що процеси формування, так би мовити, «визрівання» національних держав неможливо звести до універсального алгоритму, тим більше за умов їх перебування нині у діалектичній єдності та боротьбі протилежностей — націєтворення, з одного боку, та (суб)регіональної і міжнародної інтеграції, з іншого. Власне, означені різноспрямовані вектори розвитку висвітлюють одну з найхарактерніших особливостей глобалізації нині — її амбівалентність. Вітчизняний науковець Д. Под'ячев так зображує амбівалентність сучасної глобалізації: глобалізація, впливаючи на національний суверенітет і національну ідентичність, має означати кінець «гомогенної нації», коли національна ідентичність поступається місцем у конкуренції за свідомість людей новим ідентичностям, що надалі і синтезують сучасність [8, с. 8].

Отже, можна стверджувати, що під впливом глобалізації суттєво змінюється як форма, так і зміст національної держави. Так,

тривалий час у середовищі західних політологів дискусійним залишалося питання про те, чи відірвуть класичні національні держави під натиском процесів глобалізації, поступившись місцем наднаціональним органам державного управління і прийняття рішень. Авторитетний російський політолог О. Панарін дає таку відповідь на це питання: слабкі національні держави під впливом глобалізації втратять надкритичну частину свого суверенітету (і, безперечно, будуть не здатні здійснювати ні «політики ідентичності», ані впроваджувати «менеджмент ідентичності» — С. Б.), перетворившись на «квазідержави». Утім, з іншого боку, глобалізація в змозі стимулювати надзвичайно потужні державотворчі процеси, спонукаючи політиків до пошуків альтернативних варіантів розбудови національних держав [9, с. 73, 78].

Отже, політична модернізація з огляду на процеси становлення політичної нації (націєтворення) у вітчизняних реаліях, набуває особливого значення, стаючи своєрідним іспитом на «державницьку зрілість» України. Тим більше, що національна держава залишається на сьогодні і можна з упевненістю прогнозувати, що залишиться принаймні у найближчі кілька десятиріч, єдиною міжнародно визнаною структурою політичного об'єднання, яка закріплює суверенітет держави у внутрішній політиці та робить її повноцінним суб'єктом політики світової.

За цих умов одним з найнагальніших питань політичної модернізації України залишається питання про закінчення посткомуністичної трансформації держави, без якої, на переконання авторки, не можна вести мову про формування української політичної нації постмодерного типу. Варто зауважити, що у сучасній транзитологічній науці домінує та група дослідників, які є противниками прямого ототожнення посткомуністичних трансформацій з процесами демократичного транзиту. З методологічного погляду, на сучасному етапі розвитку політичної науки відсутня єдина, універсальна парадигма транзитологічного процесу демократизації, яка дозволяла б систематизувати й адекватно передбачати послідовність та закономірності режимних перетворень і політичних трансформацій в окремих країнах у рамках демократичних переходів. Адже політичні трансформації колишніх авторитарних режимів не завжди означають їх демократизацію — дуже часто відбувається транзит від одного недемократичного режиму до іншого недемократичного типу правління. Досвід політичних трансформацій останніх двадцяти років переконує дослідників у тому, що наслідком таких поставторитарних і посттоталітарних транзитів стає формування «гібридних» політичних режимів, що

не може не позначитися на процесах формування політичних націй у таких країнах.

Зміцнення подібних напівдемократичних режимів багато в чому можна пояснити тим, що у більшості посткомуністичних країн (й сучасна Україна не є винятком) все ще зберігається політичне протистояння прихильників і противників демократії, і це є свідченням недостатньої легітимності демократичної влади. Адже значна частина громадян посткомуністичних країн пасивно або і з недовірою ставиться до базових демократичних процедур та інституцій. «Нові демократії» мають зміцнювати й розширювати соціальну базу прихильників демократичної і ринкової культури з метою консолідації суспільства. Тож консолідація демократії означає інституціалізацію правил конкурентної політичної гри та чітке визначення меж політичної боротьби, вихід за які може загрожувати функціонуванню всього демократичного процесу. «Консолідацію демократії можна визначити як процес, коли епізодичні домовленості, половинчасті норми і випадкові рішення періоду переходу від авторитаризму трансформуються у відносини співробітництва і конкуренції, міцно засвоєні, постійно діючі та добровільно прийняті тими особами і колективами (тобто політиками і громадянами), які беруть участь у демократичному управлінні», — стверджує дослідник демократичних переходів Ф. Шміттер [10, с. 170—171].

Тому консолідація демократії має вивчатися не лише з позицій сучасної транзитології, а й у контексті етнополітологічних досліджень, насамперед тих, що торкаються проблематики націєтворення. Адже як процес посткомуністичного переходу й демократичної трансформації суспільства, так і процес формування та зміцнення політичної нації потребують як однієї з базових умов їх ефективності, перспективності, легітимації консолідації якомога більш широкого кола соціальних і політичних учасників на індивідуальному, груповому і загальносуспільному рівнях. Серед дієвих чинників консолідації української політичної нації модерного типу Д. Под'ячев називає такі. По-перше, досвід спільного досягнення мети (незалежності, свободи тощо). По-друге, ними можуть стати в «ролі» допоміжних мова, історичний міф, етнос. По-третє, це цінності добробуту та почуття соціальної справедливості [8, с. 4—5]. До того ж, український дослідник наголошує, що вітчизняні соціополітичні реалії нині вказують на неможливість використання ідеї «Україна — європейська держава» як національної та консолідуючої. Вказану ідею, як зазначає науковець, доцільно замінити на ідею продукування унікальності

національних суспільних практик на противагу продукуванню чергових національних символів [8, с. 12].

Безумовно, наведена вище шкала цінностей, що може бути покладена в основу консолідації української політичної нації, є далеко не повною і має бути доповнена. Утім, проблема продукування національних практик, а не національних символів, на яку вказує Д. Под'ячев, є вкрай актуальною з погляду політичної трансформації України загалом і формування та зміцнення засад вітчизняного націєтворення зокрема. На цьому шляху така специфічна риса національної ментальності як «соціальна маргінальність українства», тобто історично вкорінене несприйняття будь-яких автократичних і деспотичних форм, які розвиваються за умов максимальної ворожнечі у суспільстві [11, с. 208], може відігравати подвійну роль. З одного боку, нівелюючи будь-які спроби авторитарного реваншу на вітчизняному ґрунті, що відрізняє Україну й українську політичну націю, яка тільки-но почала оформлюватися в якості державницької, від найближчих сусідів на Сході і Півночі. З іншого боку, саме названа «соціальна маргінальність українства» почасти виступає вагомою перешкодою у розгортанні процесу націєтворення, гальмуючи зокрема формування базових інституцій громадянського суспільства, без якого нині не мислиться модерна політична нація. Власне, типовий стиль життя пересічного українця за всім відомою формулою «моя хата з краю» і в далекій, і в новітній історії нашої країни не раз ставав тим чинником, який не тільки заважав, а навіть перекреслював державотворчі і націєтворчі потенції найкращих синів рідної землі.

Системні проблеми здійснення демократичних переходів у посттоталітарних державах пов'язані також з особливостями функціонування самих демократичних режимів. Однією з таких найсуттєвіших проблем є зростання у суспільствах перехідного типу почуття апатії та розчарування, виникнення феномену «авторитарної ностальгії» (у вітчизняних соціополітичних реаліях — феномен «совка»), що породжується нездатністю владних еліт вирішити найгостріші суспільні суперечності. «Вживання» нових демократичних режимів залежить, отже, не лише від здатності політичних лідерів припинити перманентну боротьбу всередині владної еліти, вміння домовлятися та йти на компроміси, але й від готовності багатьох громадян зберігати прихильність чи навіть відданість демократичному режиму як такому, за достатньо критичного ставлення до його керівників. А така легітимізація досягається зазвичай в умовах національної консолідації, зміцнення

засад творення політичної нації. Тож, одним з найсуттєвіших показників успішності націєтворення стають якісні, структурні зміни у масовій політичній свідомості та політичній культурі суспільства. Наприклад, американський політолог С. Гантінгтон пов'язує можливості третього авторитарного «відходу» з дією таких чинників: слабкою вкоріненістю демократичних цінностей у свідомості політичної еліти та мас, глибокими економічними потрясіннями, зростанням соціальних суперечностей і різкою соціально-економічною та політичною поляризацією суспільства [10, с. 172]. До цього можна додати, що такі фактори, як правило, стають гальмівними і в процесі націєтворення, підтвердженням чого є такий складний і суперечливий шлях становлення української політичної нації останніх двох десятиріч.

Так, специфіка здійснення демократичних транзитів у посткомуністичних країнах, які супроводжувалися розгортанням глибоких соціально-економічних криз, різкою соціальною диференціацією населення та зростанням маргіналізації суспільства, спричинила поширення у масовій суспільній свідомості цих держав почуття розчарування у базових демократичних цінностях та орієнтирах. Упродовж 1990-х років навіть поняття «демократизація» значно нівелювалося, втративши ореол суспільно-політичного ідеалу та вживалося найчастіше з іронічним наголосом. Досвід здійснення демократизації «згори» зміцнив у більшості громадян ставлення до демократії як чогось чужинного, привнесеного ззовні. Політичними та соціокультурними наслідками такої ситуації виявилася політична апатія громадян, їхні край низькі потенції до самоорганізації і вияву політичної активності, до національно-політичної самоідентифікації, а отже — і доволі невелика легітимність інституцій влади, неузгодженість між формальними і неформальними політичними практиками за умов домінування останніх та також вкрай розмиті в масовій суспільній свідомості українських громадян, особливо окремих регіонів півдня та сходу, уявлення про необхідність і важливість зміцнення політичної нації як основи Української державності.

Отже, аналіз особливостей перебігу процесів демократичних транзитів і специфіки становлення політичних націй (націєтворення) у посткомуністичних країнах, у тому числі й в Україні, та їх наслідків варто здійснювати, враховуючи такі характеристики національних політичних систем:

— специфіку докомуністичних традицій у їх цивілізаційному, соціокультурному, політичному та інших вимірах, зокрема — наявність або відсутність демократичного досвіду;

— особливості зовнішнього середовища як чинника, який сприяє або перешкоджає внутрішнім демократичним трансформаціям;

— стан соціально-економічної, політичної, культурної, етнічної, релігійно-конфесійної та інших сфер функціонування суспільства у відправних точках політичних трансформацій;

— характер перебігу процесів ерозії і розпаду старих, авторитарних структур влади;

— базові принципи зміни і репродукції політичних й економічних еліт;

— специфіку нових політичних інституцій і способів їх побудови;

— тактику політичних акторів (з урахуванням їх конкретних індивідуально-психологічних особливостей) [12, с. 74].

Беззаперечною є теза, згідно з якою центральним вектором державотворчого процесу в Україні має залишатися демократичний транзит як основа політичної трансформації країни. Однак в умовах посилення впливу глобалізаційних процесів у середовищі науковців поживаються дискусії щодо майбутнього національної держави, а також формується переконання у тому, що розуміння нації, і насамперед нації політичної, має бути переосмислено і доповнено. Скажімо, щодо долі національної держави у найближчому майбутньому у глобалізованому світі серед дослідників утвердилися два базові погляди.

Відповідно до першого, і далі зростатиме хронічна неспроможність національних держав адекватно реагувати на нові виклики сьогодення, а процеси глобалізації і надалі підриватимуть суверенітет таких держав. Як зазначає російська дослідниця Д. Казаринова: «Інтеграційні процеси, які розвиваються у глобальному контексті, отже, порушують звичний порядок у світі, зачіпаючи життєві процеси національних держав» [13, с. 169]. Звісно, у такій ситуації змінюється і розуміння нації. Політична нація, виходячи з позицій синергетичної методології, постає як утворена на основі етнічних груп соціальна система, ключовими рисами котрої є певний рівень національної самосвідомості та воля до політичної самоорганізації [14, с. 82]. Саме здатність політичної нації до самоорганізації і може стати тією «захисною стіною», яка убезпечить національну державу від гомогенізуючого і поглинаючого впливу глобалізації. Тож можна без перебільшення твердити, що однією з базових умов збереження повноцінної державності України, її максимального убезпечення від зовнішніх і внутрішніх викликів (зокрема, і породжених

глобалізацією) стає нагальна необхідність остаточного формування політичної нації.

Прихильники другого погляду щодо майбутнього національної держави у глобалізованому світі (а варто зауважити, що їх значно менше, ніж прибічників вищенаведеної позиції) переконані — перспективи національних держав нині все таки зберігаються. Вони наводять на підтвердження своєї позиції такі аргументи. По-перше, і досі авторитет і надзвичайний вплив мають ті потужні політичні сили, які апелюють до ідеї національної держави і виступають проти передачі її головних функцій альтернативним наднаціональним інституціям. По-друге, спостерігається об'єктивна потреба в збереженні національної держави як центру консолідації і розвитку культури, відтворення самобутніх політико-правових рис і підтримки національної ідентичності [15, с. 70—71]. Тож творення національної держави на основі консolidованого розвитку політичної нації залишається нині єдиною продуктивною альтернативою для держав, які перебувають у стані перманентної політичної трансформації.

Держава і тільки держава постає таким способом етнонаціональної самоорганізації суспільства, котрий забезпечує виконання таких базових функцій:

1) статусно-репрезентативної — за допомогою держави етнонаціональна спільнота визначає свою юрисдикцію на певній території та репрезентує себе у міжнародному співтоваристві;

2) фільтрувально-захисної — держава покликана відфільтровувати негативні впливи, що можуть підривати національну стабільність і безпеку, захищаючи тим самим ресурсний і територіальний потенціал життєзабезпечення національної спільноти;

3) стратегічно-управлінської — держава визначає стратегічні орієнтири національного розвитку, забезпечуючи тактичне й оперативне управління всіма сферами життєдіяльності нації;

4) саморегуляційної — держава стимулює розвиток самодостатності спільноти на певній території, а самодостатність у поєднанні з неповторним способом буття нації забезпечує її саморегуляцію;

5) функції власного самовідтворення — це допоміжна функція, яка виявляється у тому, що держава забезпечує своє самозбереження — збереження усіх державних підсистем і структурно-функціональної спадковості у разі змін [14, с. 199—200].

Аналізуючи державотворчий процес в Україні, починаючи з часів здобуття незалежності, в ході аналізу вищезазначених функцій можна дійти таких висновків. Твердження про досить висо-

кий ступінь неефективності державного будівництва в Україні обґрунтовується тим, що національна держава не в змозі виконувати свої базові функції. До того ж, специфікою державного будівництва є його випереджальний порівняно з процесом консолідації української політичної нації характер. При цьому сама держава подекуди гальмує цей процес консолідації. Адже якщо статусно-репрезентативна функція здійснюється Українською державою максимально повною мірою, то, скажімо, фільтрувально-захисна або стратегічно-управлінська функції почасти не тільки не забезпечуються державним механізмом, а й виконуються, так би мовити, «навпаки», у протилежному напрямі. Це дає підстави частині дослідників твердити про наявність суттєвого фактора дестабілізації в сучасному українському суспільстві, яке представлене не лише окремими політиками, а й цілими соціальними, етнічними чи соціокультурними групами. Отже, одним з найнагальніших завдань Української держави нині є насамперед інтеграція названих груп у національну державу, на основі якої і стане можливим остаточне формування та консолідація політичної нації.

За цих умов національна ідея може стати ефективним інструментом творення політичної нації українства, зокрема за допомогою оформлення національної ідентичності у свідомості громадян, усвідомлення необхідності їх національної самоідентифікації (особливо жителів окремих країв, як правило, прикордонних). Так, національна ідея є одним з базових елементів націєтворення, оскільки саме на її основі формуються уявлення тієї чи іншої етнічної чи етнічно-територіальної спільноти про власну спільність, наявність свого особливого минулого, сьогодення і майбутнього, своєї окремої історії, специфічних традицій, звичаїв, культурних норм, мети (метаідеології) свого існування тощо. Усі названі заходи та напрями і складають власне комплекс дій щодо політики менеджменту ідентичності.

Зрозуміло, що політика менеджменту ідентичності в Україні має формуватися та здійснюватися системно, на основі ретельного аналізу історичної ретроспективи спроб творення й оформлення політичної нації. Одним з напрямів таких науково-практичних пошуків повинен стати розгляд проблематики етнічності, зокрема співвідношення понять «етнос» і «нація» у прикладних вітчизняних дослідженнях етнополітологічної тематики. Скажімо, важливим видається (з огляду на потреби синхронізації в сучасній Україні процесів державо- та націєтворення) вивчення специфіки національного характеру українства як передусім територіально-

політичної, а не мовно-етнічної спільноти. Не менш значимим для авторки є з'ясування феномену національного характеру українства, що може виявлятися, зокрема, і через стійкі етнотипові ознаки та етнічні стереотипи. Особливу увагу, на нашу думку, потрібно звернути на такі риси національного характеру українства, які суттєвим чином гальмують процеси націєтворення та почасті заважають успішному державотворенню в Україні.

Перше — це психологія народу-етносу, який усю свою історію живе на точках зламу та змушений постійно маневрувати між різноспрямованими, часто-густо ворожими одна одній етнічними і політичними цілями. Як наслідок, зазначають авторитетні вітчизняні дослідники О. Донченко та Ю. Романенко, спостерігається історично сформоване послаблення інтегрованості українства спочатку як етнічної, а згодом і як політичної спільноти (протонації та нації). Для типового українця, за словами науковців, етнічна (національна) ідентифікація обмежується заявами, а не вчинками, маргіальність, викликана страхом перед визначеністю, домінує над почуттям свободи. Друге — це соціокультурний еклектизм — установка на поєднання різних традицій, спроби імітувати інші культурні моделі [11, с. 214, 216]. Безперечно, названі риси українського національного характеру було б методологічно неправильно визначати виключно як негативні, адже справжній науковий підхід вимагає максимальної неупередженості і незастосування поляризованих оціночних суджень.

Утім, саме такі риси українства, як етнічна (національна) ідентифікація маргіального (або, на думку авторки, радше інфантильного) типу та соціокультурний еклектизм багато в чому і спричинили появу дихотомії «панросійськість versus пан'європейськість» у національній ідентичності. Так, політика «Україна як об'єкт створення наднаціональної панросійської ідентичності» має тривалу історію. Її витоки можна знайти і в доктрині «Москва — Третій Рим» старця Філофея (XVI ст.), і в державній політиці Російської імперії, починаючи з часів Петра I, що не могло не позначитися на процесах формування національної ідентичності обох націй — і української, й російської. І якщо у свідомості переважної більшості росіян названий підхід сприяв закріпленню майже незламного і до сьогодні стереотипу про те, що Україна є частиною «исконно русских земель», підтвердженням чого є результати одного з останніх за часом соціологічних опитувань, проведених у Російській Федерації, згідно з яким 29 % опитаних вважають Україну територією своєї країни [16]. То для України й вітчизняного державо- та націєтворення така політика створює

низку проблем і перешкод на шляху здійснення політичної трансформації країни. Наприклад, за твердженням авторитетної української дослідниці Н. Пелагеші, аналіз соціокультурних відносин між Україною та Росією, здійснений на основі методологічної парадигми етнополітологічного конструктивізму, дає підстави вести мову про те, що «сучасна регіональна поляризація України та її динаміка є наслідком не тільки культурно-історичних відмінностей між населенням Сходу та Заходу України, що склалися історично, а й результатом цілеспрямованої політики ідентичності, що проводиться Російською Федерацією» [17, с. 165].

Власне, можна говорити про формування нової якості іншої ідентичності — ідентичності так званої «радянської людини» з використанням елементів ностальгії за «втраченим раєм (а точніше — квазіраєм)» часів СРСР. Окрім того, обидва типи ідентичності, які пропонувалися і пропонуються (або, на переконання частини науковців і політиків, нав'язувалися і продовжують нав'язуватися) українським громадянам, є за своєю природою, по-перше, штучними (сконструйованими, а не такими, що сформувалися природним шляхом) та, по-друге, фактично спробою закріплення російської національної ідентичності на теренах колишньої Російської імперії, а згодом колишнього Радянського Союзу. За цих умов на поверхні формування панросійської ідентичності — питання необхідності формування єдиного соціокультурного простору на основі спільної історії, спільних національних і релігійних традицій, спільної культурної спадщини, а в її основі — стратегічні геополітичні програми, які мають на меті, зокрема, гомогенізацію та уніфікацію мовного й освітнього простору, творення спільного інформаційно-комунікативного середовища і культурно-символічного ареалу. Вказані специфічні риси проекту (політики) формування панросійської ідентичності на вітчизняному ґрунті можуть створювати потенційні (і досить вагомі) ризики для збереження і розвитку української ідентичності, відтак — для процесу державо- та націєтворення.

Розглядаючи шляхи європеїзації української національної ідентичності в перебігу політичної трансформації держави, варто зазначити, що на цей складний процес вагомий вплив має поширення серед українства панросійської ідентичності, що найчастіше автоматично цілковиту повну відсутність в особі відчуття причетності до європейської спільноти. Наприклад, znana вітчизняна фахівець-соціолог Н. Паніна свого часу підкреслювала: «...у масовій свідомості дорослого населення України й надалі зберігається високий рівень східнослов'янської відособленості та на-

ціонального ізоляціонізму» [18, с. 42]. Утім, слід зауважити, що дана ситуація з кожним роком змінюється, і нині вже значно більша частина українців, особливо у центрі, півночі та заході країни, відчуває свою причетність, приналежність до Європи. За цих умов можна оперувати поняттям «європеїзація» при розгляді зміни національної ідентичності частини українських громадян. Європеїзацію нині розглядають у двох основних аспектах. По-перше, як політичну та інституційну адаптацію до євроінтеграції в межах Європейського Союзу; по-друге, як переформатування національної ідентичності та створення наднаціональної європейської (пан'європейської) ідентичності. За словами Д. Ольсена, «через європеїзацію створюються відчуття приналежності до європейської спільноти, відчуття емоційної прив'язаності до неї та спільної системи смислів і значень» [17, с. 205].

Процеси формування пан'європейської ідентичності в Україні багато в чому схожі з подібними процесами творення панросійської ідентичності: конструюються спільні життєві (регіональні та цивілізаційні) «смисли», утворюються спільні інформаційно-комунікативний і культурно-символічний простори, уніфікується законодавство й нормативна база тощо. Така схожість обох типів ідентичностей пояснюється, насамперед, тим, що обидві вони є наднаціональними за своєю природою і спрямуванням. Головною відмінністю пан'європейської ідентичності від ідентичності панросійської, у тому числі й на вітчизняному ґрунті, є те, що європейська наднаціональна ідентичність не змінює національні ідентичності, а функціонує паралельно з ними, спричиняючи їх трансформацію, будучи інклюзивною за своєю сутністю. Це пояснюється тим, що конструювання пан'європейської ідентичності відбувалося виважено і продумано, здійснювалося за допомогою тих механізмів, які створювали відчуття приналежності громадян передовсім до своєї національної спільноти [17, с. 220]. До того ж, і самі інтегративні процеси політичного, економічного, соціального та культурного характеру в Європі значно відрізнялися та відрізняються нині від подібних процесів, що розгорталися і розгортаються на просторах колишньої Російської імперії та колишнього Радянського Союзу. Тому можна стверджувати, що процеси поширення на теренах України пан'європейської ідентичності несуть значно менші загрози для утвердження національної ідентичності, аніж процеси поширення панросійськості. Та якщо поширення впливу панросійської ідентичності в Україні активно лобіюється з боку сусідньої держави, а також має підтримку і з боку досить впливових вітчизняних політичних сил, то процес

формування пан'європейської ідентичності відбувається часто хаотично та/або вкрай неефективно.

Отже, глобалізаційні процеси, які охоплюють своїм впливом увесь сучасний світ, і процес політичної трансформації, що спостерігається в Україні в останні десятиріччя, сприяють паралельно з утвердженням національної ідентичності формуванню наднаціональної ідентичності двох типів — панросійської та пан'європейської. Це зумовлюється двома методологічними позиціями.

Перша — національна ідентичність не є вродженою універсалією або утворенням іманентно притаманним особі чи групі. Вона конструюється соціумом, народжується та зникає під впливом тих чи інших соціальних і культурних процесів [17, с. 218]. Означена дослідницька позиція, на думку авторки, є важливою з огляду на представлену проблематику, оскільки аналіз специфіки формування національної ідентичності у вітчизняних реаліях доводить, що процес усвідомлення власної національної ідентичності як особливої, «окремішної» від інших, панівних раніше або у сусідніх державах, відбувається з досить великими ускладненнями навіть серед етнічних українців.

Друга — національна ідентичність є дискурсивною формацією, що твориться державою як результат певних культурних політик (інформаційної, освітньої, культурної, політики громадянства тощо) [17, с. 218]. Відтак національна ідентичність нерозривно пов'язана з суверенітетом, суверенними правами національної держави, що й зумовлює необхідність і нагальність максимальної синхронізації процесів державо- та націєтворення заради оптимізації їх спільних результатів. Неконтрольоване з боку держави творення національної (та/або наднаціональної) ідентичності у свою чергу може призводити до непрогнозованих результатів, а в частині випадків — ставати серйозною загрозою для державного суверенітету. Адже особливо наднаціональна ідентичність, за словами Н. Пелагеші, може виступати засобом контролю наднаціонального утворення над індивідом або групою осіб [17, с. 219]. Окрім того, саме наднаціональна ідентичність спричиняє часткову втрату державою монополії на контроль соціокультурної сфери суспільства. «Наднаціональні утворення через освітні, культурні, інформаційні та інші практики створюють власні маркери ідентичності на початковій стадії формування, а в перспективі спроможні трансформувати їх до власної самототожності, що є проблемою національної безпеки держави», — наголошує українська дослідниця [19, с. 4].

Отже, беззаперечною є методологічна позиція, відповідно до якої розгляд процесів державо- та націєтворення в сучасній Україні буде неповним без вивчення специфіки формування паралельно з національною ідентичністю різних практик наднаціональних ідентичностей у вітчизняному соціумі. В українських соціокультурних і політичних реаліях таке паралельне функціонування різних типів ідентичностей несе небезпеку подальшого поглиблення регіональної поляризації країни, що не може не гальмувати, у свою чергу, процес творення єдиної політичної нації.

Окреслені вище процеси плюралістичного формування національних (та/або наднаціональних) ідентичностей, як вже зазначалося, є наслідком посилення впливів глобалізаційного характеру у світі загалом та в Україні зокрема. Глобалізація зумовлює розвиток (а у вітчизняних умовах творення) держави в якісно новому соціополітичному середовищі, провідними рисами якого стають уніфікація, упорядкування та диверсифікація. Вітчизняна науковиця І. Алексєєнко зауважує: «Змінюючи сучасний світ, ці процеси (інтенсифікації, інтернаціоналізації, універсалізації і глобалізації — С. Б.) не можуть не викликати корекції ролі й функцій суверенної національної держави, яка тривалий час була центральною віссю міжнародної політичної системи та забезпечення цивілізаційного поступу різних народів» [20, с. 12]. Зрозуміло, що ці нові виклики вимагають як політичної трансформації від самої національної держави, так і нових підходів до процесу націєтворення. На думку авторки, утвердження української політичної нації нині передусім має здійснюватися спільними зусиллями — держави, інституцій громадянського суспільства, окремих осіб (політичних і громадських лідерів, моральних авторитетів нації та ін.) з урахуванням глобальної перспективи нашої держави, з одного боку, та намаганням максимально повно зберегти унікальні національні маркери і водночас уникнути крайніх проявів локального націоналізму, з іншого.

За таких умов особливого значення набуває здатність і спроможність національної політичної еліти, істеблішменту стати провідником, генератором творення політичної нації. Власне, провідним суб'єктом реалізації комплексу заходів етнополітичної політики у царині державного менеджменту і має бути політична еліта. Ефективність процесів державо- та націєтворення, на переконання авторки, повинно спиратися, зокрема, й на ретельно розроблену та послідовно втілювану в життя політику державного планування як частину національної державно-управлінської стратегії (державного менеджменту). Український науковець

О. Валецький пропонує формувати політику державного планування, використовуючи поняття «соціокультурна детермінація політичної дії», «стратегічне мислення», «стратегічна еліта», «стратегічна культура» [21, с. 30, 35]. І хоча такі пропозиції були висунуті більше ніж десять років тому, вони не втрачають актуальності і нині. Скажімо, на брак стратегічної культури та стратегічного мислення на рівні функціонування вітчизняної політичної та/або державної влади і державного управління вказує більшість дослідників, ведучи мову про причини провалів політичної трансформації в Україні. До того ж, і вітчизняні, і закордонні вчені наголошують: в Україні так і не сформувалася політична еліта, яку можна було б з упевненістю охарактеризувати як «стратегічну», що не може не позначатися на неперервності і послідовності трансформаційних процесів у державі.

Якою ж має бути стратегічна політична еліта в Україні, яка в змозі забезпечити остаточне завершення процесів державо- та націєтворення? Український дослідник І. Радзієвський пропонує на сформульоване питання наступну, максимально повну і докладну, на наш погляд, відповідь. Це має бути система, що включає такі елементи: «перехід від моноцентричної до багатоцентричної системи державного управління, що спирається на розширення меж функціонування й підвищення спроможності держави та її інститутів через потенціал міжюрисдикційної, міжорганізаційної та міжсекторальної вертикальної і горизонтальної багаторівневої кооперації на добровільних засадах для розв'язання суспільно значущих проблем; [...] збереження за державою як суб'єктом управління центральної позиції та ініціативної функції співробітництва, навколо якої формуються мережеві, асоціативні горизонтальні структури у складній системі публічного врядування; визнання ефективності критичним атрибутом державного управління, під яким слід розуміти здатність державних органів налагодити взаємодію з іншими соціальними суб'єктами та їх мережами, досягаючи стійкості та динамічності розвитку системи при мінімальному витрачанні суспільних ресурсів; [...] зосередження діяльності державних органів на створенні умов для взаємоузгодження інтересів і поєднання людських, матеріальних, фінансових та інших ресурсів усіх заінтересованих сторін на всіх рівнях і формування спільної та дієвої управлінської практики через співпрацю, мотивацію, уповноваження, комунікації, переговори і обмін для задоволення суспільних інтересів і потреб» [22, с. 12].

Підбиваючи підсумки, необхідно зазначити, що дослідницький дискурс окресленої проблематики є надзвичайно складним,

оскільки охоплює своєю увагою коло питань, пов'язаних із проблематикою глобалістики, теорією модернізації, транзитологічними концепціями, вивченням царини політичного управління і прийняття політико-управлінських рішень та, безумовно, етнополітологією. Скажімо, виходячи з базових позицій сучасної глобалістики, державо- та націєтворення в Україні, варто зважати на те, що глобалізація як складне і суперечливе явище сьогодення зумовлює необхідність докорінного перегляду місця та ролі національної держави у світі, формування якісно нового погляду на її внутрішню і зовнішню політику, на розуміння державного (та/або народного, національного) суверенітету й форми його вияву. Зарубіжні і вітчизняні представники концепцій транзитології та теорії модернізації у свою чергу наголошують на тому, що однією з найважливіших умов консолідації політичної нації стають вимоги синхронізації процесів державо- та націєтворення заради забезпечення їх максимального оптимального результату. Аналіз проблематики політичного управління і прийняття політико-управлінських рішень дає підстави стверджувати, що однією з основних проблем у здійсненні процесів політичної трансформації в Україні та вагомою перешкодою на шляху утвердження політичної нації у вітчизняних соціополітичних реаліях стають труднощі у забезпеченні поєднання бюрократичного і професійного начал у системі державної влади та державного управління. І насамкінець, спираючись на засади етнополітологічної парадигми, згідно з якими нація (і як політична спільнота, і як етнічно-територіальна спільнота) — це об'єднання людей не тільки у просторі, а й у часі. Тож і політичну націю, що має утвердитися в Україні, і проблеми її творення та утвердження слід досліджувати в її постмодерністському варіанті. Як зауважує вітчизняна дослідниця В. Горлова: «Найкраще нації розглядати як уявлювані політичні спільноти, водночас суверенні та просторово обмежені, тому що більшість її членів ніколи не побачить і не буде знати всіх мешканців. Колись створені, ці уявлювані спільноти націй репрезентують впливову соціологічну реальність, яку можна зрозуміти через аналіз наративів та іміджів тих, хто репрезентує іншим цю спільноту» [23, с. 12].

Отже, формування сучасного концепту української політичної нації є надзвичайно складним, виходячи як з евристично-методологічної, так і з політико-прикладної дослідницької позицій. Означений концепт, на нашу думку, має спиратися на конструкти національної ідентичності та етнополітичного менеджмен-

ту з урахуванням специфіки перебігу процесів політичної трансформації у країнах перехідного типу. При цьому обов'язково слід врахувати таку характеристику української політичної нації, яка ще перебуває на стадії формування й утвердження, як процесуальність. Оскільки будь-яка політична нація не виникає «нізвідки» і не йде «в нікуди», то розглядаючи процеси державо- та націєтворення, варто зважати на політичну історію становлення того чи іншого народу; на етнополітичні стереотипи, усталені у суспільстві; на його готовність до системних або часткових змін, здатність адекватно сприймати взірці нового у політиці, економіці, соціокультурній царині існування нації. Безсумнівно, що процес конституювання української політичної нації є ще незавершеним, а, отже, потребує подальшого наукового аналізу з метою забезпечення необхідних умов для саморозвитку і самовдосконалення національної системи як суверенної й автономної.

Література

1. *Хорошилов О.* Українська політична нація: сценарій конституювання / Хорошилов О. // Політичний менеджмент. — 2004. — № 5 (8). — С. 23—30.
2. *Лупул Т. Я.* Політизація етнічності як інституційний фактор сучасного процесу канадського націєтворення: монографія / Т. Я. Лупул; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Чернівці: Вид-во Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 2010. — 456 с.
3. *Stepan A.* Ukraine: Improbable Democratic «Nation-State» But Possible Democratic «State-Nation»? / Stepan A. // Post-Soviet affairs. — 2005. — № 4. — P. 279—308.
4. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної ради України 28 червня 1996 р. — К.: Преса України, 1997. — 80 с.
5. Государственная политика и управление: в 2 ч. / под. ред. Л. В. Сморгунова. — М.: РОССПЭН, 2007. — Ч. 2: Уровни, технологии, зарубежный опыт государственной политики управления. — 495 с.
6. Нации и национализм : сборник статей / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; пер. с англ. — М. : Праксис, 2002. — 416 с.
7. *Под'ячев Д. М.* Націєтворення в Україні в умовах глобалізації : автореф. дис. ... канд. політ. наук / Под'ячев Д. М.; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. — Х., 2013. — 18 с.
8. *Панарин А. С.* Искушение глобализмом / А. С. Панарин; Русский Национальный Фонд. — М.: Изд-во «Русский Национальный Фонд», 2000. — 378 с.

9. Чепель С. Л. Демократические переходы: закономерности и этапы / Чепель С. Л. // Социально-гуманитарные знания. — 2004. — № 2. — С. 157—174.

10. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика: (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): монографія / Донченко О., Романенко Ю. — К.: Либідь, 2001. — 334 с.

11. Мельвиль А. Ю. О траекториях посткоммунистических трансформаций / Мельвиль А. Ю. // Полис. — 2004. — № 2. — С. 64—75.

12. Казаринова Д. Б. Глобализация: смена политических акторов и типа управления / Казаринова Д. Б. // Актуальные проблемы политологии: сборник научных работ студентов и аспирантов РУДН / ответ. ред. В. Д. Зотов. — М.: МАКС Пресс, 2001. — С. 161—170.

13. Нестеренко Г. О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення: монографія / Г. О. Нестеренко; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. — К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. — 360 с.

14. Михайленко М. В. Государство, глобализация, периферия: лидерство и упадок в XXI веке: монография / М. В. Михайленко. — Черновцы: Букрек, 2007. — 384 с.

15. Почти треть россиян считают Украину территорией своей страны [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://news.meta.ua/cluster:31949693-Pochti-tret-rossiian-schitaiut-Ukrainu-territorii-svoei-strany---opros/>

16. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація ідентичності в умовах глобалізації: монографія / Н. Пелагеша; Національний інститут стратегічних досліджень. — К.: НІСД, 2008. — 285 с.

17. Паніна Н. Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні / Паніна Н. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 26—45.

18. Пелагеша Н. Є. Трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації: автореф. дис. ... канд. політ. наук / Пелагеша Н. Є.; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2009. — 20 с.

19. Алексеєнко І. В. Трансформація інституту національної держави в умовах глобалізації: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Алексеєнко І. В.; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2006. — 32 с.

20. Валецький О. Л. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження: монографія / О. Л. Валецький; Адміністрація Президента України, Національний інститут стратегічних досліджень. — К.: НІСД, 2001. — 242 с.

21. Радзієвський І. А. Трансформація системних характеристик державного управління в умовах глобалізації: автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління / Радзієвський І. А.; Національна академія державного управління при Президентові України. — К., 2007. — 20 с.

22. Горлова В. М. Українська національна ідентичність: компаративний аналіз національних дискурсів: автореф. дис. ... канд. філософ. наук / Горлова В. М.; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. — Х., 2005. — 21 с.

2.2. Українська національна ідея: концептуалізація понять

С. Й. Вовканич

Буцімто демократичний запис у Конституції України, що «жодна ідеологія не може називатися державою як обов'язкова» не цілком суголосний з попереднім: «Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності» [1]. Це призвело до того, що Україна досі не тільки не має ідеологічного супроводу свого державотворення та становлення нації, а й девальвована актуалізація національної ідеї, пошуку позитивного її історичного тлумачення, наукових досліджень перспектив розвитку в інформаційно-просторовій, інноваційній моделі розбудови національної держави, в здійсненні її євроінтеграційних намірів тощо.

Фактично в Україні немає ідеологічних партій. Це все ставить на порядок денний нагальну потребу: опрацювати систему ідеологічного забезпечення державотворення і закрити спекулювання запитанням: ідеологічний плюралізм чи монізм? Адже вийшло так, що в Україні ні того, ні іншого немає: обпікшись на чужинській монополії тоталітарних ідеологій, зокрема комуністичної, ми боїмося доторкнутися думкою до своєї, розмаїття її сучасного ідеологічного дизайну. Можна зрозуміти німців, які заборонили не тільки нацистську ідеологію, а й, настрашені гітлерівськими маніпуляціями з проведенням загальнонаціональних референдумів, не послуговуються ними у післявоєнній Німеччині. Однак до чого тут Україна та її національна ідея як споконвічна мрія здобуття свободи і державної незалежності, як концептуальна програма розвитку демократичної, вільної країни? Навіть наші північні сусіди, які мають безпосереднє відношення до формування тоталітарних імперсько-більшовицьких ідеологій творення т. з. нової радянської людини, побудови світлого «комуністичного майбутнього», що призвели до нечуваних у мирний час людських жертв і трагедій, нині не гребують ідеєю «обустройства России» чи побудови «русского мира».

Національна ідея — категорія, властива етнічним, громадсько-політичним формуванням, що стали націями. У таких націй є свій усталений суспільний концепт, ідеологічний духовно-інтелектуальний супровід державотворення, що ґрунтуються на ідеї (мрії), яка консолідує спільноту, є її підоймою, програмою і дороговказом діянь. Українська національна ідея (УНІ) теж має свою генезу розвитку [2].

Незалежно від поглядів і підходів до формування УНІ нація повинна об'єднатися і консолідуватися навколо визнання того, що історично процес виникнення, становлення та поширення української ідеї проліг від демократичної Конституції Пилипа Орлика, Кирило-Мефодіївського соціального гасла «країна без холопа і пана» через Міхновськівське усвідомлення України як національної самостійної держави, боротьбу УНР, її злуку із ЗУНР і визвольно-бойовий клич УПА «здобути або вмерти» за неї до сьогоднішніх пошуків і розробки євроінтеграційної стратегії розвитку нашої країни в системі модерних світових держав і досягнень їх життєвих стандартів. Упродовж цього тривалого і складного періоду на історичний генезис складових УНІ, як і на будь-який генезис інших суспільних напрямних, впливали та впливатимуть спадковість і новаторство, еволюційність і революційність, зовнішні і внутрішні фактори, їх суперечності, інтереси і, зрештою, боротьба за них.

Проте в Україні нині немає нічого більш невизначеного, водночас найчастіше вживаного, особливо високими політиками та урядовцями в позитивному, однак, набагато рясніше (шкода!) в негативному контексті (аж до повного заперечення), — аніж дискурс національної ідеї. Рівно ж — ми є свідками зловмисної спекуляції поняттями «етнічна» і «політична» нація в час, коли, здавалось б, Україна будує громадянське демократичне та інформаційне суспільство, в якому всі надумані політиканами суперечності знімаються введенням у науковий обіг дефініції «громадянська нація». Особливо посилюються спекулятивний тиск на соціум під час передвиборчих баталій. Доморощений негативізм, псевдонаукове критиканство та лукавство владного інтелектуального антиукраїнізму, бажання на ньому висунутися чи прислужитися сусідові, дезінформувати власний народ, а відтак розколоти і поділити країну, — настільки переповнюють інформаційний, нібито національний простір зухвалістю, цинізмом і марнославством, що дивуєшся, чому в Україні, як у США, при в'їзді до населених пунктів, зазвичай немає гасел: «Якщо не любите Америку, то забирайтеся геть!». Чому, на відміну від цивілізованих країн, в

Україні досі немає законів про натуралізацію (набуття громадянства) іммігрантів, про покарання зловмисних заперечень Голодомору (аналогічно Голокосту) як геноциду українського народу, про духовно-інтелектуальне забезпечення ідеології стратегії національного відродження, врешті, про люстрацію поборників УНІ?

Чому так довго умишлюємося в нашу національну Ідею як консолідуючий націю інтегральний чинник, не можемо зважитися на підвищення її ваги для сьогоденних процесів державотворення та становлення нації, надати їй відповідні знання та правове підґрунтя? Нелегка дорога до реалізації національної ідеї значною мірою зумовлена не тільки поневоленням України близькими сусідами, а головню тим, що загарбники цілеспрямовано нищили нашу національну ідентичність, історичні традиції, мову, культуру, господарку [3]. Вороги намагалися відірвати нас від пробатьківського коріння, розмити почуття державної самостійності, гордості, вкрати навіть ім'я, анексувати метрополію Київської Помісної церкви, а пограбованих представити як безбаченків, що можуть бути щасливими лише у великій сім'ї завойовника.

Знання національної ідеї, усвідомлення її значення та його правове забезпечення дозволяють адекватно зрозуміти історію українського народу і держави та ефективно прогнозувати їхнє майбутнє. Справедливе є і зворотне — нерозуміння національної ідеї України не дозволяє вибудувати цілісну концепцію її минулого, оцінити сучасне й унеможливує розроблення адекватного стратегічного прогнозу майбутнього. Відсутність національної ідеї або її деградація ведуть до роз'єднання та руйнування країни, до продовження окупації її економічного, інформаційного, зрештою, ідеологічного просторів.

Новітня українська понаддвадцятилітня практика державотворення та становлення нації беззаперечно актуалізує перед духовно-інтелектуальним проводом спільноти передовсім два основоположні завдання. Перше: об'єднати і консолідувати націю. Без консолідованої громадянської нації звести міцний підмурівок нашого державотворення — неможливо. Друге: визнати, що фундаментом і наскрізним елементом цього підмурівку має стати широко соціалізована УНІ — густо змішана на загальноукраїнських інтересах, високих суспільно-моральних, традиційних духовних і матеріальних цінностях — обітована земля, соборна незалежна держава, її питома мова, єдина Помісна церква, національний інформаційний, освітній, науковий та інші простори, історична пам'ять, конкурентоспроможна економіка, благополучна

екологія, заможний народ, європейський вектор інтеграції, рівноправні взаємини зі всіма добрими сусідами, зокрема, і світовим співтовариством узагалі. Урешті-решт, побудова національної, демократичної держави та інформаційної, громадянської спільноти.

У нову добу сучасної незалежності Українська Ідея вийшла з підпільного існування на арену публічного громадського осмислення і світового визнання. Українству за національну ідею не треба сьогодні умирати, а продуктивно, творчо, самовіддано і чесно працювати та жити, втілюючи її новітню місію в багатогранних внутрішніх і зовнішніх вимірах — безпекових, ментальних, духовно-інтелектуальних тощо. Національно-патріотична спільнота активно веде пошуки обґрунтування сутності феномену УНІ. Проте до цього миттєво долучилися апологети залишково-імперського штибу, автори неоколоніальних ідеологій і «миров» з однією метою: позбавити українство механізмів захисту своєї етнічної, культурної, релігійної та інших видів національної ідентичності, цілісної системи традиційних світоглядних цінностей і духовно-інтелектуального супроводу сучасних державотворчих процесів як орієнтирів загальнонаціональної єдності, світової інтеграції. Україна, як і кожна країна, що прагне консолідувати націю, повинна закласти у будівлю свого дому державотворення та становлення нації якнайміцніший підмурівок — свою національну ідею, дати їй чітку дефініцію, визначивши візію та місію в процесах національного і духовного відродження, рівноправної інтеграції в світове співтовариство, можливості долучитися до цивілізованих процесів прогресу, демократії, колективної оборони [4]. Що таке в цьому контексті УНІ?

Українська національна ідея — це своєрідний комплекс вірувань і духовне кредо народу, квінтесенція патріотичних почувань, національного світобачення та усвідомлення державної незалежності, суверенності її інтересів; це концепт-конструкт духовно-інтелектуального потенціалу нації, тобто людей — державотворців і співгромадян, які, спираючись на минуле, мобілізують творчі зусилля та здобутки сучасні і майбутні, на становлення і консолідацію українського народу як єдиної політико-етнічної громадянської спільноти і цілісної одиниці світового співтовариства, щоб наблизити національний ідеал до найвищих досягнень людства в різних сферах розумової його життєдіяльності на шляху прогресу та добробуту.

Ця дефініція достатня для нації, тяглість (безперервність, спадковість) розвитку якої не переривалася. А збереження національ-

ної тотожності титульного народу, який упродовж віків намагалися знищити, вимагає вивчення її не лише як явища складної соціально-економічної, етнічної, культурно-мовної, релігійної, екологічної та ін. природи в духовно-інтелектуальному, феноменальному і вельми динамічному історичному контекстах, а і як багатофакторну програму сучасного розвитку країни, підвищення її суб'єктності, субсидіарності, конкурентоспроможності тощо. Отже, УНІ — це не лише програма дій на завтра, засвоєння і збереження набутків минулого, його історичних, традиційних інституцій, а й науково обґрунтовані, консолідовані, інноваційні та інтеграційні спрямування сучасників у світоглядному, мотиваційно-ціннісному та інших духовно-інформаційних, просторово-часових вимірах. Зрештою, УНІ — це семантичний знак об'єднатися, ідеологічна основа цього процесу.

Такий підхід до концепту УНІ ґрунтується на загальноукраїнських інтересах, що акумулюються, на нашу думку, такими сучасними складовими Великої національної ідеї — Україна: соборна, українська і гідна людини. Не деталізуватимемо кожную складову, за якими стоїть низка факторів, ресурсів, пріоритетів їх застосування тощо. Тут лише зазначимо, що соборність — це не лише географія, а й соборна здатність нації творити Українську державу, наповнювати її добрими справами. Свята святих завдань УНІ — це сформувати єдиний національний економічний, мовно-інформаційний, культурний, релігійний та інші простори і допомогти всім українцям у різних краях усвідомити себе соборною державоцентричною нацією. Отже, соборність — це не лише інтеграція економік регіонів, а й консолідація народу на рівні духовних, морально-психологічних характеристик, внутрішньо притаманна людині, її свідомості та ментальності. Рівно ж — українська Україна не означає зловмисно підкинутого гасла: Україна лише для українців. Таку позицію затаврував ще Михайло Грушевський, позиціонувавши демократичну думку: якщо ти живеш в Україні та працюєш задля її добра, ти — українець.

Варто виокремити також Малу національну ідею: «Знання, інформація і рух (чин, дія)» як робочий інструментарій вирішення тих чи інших складових Великої. Мала ідея — це поточне, часто тактичне гасло. Мала як частина Великої стратегічної національної ідеї спрямовує за умов глобалізації продуцентів лідерської інтелектуальної власності, творчу енергію наукової молоді на: інтенсивне використання нових знань, досягнень науки, інтелектуально-інноваційних чинників створення модерної національної держави, економіки знань, збільшення інвестицій у розвиток

людини, її культури та інтелектуального капіталу; побудову інформаційного, громадянського й правового суспільства, збереження генофонду українського народу, тяглості його розвитку в плані безперервного досягнення високої освіченості, креативності, духовності та моралі; зрештою, пізнання навколишнього світу, зменшення його ентропії та небезпек — внутрішніх і зовнішніх.

Мета сьогоденішніх складових УНІ — це соборно-сконсолідована нація як повноцінне, самодостатнє соціально-економічне, етнокультурне, політико-правове, філософсько-історичне середовище в системі національного інформаційного простору, який не гнітить, не розмиває тотожність народу; в ньому повнокровно функціонує традиційна система передачі знань від покоління до покоління, а значить, виховується національно свідомо, цілісна людина і квітальна спільнота. Тобто спільнота, об'єднана національною ідеєю, самоідентифікована і здатна відроджуватися завдяки цій ідеї як синтезу державницьких, духовно-моральних та інших цінностей, зеленій ідеології, соціогуманістичній політиці, які підживлюють це середовище, розширюючи його до масштабу всеукраїнського чи навіть світового простору. Спочатку було Слово (Logos), тобто думка, ідея як знання (духовно-інформаційна) основа об'єднання людей у свідому спільноту для співпраці щодо творення своєї держави на наукових засадах [5].

На жаль, Україна постійно відчуває загрози своїй незалежності. В Україні сакраментальність шекспірівського запитання «бути чи не бути» набуває значно ширшого і трагічнішого аспекту: буття чи небуття титульного народу як державної нації зі всіма її ознаками: мовою, освітою, культурою, традиціями, творчою діяльністю тощо. Врешті, йдеться про знеособлення людини і збездержавлення нації у спосіб пригнічення, уповільнення, а відтак припинення їх духовно-інформаційної мобільності (ДІМ) як домінанти соціального руху інформації (знань, досвіду), як фактора самодостатності та конкурентоздатності нації, захисту її інформаційного простору, збереження мови, культури, традицій, національної ідентичності в умовах загроз глобалізаційного зодноріднення, яке в Україні має подвійну природу — залишково-імперську та невідворотно-цивілізаційну. Проте соціанта ДІМ нації не набула належної уваги.

ДІМ нації — це перманентний, природний і вільний суспільний процес передавання сучасниками наступному поколінню традиційної інформації (знань, досвіду), яку вони успадкували від своїх попередників, зберегли та творчо примножили (приросили на якусь величину ΔI) не лише для збереження своєї етно-

національної ідентичності (тяглості розвитку), а й для того, аби не опинитися на узбіччі науково-технічного, технологічного, соціально-економічного чи будь-якого іншого прогресу як цивілізаційного планетарного явища.

Цей рух здійснюється людиною (громадою, суспільством) шляхом традиційного її передавання «по вертикалі» (від покоління до покоління) як нематеріальний трансферт і творчого генерування нових знань «по горизонталі», здобутих на рівні одного покоління (чи особистості). Якщо в першому випадку домінантна роль належить сім'ї, школі, вишам, то в другому — науці, проектно-конструкторським організаціям, інноваційній, творчопошуковій активності і раціоналізаторсько-винахідницькій діяльності. Потенціал (сила, дії, чин, ефект) знань від двох попередніх векторів соціалізується як рівнодійна, побудована на основі їх інтегрування «по діагоналі», що відображає середовищеспроможність нації, її конкурентоспроможність у певних сферах діяльності. Як знаннєвомістка «вертикаль» спадковості (консерватизму, традиціоналізму) розвитку, так і модерна наукомістка «горизонталь» креативної інноваційної діяльності потребують відповідного правового забезпечення, аби прогрес відбувався з урахуванням двох основоположних складових (традицій і новацій), оптимальне поєднання, тобто гармонізація яких забезпечує тяглість (спадковість) і модерність (інноваційність) поступу.

Що стосується третього вектора «по діагоналі», то він комплексно, у «знятому» вигляді відображає комфортні умови, необхідні для оптимізації середовищеспроможності людини (нації) зберігати як розмаїття форм своєї ідентичності, так і утримувати передові (а, можливо, і лідерські) позиції в динамічних процесах сучасного розвитку людства на рівні високих нанотехнологій, нових соціогуманістичних ідеологій, «зелених» екологій та інших сфер діяльності. Ці умови стають факторами зеленого дизайну, за якого інформаційний чи будь-який інший простір у контексті УНІ не пригнічує середовище, а співвідношення використання традиційної та інноваційної інформації — адекватне потребам розвитку людини, громади і корінного (автохтонного) народу. Цьому має сприяти соціогуманістична сила міжнародного права, сила бінарного захисту прав і людини, і нації, дієва не лише для сильних світу цього, а й для ними ж ослаблених націй [6].

Ідеться не лише про сталість (Ріо + 20), а і збереження тяглості (спадковості, безперервності) розвитку ослаблених націй, зокрема й української за обставин названої вище подвійної глобалізації. Завдання такої якісно нової ідеології — створити не-

обхідні умови, аби спільнота була ковітальною, тобто здатною забезпечити свою самодостатність як суб'єкта власного розширеного відтворення і пов'язаного з ним комплексу господарських, духовних, гуманітарних та інших напрямів творчої діяльності. Приміром, проводити модернізації економіки треба не «поза рамами нації», аби «вселюдськими фразами інтернаціоналізму... прикрити своє духовне відчуження від рідної нації», за І. Франком, як це вже було із індустріалізацією чи колективізацією «всей страны». Нині вкрай важливо, щоб розрекламовані урядом ринкові перетворення не набули суто технічних, регіональних доміант та ухилів, а відповідали загальнонаціональним цінностям, соціогуманістичним потребам духовного ренесансу нації, захищали її людину від подальшого національного знеособлення, нищення інтелекту, питомої мови як Логосу народу, його генофонду. Водночас захистили корінний (титутельний) український народ від збездержавлення, адже його свідомість, історичну пам'ять упродовж тривалого періоду окупанти жорстко «зачищали» від бажань стати Державною Нацією, мати свої державні атрибути, виховувати дітей на духовних цінностях, національній автентичності.

Отже, в перспективі питання: чи встануть і, головне, чи витримають реформаторський курс новонароджені держави без нової концепції допомоги ослабленим, без правової підтримки живильної сили ренесансу їх середовища та національного простору буття — далі відкрите (і не лише для України). Доконечно потрібно, хочемо того чи ні, в якомога стисліший термін на основі української національної ідеї розробити концепцію зеленої ідеології не лише з наголосом на екології, економіці, а й на соціогуманістичних цінностях як духовно-моральних, консолідуючих імперативах збереження середовищеспроможності нації за складних умов і нових викликів. І конституційно-правові рішення не повинні ігнорувати ці насушні соціогуманістичні проблеми. Принаймні у цьому контексті українська освіта, мова, культурні традиції, духовність нації негайно потребують червонокнижного (аналогічно з загрозами зникаючій флорі та фауні) соціогуманістичного захисту на «своїй — не чужій землі» як духовний ексклюзив нації, як фундамент її внутрішньої консолідації та зовнішньої рівнопартнерської інтеграції. Це вимагає нової соціогуманістичної парадигми захисту ослаблених народів і народностей, посилення міжпоколіннєвих трансферів щодо збереження національної ідентичності та створення нових площин діяльності з піднесення активності продукування суспільних благ і гарантій не тільки для насліду-

вання світової концепції сталого розвитку, а й збереження соціальної, етнічної тяглості (спадкоємності) нації — соціально-економічної, науково-технічної, мовно-культурної та ін.

В Україні соціальні науки (філософія, соціологія, соціальна психологія, історія, економіка, право, націологія тощо) повинні в процесах державотворення і становлення нації відігравати дедалі вагомішу роль, особливо в контексті її когнітивно-превентивної функції. У сьогоднішніх реаліях це означає, що насамперед потрібно допомогти сучасникам не лише опрацювати нову соціогуманістичну доктрину УНІ, а й уникнути помилок, яких припустилося українство в минулому, навчити їх якомога менше наступати на власні граблі, вчитися не лише на своїх, а й на чужих хибних кроках; врешті, працювати так, щоб гідно увійти вільною, соборно-свідомою нацією в коло розвинутих держав світу. Більше ніж трьохсотлітня історія нашого уярмлення свідчить, що першопричиною чи не усіх бід української нації було нерозуміння ваги універсальних і взаємозалежних чинників — єдності Батьківщини і неподільності її землі, ігнорування національної еліти як чолівки народу. Саме ці вади спричинили поділ спочатку по Дніпру, а відтак — по Збручу. Чи не тому точка відліку псевдоперемог люмпена над світлом розуму з боєм сьогодні проектується на площину трагічних подій, описаних ще П. Кулішем у «Чорній раді», де рішення черні, ігноруючи думку козацької еліти, інтелект нації, призвели до наявності двох гетьманів в Україні, а відтак — до її поділу на ліво- і правобережну, врешті, до розділення за Андрусівською угодою між Польщею і Московією. Звісно, вже заочного, бо зрозуміло, що жодного гетьмана запрошувати не було сенсу. Ця угода є повчальною і для тих, хто тоді не без утіхи ділив Україну: саме з моменту, словами сучасних російських ідеологів, її «декомпозиції» почався занепад першої і розвиток агресивних імперських мотивацій другої, котра відтак поділить і саму Річ Посполиту. Поляки цього не зрозуміли, а ми через незгоду, амбіції гетьманства і традиційне самоїдство, кочубеївщину тощо нерозумно змарнували час і ту точку біфуркації, за якої у випадку протекторної угоди з третьою стороною, скажімо, з Туреччиною, як це вчинила Румунія, могли б зберегти свою державність. І сьогодні Польщі не довелося би виконувати роль адвоката щодо прийняття України до Асоціації держав ЄС. Але історія не знає звороту «якби», особливо за обставин відсутності стратегії розвитку держави, її національної ідеї як вектора руху вперед.

Нерозуміння та урядова неувага до національної ідеї як дорожньої карти розвитку державотворчих процесів спотворили осново-

положні засади гуманітарної політики України, призвели до браку патріотизму у внутрішній і зовнішній політиці, до непотрібних хитань у виборі вектора інтеграції, стратегії національної безпеки на третьому десятку державної Незалежності. У нашій історії ще такої дати не було. Зрозуміло, що для історії нації — це часова мить, але стосовно людини — це вік, упродовж якого змінюються не тільки одне покоління, а і концептуальні підходи до розв'язання суспільно важливих проблем, утверджується новий світогляд на довкілля (в широкому сенсі). Здавалось б, що пережитий час висвітлив гостру необхідність глибшого розуміння взаємозалежності принаймні двох речей, природа яких, здавалось б, — різна. По-перше, не можна будувати державний дім — Українську суверенну державу без сучасної візії і місії Національної ідеї.

По-друге, імітацією буде проголошена урядом модернізація національної економіки, навіть Конституції як панацеї нашого відродження без наукового опрацювання нової соціогуманістичної парадигми буття нації, особливо за умов посилення духовно-інтелектуальної діяльності творчої людини, її здатності генерувати знання як основи інноваційного розвитку, формування шостого укладу економіки. Тобто без урахування комплексу якісних змін, викликаних інституалізацією економіки знань і потребою поєднання інноваційних технологій зі збереженням національної ідентичності суб'єктів господарювання. Адже навряд чи можливе ефективне проведення соціально-економічних чи інших суспільних трансформацій без ренаціоналізації, інтелектуалізації та гуманізації соціуму в сенсі збереження українськості як ексклюзиву народу, що дав назву державі і прагне піднести рівень життя.

Для українства важливим є ступінь усвідомлення власного вибору не лише в площині прийняття доктрини сталого розвитку, а й обов'язок збереження тяглості на шляху до вершин, досягнутих розвинутими країнами. Власне, на цьому шляху українству для його буття як самодостатньої модерної нації в світовому ринковому розмаїтті, як імперативу перед прийдешніми поколіннями, окрім економічного, екологічного і соціального секторів, архіважливо зберегти понівечену імперіями національну ідентичність, духовно-культурні вартості, врешті — своє «Я». А це означає, що слід замислитися не тільки над тим, що взяти зі світової скарбниці знань (бо завжди вони будуть секунд-хендівськими) для свого розвитку, а і чим оригінальним та новим її збагатити, аби не бути, за Іваном Франком, «Тяглом у поїздах їх бистроїздних», вічним бідним родичем у земному племені людей. Тобто працювати

на випередження, творити і володіти лідерською інформацією, передовим досвідом у різних сферах діяльності [7].

Це все своєю чергою вимагає досягнення системи нових смислів державотворення та становлення сучасної розвинутої нації, насамперед — як громадянської. Мультикультуризм навіть у країнах старої Європи, з їхніми великими національними традиціями, цивілізаційними досягненнями, дає збої, а що говорити про ослаблені імперіями нації, які вимагають особливих умов для ковітального відродження. Ці смисли вельми проблематично реалізувати на одній етнокультурній основі з огляду на її цілеспрямоване багатовікове нищення, брак широкомасштабної стратегії соціально-економічного, науково-технічного розвитку країни, слабе усвідомлення УНІ як інтегральної ідеологічної основи творення нової свідомості та власної держави, які забезпечують тяглість духовно-культурного відродження, визначення пріоритетних і сталих векторів внутрішньої та зовнішньої політики, модерних інтеграційних орієнтирів і нових викликів національній безпеці в жорстких умовах глобальних ринків, оборонних блоків. До цього ще слід додати продумані політичними технологами (закордонними та внутрішніми — «п'ятиколонними») провокації щодо «мовного» закону чи передвибірні комуністичні ініціативи переглянути українські державні символи. Ідеться, як вже наголошувалося, про розробку в якомога стисліший термін зеленої ідеології з наголосом на соціогуманістичних цінностях як духовно-моральних імперативах збереження середовищеспроможності нації за складних умов і нових викликів.

Такі цінності акумулюються гармонією середовища людини і простору нації, а відтак — простором нації і світом людства. Завданням такої якісно нової ідеології є: створити необхідні умови, аби спільнота була ковітальною, тобто здатною забезпечити свою самодостатність як суб'єкта власного розширеного відтворення і пов'язаного з ним комплексу господарських, духовних, гуманітарних та інших напрямів творчої діяльності. Без такої ідеології, без сучасної науки інвайронментології (середовищезнавства) та її знань про творення належних умов не зазеленіє на національних теренах те, що під прикриттям релятивізму, пролетарського інтернаціоналізму впродовж тривалого часу затоптувалося в небуття різними шовіністами-загарбниками. Утілення зеленого ідеологічного дизайну вимагає нового підходу до проведення на державному рівні нової соціогуманістичної політики, до наповнення її новим змістом таких понять, як інтелектуалізація соціуму й економіки, національне середовище та інформаційний простір у

структурі ковітального відродження ослаблених народів, де глобалізаційні зодноріднюючі впливи мають подвійну природу: з одного боку — невідворотно цивілізаційну, а з другого — залишково-імперську, постколоніальну.

Названі сучасні компоненти УНІ (соборність, українськість і гідність людини, нації) — це лише головні бренди довгого і відкритого списку факторів другого порядку, їх пріоритетів, ресурсів, інституцій, екосистем, потрібних для реалізації складників націдеї, — фундаментальних і насущних для екзистенції українства, його національних інтересів і пошуку нових якісних змін життя. Говорімо не тільки про загальне дерево життя, а і про передачу наступним поколінням конкретних матеріальних, фінансових і духовних, приватних і державних благ (товарів, ресурсів) як трансферів життя, що забезпечать їм стартовий капітал і рівні умови конкуренції, розвитку. Нині важливо усвідомити не тільки кого, а й що, які цінності вибираємо. Гасло загарбника: «народ без національної духовно-інтелектуальної еліти, а еліта без мови народу» далі діє, триває кучубейство, обман, корупція, інші девіантні форми поведінки. Українці поки що не є господарями в своїй рідній хаті, не поставили концептуального пам'ятника борцям за волю України, подвижникам її національної Ідеї, що більше, не визначили її сучасну сутність.

Попри те, вже нині очевидно, що візія майбуття України не в ентропії (невизначеності спільноти, хаосі, безладі, маргіналізації та її креолізації), а в негентропії, тобто в гармонізації: а) національних інтересів та загально визнаних фундаментальних принципів свободи, соціального й економічного добробуту, захисту прав і людини, і нації; б) неоліберальної (в центрі — людина, вільна ринкова економіка) і націоналістичної (наголос на розвитку нації, патріотичної любові до неї) ідеологій. Шлях досягнення мети один: на основі гармонійного поєднання цих чи дотичних до них ідеологій створити нову парадигму суспільного розвитку — соціогуманістичну, яка комплексно і паритетно захищала б людину і націю як когнітивно необхідне мовно-інформаційне, звукове, візуальне, водночас природно-ексклюзивне середовище (тло, а відтак простір), де можна було б зберегти та розвивати свою національну ідентичність, ментальність, культуру, промисловість, народні промисли, торгівлю та інші сфери трудової діяльності в умовах глобалізації.

У цьому розрізі, вочевидь, соціогуманістична парадигма — фундаментальне поняття, а введений у науковий обіг дискурс

«соціогуманістичний» віддзеркалює бінарну парадигмальну сутність збереження автентичності українців, котра полягає в паритетному підході до гармонізації прав і людини, і нації; потребу їх захисту в адекватному, сприятливому для їх розвитку середовищі, в його якнайширшому інформаційно-мовному, світоглядному, національно-патріотичному, державотворчому, врешті, геополітичному, геостратегічному вимірі. Масштабність такого виміру диктує якнайшвидше надання цій бінарності статусу світового морально-правового імперативу, а відтак міжнародної юрисдикції. Лише за такого комплексного розуміння введеного дискурсу можна широко соціалізувати універсальність принципу взаємодії стратегічно жорсткого інформаційно-мовного, культурно-етнічного каркасу кожної нації (народності) з гнучким, мобільним і щоденним його поповненням цивілізаційними досягненнями без шкоди збереженню їхньої автентичності [8].

Правове зміцнення соціогуманістичного забезпечення міжнародних взаємин конче потрібне — у світі відбувається не лише експлуатація людини людиною, а й нації (націй) нацією. Водночас, якщо світове співтовариство прийняло Декларацію прав людини, то Декларації прав народів досі немає. Шкода, але панує змагання за лідерство сильних світу цього, а дехто намагається стати всемогутнім диктатором керованої (?) демократії. Не все людське — людяне. Якщо поняття «соціальне» означає людське, суспільне, а «гуманне» — людяне, то їх синтез, власне, складе нову «соціогуманістичну» якість, украй нині потрібну. Не може бути вільною людина, коли — підневільна її нація. На цьому тлі українська ідея формує та концентрує важливі соціогуманістичні цінності та мотиви діянь, які пов'язані саме з боротьбою за свободу і людини, і нації — їхню безпеку, побудову самостійної держави, за суверенітет країни, збереження її етнічної, мовно-культурної, релігійної та іншої ідентичності на своїй землі в межах усіх компонент національного простору. Чи не тому тільки для нас характерне таке словосполучення, як «борець за волю України», чи не УПА воювала під гаслом «Свободу людині!», «Свободу народам». Воно не галицьке, а всеукраїнське і світове.

Соціогуманізм у нашому розумінні — це також новий, гідний ХХІ віку гуманний порядок міжнародних відносин у цивілізованому світі. Нині девальвовано поняття «гуманний», легко ототожнюються вислови «людський» і «людяний». У нашому вживанні поняття «соціогуманістичний» не зводиться до одноразової гуманітарної матеріальної допомоги, пов'язаної з різними природними катаклізмами (землетруси, паводки і т. ін.), з нерациональ-

ною діяльністю людини (біженці воєнних конфліктів, екологічні катастрофи, гуманітарна місія військових) чи з «секонд-хендівською гуманітаркою». Усе це паліативна допомога людям, які потрапили у матеріальні скрути, природні чи неприродні (нелюдяні, але створені, на жаль, людиною) ситуації.

У запропонованому трактуванні прикметник «соціогуманістичний» означає нову якість: сталий захист духовних і матеріальних цінностей титульних, корінних націй і народностей, їх традицій, мов, культур від зодноріднення не тільки невідворотними глобалізаційними впливами, а, головню, асиміляційними діями неоколоніалістів, які інспірують в інформаційний, освітній та інші простори свої замисли і тексти, зловмисно і широко використовуючи так званий інтелектуальний антиукраїнізм в імперській семіотичі, антиукраїнській семантиці та аксіології для цинічного зомбування інтелекту людей, їхніх душ, цінностей і свідомості через інспірацію імперських інновацій в інформаційний простір українців. Імперська семіотика, оспівана в пам'ятниках Леніну, Сталіну, Кірову, представлена танками, сорокоп'ятками — загарбницький матеріальний рудимент, його має оновити буцімто духовна ідеологія «руського мира», який надуманий та експортується одержавленою церквою, а раніше — православним атеїзмом.

Натомість представники соціогуманізму в світовому масштабі дедалі більше актуалізують морально-духовні імперативи, які могли б захищали ослаблені народи. Як уже йшлося, ООН має виходити із соціогуманістичних засад стратегії розвитку, з нової парадигми буття нації, що оптимально поєднує морально-націодержавоцентричність як усередині країни, так і співпрацю з європейським (світовим) співтовариством на підставі паритетного захисту і людини, і нації. Розробляючи таку концепцію передовсім на культурологічній основі, в постколоніальному просторі маємо твердо пам'ятати мудрі соціогуманістичні настанови Махатми Ганді своїй нації: я повинен залишати всі вікна і двері відчиненими, я за те, аби звідусіль усі культури світу припливали до мого порогу, але нічого не може бути таким, що збиватиме мене з ніг і повинь zalиватиме мій дім. Нам треба мати не лише свого Вашингтона, а й Ганді.

Такий соціогуманістичний імператив, але вже як ідею «сім'ї» у міжнародних стосунках (за якою до найслабших ставляться з найбільшою любов'ю, а голоси сильних світу не мають морального права залишити безголосими постколоніальні народи), — Папа Іван Павло II переніс у третє тисячоліття, у національну і соціальну площину цілих народів і народностей, які прагнуть стати чи вже

стали на шлях повернення до своїх духовних витоків. Це було 5 жовтня 1995 року в ООН з приводу святкування її п'ятдесятиріччя.

Світ над ініціативою Папи не застановився. Ми спромоглися на популістське святкування Дня ненасильства, але не всіх днів у кожному році та щодо кожного ослабленого народу, його беззахисної мови, культури. Але культура, мова, традиції хоча є надбанням нації, — водночас вони феномен загальноцивілізаційний і служать розвитку культур інших народів і націй. Ця рефлексія притаманна сузір'ю великих соціогуманістів минулого і сьогодення, серед яких назовемо Вацлава Гавела, який пропагує «силу безсилых» як чинник, вартий уваги у міжнародній політиці. Влада безвладних конче потрібна, якщо ми хочемо збудувати громадянське суспільство. Гавел десь тут успадкував традиції, закладені ще Масариком. Узагальнивши їхні погляди, екстраполювавши їх на українські реалії, можна зазначити, як це зробив Понтифік під час пастирського візиту до Києва, згадуючи Володимира Мономаха: *Не дайте сильним світу цього занепасти людину. Проте, на жаль, занепадають нації, їх мови і традиції. А це означає, що втрачаємо духовно-ціннісні змісти і час інтегруватися у світове вільне товариство.*

У контексті нашої проблематики не може бути так, щоб ідеологія штучно створеної імперією т. зв. радянської людини домінувала і зменшувала середовищеспроможність корінної нації, що на рідній землі дала назву державі Україна і, окрім цієї обітованої землі, іншої не має. Водночас УНІ має нині враховувати, окрім етнічних, національних аспектів, повною мірою інтеграційний і цивілізаційний контекст у зрізах минулого, сучасного і майбутнього. А також виокремлювати поняття «середовище» і «простір», де перше більше прив'язане до конкретної особистості, сім'ї, а друге — цілої нації (національний простір, національна економіка і т. ін.). В Україні під час проголошеної чинним урядом модернізації економіки вкрай важливо, щоб національна ідея, набуті знання і досвід виступали суспільно-інформаційною мембраною, яка не допускала б проникнення недостовірної інформації, підвищували б імунітет (опірність) людини проти її денаціоналізації та дезінтеграції країни, водночас посилювали б середовищеспроможність нації в плані розвитку вітчизняної освіти, науки, культури, підприємництва, екології на її шляху цивілізаційного поступу. А це означає, що проголошена урядом модернізація економіки має відбуватися комплексно: на інноваційній, новаторсько-інформаційній і культурологічній основі. Знання, інформація — інструментарій реалізації складників Великої ідеї, яку не можна зводити до вузького технічного розуміння модерні-

зації економіки, забуваючи світові, європейські епіцентри генерування інтелектуального потенціалу спільнот як лідерів високих зелених технологій та ідеологій, де знаннєво-інформаційний ресурс — невід’ємна складова їхнього буття.

Звідси всеукраїнська мета: розбудувати власну модерну державу як дім нації, як її рідну хату на спільних духовно-культурних цінностях, патріотичних почуваннях та інтелектуальних кодах українського народу, на традиціях, нормах і правилах, приたまанних його спільноті; на інноваційних засадах модернізації національної економіки, її перепрофілювання, модернізації та реструктуризації відповідно до модерних завдань формування її нових укладів, підвищення рівня людського розвитку тощо. У цьому ракурсі потенціал національної ідеї бачиться як фундамент ідеології структурування української спільноти в потужну соціально-економічно розвинуту націю, що буде сучасну європейську демократичну державу, шанує національні традиції, протистоїть зодноріднюючим процесам глобалізації, запозичує і ділиться зі світом прогресивними інноваціями та світоглядними концепціями, керується економічним націоналізмом і впевнено дивиться у майбутнє.

Запропонований контент нової соціогуманістичної парадигми буття людини і нації вимагає нових підходів до інших, здавалося б, таких звичних понять, як «ресурс», «потенціал», «духовність» тощо. Введення в науковий обіг поняття «соціогуманістичний» актуалізує чи радше вимагає реконцептуалізації дотеперішніх підходів до звичних речей — як в українському слововживанні, так і ширшому міжнародному контексті. Візьмімо для початку український аспект, скажімо, неправильне вживання понять «ресурс» і «потенціал». Ми досі не самоусвідомили вітчизняний парадокс: «Багата Україна — бідна країна, зuboжілий народ, ненаціональний інформаційний простір». Чому? Відповідаю коротко: Нема людей! Нема людей великого інтелекту і душі, моралі та фаху, які б перетворили наші, поки що багаті ресурси в творчий потенціал народу. Недооцінюється паціонарність, альтруїзм і патріотизм праці науково-інтелектуальної еліти на реалізацію концепту УНІ в міждисциплінарному діяльно-результативному, а не обліково-статистичному вимірі.

Помилкою, якщо не брехнею, є твердження, що буцімто Україна має великий потенціал. Україна поки що має чималі ресурси — земельні, мінеральні, лісові, водні та ін. Але ті ресурси ще треба перетворити засобами мудрої та вмілої діяльності у відповідний потенціал. Ресурс — це те, що маємо, володіємо; це те, що нас оточує, а потенціал — це якісний показник нашої з вами

праці; індикатор того, як ми розпорядилися наявним добром, наскільки якісно використали багатство, що маємо — що нам було дано природою і Богом. Отже, потенціал завжди пов'язаний з діяльністю людини, він характеризується якістю праці, спромогами та чеснотами її виконавця і носія, врешті, його людяністю. Не все людське є людяним. Народу багато, а людей мало. Як у Біблії: багато було запрошено, але мало прийшло. Потенціал віддзеркалює не кількість запрошених, а тим, хто, як і яким здобутком відгукнувся на запрошення.

Соціогуманістичний вимір вимагає більш якісно-прикладного розуміння поняття «духовний». Саме у цьому контексті шукаймо домінанту, сенс і новизну цього поняття. Ця думка повністю може бути перенесена на проблему екзистенції, самоідентифікації та розвитку української нації, руйнування її мови, культури, не включення в процеси суспільного оновлення духовних цінностей, традицій, ресурсу знань, досвіду, зрештою, інтелекту. Дискурс «духовний» не пов'язаний виключно з релігійною чи церковною природою. Праця вчителя, науковця — також духовна, тут передача і здобуття знань, інформації. Вона передовсім віддзеркалює силу розуму, зокрема інтелекту як випереджальної реакції людини (нації) на необхідність передавання традиційних і створення нових знань, темпи їх використання для соціогуманістичного розв'язання потреб сьогодення та майбуття. Духовність — це вербально-іпостасна, знаннєво-інформаційна істина (правда, відкритий фізичний чи моральний закон, віднайдений алгоритм, метод дії, поведінки, прийняття рішення і т. ін.), що надаються джерелом їх володіння приймачу. Широка соціалізація духовності пов'язана з інтелектуалізацією, елітаризацією і гуманізацією спільноти щодо спроможності, по-перше, генерувати нові знання; по-друге, безперервно їх передавати наступним поколінням, широко та інтенсивно їх застосовувати для добра. Це не матеріальна, майнова, а інформаційна передача знань, досвіду. Що більше, приростити досвід минулого як нематеріальний (інформаційний) актив, як здобуток (невичерпний ресурс) людського капіталу, який у разі розкриття може стати інтелектуальним потенціалом сучасників, насамперед у їх творенні добра. Капіталізація потенціалу, коли він приносить прибуток, формує людський капітал, зокрема інтелектуальний. На жаль, креатив людини не завжди скерований на творення тільки добра [9].

Шкода, але добро і зло йдуть поруч, їх творить інтелект — одного і того ж складу сірі мозкові клітини — як завойовника-асимілятора, так і повстанця. Більше того, завойовник зловмисно

перериває передачу інформації від покоління до покоління, поширення традицій поневолених, аби їм імплементувати свої, а відтак їх асимілювати. Фюрери чи вожді всіх народів креативно продукували не лише інформацію, а й дезінформацію, яка не сприяла правді, розвитку — національному, сталому чи ноосферному. Природа інформації як дезінформації, звісно, завжди однакова — інформаційна, але це не гарантує лише духовно вмотивоване використання знань, інновацій для добра і прогресу. Коли йдеться про моральність, соціогуманізм, то головне, на наш погляд, доброзичлива вмотивованість інформаційного (духовного, ідеального, а не тільки матеріально-фізіологічного) процесу генерування нових і передавання нагромаджених знань, досвіду, навичок, їх альтруїстична скерованість саме задля добра, а не корисливого визиску. Країни, які вчинили таке пригнічення щодо інших націй, мають справді морально, соціально-психологічно переродитися (перезавантажитися), тобто покаятися, як це зробили повоєнні Німеччина чи Японія. Це може вчинити лише одухотворений інтелект, людський капітал та духовно-інтелектуальний потенціал.

Тому говоримо не просто про інтелектуальний, а духовно-інтелектуальний потенціал, не про інформаційну, а — духовно-інформаційну мобільність, тобто додаємо слово «духовний» у його соціогуманістичному наповненні людиною і нацією. Чи можемо нині говорити про духовно-політичну націю, що незалежно від етнічного походження, конфесійності, мови, визнання героїв боротьби за волю Українського Народу, його інтеграційних намірів і безпекових вимірів тощо, — творить єдину спільноту, яка прагне незалежної держави Україна? Чому так повільно усвідомлюємо, що європейська інтеграція — шлях задекларованої соціально-економічної, науково-технічної модернізації України? І насамкінець, чи можна позитивно оцінювати проблематику нашої Всеукраїнської наукової конференції, що вона у такий спосіб націлює і націлить українство на творення нових благ, лідерської інформації, знань, на якісно новий концепт-конструкт у розбудові української України, на збереження національної ідентичності та гордості народу, творення конкурентоспроможного його національного середовища, належного природного довкілля, інформаційного простору та віками вимріяного державницького ідеалу як інституційних джерел сучасної соціогуманістичної політики щодо тягlosti українського поступу, а не лише сталого, розрекламованого світом, розвитку? Слід сподіватися, що так!

Література

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // *Голос України*. — 1996. — 13 липня.
2. Українська Національна ідея як духовно-інтелектуальний код соборності народу: етнічний, інтеграційний та цивілізаційний вектори. Матеріали круглого столу / за ред. В. С. Кравціва. — Львів: ІРД НАН України, 2011. — 62 с.
3. *Вовканич С. Й.* Глобалізація, євроінтеграція України та збереження її національної ідентичності: цивілізаційні виклики і націоцентричні імперативи / С. Й. Вовканич. — Львів: ІРД НАН України, 2004. — 87 с.
4. О комплексе мер по вовлечению Украины в евразийские интеграционные процессы // *Дзеркало тижня*. — 2013. — № 29. — 17 серпня.
5. *Геєць В. М.* Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України / В. М. Геєць. В 3 томах. — К.: Фелікс, 2007.
6. *Vovkanych St.* Can We Survive without the National Idea? / *Vovkanych St.* // *The Ukrainian Quarterly*. — 2012. — № 3—4. — Р. 47—58.
7. *Гейзет Ханс-Юрген.* Будущее Украины — европейское // *Дзеркало тижня*. — 2010. — № 6—7 (786—787). — С. 3.
8. *Вовканич С.* Соціогуманістична парадигма буття — матриця національної ідеї України ХХІ сторіччя / Вовканич С. // *Вісник Соціогуманітани проблеми людини*; Інститут соціогуманітарних проблем людини — 2012. — № 6. — С. 7—50.
9. *Субетто А. И.* Ценности в системе общественного интеллекта. «Ценностная война» и защита ценностной самоидентификации российской цивилизации / Субетто А. И. // *Социальная экономика*. — 2010. — № 3. — С. 93—96.

2.3. Організаційна еволюція української політичної нації в процесі створення нової соціальної системи

О. Б. Гаєвська

Історична даність спонукає світову управлінську цивілізацію до самовизначення вектора й етапів руху до більш досконалих організаційних форм соціального буття з помітною, досить точною вказівкою на суперечливість власного руху, зокрема, у загальноцивілізаційних перехідних формах, які не повинні мати жодних штучних засад (хоча зовні такі форми здаються наслідком політичних, зокрема, суб'єктивістських дій певних соціальних сил). Аналіз такого руху має бути побудований на вторгненні в реаль-

не організаційне буття певного соціуму, яким у даному разі є Україна.

Проте перехідний стан будь-якого об'єкта з погляду науки управління є певною невизначеністю, в якій присутні два начала, що зовні суперечить твердженню про невизначеність, якщо ці два первні відомі. Але невизначеність полягає не у невідомості, не у незнанні, а у реальному стані об'єкта, в якому постійно виникають результати, наслідки зазначеного протиборства, які в часі дуже важко передбачити і тому реальний рух перехідного об'єкта «за станом на» й кваліфікується як невизначеність, хоча це невизначеність не фундаментального, а, так би мовити, поточного, оперативного характеру, яка за недостатньої організаційної енергії може виявити свою фундаментальну природу.

Як відомо, усі постсоціалістичні країни, зокрема й Україна, перебувають у перехідному, від радянсько-більшовицького соціалізму до соціалізованого капіталізму, стані.

Слід зазначити, що досвідна світова демократія не є найдоцільнішим управлінським витвором, оскільки вона фіксує не вибір народу, а рівень його розвитку, який склався стихійно, в ході історичної еволюції, зокрема організаційної, яка породила чимало науково неспроможних управлінських систем, оскільки спрацювали фактори загальної історично досягнутої даності, без можливості використання науково доведеної ідеї, як сфокусовано представленої управлінської системи.

І лише в сучасних умовах у людства, в окремих народів стихія дедалі більше поступається можливості свідомого вибору шляху розвитку, зокрема, управлінської системи, яку надає цивілізація.

Тому Україна в цьому контексті має критично поставитися до світової демократії і запропонувати свій підхід до її основного змісту — управління суспільством. А це означає, що було б доцільно висловити своє ставлення до практики світової демократії в сучасному світі, його об'єктивно недосконалого стану, щоб Україна не робила помилок, маючи небачену в історії можливість свідомого вибору національного варіанта управлінської цивілізації.

Соціальна ефективність будь-якої з форм демократії має бути науково достатньо забезпечена як управлінська система, в якій представлений набір суперечливих інтересів як об'єктивна структура потреб народу України (та й інших народів) і що спонукає її мати такий управлінський корпус, який володіє управлінським знанням з організації в Україні нової соціальної системи. Як наукове, так і політичне впорядкування об'єкта (української полі-

тичної нації) на основі принципів управління як виду діяльності, може стати в такому єднанні досить розрахованою величиною. Тому Україні варто шукати у світовому управлінському досвіді лише ті управлінські формули, які побудовані на загальноцивілізаційних засадах управління, і, прикладаючи їх до національного ґрунту, створювати свої теоретико-практичні знання, які набувають сенсу в умовах формування сучасної демократичної системи, гідної великої нації. Саме такими бачить Ю. Ж. Шайгородський стратегічні кроки української політичної нації в процесі створення нової соціальної системи і яким дає таку оцінку: «Зasadниче стратегічне протиріччя української моделі цивілізаційного розвитку полягає у застосовуванні «траєкторії переслідування», намагання наздогнати найбільш розвинуті країни світу шляхом запозичення і відтворення західних зразків і стандартів життя. Така стратегія не видається ефективною, а відтак існує потреба її вдосконалення» [1].

Водночас українським політичним інститутам сьогодні потрібні національні конструкції самоорганізації, оскільки світовий організаційний національно-політичний досвід теж має національні джерела формування, але в інших історичних умовах і на іншому національному ґрунті: природному, демографічному, соціальному, економічному, культурному тощо, а це робить його запозичення обмежено конструктивним, що ми бачимо щораз у реальному управлінському стані України. Навіть політична боротьба за шляхи формування і розвитку української політичної нації, законодавчі акції чи державне управління певними соціальними об'єктами відбувається як боротьба інтересів, а не проектів досконалішої управлінської діяльності, хоча вона, політична боротьба у вищих владних структурах, є адекватною політичному станові народу України. Тому висновок з погляду науки управління може бути один — принцип відповідності системи і методів управління потенціалу об'єкта відверто об'єктивно відтворюється саме управліннями.

Але ця об'єктивність більше скидається на стихійність, оскільки з погляду одного з основних постулатів науки управління вони не мають права її вести взагалі, оскільки об'єкт управління — українська політична нація потребує управлінських зусиль з упорядкування власного життя і лише рівень та ефективність індивідуальних зусиль людини щодо власної самореалізації в певному осередку суспільних відносин і в межах суспільного договору — Конституції України, має бути визначальним критерієм досконалої організації соціального управління.

Тобто українська демократія завдяки наявності історичної можливості вибору може стати прецедентом і водночас дослідним полем упровадження основного принципу соціального управління — науково достовірного знання і основного його ефекту — процесуального приведення у відповідність системи та методів управління потенціалом об'єкта, який має організувати суб'єктивними зусиллями нації нову соціальну систему, створивши національно адекватні управлінські структури, які не мають світових аналогів саме тому, що це не лише об'єктивна даність, а саме можливість розумної організації. Кінцевою і вищою метою такого управління є соціально-економічна та духовна можливість створювати і впроваджувати в життя правові норми, незалежні від політичних інтересів різних частин суспільного організму. Гарантія повноти і правдивості інформації про вихідні дані правових розрахунків таких норм мають бути абсолютними, такими, що спираються не лише на міць держави, зокрема, Президента України як гаранта Конституції, а й на вище управлінське знання — науку управління.

Це не нехтування світовим демократичним досвідом, а саме всебічне його врахування, зокрема наукове осмислення недосконалості (трагічності) якого й зумовлює необхідність точного управлінського розрахунку нових внутрішніх і міжнародних умов організації національної системи соціального управління.

Цей розрахунок має будуватися на такому баченні реального стану української політичної нації.

Україна входить до загальноцивілізаційного простору через двосдиний процес — заперечення неадекватних фундаментальним засадам розвитку цивілізації соціальних якостей і організації системи суспільних відносин сучасного світового зразка. А для організації цього процесу (а саме він є об'єктом управлінської організації) потрібна така програма, яка є розрахунковим документом, у якому буде представлений потенціал України, його спроможність у часі і просторі позбавитися неадекватних зазначеному зразку якостей і утвердитись у сучасному загальноцивілізаційному просторі.

І тому Україна має здійснити організаційний прорив за рахунок свого національного інтелектуального потенціалу і здатності до самоорганізації, становим хребтом якої має бути управлінський корпус усіх рівнів суспільної організації, у всіх видах кооперативної та індивідуальної діяльності. Кожен управлінський акт має оцінюватися під кутом зору вищого інтересу народу України — організації життєдіяльності української політичної нації у від-

повідності із загальноцивілізаційними вимогами і реальним потенціалом України. Тому законодавчу і виконавчу діяльність слід покласти саме на такий методологічний розрахунок.

У цьому контексті проблема визначення основної організаційної сили, яка створює нову соціальну систему в Україні, має принципове значення для процесу її становлення. При цьому, вона стосується всіх управлінських інституцій, зокрема і політичних партій, оскільки вони представляють різні інтереси різних прошарків населення, що для утвердження такої системи є принциповим. Тим паче, що це не витвір політики і не суб'єктивістська справа, а саме об'єктивна потреба народу України, яку мають задовольнити управлінці усіх рівнів, навіть незалежно від політичних уподобань.

У характеристиці сьогоденішнього стану України слід відповісти на основне визначальне питання: наскільки взагалі політична боротьба відтворює (відображає, уособлює) політичний стан об'єкта управління — української політичної нації, чи є в ньому енергія такого рівня суперечностей, яка часто-густо вирує у владних структурах і чи не є відносини між елементами політичної системи України чимось самодостатнім, самостійним, принаймні організаційно незалежним від народу, його інтересів?

Для відповіді на це питання необхідні деякі науково-теоретичні підходи, якими має керуватись будь-яка політична система, будь-який управлінський корпус, а також, правова база їхньої діяльності, включаючи Конституцію країни. Організаційно вони повинні забезпечити механізм соціального управління, владні відносини, насамперед між владними інституціями, причому всіх рівнів.

Вектор тут полягає у тому, щоб організаційно-правовими засобами звести до невідчутного практично-політичний тиск на об'єкт управління і, зрештою, реалізувати повнокровне демократичне існування організаційного механізму соціального управління, який є з погляду науки управління природним для досконалої організації соціальної системи. Навіть наявність Конституційного Суду в державній системі є свідченням неповноти управлінського визначення функціонального навантаження державних інституцій, їх правових характеристик. А це означає, що в управлінській системі України, та й у Конституції країни є можливості для суб'єктивістського маніпулювання повноваженнями та їх правовими визначеннями, що свідчить про їх науково недосконалий стан.

Отже, дуже важливо позбавити українську політичну націю політичних пристрасей, знайти той організаційно адекватний

управлінський механізм, у широкому плані — управлінську систему, яка і має відкрити максимальний простір для перетворення цих пристрастей в енергію природного організаційного руху нації, народу України до рівня розвитку сучасної цивілізації. Тим більше, що це об'єктивний рух, який проходить скрізь усю українську історію і тому його тяжіння до вищих рівнів цивілізованості є природним явищем. Тобто соціальна система, яка має утвердитися в Україні, — це спосіб природного входження України у світовий цивілізаційний простір, шлях до якого був перетнутий відомими історичними політичними обставинами. Адже українська політична нація, яка постійно переживала неприродні для власного національного розвитку катаклізми та ще й за наявності капіталістичного прикладу, воліє обійти цей природно необхідний час і тому потребує інших методик створення відповідної соціальної системи. Ці методики зводяться до фундаментального положення про необхідність для України принципово іншого шляху досягнення рівня розвитку найрозвинутіших країн світу. Це шлях самоорганізації через національний інтелектуальний потенціал, досягнення системної впорядкованості, яка існує як система такого порядку, що негайно та науково зріло, у відповідності зі світовими стандартами, за абсолютного панування права і чеснот громадянського суспільства організовує у своєму соціальному середовищі відповідні суспільні відносини, які є основним, вирішальним чинником утвердження нової соціальної системи.

Ще раз слід наголосити, що такого типу самоорганізації немає в історичному прецеденті, оскільки такою залежності від власних інтелектуальних можливостей історія не знала. Тому Україна в цьому контексті водночас і типова, й унікальна. Винайти якомога повніший набір показників співвідношення першого і другого — завдання, яке має для неї стратегічне значення. Таку стратегію визначення української ідентичності у контексті модернізаційних процесів М. А. Козловець характеризує ось як: «Не повторювати і копіювати те, що вже пройдено іншими, а разом з ними брати участь у створенні нового світу — тільки так можна подолати ту кризу, що нас уразила, і надолужити те, що прогалили, заявити про себе як про розвинуту країну ХХІ століття та зберегти себе у глобальному світі» [2].

Загальноцивілізаційність тут — найефективніший метод встановлення зазначеного співвідношення. А це означає необхідність розрахунку шляху загальноцивілізаційного розвитку, який може бути досить ефективним у разі використання інтелектуально-організаційних зусиль управлінців усіх рівнів і сфер діяльності,

оскільки Україна не має необхідного історичного часу, типового для світової практики створення сучасної соціальної системи [3].

Тобто національний організаційний потенціал України, представлений нині найбільш повно частиною її населення, яка професійно або практично займається управлінням на всіх рівнях економічної, політичної та духовної організації українського суспільства. Це та організаційна енергія суспільства, яка має бути позбавлена егоцентристських політичних пристрастей, що сприятиме виробленню рекомендацій, спрямованих на створення в Україні системи управління країною на основі розрахованої її ефективності. Організаційні механізми цієї системи мають функціонувати лише в рамках управлінської доцільності, хоча й на основі врахування розмаїття соціальних інтересів. Але ці інтереси є, саме з погляду професійного, об'єктом упорядкування, гармонізації, а не руйнівної політичної боротьби. І саме в цьому полягає вища управлінська ефективність, насамперед щодо соціальної системи.

Слід також зазначити, що в Україні слід формувати, розвивати управлінську (організаційну) культуру, організаційне мислення народу, яка є визначальним чинником освоєння тих форм управління суспільством, які притаманні сучасній управлінській цивілізації, їх поєднанню з національними факторами організаційного розвитку української політичної нації.

Але нині навіть управлінський корпус України ще не має необхідної організаційної міцності, оскільки, відверто кажучи, в ньому працює не «цвіт нації», не тільки ті діячі, які здатні сприяти управлінському розвитку української політичної нації, розвитку її управлінської культури, хоча це й одна з вад демократичної системи соціального управління, про що свідчить саме вивчення загальноцивілізаційних засад соціального управління.

Унікальне національне для України завдання полягає в тому, щоб створити найефективніший управлінський корпус, який повинен своїм інтелектуальним і професійним рівнем бути досконалішим утворенням, ніж корпуси, базовою засадою яких є загальноцивілізаційна представницька демократія, в тому числі й та, що існує у так званих розвинутих країнах. Українська управлінська система є нині принципово доленосною, незважаючи на її історично об'єктивне завдання творення сучасного соціуму, що не має необхідних ґрунтовних чинників, які в такому разі є детермінуючими і на які може розраховувати нова управлінська еліта.

Тому управлінський корпус України має бути не лише професійною, а й інтелектуальною організацією, в якій зосереджений

саме управлінський інтелект нації, рішення якого повинні мати максимальну ефективність. Тобто він повинен мати таку владу, яка органічно необхідна суспільству: владу знань, бути об'єднаним управлінським корпусом країни, який силою свого управлінського знання вирішальною мірою впливає на рух України [3].

Практичні кроки реформування системи управління Україною пов'язані з низкою обов'язкових для цього теоретико-практичних акцій, без яких вони не матимуть необхідного ефекту:

по-перше, необхідно визначити управлінську доцільність політичної системи України, виходячи з її вирішальної ролі в становленні нової соціальної системи в країні;

по-друге, необхідно визначити об'єкт управління, тобто представити достатньо переконливі характеристики української політичної нації, оскільки її кваліфікація як несформована є недостатньою, бо передбачає неточну вказівку на те, від якого до якого стану вона переходить. Відсутність такого визначення призводить до плутанини, невизначеності в соціальних орієнтирах навіть на особистому рівні, не кажучи вже про політичні орієнтири певних соціальних прошарків;

по-третє, управлінська національна ідея повинна включати українську управлінську ідею! Сенс її є створення такої управлінської системи, яка буде відтворенням не набору суперечливих інтересів як це відбувається тепер, а створенням принципово нової системи управління Україною — професійної демократії. Отже, українська управлінська ідея — це концепція переходу української політичної нації до нової соціальної системи, яка не має для цього достатнього історичного часу і тому цей перехід повинен здійснитися за допомогою інтелектуальної та вольової енергії, яка має бути певною мірою організована;

по-четверте, слід уточнити наголоси, які постійно присутні у політичних заявах різного рівня, про те, що в Україні як свідомство її загальноцивілізаційного розвитку формується українська політична нація, яка є надійною опорою прогресивного розвитку суспільства. Однак, ця характеристика не досить активна, оскільки її формування є наслідком вирішальної ролі у цьому процесі українського управлінського корпусу країни — знизу догори. Особливість українського руху до сучасного загальноцивілізаційного стану полягає в тому, що Україна не створює, а організовує формування української політичної нації та створення нової соціальної системи, оскільки для її традиційного будівництва в неї немає історичного часу. Тому саме управлінці, організатори всіх рівнів є тією організаційною силою, яка вирі-

шує долю, зокрема, процесу формування української політичної нації;

по-п'яте, організаційною необхідністю, яка визначає сучасне життя України, є те, що принципово іншим повинен бути підхід до управлінської діяльності. Він полягає в об'єктивній потребі для управлінців усіх рівнів, включаючи депутатів Верховної Ради України і Президента країни, спеціальної, професійної, управлінської підготовки, яка має перетворитися в конституційну норму;

по-шосте, необхідно звернути увагу суспільства на те, що управлінська праця нині — це найвигодніше вкладання капіталу, оскільки геній організації в умовах сучасної цивілізації, не кажучи вже про постсоціалістичні країни, вирішує все, на що зорієнтований менталітет народу України, що зніме багато, навіть політичних проблем у країні.

Зовні управління виступає як антидемократичне явище, яке тягнє до централізації волі, до об'єднання управлінського корпусу у «мозковий центр» країни, який своїм професійним умінням зробив би досконалішою й саму представницьку демократію, йдучи шляхом впровадження в її механізми неpolітичних форм організаційної діяльності і вищої для України сьогодні — організації нової соціальної системи.

Однією з прикладних рекомендацій тут може бути створення системи соціального управління, побудованої на принципі вертикально-горизонтального функціонування об'єкта (української політичної нації), інженерного розрахунку організаційних зусиль управлінського корпусу України. Це моносистема, що має адекватно функціонувати в унітарній державі. Найбільш досконалим управлінським витвором тут є основна постать — управлінець-професіонал, призначенням якого є професійна творчість у прикладанні норми до конкретної ситуації, людського вчинку, організаційно-правових потреб будь-якого соціального об'єкта. Самі ж норми створюються відповідними інституціями, які розраховують внутрішній і зовнішній потенціал об'єкта, послабляючи в такий спосіб політичну боротьбу як знаряддя правової та політичної діяльності.

Для цього управлінський корпус як організатор процесу формування української політичної нації та створення нової соціальної системи постійно визначає різницю між свідомим і стихійним в управлінському впливі на процес реформування соціальної системи в Україні і на цій різниці визначає процент власної участі у цьому впливі та процент самоорганізації української політичної нації.

В Україні тепер зовні переважає стихійна організація ринкових відносин, демократичних форм співпраці між суб'єктами та об'єктами управління. Але це зовнішнє враження, оскільки процеси становлення нових відносин відбуваються в рамках принципового впливу правового поля країни на їх проходження, хоча суперечність між правом і стихійною самоорганізацією ще досить помітна.

І все ж, з урахуванням енергії самого об'єкту, в даному разі народу України, його потенціалу, «мозковий центр» покликаний українською історією організаційно «втягнути» націю на дорогу загальноцивілізаційного розвитку в національному варіанті.

Загальний висновок у тому, що формування української політичної нації та створення в Україні сучасної соціальної системи вирішальним чином залежить від управлінського корпусу, на користь історичної місії якого свідчать наведені вище наукові положення. Але вони саме як наукові повинні мати «власний» матеріальний і духовний базис, принаймні посферний.

Соціально-економічна сфера життя українського політичної нації організовується у відповідності до світових стандартів і водночас як творення нової соціальної системи на основі реального потенціалу України. Суперечливість цього потенціалу з огляду на практичну відсутність традиційного історичного часу для створення соціально-економічних підвалин сучасної соціальної системи надто ускладнює управлінську діяльність. І все ж він змінюється саме під впливом управлінців, підприємницької діяльності, і на цьому слід наголосити. Адже на відміну від розвинутих капіталістичних країн, де приватна власність і вільне підприємництво були соціально-економічною об'єктивною підвалиною соціальної системи і лише в ході соціально природної еволюції змінювався їх рівень, ступінь досконалості, демократизму, соціалізації відносин, в Україні ці зміни відбуваються під вирішальним впливом суб'єктивної волі народу, за допомогою права і політики, і тому вони так важко входять у наше життя. Але організація через управління таких соціально-економічних засад і такого суспільства має бути менш трагічною, ніж в історії світової цивілізації, хоча ця організація соціально-економічних підвалин сучасного суспільства практично без кореневих засад підприємницької діяльності і приватної власності не може не бути безболісним процесом. І все ж українська реформація української політичної нації має вигляд суперечливо послідовного наступального реформаційного процесу, який свідчить про генетичну адекватність зусиль управлінського корпусу України в контексті істо-

ричної необхідності реформ, у баченні їх значення для українства як єдиного, історично детермінованого порятунку в його боротьбі за власне існування як нації, не кажучи вже про її об'єктивно рівнозначне місце в системі розвинутих держав світу.

Організаційний вплив на соціально-економічні відносини з боку управлінців усіх рівнів має супроводжуватися не лише реальним рухом у бік загальноцивілізаційних переваг, а й створенням матеріальних і духовних гарантій незворотності цього процесу. Тому необхідні реальні результати соціально-економічної реформи, які б слугували формуванню суспільної свідомості, а саме організації приватновласницького менталітету народу, в якому вона, тобто приватна власність, буде представлена не як фактор експлуатації людини людиною, а як історією вистражданий шлях самореалізації і самоутвердження особи, найкращий спосіб формування й підвищення соціальної активності людини, найефективніший фактор підвищення продуктивності праці людей [4].

Говорячи про організатора української реформи, метою якої є формування української політичної нації та створення сучасної загальноцивілізаційної соціальної системи, потрібно звернути увагу на положення науки управління про ефективність і відповідальність управлінської праці.

Ця думка непопулярна в народі, оскільки представляє управлінський корпус України як щось самовіддане, майже героїчне, і це тоді, коли корупція у його рядах поширена досить помітно. Але йдеться про ефективність професійної управлінської праці у системному відношенні, яка, як правило, підвищує ефективність праці управлінського персоналу у таких величинах, відшкодування яких узагалі неможливе, не кажучи вже про працю управлінців, яка спрямована на реалізацію таких доленосних для української політичної нації завдань як організація нової соціальної системи, яка здебільшого наповнена об'єктивно патріотичним змістом.

Пропагувати цей особливий стан управлінської праці треба саме в такій редакції, оскільки наявність права розпоряджатися, давати вказівки, видавати накази, офісна обстановка, службовий автомобіль створюють враження привілейованого стану, який насправді має виробниче призначення, розрахункові виміри, що входять у структуру собівартості продукту як обов'язковий елемент організації праці, професійний фактор підвищення її ефективності, розрахованого впливу на об'єкт управління тощо. Тому саме в Україні та в інших постсоціалістичних країнах доцільне політичне виділення в системі продуктивної праці сьогодні най-

більш продуктивної, принаймні, історично — праці управлінців, менеджерів усіх рівнів і сфер діяльності.

Видається також доцільним розгляд проблеми відповідальності управлінців у процесі формування української політичної нації та створення нової соціальної системи. Адже йдеться не про звичайну управлінську діяльність, а про доленосу для країни, по суті, історичну місію управлінської професії. Тут має бути виключена соціальна помилка, управлінський прорахунок, оскільки не існує такого еквівалента, який був би достатнім для відповідального відшкодування збитків, заподіяних управлінцями будь-якого рівня.

А це означає, що управлінець не має права на помилку і тому необхідна така організація управління, яка б не давала можливостей припускати помилки. Тому ця організація має функціонувати як професійне утворення і тому президентами, депутатами (конгресменами) не мають права бути представниками інших професій, як це часто-густо бувало і є в сучасних управлінських системах. Адже така практика — це відверте ігнорування наукових знань з управління, науки управління, яка має виключне право на забезпечення управлінської діяльності на будь-якому рівні управлінської організації суспільства.

При цьому умовою достатньої ефективності соціального управління є єдність суб'єкта управління. Ця єдність повинна бути вищою за соціальну єдність, оскільки вона має бути джерелом соціальної єдності, як уособлення вищої мудрості, помноженої на управлінський професіоналізм. Практика протидіє не є позитивною, оскільки вона свідомо обирає шлях політичної боротьби, яка може відбуватися лише як форма управлінського професіоналізму, який на основі науки управління обирає шлях здорового розвитку суперечностей через змагання конструктивних проєктів.

А якщо є така гарантія безпомилковості управлінської діяльності як наука, то вона має входити у підготовленість управлінців усіх рівнів.

До цього слід додати постулат науки управління про такі види управлінської відповідальності, які за будь-якого її забезпечення не можуть її нести, оскільки об'єкт управління надто великий для будь-якого відшкодування, то проблема відповідальності управлінців, що «формують», «створюють», «реформують», стає найважливішою, особливо в країнах перехідного типу. Можна навіть запропонувати формулу, за якою що вищий статус управлінця, то менше можливостей для відповідальності. І тому управлінську

відповідальність слід покласти не лише на правову, а й на наукову забезпеченість, на науку управління.

Одним з варіантів, запропонованих наукою соціального управління, може бути ідея режимної відповідальності, коли вона так розкладається на управлінський персонал, що жоден із працівників незалежно від характеру помилки не може завдати такої шкоди об'єкту, якої б він не міг відшкодувати, хоча організаційно (функціонально) створення такої системи відповідальності ще не має технологічного забезпечення.

Отже, відповідальність як принцип управління в основному зводиться до правових і несуттєвих матеріальних форм, що перетворює цей принцип в одну з найскладніших проблем управлінської цивілізації.

Тим більше, якщо проблема відповідальності стосується політичного управління чи управління духовним виробництвом, де політична чи духовна самоорганізація — є об'єктивною здатністю людей. Вона теж вимірюється історичними важелями і може слугувати як фактор, а не інструмент безпосередньої управлінської діяльності і тому не може бути виправданням її безвідповідальності. Тобто необхідним є зосередження організаційної здатності в руках певної частини суспільства і враховуючи потенційний стан об'єкта (українська політична нація, що формується), це має бути суб'єкт, що володіє достатньою науково-дослідною інформацією та юридично і морально забезпеченою відповідальністю, для того, щоб досить ефективно використовувати їх для адекватного реагування на організаційні потреби об'єкта.

Такою достатністю є управлінська підготовленість, яка ладна взяти на себе тягар відповідальності як єдино можливий спосіб вийти на рівень світових стандартів життя через організацію як зміст управління.

Отже, якщо якийсь об'єкт створюється не лише саморозвитком матерії або духу, а й цільовою їх організацією, то він має бути наукомістким, таким, що кладе в основу свого буття постійне надходження й реалізацію ідей (індивідуальних чи групових — значення не має). Тим більше, це стосується такого об'єкта, як політична нація, соціальна система, управлінська система, що повинні бути максимально наукомісткими.

Тому аналітичне бачення організаційної еволюції України полягає у постійному приведенні системи і методів управління Україною у відповідність до її потенціалу, її економіки і культури за допомогою розробки і впровадження в управлінську практику необхідних ідей та проектів, які матимуть створювати орга-

нізаційно-правові умови для їх розвитку і забезпечення достатньої ефективності. Таке створення має супроводжуватися розумінням, що процес формування української політичної нації, її перехід до нової соціальної системи, як вже зазначалося, не забезпечений достатнім історичним часом і тому він може здійснитися лише за допомогою національної інтелектуальної і вольової енергії, яка має бути необхідною мірою науково і професійно забезпечена. А середній клас, формування якого значною мірою є показником становлення в Україні нової соціальної системи, — це така перспектива України, яка є умовою її входження до світового загальноцивілізаційного простору з адекватними йому соціально-економічними і духовними потенціалами. Однак для такого формування необхідний історично достатній час, якого Україна не має. Тому необхідний організаційний прорив до такого стану, який може здійснити тільки організаційний потенціал нації — управлінський корпус України, про що свідчить основний, перспективний вид діяльності в Україні — реформаційний.

Організаційно сприяє прогресивній еволюції управлінського корпусу України формування сучасної управлінської еліти, яка має будуватися на останніх досягненнях науки і практики управління, розширенні і зміцненні зв'язків управлінців усіх сфер і рівнів матеріального та духовного виробництва, політичної системи України, постійному оволодінні наукою і кращими досягненнями сучасної управлінської практики, активне впровадження їх в організацію суспільного виробництва і політичного життя в Україні і на цій основі піднесення ефективності управлінської праці. Цю думку підтримує і М. Т. Степико у своїй книзі «Українська ідентичність: феномен і засади формування»: «Провідна роль еліти у націєтворенні, якщо посилається ще на Платона, впливає з переваг раціонального мислення, розуму, притаманних еліті, над екзистенційними нахилами, часто ірраціональними діями населення» [5].

Особливо важливо, що створення в Україні сучасної соціальної системи за допомогою управління, управлінського корпусу, власної управлінської діяльності все більше входить у повсякденну практику, зокрема, на основі творчо-наукового ставлення до управлінського потенціалу вищих правових актів України, до правових норм, що безпосередньо визначають зміст управлінської діяльності на певному робочому місці. Залучення до цих процесів спеціалістів різних сфер діяльності, зокрема, науковців, сприяє формуванню управлінського менталітету народу України.

Розробка наукових рекомендацій для управлінської діяльності, визначення ролі українських менеджерів з організації в Україні сучасної соціальної системи практично мають здійснюватися як набір інженерних конструкцій, потенціал яких розрахований з точністю до одиниці без жодної примарності, на органічному поєднанні історичного і логічного, внутрішніх і зовнішніх можливостей України, як елементу світової спільноти. Такий розрахунок не може обійтися без глибоких фундаментальних наукових розробок економічного, духовного та організаційного потенціалу України, які доведуть міру і час нашого руху у відповідності з ним, і в такий спосіб політика піде з цього розрахунку, бо зніметься сама можливість спекуляцій на наших негараздах.

Українська управлінська енергія — це державність української політичної нації, причому державність не лише як інституціональна організація, а як вищий політичний менталітет нації, як та здатність до самоорганізації, яка дає можливість українству іти її шляхом і вірити в можливість такого варіанта виходу великої нації до сучасного рівня розвитку цивілізації.

Сьогоднішнє українське життя висуває багато таких питань, на які можна знайти відповіді лише в науці, її реагуванні на життєві питання. Вже та обставина, що людський досвід у науково узагальненому вигляді є на озброєнні, створює можливість для правильної орієнтації як у системі суспільних відносин, так і у конкретній життєвій ситуації. Навіть участь у політичному житті може перетворитися без відповідної управлінської підготовки у політичну гру, в емоційний подвиг, який може полонити навіть цілі народи. Але завтра цей же народ вимагатиме точного наукового розрахунку його діяльності, прогнозу і плану його нового життя, заради якого цей подвиг відбувся. Отже, створюється необхідність звернення до науки, яка б гарантувала розрахункову ефективність поглядів, позиції управління, пошук істини, яка й є об'єктивним знанням, наукою. Пристрасті натовпу тут недоречні: в істинному закладене те, що він сам ще іноді не знає, оскільки керується потребами, інтересами, у кращому випадку, ідеалами, переважно ілюзорними. Тому, зокрема, лідери його так часто розчаровують, оскільки в народі живе ілюзорне уявлення про лідера-панацею, лідера, який розв'яже усі проблеми швидко і максимально ефективно, без додаткових зусиль народу.

Така обмеженість у визначенні шляхів власного розвитку у загальноцивілізаційному потоці виявляє себе в сучасних умо-

вах досить помітно, хоча стає дедалі зрозумілішим, що встановлення істинності, правильності практичних кроків, насамперед у політиці під час формування політичної позиції має бути саме науково-політичним і тільки науково-політичним, оскільки нехтування будь-якою з частин цього визначення є посяганням на ту вселюдську істинність, яка закладена у виключній людській здатності до наукової творчості, яка забезпечує будь-яку діяльність від принципових помилок, робить її розраховано ефективною.

Тим паче ця науково розрахована ефективність потрібна для української політичної нації в такій об'єктивно історичній діяльності як організація нової соціальної системи, яка може бути успішною лише на основі науки. І будь-яке піднесення голого практицизму над науковим знанням є перетворенням науки на службу, а не на каталізатор, рушійну силу історичного руху.

Тому не буде перебільшенням сказати, що у людства, в управлінців усіх рівнів і сфер діяльності є єдиний цілком надійний інструмент розв'язання соціальних проблем, яким повинен користуватися насамперед управлінський корпус країни, який забезпечується надійним інструментом від усіх соціальних негараздів — наукою як винайденою істиною, і та соціальна система є прогресивною, яка має максимальну наукомісткість, покладає на її плечі всі, зокрема, управлінські, проблеми, встановлює потенціал об'єкта (суспільства, колективу) за допомогою наукових методів і водночас також науково доводить неспроможність управлінської діяльності без опори на наукове знання. Отже, «Важлива сучасна функція науки — сприяти ухваленню обґрунтованих рішень у політиці», як зазначає О. Н. Кубальський у своїй статті [6].

Сказати, що сьогодні Україна є саме такою системою важко, оскільки навіть діяльність вищого прошарку управлінського корпусу України організована не у повній відповідності з наукою управління, що зумовлюється, зокрема, і самою демократією, як витвором управлінської цивілізації.

Тому в політиці держави, яка організовує нову соціальну систему, повинно було відбутися сходження науки управління на рівень вирішальної сили, що гарантує рух системи у заданому історією і сучасним станом України напрямі. Але цього не відбувається через крайню політизацію управління країною, той демократизм, який підносить до рівня основного принципу діяльності не управління, забезпечене сучасним науковим знанням, а інтереси, їх обстоювання, хоча ніби очевидно, що інтереси — це

об'єкт, якому має служити управлінець, а сам процес цього слугування має спиратися на досить ефективний інструментарій, яким є наука як істина, що гарантує розрахований на її засадах успіх будь-якої організаторської, управлінської справи. Ця думка прозвучала і у книзі М. І. Михальченка, в якій автор пише: «Ігнорування критично і реалістично мислячих науковців, несприймання простої істини, що наука в Україні повинна стати найважливішим *реформотворчим* (підкреслено О. Б.) фактором, робить усі декларації про постіндустріальну, інформаційну, інтелектуальну Україну пустою демагогією» [7]. А в іншій своїй праці Микола Іванович прямо вказує: «...більшість представників влади керує, спираючись не на науку, а на «мнение»...» [8].

Тобто в Україні є історичний шанс поправити свою історію, повернути її з помилкової традиційності на шлях самоорганізації через власний національний інтелектуальний потенціал, не залишаючи їй розвиватись за рахунок тих суперечностей, до яких вона настільки звикла, що зробила їх єдиним джерелом розвитку, причому розвитку трагічного, шляхом постійної жертвування людських життів.

Тому українському управлінському корпусу здається доцільним виступити з програмою наукової діяльності у сфері соціального управління і сказати світові, міжнародному співтовариству, що Україна створює наукомістку державу і перший крок у цьому напрямі — визначення соціальної сили, яка буде наділена долею для неї обов'язком організовувати впровадження наукового знання у життя, в практику створення в Україні нової соціальної системи — управлінський корпус країни. І тому мету нашого руху слід представляти не лише як задум, як відтворення менталітету нації, а і як закладену у реальному національному матеріальному й духовному рівні розвитку потенціалу нації, який має бути розрахований саме як потенціал, який визначить піраміду цілей залежно від його використання в часі і просторі, що зумовить й основну мету української реформації. У конституційній формі ця мета визначена — це демократична, правова, соціальна держава. Але це лише її державна частина. Загальна мета — це відтворення національного потенціалу у системі підприємницьких суспільних відносин ринкового типу, що історично виправдало себе, привівши багато народів до соціалізованої форми приватної власності.

Створення, організація такої соціальної системи в країні, яка відстала від світової цивілізації, може відбутися як міжнародний проект, у який мають вкладати свої інвестиції всі краї-

ни світу, на кшталт Чорнобильського варіанта, який відбувся зі знаком мінус, а тут ідеться про проект зі знаком плюс, про творчу спробу піти від голої соціальної еволюції, трагічної за своєю сутністю, оскільки лише війни обійшлися людству у мільярди життів, тобто воно вже одного разу себе знищило і процес триває за рахунок жертв, кількість яких розтягнута в історичному часі й тому відраховується певною конкретикою, а не історичною чисельністю.

Отже, основний фактор організаційної еволюції управління Україною полягає у якомого ґрунтовнішому вивченні національного організаційного потенціалу, його науковому осмисленні та виробленні на цій основі таких фундаментальних розробок і науково-практичних рекомендацій, які б вирішальним чином впливали на процес формування української політичної нації, створення в Україні сучасної соціальної системи та її вихід у загальноцивілізаційний простір.

Література

1. *Шайгородський Ю. Ж.* Політика: взаємодія реальності і міфу / Ю. Ж. Шайгородський. — К.: Знання України, 2009. — 400 с.
2. *Козловець М. А.* Національна ідентичність у контексті модернізаційних процесів / Козловець М. А. // Гілея. — 2012. — № 65 (10). — С. 255—262.
3. *Гаєвська О. Б.* До проблеми реформування системи управління в Україні: забезпечити керівництво державою науковим знанням / Гаєвська О. Б. // Віче. — 2011. — № 22. — С. 16—19.
4. *Гаєвська О. Б.* Прогностичне бачення організаційної еволюції управління Україною / Гаєвська О. Б. // Освіта регіону: науковий журнал. — К.: Університет «Україна», 2012. — № 3. — С. 127—133.
5. *Степико М. Т.* Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М. Т. Степико. — К.: НІСД, 2011. — 336 с.
6. Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991—2010 роки): збірник наукових статей / Автори: Касьянов Г. В., Барановська Н. П., Падалка С. С., Кубальський О. Н., Ковпак Л. В., Шульга Т. С. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — 261 с.
7. *Михальченко М. І.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. — 488 с.
8. *Михальченко М. І.* Корупція в Україні: політико-філософський аналіз / Михальченко М., Михальченко О., Невмержицький Є.; НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса. — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса, 2010. — 615 с.

2.4. Соціальні чинники формування української політичної нації

Ю. В. Лисенко

Соціально-економічні процеси відіграють важливу роль у становленні й формуванні будь-якої нації.

Вплив соціальних, соціально-політичних, соціально-економічних чинників на формування політичної нації дістав відображення у працях вітчизняних і зарубіжних науковців. Зокрема, українська дослідниця Г. Нестеренко розглядає політичну націю як створену на основі етнічних груп соціальну систему, яку характеризують певний рівень національної самосвідомості (достатній для підтримки спільної мети) і воля до політичної самоорганізації, що зумовлює формування держави з демократичним способом правління і націленістю на спільне майбутнє. Однакова мета і воля до спільного політичного майбуття виступають основними системоутворючими факторами політичної нації [1, с. 27].

Вітчизняний науковець М. Розумний вказує, що формування української політичної нації, започатковане проголошенням незалежності України, надалі втілюється в утвердженні державного суверенітету, формуванні політичної системи, громадянської ідентичності, власної політичної культури та сукупності ідеологічних настанов і політичних преференцій громадян [2, с. 24]. Дослідник пропонує розуміння політичної нації як стану інтегрованості спільноти, що характеризується наявністю національної державності, власних механізмів самовідтворення політичної системи та суспільного консенсусу стосовно ключових цінностей. Науковець стверджує, що такий стан виникає внаслідок сукупності суспільних інновацій, частина з яких утворюють універсальний (загальноцивілізаційний) алгоритм суспільної самоорганізації даного типу спільноти, а частина належить до специфічного досвіду даної спільноти і відображає особливості подолання нею тих перешкод, з якими дане національно-політичне утворення зіткнулося в процесі свого становлення [2, с. 7].

Функціонально політична нація є формою та наслідком соціально-політичної консолідації населення певної території і суб'єктом міжнародного політичного, економічного, соціального, культурного життя. За елементним складом така спільнота складається з політично свідомих і соціально активних особистостей, взаємодія яких утворює громадянське суспільство і державу як дві основні

підсистеми політичної нації. Якщо розглядати політичну націю як форму суспільної організації, то її характеристики як типу спільноти передовсім виявляються у соціально-структурній площині. Політична нація складається з політично свідомих і соціально активних особистостей, взаємодія яких утворює громадянське суспільство і державу як дві основні підсистеми політичної нації. Суперечність між ними є одним із головних джерел її самоорганізації.

Соціальні чинники формування української політичної нації — насамперед це соціальні і соціально-класові відносини, що є віддзеркаленням соціального та духовного відображення обличчя нації. Будь-яка націоутворча ознака включає певною мірою соціальне навантаження (проживання на території, формування загальної системи звичаїв, традицій, спільна система комунікації — мова тощо).

І сучасна, і більш ранні спроби українського націєтворення спричинені внутрішніми джерелами, що дає можливість говорити безпосередньо про самовідтворення української політичної нації [1]. Вітчизняна дослідниця Г. Нестеренко виокремлює дві основні групи механізмів самовідтворення української політичної нації — самоорганізаційні та ентропійні. Перші визначені дослідницею як механізми, дія яких спрямована на розгортання процесів організації / самоорганізації. Їх прикладами є мова внутрішньо-структурних комунікацій, родинні традиції освіти і самоосвіта, самоуправління громадських організацій, релігія, корпоративна культура, підприємництво тощо. Дія ентропійних механізмів спрямована на збільшення чи зменшення ступеня впорядкованості системи — такими є державна мова, державне управління, національна система освіти, державна ідеологія, церква, державне регулювання економіки тощо.

Досліджуючи історичний аспект, Г. Нестеренко вказує на фактори соціальної ентропії (розпорошеності) української політичної нації. До таких чинників, які найбільш стало в історії прихованого і явного розвитку української політичної нації сприяли збільшенню її ентропії дослідниця віднесла:

- тривале існування на межі Західної та Східної цивілізацій і пов'язану з цим двоїстість ментальності українського етносу;
- розмитість змісту національної ідеї і надмірну нерівноваженість;
- сподівання на підтримку від суб'єктів зовнішнього оточення;
- релігійно-конфесійну, регіональну, етнічну різноманітність;
- слабкість державної організації, історичну схильність до вільної самоорганізації;

—слабкість авторитету національної еліти чи недостатню поінформованість населення про її наміри;

—невідповідність управління самоорганізаційному вектору системи і пов'язане з цим домінування структури над функцією [1, с. 18].

Ускладнює ситуацію те, що на ентропійні фактори історичної дії накладаються й сучасні несформованість і зародковість рис самої політичної нації. Тому показовими параметрами порядку для політичної нації в статичному зрізі є: 1) кількість громадян, які ідентифікують себе з нацією; 2) досягнутий рівень консолідованості демократії; 3) рівень розвитку національної самосвідомості, важливим показником якої виступає і соціальна активність; 4) ефективність державного управління і довіра населення до влади.

Специфіку довготривалих параметрів порядку української політичної нації окреслено такими рисами:

—існування (безперервність) власних державотворчих ініціатив;

—низький рівень розвитку монархічної ідеї;

—превалювання особистих інтересів над державними;

—потреба в сильному (найчастіше одноосібному) лідері;

—схильність до демократії;

—вирішальний вплив соціальних подій на національно-політичне життя;

—перманентне прагнення автономії;

—ідея соборності національної держави в етнічних межах України;

—сильний вплив символів на самоорганізацію національної спільноти;

—складовими ментальності українського етносу [1, с. 25].

Окрему увагу варто приділити мові як чиннику консолідації спільноти, розвитку загальнонаціональної політичної свідомості і як фактору самовідтворення української політичної нації. Управлінські структури повинні мовою внутрішнього використання мати ту, яка відповідає інтересам нації і потребам держави, але для інших структур, що мають власну самоорганізаційну традицію, слід лише створювати сприятливі умови для поступового переходу на офіційну державну мову. Тісний взаємозв'язок впливу мовного чинника і системи освіти на самоорганізацію національної спільноти — врахування якого може прискорити перехід нації до відносно стійкого стану.

Аналізуючи соціальні чинники формування політичної нації у сучасних умовах (глобалізації), варто говорити про: формування

соціальних стандартів відповідно до світових вимог; соціальну безпеку як основний соціальний чинник консолідації нації; створення динамічної та гнучкої системи соціального захисту і соціального забезпечення; збереження і подальший розвиток соціальної стабільності як головного здобутку державотворення; досягнення в суспільстві соціальної злагоди та соціальної структурованості; утвердження соціальної справедливості як базової суспільної цінності. Важливими в даному контексті є питання регулювання міграційних процесів, здійснення захисту соціально-трудових відносин, охорони праці, здоров'я, освіти, розвиток відносин соціального партнерства.

Основними принципами самовідтворення політичної нації, які є базовими і стосовно української, на думку Г. Нестеренко, є такі:

- принцип стремління системи до збереження цілісності як визначальної тенденції через забезпечення соціальної справедливості і гідного рівня життя людини;

- принцип чергування домінуючої ролі самоорганізаційних та ентропійних механізмів на різних етапах розвитку політичної нації.

Окремі принципи самовідтворення політичної нації згруповано навколо ентропії:

- принцип залежності етапу самоорганізації нації від рівня соціального самопочуття суспільства (населення);

- принцип поєднання самоорганізаційного та ентропійного напрямку націєтворення;

- принцип необхідної різноманітності методів і форм державного управління (вона має бути не меншою за різноманітність варіантів самоорганізації громадянського суспільства);

- принцип диференціації державного впливу залежно від етапу самоорганізації національної системи [1, с. 22].

Аналогічно можна скласти і такі пари (де перша складова стоїть факторів ентропії, а друга — параметрів порядку української політичної нації):

- сподівання на зовнішню підтримку — очікування на сильного лідера та пов'язана з цим толерантність і гуманістично спрямований індивідуалізм;

- регіональна, етнічна, релігійно-конфесійна різноманітність — природний демократизм української психології та правосвідомості;

- суперечливість між східними і західними регіонами України — вирішальний вплив соціальних подій на політичне життя нації;

— слабкість державної організації — низький рівень розвитку монархічної ідеї на тлі антеїзму;

— несприятливі геополітичні в поєднанні зі сприятливими природними умовами — соціальний фаталізм.

Еволюційний характер національної ідеї, яка в процесі формування і розвитку національних держав має пройти кілька фаз, серед яких виокремлюються: ідея боротьби за власну державність; ідея збереження й стабілізації на конституційних засадах цієї державності; ідея вдосконалення конституційних основ державності. А це потребує відповідних змін у системі державного управління [3, с. 12].

Нині в переважній більшості населення не сформувався певний соціальний статус, інтереси самоідентифікації й, відповідно, не склалися чіткі соціальні орієнтири; аналогічні процеси відбуваються в національній площині, де українська нація як сталий соціально-національний організм не довершила своєї консолідації, і по суті ще складається.

Стабільно низький рівень життя, скорочення чисельності та старіння населення аж до можливої демографічної кризи посилюють негативні тенденції дезінтеграційного характеру всередині титульного етносу. На підставі зазначеного можна стверджувати, що він потребує з боку держави окремої уваги, а саме: розробки й реалізації заходів, що сприятимуть його адаптації до умов розбудови національної держави та змін, які відбуваються в державі в період трансформації основ політичної, соціальної, економічної та духовної сфер суспільного життя [3, с. 6].

Україні важкі умови соціально-економічного розвитку трансформаційного періоду, загострення всіх соціальних суперечностей торкнулися і сфери етнонаціональних відносин. Приватизація, занепад виробництва, деколективізація сільськогосподарства призвели до скорочення робочих місць у трудомістких галузях, де внаслідок низького соціального статусу і кваліфікації переважали представники різних національних меншин. Результатами цих процесів стали поглиблення соціального розшарування і несприйняття реформ як характерні ознаки соціально-політичного життя цих колективів. Болісна реакція вітчизняного соціуму на трансформації, що супроводжують процес розбудови держави, незначна динаміка зростання суспільних симпатій по відношенню до традиційних цінностей лібералізму свідчать про те, що соціально-економічне реформування в країні не повинно супроводжуватися перманентною деєтатизацією. Більш прийнятними для менталітету переважної більшості населення країни є корпоративна модель органі-

зації виробництва та неоестатичні методи регулювання соціально-економічних процесів [4, с. 11].

Соціальна структура українського суспільства формується політичними та промислово-фінансовими групами, які мають корпоративні інтереси, власність і визначають політичний та економічний лад із відповідною політикою й ідеологією та мають важелі політичної влади; по-друге, виявлено головні тенденції розвитку соціальної структури: значне соціальне розшарування, яке приводить, з одного боку, до маргіналізації основної маси населення, до збагачення — другої; формування нової соціальної спільноти, верстви на рівні класів; формування нового морально-психологічного клімату, який впливає на процеси переідентифікації у соціальному просторі (від єдиної радянської ідентичності, її соціальної структури до усвідомлення самоцінності крайових, етнічних, конфесійних відмінностей); по-третє, у процесі формування нової соціальної структури України виникають нові верстви на основі взаємодії різних форм власності — нова еліта, менеджери, середній клас; змінюється внаслідок трансформації державної форми власності становище традиційних класово-групових утворень. Утворюються групи найманих працівників, зайнятих у приватних секторах економіки, сюди ж належать працівники змішаних підприємств з участю іноземного капіталу; по-четверте, одночасно існують три основні напрями формування соціальної структури: класове утворення підприємців, бізнесменів, власників, що становить 5 % дорослого населення України; утворення класу висококваліфікованих фахівців та інтелігенції — 18 %; класове утворення робітників — 20 %, а також приблизно 10 % становить середній клас; по-п'яте, не варто забувати, що масові середні верстви, які на Заході є глибинною соціальною основою громадянського суспільства, сформувалися аж ніяк не водночас і не під впливом ринку як такого, а внаслідок його обмежень та особливостей соціальної політики [5, с. 10—11]. В Україні ж формується соціальна структура під впливом стихійного ринку.

Нація через виробничі відносини створює відповідну соціальну структуру, враховуючи національну культуру, історичні умови, традиції. Тому основою формування і розвитку соціальної структури, її складових є виробничі відносини, пов'язані з поділом праці. Нове класове утворення являють собою підприємці, їх діяльність базована на індивідуальній, партнерській та акціонерній формах власності і відбувається в рамках великого, середнього і малого бізнесу, що надає їм можливості самореалізуватися. Серед них виокремлюються групи: власне підприємці, самозайняті, біз-

несмени-менеджери, менеджери співвласники, наймані менеджери. Вони мають можливості не тільки забезпечити себе, свій добробут, а й особливо сприяють відродженню економіки України, що стане підґрунтям для формування української політичної нації. Водночас корпорації стають істотним джерелом самоідентифікації, соціальні наслідки чого виявляються у тому, що відбувається формування, виокремлення і водночас розмежування різних галузей, тобто складаються нові неоднорідності, створюються чинники формування ідентичності, що мають змінити традиційну соціальну структуру суспільства й у майбутньому зміцнити націю.

Найбільш соціально активні індивіди знаходять нові форми економічної діяльності на базі приватної, акціонерної, групової форми власності. Так виникають нові соціальні спільноти, економічно активні групи, що започатковують зародження нової соціальної структури суспільства, впливають на вироблення нових цінностей, норм, способів життєдіяльності [5, с. 10—11].

Певною мірою погіршуються показники рівня життя населення, реальні доходи якого з урахуванням цінового чинника зменшуються. Це значно звужує купівельну спроможність і веде до зубожіння населення. Підтвердити цю думку можемо міркуваннями Д. Полозенка, який наголошує, що в Україні відсутній баланс інтересів різних верств населення. Співвідношення доходів багатих і бідних становить 30:1 (для порівняння: в європейських країнах — 6:1, в Китаї — 7:1), при тому, що оптимальним вважається співвідношення 10:1. Крім того, дослідник наводить той факт, що за результатами дослідження, проведеного серед 24-х європейських країн, у тому числі в Україні, за рівнем сімейних доходів наша країна посідає передостаннє місце, а за довірою до влади і фінансових інститутів — останнє [6, с. 18].

Цікавими, на нашу думку, є показники щорічного рейтингу QualityofLifeIndex американського журналу «InternationalLiving». За цим рейтингом визначають країни, найбільш сприятливі для проживання за показниками рівня громадянських свобод і безпеки, добробуту населення, стану розвитку культури, економіки, екології. За підсумками 2011 року Україна посіла 73-є місце серед 192 країн світу (у 2010 р. було 68 місце).

У рейтингу LegatumProsperityIndex британської дослідницької організації LegatumInstitute Україна у 2010 році (серед 110 країн світу) посіла 69 місце за показниками розвитку економіки, оцінки підприємницької діяльності, розвитку системи освіти, охорони здоров'я, особистої безпеки, розвитку індивідуальної свободи і демократії, (63 місце у 2009 році). У рейтингу ООН Індекс розвит-

ку людського потенціалу, який оцінює рівень життя, освіченість і тривалість життя людини, Україна посіла 69 позицію у 2010 р. [7, с. 34—35].

За оцінками вітчизняних соціологів, рівень соціального самопочуття українців, визначений Центром соціальних і маркетингових досліджень SOCIS за 100-бальною шкалою, досяг показника 39 балів у 2010 р., 39,4 бала у 2008 р., 33,7 бала у 1998 р. [7, с. 34—37, с. 35].

Отже, показники якості життя українського суспільства є переконливим проявом рівня реалізації соціальної політики. Виходимо на те, що на якості життя населення негативно позначається незавершеність системного реформування соціальної сфери. Відзначається щорічне зменшення державних асигнувань на систему охорони здоров'я, освіти та ін. Це зумовлює поширення таких соціальних явищ, як соціальне незадоволення через зубожіння населення, погіршення якості життя людей, бідність.

Нині в Україні, на думку фахівців, заробітна плата не виконує своєї основної функції — стимулювання праці. Фіксується зростання реєстрації громадян у Центрах зайнятості населення. Значних обсягів набрала вимушена неповна зайнятість або латентне безробіття [8, с. 127—128]. Крім того, порушуються задекларовані принципи соціального партнерства між роботодавцями і працівниками. Державна інспекція праці Міністерства соціальної політики України визначила, що 62 % порушень належать до нормування оплати праці, компенсаційних виплат тощо. Існує проблема виплати заборгованості заробітної плати. Хоч цей показник поступово скорочується — зайнятість населення перестала виступати гарантом людського добробуту. Як наслідок, серед потенційних соціальних загроз вітчизняні дослідники прогнозують збільшення ризиків бідності для сімей з безробітними (особливо за наявності в таких сім'ях дітей), осіб старших вікових груп, домогосподарств з подвійним демоекономічним навантаженням (з дітьми та особами старшого пенсійного віку).

Незважаючи на проголошені Конституцією України принципи, система охорони здоров'я не забезпечує рівного безкоштовного доступу населення до якісних медичних послуг. Крім того, існують диспропорції з доступу до медичних послуг за територіальною ознакою (місто — село). Як зазначають фахівці, високим є тягар особистих витрат населення на послуги охорони здоров'я. Згідно з даними офіційної статистики, витрати перевищують третину від загального обсягу фінансування галузі (40 % у 2008 р.) і здійснюються безпосередньо під час одержання медичних послуг [9].

За показниками очікуваної тривалості життя при народженні, що характеризує ступінь реалізації основоположного права людини прожити довге і здорове життя, Україна посідає 110 місце у світі [10, с. 185]. Продовжуючи цю думку, фахівці наголошують, що гірші показники спостерігаються лише у Російській Федерації, країнах Східної, Південної Азії та Африки. Як наслідок, Україна — чи не єдина європейська країна, що досі залишається в групі країн із середнім рівнем людського розвитку за глобальним рейтингом Програми ООН. У країнах, що досягли найбільших успіхів у людському розвитку, суспільні видатки на охорону здоров'я сягають 6—8 % ВВП. Для порівняння, в Україні суспільні видатки на охорону здоров'я становлять 3,7 % ВВП, приватні — 2,8 % ВВП.

Сучасний стан соціальної політики у галузі пенсійного страхування характеризується: низьким розміром пенсій переважної більшості пенсіонерів і нерівними умовами пенсійного забезпечення. Політиці підтримки пенсіонерів належить особливе місце в системі соціального забезпечення, при цьому більшість соціальних проблем з початку національної пенсійної реформи в 2004 р. залишається невирішеною. За даними Програми економічних реформ на 2011—2014 роки, пенсія 55 % пенсіонерів не перевищувала 875 гривень (станом на 01.12.10 р.), а їх частка в загальній сумі видатків на виплату пенсій становила 38 %. Порівняно високими фахівці називають пенсії понад 1500 гривень, їх отримували 12 % пенсіонерів. Крім того, пенсійні видатки зростають випереджальними темпами порівняно з можливостями економіки щодо їх забезпечення. Питома вага пенсійних видатків у ВВП в Україні є однією з найвищих у світі і має тенденцію до збільшення. У 2009 році цей показник досяг 18 % ВВП, порівняно з 2004—2007 рр. — 12—14 % [9].

Ще однією проблемою даної сфери є високий рівень тінізації зайнятості населення, оскільки майже третина застрахованих осіб сплачує пенсійні внески із заробітної плати, що не перевищує мінімальної.

Сфера освіти в загальному контексті реалізації соціальної політики також характеризується низкою проблем. Одна з них — недостатня доступність освіти (через скорочення кількості дошкільних і шкільних закладів освіти, переважно у сільській місцевості). За повідомленнями фахівців, у 2009 році лише 57 % дітей відвідували дошкільні заклади, при цьому в 50 % дитячих садків чисельність дітей перевищувала кількість місць [9]. Щоб аналізувати стан соціальних проблем у галузі освіти, можемо доповнити до переліку гострих

і невирішених питань проблему неналежного забезпечення транспортними послугами учнів сільської місцевості (за державною програмою «Шкільний автобус» забезпечення становить тільки 67,4 %). Ще однією проблемою є обмеження доступу до якісної освіти особам з особливими потребами.

Це неповний перелік актуальних проблемних питань, що існують і накопичуються у соціальній сфері. Зазначимо, що соціальні проблеми українського суспільства у сфері зайнятості населення, зокрема високий рівень безробіття, мають безпосередній зв'язок із системою вищої і професійної освіти. Неефективність моніторингу потреб ринку праці, відсутність урахування сучасних потреб роботодавців системою професійно-технічної та вищої освіти, а також неузгодженість дій державних структур у плануванні потреби у фахівцях є додатковими причинами погіршення стану зайнятості населення.

Зазначені проблеми суттєво знизили ефективність державної соціальної політики, яка не забезпечила належного соціального ефекту від зростання макроекономічних показників і виявилася неспроможною подолати значні соціальні загрози. Найвагомішими з них у сучасному українському суспільстві є:

по-перше, низький рівень і якість життя населення, наявність значної кількості бідного населення, зокрема, такого, що працює, різке розшарування населення за рівнем доходів і несприятливі умови для формування середнього класу. Розрив між 10 % найбільш і найменш забезпечених громадян становить 9—10 разів і більше;

по-друге, низький рівень здоров'я населення та посилення демографічної кризи. Хоча рівень смертності населення за останні два роки дещо зменшився, він все ще переважає народжуваність. Значно поширилися захворювання на туберкульоз і СНІД;

по-третє, низький рівень оплати праці та відсутність безпосереднього зв'язку між заробітками та ефективністю праці не забезпечують громадянам якість життя, порівняну з якістю життя громадян європейських країн. Наша країна залишається далеко позаду європейських держав за рівнем оплати праці: відставання за цим показником суттєво перевищує відставання за продуктивністю праці. Низькими є і показники, що характеризують частку заробітної плати у ВВП та собівартості продукції. Цей показник в останні роки становив менше 45 %, тоді як у країнах Європейського співтовариства — в середньому 65 % [8].

Варто наголосити, що за останні двадцять років змінилися уявлення населення про рівень соціальних потреб і якість соціальних послуг. Значна частина громадян усе ще не може реалізовувати

професійні знання. Це виявляється у складності пошуків роботи, яка б дозволяла отримувати гідну заробітну плату і забезпечувати належну якість життя конкретної людини як об'єкта соціальної політики. Тобто мова йде про обмеження можливостей реалізації потенціалу людини у полі професійного і соціального зростання.

Досвід більшості розвинутих країн сучасного світу переконує, що ефективність постіндустріальних трансформацій полягає у якісно новому розумінні інноваційних основ соціально-економічного розвитку, пов'язаного насамперед з людським капіталом, у процесі якого людина повинна стати і головним його фактором, і безпосереднім учасником, і головним споживачем. Особлива роль людини як суб'єкта соціально-економічних перетворень є одним із суттєвих соціальних чинників формування консолідованої політичної нації.

Одним із показників рівня забезпечення соціальних потреб і реалізації соціальної політики можемо назвати якість життя людини. Це виявляється у показниках рівня її життя, які виражаються через добробут населення, рівень людського розвитку та нагромадження людського капіталу. Забезпечення належної якості життя людини, її прав і свобод визначає необхідність побудови відкритого громадянського суспільства, що є нормою для більшості демократичних країн світу.

Якість життя пересічного українця значною мірою погіршилася, що негативно впливає на перебіг соціально-політичних процесів і містить загрозу соціально-економічних вибухів. Зростання людського чинника у досягненні конкурентних переваг, забезпечення якісних параметрів економічного зростання повинні стимулювати зміни у пріоритетах державної політики щодо справедливого розподілу доходів у суспільстві між надмірно багатим прошарком і відповідного збільшення частини національного доходу для малозабезпеченої частини як потужного каталізатора збільшення інвестицій на формування в Україні умов для підвищення якості людських ресурсів за якісними показниками і доступністю медичного обслуговування, моральним й освітнім рівнями, здійсненням освітньої та культурної політики. Вищезазначене визначає передумови забезпечення розвитку людського капіталу [11, с. 97].

Тобто мова йде про необхідність змін у підходах щодо визначення ролі людини як суб'єкта політичного процесу та її потреб як об'єкта, що мають стати визначальними у соціально-економічному розвитку країни на сучасному етапі функціонування української політичної нації. Політична, громадська, економічна, соціальна

стабільність суспільного і державного життя, як обов'язкова передумова забезпечення належної якості життя людини, формується через становлення дієздатної, соціально активної, раціонально мислячої особистості. Соціальну справедливість у цьому контексті доречно розглядати як цінність, що несе в собі не тільки нормативні вимоги, але й формує риси певного суспільного ідеалу, з метою реалізації якого у суспільстві здійснюються соціальні перетворення. Соціальна справедливість у політичному житті має адекватно відображати конкретну історичну ситуацію, відповідати ментальним особливостям суспільства і вимогам реального часу. Саме за таких умов соціальна справедливість, підкріплюючись нормами права, виступатиме інтегруючим чинником об'єднання політичної нації, сприятиме досягненню соціальної згоди і поліпшенню соціального самопочуття громадян.

Втілення концепції соціальної справедливості у реалізації принципів соціальної державності і засад соціальної політики в Україні дозволить прискорити пошук консенсусу серед різних верств населення, консолідувати націю у досягненні кращих показників якості і рівня життя. Втілення принципу соціальної справедливості можливе через пошук нових парадигм розвитку нації, а саме: визначенням рівня добробуту суспільства має стати прагнення людини до піднесення рівня і якості життя, а не просто збагачення, розвитку споживацьких настроїв [12, с. 12—15]. Гострі соціальні суперечності, які загрожують перевтілитися у пряме протистояння соціальних груп, утрата соціальної мобільності і соціальної стабільності в цілому вимагають впровадження інтеграційно-орієнтованої соціальної політики. Важливо, що якість життя не досягається індивідуально, а виявляється у поліпшенні рівня життя всього суспільства, нації в цілому. Відтак виходимо на необхідність формування інтеграційно-орієнтованого характеру реалізації соціальної політики на сучасному етапі українського державотворення.

Аналізуючи соціальні чинники формування української політичної нації крізь призму реалізації соціальної політики, більшість дослідників єдина в тому, що однією з головних причин її неефективності є відсутність стратегічного науково-обґрунтованого системного підходу, побудованого на аналізі актуальних тенденцій суспільно-економічного розвитку та об'єктивному визначенні реальних можливостей держави. Останнє виявляється в тому, що тепер в Україні не визначено пріоритетних завдань соціальної політики, відсутня стратегія реформування соціальної сфери, немає навіть чіткого усвідомлення моделі соціального захисту, що має розбудовуватися в Україні [13; 14,

с. 219—227]. Ефективність вітчизняної моделі соціальної політики на сучасному етапі залежить від її здатності максимально розв'язувати соціальні суперечності перехідного періоду, нейтралізувати негативний вплив ринку на сферу суспільного розвитку, пом'якшувати соціальні негаразди і в такий спосіб сприяти соціальній справедливості й інтеграції нації.

Одним із найважливіших критеріїв ефективності соціальної політики є наявність стратегії її реалізації, яку можна визначити як чіткий, деталізований і зорієнтований на певний відтинок часу (від 5 до 15 років) план дій влади зі здійснення системи соціальних реформ, співвіднесених з реальними економічними можливостями держави і спрямованих на досягнення конкретних результатів у соціальній сфері.

У цьому зв'язку стратегія соціальної політики має виходити з таких передумов.

Політичні передумови. По-перше, нині основною політичною та соціальною проблемою в Україні є високий рівень бідності населення, передусім серед сімей із дітьми, родин, у яких є непрацездатні або непрацюючі особи працездатного віку. Останнє свідчить про недостатню ефективність нинішньої системи державної підтримки соціально вразливих верств населення. Зокрема, встановлені розміри соціальної допомоги окремим категоріям громадян не відповідають фактичним потребам у соціальній підтримці більшості сімей. Окремі види соціальної допомоги дотепер надаються без урахування доходів отримувачів. Відсутні системи оцінювання впливу надання державної соціальної допомоги населенню на подолання бідності. Не сформовано інформаційну базу даних про потенційних отримувачів такої допомоги. Водночас лише третина сімей, охоплених програмами державної соціальної допомоги, віднесена до бідних.

По-друге, формування соціальної політики під впливом передвиборчого популізму, що особливо далось взнаки під час останніх президентських і парламентських виборів, призвело до підтримки бідних верств населення за рахунок перерозподілу доходів середнього прошарку суспільства. Але при цьому не вдалося принципово змінити ситуацію з бідністю — замість її подолання у результаті зростання заробітної плати та доходів від власності зазначені дії призвели до її консервації. Відповідно, гальмується досягнення визначальної мети трансформаційного процесу — становлення середнього класу як основного носія демократії, соціальної та політичної стабільності в суспільстві, економічного прогресу.

Відповідно, справою підвищеної політичної, економічної та соціальної ваги є зміцнення позицій середнього класу, питому вагу якого необхідно довести до показника 45—50 % від загальної кількості населення, одночасно скоротивши частку людей з доходами, нижчими за прожитковий мінімум.

Правові передумови. Після розпаду Союзу РСР, коли з політичної арени пішла КППС як «ефективний механізм соціального контролю», ситуація у цій площині змінилася. Нині соціальна політика у більшості випадків реалізується декларативно, тобто укази Президента України, постанови Верховної Ради і Кабінету Міністрів досить часто не підкріплюються ресурсами. Суттєво погіршилася взаємодія і злагодженість у діяльності різних галузей і відомств соціального спрямування. Партійний контроль зник, а методи державного управління (відповідно, і контролю) галузями не змінилися. Як наслідок, відповідальність зменшилася, а практична координація дій соціальних відомств на рівні держави стала вкрай слабкою.

З метою впорядкування соціальної політики Кабінет Міністрів ще 2004 року задекларував намір покінчити з руйнівною для держбюджету пільговою системою соціального забезпечення за рахунок переходу від системи пільг до системи адресної допомоги. Де-юре поняття адресної допомоги було введене Постановою Кабінету Міністрів від 22 лютого 1999 року «Про запровадження адресної соціальної допомоги малозабезпеченим родинам». Проте на той час соціальне законодавство України ще не оперувало такими поняттями, як соціальні стандарти, прожитковий мінімум і т.д. Постанова Кабміну лише окреслила схему майбутньої системи. Законодавчо врегулювати механізм її роботи повинен був парламент. 01 червня 2000 року Верховна Рада прийняла Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим родинам», який став по суті своїй «пілотним проектом» соціальної реформи в Україні. 5 жовтня 2000 року парламент прийняв Закон України «Про державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії», де зазначалося:

1. Рівень життя не нижче прожиткового мінімуму забезпечується державними соціальними гарантіями. Останні — це встановлені законами мінімальні розміри зарплати, пенсії, допомоги й інших соціальних виплат.

2. Держсоцгарантії є основою для розрахунку витрат на соціальні цілі і формування на їх основі бюджетів усіх рівнів, зокрема і державного бюджету.

Отже, на законодавчому рівні чітко було зафіксовано, що не розмір соціальної допомоги повинен визначатися, виходячи з ве-

личини видаткової частини бюджету, а, навпаки, — видаткова частина бюджету, призначена на соціальні виплати, формується, виходячи з величини прожиткового мінімуму і даних про кількість громадян, які потребують державної соціальної підтримки.

Коли влада не в змозі забезпечити виконання зобов'язань із соціального захисту населення, це означає, що варто переглянути саму систему управління економікою країни. Відсутність надходжень коштів до державного бюджету не може служити виправданням порушення Основного Закону.

3. Бюджетні передумови. Центральне місце у соціальній політиці належить механізмам перерозподілу прибутку, за якими працююче населення країни утримує непрацездатну його частину (за віком, інвалідністю, сімейними обставинами тощо). Тобто визначальним чинником формування соціальної політики є структура бюджету, що приймається, і його реальне виконання. Але, на думку деяких фахівців, процес формування і затвердження бюджету в Україні менше за все визначається науково обґрунтованими потребами соціальної політики.

Наприклад, обсяг соціальних зобов'язань держави у 2005 р. становив 61 % витрат зведеного бюджету, або близько 20 % ВВП. Надмірне зростання соціальних трансфертів зруйнувало базове співвідношення між ними та заробітною платою. Це вивело на перший план проблему фінансового забезпечення амбіційних соціальних орієнтирів, вигідних певним політичним силам, з 2005 р. сукупні соціальні трансферти перевищують заробітну плату. Незважаючи на суттєве зростання заробітної плати, а, отже, і надходжень до Пенсійного фонду, він відчуває нестачу фінансових ресурсів для виплати пенсій і значною мірою поповнюється за рахунок бюджетних коштів. Частка коштів державного бюджету у загальній сумі надходжень до Пенсійного фонду зросла з 16 % у першій половині 2004 р. до 37,4 % у 2005 р. Відсутність зв'язку між обсягами соціальних виплат і страховими внесками закладає загрозу фінансової нестабільності фондів соціального страхування та місцевих бюджетів.

Регіональні передумови. Особливістю соціальної політики є необхідність доведення її кінцевих результатів до кожного громадянина. У зв'язку з цим місцевий рівень виявляється основною ланкою здійснення заходів соціальної політики. У соціальній державі безпосереднім суб'єктом виконання вказаних завдань є місцеве самоврядування [8].

Водночас Україні притаманна значна крайова асиметрія показників соціального розвитку, яка з часом не зменшується. Зокрема

наявні значні регіональні розбіжності в рівнях оплати праці, які створюють складні проблеми у забезпеченні єдиних національних стандартів рівня життя населення, у подоланні бідності та становленні середнього класу в країні.

2000 року був ухвалений Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», який закріпив правові засади формування та застосування соціальних стандартів. 2002 року Урядом України було розроблено Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів. Однак досі не існує жодного прикладу офіційного затвердження прожиткового мінімуму на рівні регіону, хоча його розмір у Києві, Донецькій, Дніпропетровській областях на 7—10 % перевищує середній рівень по країні. Відрізняються краї і за доступом до якісних медичних послуг. Передусім це відображається у диференціації рівня смертності немовлят. Цей показник у Донецькій області майже вдвічі вищий ніж у Києві. Значними є регіональні розбіжності в рівнях освіченості населення. Через надмірні порівняно з рівнем заробітної плати ціни на оренду житла вкрай обмеженими є можливості міжрегіонального перерозподілу робочої сили у краї з більшим попитом на неї та вищою оплатою [8, с. 43—48].

Демографічні ризики українського суспільства виражаються у проблемі високого рівня смертності і низьких показників народжуваності, що продукує тенденцію старіння нації. Такі зміни демографічної структури не найкращим чином впливають на рівень соціальної активності населення.

В умовах значної соціальної поляризації населення вкрай необхідними стали зміни державного регулювання соціальної складової регіонального розвитку країни. В основу оцінки ефективності діяльності місцевої влади мають бути покладені показники регіонального людського розвитку. За умов тривалої депопуляції, що спостерігається в Україні, принципово важливою є концентрація зусиль передовсім на поліпшенні якісного складу населення, забезпеченні сталого людського розвитку, зокрема через значне збільшення інвестицій в освіту, охорону здоров'я, формування здорового способу життя, розвиток ринку праці тощо. Соціальна поляризація суспільства загрожує демократичним основам українського державотворення, що призводить до подальшого витіснення України на узбіччя сучасних трансформаційних процесів світового і регіонального значення.

Враховуючи історичні особливості формування української нації можемо стверджувати, що найбільш сприятливі і реальні умови для розвитку соціокультурного середовища української

політичної нації формуються в умовах сьогодення, а життєдіяльність нації істотно залежить від соціальних чинників.

Література

1. *Нестеренко Г. О.* Самовідтворення української політичної нації: принципи та механізми: автореф. дис. ... д-ра філософ. наук / Нестеренко Г. О.; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. — К., 2009. — 30 с.
2. *Розумний М. М.* Суспільні ідеї як чинник формування політичної нації: автореф. дис. ... д-ра політ. наук / Розумний М. М.; Ін-т журналістики Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. — К., 2006. — 32 с.
3. *Безверха Т. В.* Державне управління етнонаціональними відносинами в контексті формування української національної ідеї: автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління / Безверха Т. В.; Дніпропетровський регіональний ін-т держ. управління Нац. академії держ. управління при Президентові України. — Дніпропетровськ, 2008. — 23 с.
4. *Хорошилов О. Ю.* Формування української політичної нації: передумови та перспективи: автореф. дис. ... канд. пол. наук / Хорошилов О. Ю.; Одеська нац. юрид. академія. — Одеса, 2003. — 19 с.
5. *Іванов І. Ю.* Формування української політичної нації в сучасних умовах: проблеми і перспективи: автореф. дис. ... канд. політ. наук / Іванов І. Ю.; Київ. нац. ун-т будівництва і архітектури. — К., 2005. — 20 с.
6. *Полозенко Д.* Розвиток соціальної сфери як важлива умова економічного зростання України / Полозенко Д. // *Фінанси України*. — 2010. — № 10. — С. 15—20.
7. *Іванова К.* Место под солнцем // *Корреспондент*. — 2011. — 11 февраля. — С. 34—37.
8. *Соціальна політика в умовах поглиблення соціальної нерівності в Україні: монографія* / за заг. ред. Л. І. Ільчука, О. О. Давидюк, Ю. В. Кривобок. — Херсон: ПП Вишемирський В. С., 2010. — 376 с.
9. *Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава. Програма економічних реформ на 2010—2014 роки [Електронний ресурс]* / Комітет з економічних реформ при Президентові України. Версія для обговорення 02 червня 2010 р. — Режим доступу: www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf
10. *Новий курс: реформи в Україні. 2010—2015: Національна доповідь* / за заг. ред. В. М. Гейця та ін. — К.: НВЦ НБУВ, 2010. — 232 с.
11. *Диба О. М.* Соціальна сфера й особливості інвестування у людський капітал / Диба М. І. // *Функціональна економіка. Вчені записки КНЕУ ім. Вадима Гетьмана*. — 2010. — Вип. 12. — С. 96—102.
12. *Лібанова Е.* Стратегічні пріоритети соціальної політики України на початку ХХІ століття / Лібанова Е. // *Демографія та соціальна економіка*. — 2008. — № 1. — С. 9—22.

13. Діденко Н. Удосконалення механізмів державного управління в реалізації сучасних соціальних стратегій в Україні / Діденко Н. // Теорія та практика державного управління. — 2009. — Вип. 4 (27) [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Trpdu/2009_4/doc/3/08.pdf

14. Михненко А. Світові моделі соціальної політики: уроки для України / Михненко А., Щур Н. // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2011. — № 2. — С. 219—227.

2.5. Розбудова громадянського суспільства в Україні як складова формування української політичної нації

Г. І. Калінічева

«Перед українською інтелігенцією відкривається тепер... величезна дійова задача — витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя» (І. Франко, 1905 р.)

Нині, як ніколи, набули актуальності ці слова І. Франка. Ще донедавна поняття української політичної нації, української національної ідеї, громадянського суспільства в Україні були складовою інтелектуального дискурсу обмеженого кола інтелігенції, а нині вони набули загальнодержавного визнання та широкого громадського обговорення. Питання творення української нації та інституціалізації громадянського суспільства як складової цього процесу є нині предметом рефлексій широкого кола представників вітчизняної соціогуманітаристики, публіцистики і журналістики. За переконанням одних, українці вже відбулися як політична чи громадянська нація, інші вважають, що українці тільки розпочали цей процес і перебувають на початковому етапі, треті доводять факт існування «двох Україн», «двох націй» тощо.

Не вдаючись до розлогого аналізу наукового дискурсу щодо сутності понять «політична нація» та «громадянське суспільство» (про що вже достатньо сказано авторами у попередніх розділах), маємо констатувати, що нині існує чимало тлумачень цих понять. Політична теорія визнає націю як політичну спільноту, «яка

об'єднує всіх громадян держави незалежно від їхнього етнічного, соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей. Спільна державна мова, спільні символи, спільна лояльність до держави та її законів, спільні інтереси і надії на майбутнє стають новітніми сутнісними характеристиками нації, створюють її синонімічні доповнення — «політична нація», «нація — держава» [1, с. 396]. Здебільшого поняття «нація» вживається у двох значеннях: 1) політична (громадянська) нація — суверенна спільнота громадян певної держави незалежно від етнічного походження; синонім «держава-нація»; 2) етнічна нація — усталена спільнота людей, об'єднана етнокультурним походженням [2, с. 348–349]. Загалом у науковій літературі виокремлюють такі суб'єктивні ознаки нації: національна ідея, національна самосвідомість, національна свідомість (усвідомлення національної ідентичності, соціальної, культурної окремішності, поліетнічної, як правило, спільноти), комплекс духовно-культурних і політичних цінностей, національні інтереси, історична пам'ять і міфологія, історія, з якою люди себе ідентифікують, тощо) [3, с. 318; 4, с. 55].

Важливою особливістю формування нації є об'єктивний процес створення національних держав у різних формах їх політичної організації і рис самостійності. Такий шлях пройшла більшість сучасних європейських держав. При цьому «...в Україні суб'єктом права на самовизначення проголошено не націю, яка дала назву країні, а народ у цілому, тобто не етнічна спільність, а поліетнічне громадянське суспільство» [5]. Фактично, українці як етнічна нація дають назву державі, а становлення української політичної нації можливе тільки на загальноцивілізаційних принципах громадянського суспільства, тоді, коли будуть створені економічні, соціальні, духовні умови, які працюють на націю.

Громадянське суспільство визначається в енциклопедичних виданнях як суспільство з розвинутими економічними, політичними, духовними й іншими відносинами та зв'язками, котре взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії і права. Побудова громадянського суспільства є метою суспільного розвитку, засобом усебічного забезпечення інтересів, прав і свобод людини та громадянина [6, с. 646; 7, с. 143]. М. Рябчук слушно наголошує на тому, що у сучасній науці громадянське суспільство інтерпретується як сфера суспільного життя, у якій люди як приватні громадяни взаємодіють між собою, утворюючи незалежні від держави організації. Іншими словами, громадянським вва-

жається суспільство з розгалуженою мережею незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, створених самими громадянами для виявлення й здійснення різноманітних громадських ініціатив, задоволення їхніх суспільних потреб та обстоювання колективних інтересів [8].

Сутність, змістове наповнення та концептуалізацію громадянського суспільства як будь-якого соціального явища можна дослідити на основі алгоритму: поняття — ідея громадянського суспільства — ідеал — практична реалізація ідеї на практиці. За сприятливих умов формування громадянського суспільства має відбуватися одразу в усіх сферах життєдіяльності суспільства — економічній, політичній, соціокультурній тощо. Однак такий перебіг подій можливий лише за умови демократичності устрою держави. Кожна країна, що обрала шлях демократичного розвитку, виробляє власну форму демократії, яка відповідає її особливостям і задовольняє її потреби.

Як відомо, громадянське суспільство починається з активності та відповідальності, а виявляється у вигляді сукупності формальних і неформальних неурядових організацій, рухів, ініціативних груп, органів самоуправління і самоорганізації населення, які можуть впливати на державну владу, примушуючи її враховувати різні, іноді суперечливі, інтереси та шукати шляхи і засоби їх задоволення, примирення і узгодження.

Свого часу Ф. Фукуяма відзначав, що є «чотири рівні, на яких має відбуватися зміцнення демократії»: ідеологія, політичні інституції, громадянське суспільство, культура. Зміни на рівні громадянського суспільства, за його баченням, відбуваються набагато повільніше, аніж на двох перших рівнях, а їх швидкість значною мірою залежить від особливостей культури [9, с. 49—51]. Тому, незважаючи на твердження, що громадянське суспільство має стати передумовою політичної демократії, варто зауважити, що само по собі воно не могло з'явитися та ствердитися без певного типу демократичної політичної культури і правової держави [10, с. 103].

Варто зазначити, що в Україні розвиток демократичних традицій тісно пов'язаний з її суспільного поступу і має свою специфіку. Виходячи з особливостей суспільно-політичного поступу, громадянська ідея в Україні підпорядковувалась або соціальній, або національній ідеї, оскільки українці постійно виборювали власну незалежність. При цьому, багатовікова вітчизняна історія свідчить про те, що демократичні традиції в Україні реалізовувалися з огляду на орієнтацію на різних стратегічних парт-

нерів залежно від того, під владою якої держави перебували українські землі [10, с. 102].

В історичних передумовах становлення громадянського суспільства в Україні дослідники виокремлюють такі хвилеподібні (підйом—занепад) етапи: 1) період існування держави Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (підйом); 2) феодална роздрібленість, Україна під владою Литви та Польщі (занепад демократичних традицій); 3) процеси української Реформації, формування й діяльність українського козацтва (підйом); 4) доба Гетьманщини (занепад); 5) XIX століття — початок XX століття: вплив європейських традицій буржуазних революцій і до існування Центральної Ради (підйом); 6) Україна у складі СРСР, сталінізм в Україні (занепад); 7) шістдесятники і дисиденти як підґрунтя формування громадянського суспільства сучасної України і розвиток сучасного українського суспільства (підйом) [11, с. 37].

Основи традицій громадянського суспільства було закладено ще у практиці місцевого самоврядування в давньоруських містах, яке було вдосконалено в XVI—XVII століттях після включення українських земель у європеїзований юридичний простір Речі Посполитої. В Україні поступово розвивається місцеве самоврядування і незалежне судочинство, з'являються громадські організації (церковні братства, цехові об'єднання) та освітні заклади (школи, колегіуми) тощо. Водночас, як зазначає член-кореспондент НАН України О. Моця, «процеси зародження громадянського суспільства в Україні і подолання середньовічної станової системи суттєво обмежуються невисокою урбанізованістю краю, економічною відсталістю та загальним колоніально-упослідженим статусом українського населення» [12, с. 618].

Після поділу українських земель між Російською й Австрійською імперіями у XVIII ст. ці традиції мали різний характер розвитку. Так, у Галичині, яка відійшла під владу Габсбургів, були створені сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства. Вже наприкінці XIX — на початку XX ст. у цьому краї функціонували різноманітні інституції громадянського суспільства: релігійні, молодіжні, жіночі, спортивні, культурно-освітні, наукові організації, кооперативи, професійні та кредитні спілки, політичні партії і незалежна преса. В умовах конституційної, парламентської монархії та ліберально-демократичних свобод формується модель громадянського суспільства як і в інших країнах Центрально-Східної Європи. При цьому «західні українці спромоглися пройти в XIX столітті типовий для більшості бездер-

жавних народів шлях націєтворення і вийти з «доби націоналізму» цілком модерною європейською нацією — з чіткою національною самосвідомістю й повноцінним громадянським суспільством», — резюмує О. П. Моця [12, с. 621].

Створені на початку ХХ століття інституції громадянського суспільства проіснували на західноукраїнських землях під авторитарним польським режимом до 1939 року, а потім були ліквідовані тоталітарною радянською владою. На думку О. Моці, традиція відносно тривалого розвитку громадянського суспільства в Галичині виявилася вирішальною для подальшого відновлення його інституцій через півстоліття, в умовах відносної суспільної лібералізації, викликаній в СРСР політикою «перебудови». «Характерною рисою інституцій громадянського суспільства, що почали масово виникати наприкінці 1980-х рр. у Галичині (швидше й масовіше, аніж деінде в Україні), була їхня всіляко підкреслювана спадкоємність щодо реальних, а часами й міфічних попередників із передвоєнної Галичини (газети «Віче» та «Поступ», журнали «Дзвін», «Літопис Червоної Калини», Записки НТШ, товариство «Просвіта», Маріїнське товариство милосердя, молодіжні організації СНУМ і «Пласт», Студентське братство, футбольний клуб «Галичина», театр-кабаре «Не журись!» тощо)», — зазначає учений О. П. Моця [13].

Після інкорпорації Росією Правобережної України наприкінці ХVІІІ ст. та ліквідації гетьманської автономії на Лівобережжі процеси громадянської емансипації в Україні взагалі перериваються. У Наддніпрянщині та Східній Україні, які перебували у складі незрівнянно репресивнішої імперії Романових, умови для розбудови інституцій громадянського суспільства були надто несприятливими. Жителі цих регіонів Російської імперії, яка взагалі не визнавала українців окремим народом, виявилися фатально затриманими чи навіть зупиненими в їхньому національному й громадянському розвитку — на рівні домодерного етносу з низьким рівнем національної самосвідомості й практично без жодних громадянських інституцій. Зародки громадянського суспільства в авторитарній Російській імперії з'явилися лише в другій половині ХІХ ст. (після ліберальних реформ 1860-х рр.), проте в Україні вони стали справді помітними лише після революції 1905 р.

Фактично, українці східної і західної частини увійшли у ХХ століття як дві різні нації, — вказує О. Моця, — «...а точніше — як дві історичні іпостасі одної нації, домодерної і модерної, — репрезентуючи унікальний випадок синхронного співіснування діахронних, по суті, явищ» [13].

Захоплення політичної влади більшовиками на початку XX ст. звело нанівець навіть зародкові тенденції розбудови громадських організацій у Центральній і Східній Україні. Тоталітарна радянська система, унеможлививши розвиток громадських ініціатив, удержавлювала нечисленні громадські організації, перетворюючи їх у рупор або мовчазний додаток влади. Тому говорити про розвиток свободи, плюралізму і демократії, вплив пересічних громадян на ухвалення політичних рішень і взаємодію з партійно-державним апаратом за часів соціалізму не видається за можливе, оскільки у ті часи інакодумство інтерпретувалося владою як ухил від лінії партії і жорстоко каралося.

У 1960-ті рр., в часи «хрущовської відлиги», намітилися певні позитивні зрушення і тенденції до відродження інституцій громадянського суспільства, чому сприяв дисидентський рух, а також поява різноманітних «неформальних» об'єднань як політичного, так і неполітичного характеру (рокерів, хіппі, футбольних фан-клубів, самвидаву, шанувальників інтелектуальних фільмів та езотеричної філософії, клубів туристів тощо).

На пострадянських теренах термін «громадянське суспільство» у сучасному розумінні з'являється наприкінці 1980—1990-х рр. у період горбачовської «перебудови». У незалежній Україні перші паростки громадянського суспільства зростали хаотично і стихійно. Новоутворені найрізноманітніші рухи, асоціації, організації пацифістів, націоналістів, феміністок, а також нові політичні партії не мали належної організаційної структури, упорядкованого характеру, конкретної політичної мети, власного соціального опертя тощо. Та й на шляху утвердження поняття громадянського суспільства в українській свідомості та втілення ідей громадянського суспільства в життя поставало чимало перешкод, які частково не подолані й до сьогодні.

Перше десятиріччя української незалежності позначилося соціальним структуруванням і виявленням інтересів окремих верств населення, встановленням багатопартійної системи, утвердженням правових засад захисту та свобод громадян і формуванням незалежних засобів масової інформації. Наступні роки характеризувалися кількісною динамікою інститутів громадянського суспільства та їх спробою вплинути на суспільно-політичні процеси. Провідними тенденціями у розвитку громадянського суспільства в Україні на нинішньому етапі є збільшення кількості громадських об'єднань, зростання їх організаційної спроможності, пряма участь у політичних процесах, активізація громадських ініціатив на місцевому рівні та надання недержавними організаціями

соціальних послуг населенню [10, с. 105—109]. З огляду на економічну і політичну спадщину, що дісталася незалежній Україні від радянської держави, у якій було відсутнє громадянське суспільство, цілком слушною видається думка окремих науковців, що «...впродовж періоду незалежності України і спроб побудувати громадянське суспільство ми водночас будуюмо і його, і державу» [11, с. 85].

Процес перетворення українського суспільства в громадянське відбувався в особливих умовах. Так, радикально змінилися пріоритети соціального розвитку, тривав процес творення національної державності. Для незалежної України імперативно поставало завдання ствердження основних критеріїв цивілізаційного поступу — демократії і громадянського суспільства, соціально-правової держави, інтересів суспільства та розвитку його соціальної активності, свободи і творчості тощо. При цьому варто зауважити, що за відсутності за радянських часів громадянського суспільства в усій країні населення західноукраїнських областей відрізнялося від іншої частини країни не лише за своїм менталітетом, а й за рівнем політичної культури. Водночас в основі суспільної піраміди продовжували превалювати патерналізм і пасивність суспільства, а розвиток інститутів громадянського суспільства, структурування його відносин з владою і бізнесом був заснований, радше, на іноземному досвіді, аніж на вітчизняному [14, с. 43]. «Трагізм нашого посткомуністичного буття полягає в тому, що водночас із тенденцією до об'єднання народу, формування спільних національних ідеалів та їх реалізації зберігається прагнення окремих осіб і груп пересварити українців на всіх рівнях: етнічному, мовному, соціальному, побутовому, релігійному» — зауважує В. Лещенко [15].

З огляду на сучасну суспільно-політичну ситуацію в Україні з кожним роком набуває дедалі більшої актуальності та практичного значення проблема утвердження сильної демократичної влади та розбудови дієвого вітчизняного громадянського суспільства. «На сучасному етапі, — зазначає Ф. М. Рудич, — зростає роль Української держави, її політичного класу в розвитку інститутів громадянського суспільства. Простежується тенденція взаємозближення і взаємопроникнення громадянського суспільства і владних структур: держава безперервно прагне розширювати свої повноваження в соціальній сфері, а громадянське суспільство — активно впливати на функціонування політичної системи. Відбувається соціалізація держави і політизація громадянського суспільства» [5].

Водночас існують певні суперечності у взаємодії держави та громадянського суспільства. З одного боку, функціонування повноцінного, ефективного громадянського суспільства в Україні є ознакою розвитку демократії та імплементації європейських норм і цінностей, а також складовою процесу становлення української політичної нації. З другого боку, в сучасній Україні набула поширення практика нехтування владою низкою актуальних соціальних проблем та відсутність підтримки громадських ініціатив, що загрожує загостренням структурних та інституціональних суперечностей на шляху суспільно-політичного поступу держави та громадянського суспільства.

Аналізуючи коло проблем, які постали перед незалежною Україною в контексті розбудови громадянського суспільства, М. Рябчук найважливішим для утвердження демократії вважає здатність людей узгодженими й осмисленими діями впливати на владу. Інакше кажучи, громадянське суспільство не просто передбачає формальний розподіл влади та баланс інтересів, а й своїми інституціями забезпечує громадський контроль за цим розподілом і підтримує згаданий баланс. Отже, розвинуте громадянське суспільство є інституціалізованим виявом суспільного плюралізму і водночас його ефективним гарантом перед авторитарними чи тоталітарними тенденціями держави або певних суспільних сил [8].

Порушуючи питання про становлення та розвиток громадянського суспільства в Україні як складової формування української політичної нації, ми поділяємо підходи фахівців щодо визначення *суттєвих рис* розвинутості громадянського суспільства [16, с. 36; 17, с. 36—42] та *напрямів оцінки* його розбудови в Україні [16, с. 96]. Так, суспільство стає громадянським тільки тоді, коли: 1) набір, розвиток і конфігурація недержавних об'єднань спроможні приборкати державу та змусити її стати активним захисником інтересів громадян, спонукати стати правовою державою; 2) громадянське суспільство досягає такої оптимальної ситуації, коли економіка підконтрольна державі, але не залежить від неї; 3) основою буття особистості у громадянському суспільстві є свобода, а не свавілля.

Серед напрямів оцінки розвитку громадянського суспільства в Україні варто виокремити такі: 1) наявність відповідної нормативно-правової бази, структури та джерел ресурсної бази громадянського суспільства; 2) цінності, котрі представляє та захищає громадянське суспільство; 3) складові (структура) громадянського суспільства та показники їх розвитку; 4) рівень впливу інституцій

громадянського суспільства на суспільно-політичні процеси, державу та громадянський добробут; 5) простір, який є доступним для розвитку громадянського суспільства в контексті законодавчої та нормативної бази; 6) ставлення держави та суспільства до громадської діяльності та політичних рамок, у яких діє громадянське суспільство [18, с. 327].

Законодавче забезпечення структуризації громадянського суспільства в Україні розпочалося у 1992 році після ухвалення Верховною Радою Закону «Про об'єднання громадян», який на той час регулював діяльність політичних партій і громадських організацій. Пізніше до нього були внесені окремі доповнення і поправки, а також прийняті інші закони та нормативні документи, які регулювали громадську діяльність та окремі складові політики сприяння розвитку громадянського суспільства¹. 22 березня 2012 року Верховна Рада України ухвалила новий Закон «Про громадські організації», що організаційно та фінансово спрощує процедуру їх державної реєстрації. Проте ухвалення законів та декларація намірів ще не є запорукою успіху.

Правові засади розвитку громадянського суспільства окреслені насамперед Конституцією України, в якій закріплені права і свободи громадян. У 47 статтях її другого розділу «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» визначені конституційні права та обов'язки громадян України, проте, як свідчать реалії сьогодення, існує глибока розбіжність між офіційно задекларованим і реальним порядком їх реалізації. Водночас в українській Конституції не міститься і згадки про громадянське суспільство. «Проголошення прагнення досягти ідеалів правової держави, не пов'язавши це на конституційному рівні з формуванням громадянського суспільства, є не просто нелогічним, а й стратегічно неприпустимим», — вважають фахівці [19, с. 38].

Вирішальне значення у процесі суспільної еволюції та розвитку громадянського суспільства мають цінності, які як ідеали визначають перспективи та можливості діяльності суб'єкта в середовищі. Тим самим вони стають головним чинником у виборі

¹ Закони України «Про об'єднання громадян», «Про соціальний діалог в Україні», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про інформацію», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про організації роботодавців», «Про органи самоорганізації населення», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», «Про благодійництво та благодійні організації», «Про волонтерську діяльність», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про соціальні послуги», «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» та інші нормативні документи (постанови Кабінету Міністрів України, укази Президента України).

життєвої мети та стратегій її реалізації, програмують зміст і форму діяльності у певній суспільній сфері. Тому будь-яка конкретна реалізація людської взаємодії формується на спільній ціннісній системі.

Найважливішою цінністю та передумовою існування як громадянського суспільства, так і громадянської держави є особа, яка володіє правом на реалізацію як політичних, економічних, так і культурних, духовних прагнень [18, с. 327]. Реалізуючи їх через громадянське суспільство, особа забезпечує таким чином відтворення соціального життя. З огляду на те, що права та свободи людини і громадянина є нормативною формою прояву міри свободи індивіда, безумовне їх визнання та захист постають основною ознакою громадянського суспільства.

Порівняно з тоталітарним мунулим нині існує значно більше можливостей для реалізації людиною політичних і духовних прав. Проте за нових соціально-економічних умов значно звузилися можливості і гарантії соціального захисту громадян. Попри закріплення прав і свобод людини в чинному українському законодавстві, на практиці вони залишаються лише декларацією. Причини цього криються «не тільки в історичних традиціях українського суспільства, у якому права людини не займали гідного місця, ні у суспільній свідомості, ні у практиці діяльності держави, а й нестабільній ситуації перехідного періоду, невисокій правосвідомості громадян, відсутності можливостей покращити добробут людей. До того ж, державні бюрократичні структури поки що не зацікавлені у задоволенні прав людини» [20, с. 18].

Однією з незаперечних і засадничих цінностей, на які спирається громадянське суспільство, є принцип ідеологічного плюралізму, який визнає реальне право всіх суб'єктів дотримуватись та обстоювати різні ідеї, теорії, погляди, які є віддзеркаленням різних сторін суспільного життя. Як переконує вітчизняна соціально-політична практика, саме загальні суспільні цінності, визначені насамперед у рамках політичної нації, спроможні об'єднати Україну, яка в результаті виборчих перегонів (президентських і парламентських виборів останніх років) вочевидь розкололася ідеологічно на дві — схід і захід — майже рівні частини.

Розв'язання цієї проблеми залежить від політичної волі осіб, які є керманичами сучасної Української держави, адже націоналістичні концепції «української України» і «України для українців» утверджуються на найвищому державному рівні. Фактично, це є спробою формування не національної ідеології, а ідеології

«титульної нації», яка дала назву країні. Але Україна — поліетнічна країна, в якій до політичної нації належать українці, росіяни, білоруси, румуни, угорці, євреї, кримські татари та інші етнічні групи.

Сучасна Україна — це перехідне суспільство з невизначеною системою базових цінностей, буття якого реалізується в умовах ситуативних соціально-економічних і соціально-культурних орієнтирів. Проте для більшості українців незаперечною цінністю залишається демократія. Так, за даними Інституту соціології НАН України, у сучасному українському суспільстві переважає демократичний тип політичної культури: 77 % громадян України і (87 % на заході та 67 % — на сході) поділяють тезу про те, що: 1) демократія є найкращим політичним устроєм для сучасної України; 2) демократія пропонує людині реальну можливість для усвідомленого політичного вибору.

З огляду на сучасний рівень політичної культури та стан розвитку громадянських ініціатив в Україні базовими цінностями загальногромадянської консолідованої ідеології могли б бути гуманізм, патріотизм, освіченість, відповідальність за долю країни, демократія, соціальна справедливість та об'єктивне висвітлення історії становлення й утвердження Української держави. Покликання історії — об'єднувати, а не сіяти розбрат між громадянами, адже в історії українського суспільства мало місце поширення ідей лібералізму, поваги до особистої свободи, ідей демократії та самоврядування, які нині необхідно відродити, щоб вони домінували, перетворившись у консолідуючий чинник української історії. Саме тоді «не буде жодних сепаратистських настроїв, якщо почнуть дотримуватися права, поважати духовність і культурні потреби всіх громадян України-Руси» — вважають фахівці [21].

З огляду на те, що структура громадянського суспільства складається з п'яти систем, які відповідають певним сферам його життєдіяльності (соціальної, економічної, політичної, духовно-культурної, інформаційної), вони мають відповідати певним вимогам. Так, економічна система має діяти за принципами самоорганізації, саморегулювання та самоуправління, а соціальна система мати чітко виражене структурне оформлення. Політична система мусить виступати, з одного боку, в формі механізму узгодження соціальних інтересів у суспільстві, а з іншого — як найбільш повне вираження загального національного інтересу.

Складність процесу розбудови громадянського суспільства в Україні полягає в тому, що воно «...формується переважно з опорою на внутрішні, недостатньо розвинуті, а подекуди гранично

слабкі, дуже нечисленні традиції та інститути самоорганізації населення». Експерти пояснюють це тим, що нинішні громадянські суспільства з усім комплексом державно-політичних інститутів виникали в істотно іншому культурному середовищі, часто з кардинально відмінними від наших традиційми соціальної взаємодії та змістовими орієнтирами суспільної поведінки людей [22, с. 27—28].

Важливим показником розвитку суспільства та держави, характеру політичного режиму та рівня демократії є реальний стан взаємовідносин у тріаді «особа — суспільство — держава». Саме у процесі активної взаємодії тріади досягається повніше врахування потреб громадян, альтернатив і можливих наслідків владних рішень. Залучення громадського сектора до ухвалення публічно-правових рішень забезпечує більш повне сприйняття їх суспільством. Політика дієвої державної підтримки активізує громадські ініціативи, розгортання конструктивної діяльності недержавного сектора. Натомість, відмова від комунікації із широкими верствами громадськості і відсторонення їх від формування політики може перетворити громадський сектор на альтернативу та конкурента владного сектора і, щонайменше, знижує готовність населення до виконання відповідних рішень влади. Результатом ігнорування владою прав і свобод чи інтересів громадян може бути обурення і спротив, що переростають у громадянський протест, який за певних умов може дійти до революції.

Аналізуючи розвиток громадянського суспільства в незалежній Україні, маємо констатувати, що через різні обставини (економічні, політичні, соціальні, ментальні) вітчизняне громадянське суспільство розвивається повільно і нерівномірно. Відсутність моделі активізації суспільної взаємодії та впливового експертного середовища, яке могло б задовольнити потреби людей в об'єктивній інформації, доповнюється кризою системи цінностей.

На превеликий жаль, на практиці вітчизняне громадянське суспільство досі не є активним гравцем демократичного поля України. Так, за даними Інституту соціології НАН України (дослідження 1994—2011 рр.), частка громадян — членів будь-яких громадських або політичних організацій (включаючи релігійні) становить близько 16 %. 2010 року частка населення, що вважала себе членами релігійних організацій і церковних громад, становила 4 % населення; члени політичних партій, спортивних клубів та об'єднань за фахом — по 3 %; студентських товариств і молодіжних організацій — 2 %; частка членів інших громадських формувань дорівнювала 1 % і менше. Участь у діяльності політичних

партій і громадських організацій досі залишається серед найменш значущих для громадян України цілей і цінностей (менше 3-х балів за 5-бальною шкалою), однак цей показник усе ж таки зріс із 2,09 бала 1994 р. до 2,46 бала у 2011 році [23]. Серед причин такої ситуації можна назвати низький рівень соціальної задоволеності потенціалу інституцій громадянського суспільства, аполітичність і соціальну втому більшості українського населення, а також властиві українському соціальному середовищу неоднорідність, полікультурність, плюралістичність.

Підтвердженням цієї тези є результати соціологічного опитування Центру Разумкова, проведеного у травні 2013 року. Так, на запитання «У якому випадку у Вас може з'явитися потреба в активній громадській діяльності?» 37,4 % респондентів відповіли: якщо така діяльність принесе конкретну користь їм або їх родинам; 33,2 % — якщо під загрозою опиниться життя, здоров'я чи добробут близьких людей і така діяльність сприятиме ліквідації цієї загрози; і лише 26,4 % — якщо така діяльність принесе конкретну користь суспільству [24]. На запитання «Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадської діяльності?» лише 8,1 % респондентів відповіли ствердно, а 85,2 % опитаних — участі не беруть. Для порівняння: у 2008 році — 11,6 % брали участь, а 76,2 % не брали участі в активній громадській діяльності [25]. Ці показники яскраво ілюструють те, у якому стані перебував донедавна український соціум, а поразка на українських парламентських виборах 2012 р. незалежних опозиційних політиків і громадських активістів у черговий раз підтвердила слабкість громадянського суспільства та відсутність критичної маси відповідальних виборців в Україні.

Формуванню повноцінного громадянського суспільства, за баченням М. Рябчука, в сучасній Україні заважають три головні перешкоди: 1) етатистська спадщина радянських часів, звичка населення до державного патерналізму, його громадянська пасивність і відчуженість; 2) мовно-культурна різноманітність населення, яка стоїть на заваді творенню спільних загальнонаціональних інституцій громадянського суспільства; 3) відсутність справжніх економічних реформ, які сприяли б утвердженню економічно сильного, стабільного і незалежного від держави громадянина [8, с. 16].

Схожу оцінку сучасного стану громадської активності українського соціуму ми знаходимо і в працях члена-кореспондента НАН України М. Михальченка, на думку якого, «суспільство як певна спільнота, як свідомою організація громадського життя в

українському варіанті сприймається вельми приблизно і в політичному, і в соціологічному значенні». За баченням вченого, зміна політичних еліт призводить до того, що тепер в Україні «існує конгломерат дезорієнтованих, неконсолідованих соціальних верств і груп, які погано усвідомлюють і виражають свої інтереси, не об'єднані в певну цілість, що здійснює міжгруповий узгоджений проект майбутнього, реалізуючи якісь програми, що пропонуються народові тою чи іншою соціальною верствою або громадським рухом». На думку М. Михальченка, ті загальні декларації, що закладені в Конституції України, не є конкретною програмою дій, практично для жодного суспільно-політичного руху [26, с. 73].

Ми поділяємо думку Ф. Рудича, який вказує на те, що нині перед політичною нацією України, її політичним класом поставили виклики, на які потрібно дати відповідь. По-перше, це стосується формування консолідаційної ідеології, яка об'єднала б суспільство; по-друге, нагальною залишається потреба у становленні ефективних, діяльних владних структур; по-третє, на часі є віднайдення інноваційної моделі економіки і, нарешті, актуалізується проблема визначення зовнішньо-політичної стратегії держави [5].

За таких умов зростає роль держави у підтримці розвитку громадянського суспільства, оскільки його інститути потребують сильної державної влади, яка б створювала правові, політичні, організаційні умови для їх існування, виступаючи гарантом їх діяльності. Духовною основою об'єднання української політичної нації мають стати культурні традиції, переосмислені з урахуванням потреб часу, та українська національна ідея.

Саме національна ідея має стати світоглядним орієнтиром суспільної консолідації в Україні, саме вона має визначати ціннісно-сміслові пріоритети суспільно-політичного життя та має бути використана передусім для розбудови національного громадянського суспільства. Саме українська національна ідея могла б прислужитися усуненню певних розбіжностей між громадянами західних і східних регіонів України, прихильниками численних релігійних конфесій, представниками різних політичних сил, соціальних прошарків, носіями різних ідеологій. При цьому нею може бути: 1) «...ідея інтеграції (поступового об'єднання в процесі взаємодії культурно-національних цінностей із вселюдськими через самореалізацію...)» [27, с. 753]; 2) ідея побудови цивілізованого громадянського суспільства та правової, соціальної, демократичної держави; 3) ідея державності, непідлеглості (влас-

новладності, суверенітету), соборності (єдності Українського народу) [28] тощо.

Українці мають усвідомлювати себе не натовпом, змушеним жити на певній географічній території, а народом, спільнотою громадян, яка прагне до формування національного ідеалу, що акумулює в собі найсуттєвіші, найпозитивніші для суспільства інтереси, які переважна більшість населення вважає вкрай важливими для подальшого демократичного розвитку. Як зазначає М. Михальченко, українська етнічна цивілізація є результатом співжиття різних етносів, у формі етнічної цивілізації вона існувала, коли не мала державності. Проте українська політична цивілізація існувала лише в періоди повноцінної державності України, а у період 1919—1991 рр. вона існувала як сурогат політичної нації. У процесі переходу від етапу політичності до етапу етнічності кожна нація творить опосередковану, регіональну цивілізацію, яка є частиною субрегіональної і світової цивілізації. Нація, яка не стала осередковою, регіональною цивілізацією, за його баченням, приречена на історичну смерть [26, с. 277, 285].

Нині українці (як громадяни та члени української політичної нації) живуть у складному, хиткому і не до кінця зрозумілому соціальному часі, балансуючи між днем вчорашнім і завтрашнім, між європейською і євразійською цивілізаціями, що позначається на формуванні особистісної та масової стратегії життя, на формуванні української нації-цивілізації, яке відбувається занадто повільно. «Поки що важко однозначно стверджувати, до якої цивілізації нині належить Україна. Це зумовлено співіснуванням тоталітарної та ліберальної культури мислення і дій, конфронтацією і розколом орієнтацій на системи цінностей. Більше того: характерною рисою не лише українського суспільного життя, а й культури та способу життя кожної людини залишається традиціоналізм, тоталітаризм і лібералізм, які переплетені в настільки химерних поєднаннях, що інколи здається, ніби і суспільство, і окрема особа зависли в своєрідній добі межичасся, у вакуумі міжцивілізаційного простору», — зауважує О. П. Моця [12, с. 637].

На думку науковців, самоідентифікації української політичної нації як локальної цивілізації, а також «політичного українця» як громадянина України заважають історичні та цивілізаційні чинники. Зокрема, визначення долі України сусідніми країнами — Польщею, Австро-Угорщиною, Росією, що наклало істотний відбиток на спосіб мислення і поведінки, на оцінку місця та ролі в

історії України. «Історія України неначе постійно обертається по колу, проте цей рух необхідно перетворити на поступальний, спрямувавши на створення міцної Української держави. Заради цього необхідно об'єднати народ, представлений багатоетнічним населенням, в єдину українську політичну націю», — резюмує Т. Палладіна [29]. Тільки так можна створити правову демократичну державу із сильним політичним класом, розвинутими інститутами громадянського суспільства.

Отже, без зрілого громадянського суспільства унеможливується побудова правової демократичної держави. Оскільки лише внутрішньо вільні, свідомі, небайдужі та активні громадяни здатні спільно контролювати державу, стримувати її від розширення власних повноважень і тим самим сприяти реалізації принципу «держави для людини, а не людини для держави». Вирішальними передумовами утвердження українців як політичної нації є функціонування дієвого громадянського суспільства, наявність авторитетного, загальнонаціонального лідера та патріотично налаштованої політичної і духовної еліти, яка мала б стати провідником консолідаційної ідеології, національної ідеї, котра об'єднала б політичну націю.

Підсумовуючи, згадаємо підходи відомого американського соціолога А. Етціоні, який зазначав, що бути активним — це значить нести відповідальність, бути пасивним — означає бути під контролем. «Бути» в цьому контексті означає бути в процесі життя, бути в процесі соціальних коливань і соціальних потоків. Що ж до відповідальності, то соціолог її визначав як відповідальність у соціальній взаємодії, у можливості нести відповідальність за самого себе, у можливості бути творцем [30].

Отже, вітчизняне громадянське суспільство почне активно розвиватися, коли суспільно-політичне життя країни у всіх його проявах наповниться ціннісним змістом, матиме в своєму складі інтелектуальні, експертні групи та налагодить комунікації між ініціативними та відповідальними громадянами країни. Утвердження української політичної нації можливе лише на загальноцивілізованих принципах громадянського суспільства і за умови створення державою соціально-економічних, духовних механізмів, які працюють на націю. Лише за існування сильної, дієвої, правової держави та ефективних інституцій громадянського суспільства українська політична нація здатна вивести з кризи національну економіку, здійснити модернізацію наукової та освітньої галузей, підняти на належний рівень розвиток національної культури.

Література

1. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — Вид. 2-е, доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
2. Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К., 2010. — Т. 7.: Мл-О. — 2010. — 728 с.
3. Бондар В. Сучасна історіографія націєтворення в Україні 1990—2000-х рр. / Бондар В. // Український історичний збірник. — 2012. — Вип. 15. — С. 317—330.
4. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.
5. Рудич Ф. Політична нація України: передумова утвердження єдиної держави / Рудич Ф. // Віче — 2010 — № 21 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2267>
6. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 1998. — Т. 1: А—Г. — 672 с.
7. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. — К.: ТОВ Юрид. думка, 2007. — 992 с.
8. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави» / М. Рябчук — К.: Критика, 2000. — 271 с.
9. Фукуяма Ф. Примат культури / Фукуяма Ф. // І. Незалежний культурологічний часопис (Львів) — 2001. — Число 21. — С. 49–51.
10. Калінічева Г. І. Громадянське суспільство в Україні як основа соціальної рівноваги: цивілізаційний аспект / Калінічева Г. І. // Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи. Збірник наукових праць / за загальною редакцією, проф. А. І. Кудряченка; Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України» — К.: Фоліант, 2012 — С. 99—122.
11. Чувардинський О. Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку: монографія / О. Г. Чувардинський. — Київ—Ніжин: ТОВ Видавництво Аспект-Поліграф, 2006. — 276 с.
12. Горелов М. Є. Держава і цивілізація в історії України. Монографія / Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. — К.: ЕКО-ПРОДАКШН, 2009. — 980 с.
13. Моця О. П. Держава і цивілізація в історії України. Українська цивілізація і державність доби незалежності. Частина 1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dc-summit.info/temy/istorija/1984-ukrainska-civilizacija-i-derzhavnist-dobi-nezalezhnosti-1.html>
14. Відносини між державою і громадянським суспільством: Матеріали круглого столу, 19 листопада 2003 р. / ред. кол. В. Ю. Барков та інші; Національний інститут стратегічних досліджень. — К.: НІСД, 2003. — 114 с.

15. *Лещенко В.* Трансформація політичної системи та роль політичних еліт у розвитку суспільства / Лещенко В. // Віче. — 2009 — № 11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1497/>

16. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія / за заг. ред. д-ра іст. наук, проф. А. І. Кудряченка. — К.: НІСД, 2007. — 396 с.

17. Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность: монография / научн. ред. И. Ф. Кононов. — Луганск: Альма-матер, 2002. — 284 с.

18. *Калінічева Г. І.* Становлення громадянського суспільства в Україні: європейський контекст / Калінічева Г. І. // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / кер. авт. кол. і наук. ред., проф. А. І. Кудряченко; Ін-т європ. досліджень НАН України. — К.: Університет «Україна», 2010. — С. 322—343.

19. *Кириченко С. О.* Громадянське суспільство та правова держава: поняття та зміст / С. О. Кириченко. — К., 1999. — 47 с.

20. *Кравченко Л.* Розбудова українського громадянського суспільства: крізь призму бачення окремих проблем / Кравченко Л., Цимбалюк М. // Право України. — 2003. — № 10. — С. 17—20.

21. *Качмарский О.* Спасение Украины—Руси. Нужна объединительная идея. — «2000». — 2008. — 14 ноября.

22. Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи: зб. наук. пр. / за гл. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева; Українська академія державного управління при Президентові України. — К.: Вид-во УАДУ, 2001. — 252 с.

23. Українське суспільство 1991—2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соц. наук М. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України — К., 2010 — 636 с.

24. Соціологічне опитування «У якому випадку у Вас може з'явитися потреба в активній громадській діяльності? Динаміка 2008—2013 pp.» [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=369

25. Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадської діяльності? (динаміка, 2008—2013) [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=367

26. *Михальченко М.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. Михальченко. — Дрогобич: ВФ Відродження, 2004 — 488 с.

27. Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол.: Ю. І. Рима-ренко (відп. ред.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К.: Довіра: Генеза, 1996. — 942 с.

28. *Коваленко В.* Сучасна українська національна ідея як невід'ємний чинник побудови громадянського суспільства / Коваленко В.

// Віче. — 2011. — № 23 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2830/>

29. Палладина Т. Перспективи націоналізму в Україні. — День. — 2010. — 12 января.

30. The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes. — New York: Free Press, 1968. — 728 p.

2.6. Спільність соціально-економічних інтересів і проблеми консолідації українського суспільства

О. Д. Краєвий, Р. О. Краєвий

Як показує історичний досвід, найбільших успіхів у соціально-економічному розвитку та створенні умов національної безпеки досягають країни з високим рівнем консолідації суспільства. Під поняттям консолідація суспільства розуміють об'єднання суспільства чи групи людей навколо зрозумілої для них і водночас актуальної ідеї чи мети. Основними чинниками консолідації суспільства є його об'єднання навколо мети захисту Вітчизни, навколо національної ідеї та для формування потужної національної економіки з метою піднесення добробуту населення та його соціального захисту.

Для України на сучасному етапі, коли ще триває розбудова державності, проблема консолідації суспільства має надзвичайне значення, позаяк від обрання правильного способу її розв'язання залежить те, чи здатна держава та її народ здійснити максимальний поступальний демократичний та соціально-економічний розвиток, реалізувати державотворчі і націотворчі ідеї.

Так, у сучасних глобальних процесах розвитку та підвищення конкурентоспроможності країн світу консолідація суспільства набуває дедалі важливішого значення. Лише консолідоване суспільство здатне спільними зусиллями свого членства вирішувати ті проблеми та відповідати на виклики сьогодення і забезпечувати максимальний поступальний соціально-економічний розвиток своєї країни. З іншого боку, консолідація суспільства можлива лише в умовах його здатності реалізувати на практиці національну ідею та забезпечити високий рівень соціальної захищеності і добробуту населення. Тобто всі названі категорії розвитку суспільства: консолідація — національна ідея — соціально-економічний розвиток — тісно взаємопов'язані та взаємозумовлені.

Визначальним у виконанні цих завдань є здатність держави передусім забезпечити можливості швидких темпів її соціально-економічного розвитку. Водночас високе безробіття, малі бюджет і пенсійний фонд, а звідси відсутність соціального захисту населення, значне розшарування між великою кількістю бідних і незначною групою надбагатих громадян не здатні консолідувати суспільство, зробити його цивілізованим і демократичним.

Проблеми соціальної політики, зокрема соціальний захист населення, були і залишаються провідними і найважливішими в діяльності урядів переважної більшості розвинутих країн світу — як мононаціональних, таких як Швеція, Фінляндія, Норвегія, Японія та ін., так і полінаціональних країн таких, як США, Канада, Австралія та низки європейських країн, де нині проживають мільйони мігрантів, зокрема у ФРН, Франції, Великій Британії, Італії. При цьому соціальна політика та високий рівень добробуту населення в цих країнах не просто декларуються їх урядами, а мають реальне підґрунтя її проведення як передумова перебування при владі чи прихід до влади певних політичних сил, партій, лідерів [1].

Щодо українського суспільства у даному відношенні, то воно має бути орієнтованим на політичні сили, здатні не лише опрацювати перспективну, соціально-економічну політику, а й реалізувати її з урахуванням суперечливих тенденцій сучасного розвитку України, зумовлених специфікою її історичного й політичного минулого. Так, українське суспільство пройшло складний шлях у своєму становленні як єдиного етносу, спроможного до об'єднання, тобто консолідації та саморозвитку. Втім, кожний етап його незалежного існування характеризувався постійною боротьбою української еліти за владу, нерідко відсутності спільних ідей, поглядів і бажань як лідерів, так і різних соціальних груп. Значних негативних наслідків набуло довготривале перебування прикордонних територій України у складі різних держав (Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, Росії), що наклало відповідний відбиток на ментальність, мовні особливості, традиції та звичаї їх населення. Багатонаціональне населення західних, східних і південних регіонів України й на сьогодні асоціює свій соціально-економічний стан із відповідними режимами, за яких відбувалось освоєння їх територій. Часто представники однієї національності, зокрема і українці, розмовляють різними мовами та мають різні вподобання, у тому числі й політичні. Суперечливу роль, зокрема в аспекті соціально-економічного розвитку східних і південних країв України, відіграло їх довготривале перебу-

вання у складі СРСР. Ці регіони тривалий час заселялися вихідцями з інших територій СРСР, зокрема з Росії. Багато із цих переселенців та їхніх нащадків, на жаль, так і не стали ширими патріотами молодій Українській державі. Це суттєво стримує процеси консолідації суспільства, особливо на ґрунті національної ідеї.

Значною перешкодою консолідації українського суспільства залишається й культурне протистояння між містом і селом. У даному разі варто розуміти ментальний бар'єр між традиційною українською культурою, коліскою якої було і залишається українське село, й урбанізованою культурою, яка сформувалась у містах, які розбудовувалися за незначного впливу українського соціального елементу. Особливо це характерно для крупних індустріальних центрів, у яких українцям протягом останніх двох століть належала незначна роль — як економічна, так і соціальна. Переважно це великі індустріальні центри Донбасу, Придніпров'я, узбережжя Чорного та Азовського морів, а також Автономної Республіки Крим. Населення цих міст, по суті, відірвалися від української традиційної культури, а ті українці, які опинилися в таких містах протягом ХХ—ХХІ ст., відчували дискомфорт у середовищі, яке дисонувало з їхньою ментальністю. Звідси і проблеми зверхнього ставлення до українства на сході та півдні, часто патологічного неприйняття усього українського на побутовому рівні тощо.

З іншого боку, українські міста з центру, заходу значною мірою півночі та північного сходу розбудовувалися за більш значної соціальної та економічної участі українського елементу. Так, модернізація виробництва в них відбувалася на підприємствах, які належали українцям, інженерний та адміністративний штат також здебільшого складали представники корінної нації, й економіка цих міст була тісно пов'язана із навколишніми селами. Тому в цих містах українство сприймається природно і позитивно. Відповідним чином в Україні історично сформувалося культурне і ментальне протистояння між сходом і півднем, з одного боку, та центром, заходом і північчю країни — з іншого. Особливо це протистояння відчутне в сучасних умовах встановлення суверенітету і незалежності України. На жаль, в Україні є достатньо потужні деструктивні сили, які зацікавлені в розхитуванні демократичних основ та її цілісності як унітарної держави. З цією метою деякими політиками нав'язується ідея федералізації України, що має на меті сприяння сепаратизму як на сході, так і

на півдні держави. Це пряма загроза незалежності України та її територіальній цілісності.

Негативним явищем у житті українського суспільства є також розкол між поколіннями, особливо тих, які пережили переломні часи, а саме періоди перебудови та здобуття Україною незалежності, а також тим, яке народилося в часи незалежності. Старші покоління сприймають сучасні події через призму інших системних поглядів, і тому більш молодим складно зрозуміти старших. Це створює відповідне підґрунтя для політичних спекуляцій на протистоянні поколінь і призводить як до економічного, так і до соціального розбалансування країни. На жаль, часто протистояння підігріваються пропагандою приватних телеканалів і преси, де друкуються відомі політики, які хочуть отримати відповідні дивіденди на цьому протистоянні. Пересічній людині, особливо старшого покоління, дуже важко розібратись у хитросплетіннях тлумачень минулого і сучасного, які по-різному, часто на догоду антиукраїнським силам, трактують різні, у тому числі історичні події.

Причиною розколу між поколіннями, а також явищем, яке набуло серйозних соціальних негативів після отримання Україною незалежності, стала переорієнтація потреб і запитів у державі на професії за умов структурних змін у її економіці. Відбулася девальвація низки професій, які були більш популярними і мали високий попит до 1990 року, та зростання актуальності ряду професій, які були менш цінними в недалекому минулому. Поряд зі знищенням робочих місць у промисловості, а також у зруйнованому агропромисловому комплексі та різкому скороченні попиту на інтелектуальну працю катастрофічно зменшилася кількість робочих місць (з 29,5 млн у 1990 році до 14,5 млн — у 2012), що сприяло формуванню мільйонів як офіційних, так і незареєстрованих безробітних. Сьогоднішнє багатомільйонне безробіття є одним із найзагрозливіших чинників роз'єднаності українського суспільства і перешкодою для його цивілізованого поступального розвитку.

Крім того, у період незалежності України неодноразово відбувалася переоцінка найрізноманітніших професій. До цих змін ряд соціальних прошарків не може звикнути на підсвідомому рівні й досі. Динамізм економічної системи, характерний для ринкової економіки, на підсвідомому рівні сприймається з острахом і часто негативно. Тут ключову роль відіграє не лише слабкість соціальної системи в сучасній Україні (на розбудову якої потрібні час і воля як національної еліти, так і суспільства в цілому), а й недо-

сконалість підходів до визначення ролі та спрямування сучасної науки й освіти.

Показово у цьому плані, що у постіндустріальних країнах саме за рахунок науки й освіти, які отримують найбільші інвестиції, досягається створення і впровадження у виробничий процес новітніх технологій, висока культура праці, досягаються її продуктивність і ефективність. Як результат, високий життєвий рівень населення і на базі цього — його консолідація. Водночас, консолідоване суспільство в цих країнах є запорукою його високої самоорганізації і поступального соціально-економічного розвитку. Натомість, в Україні є значні проблеми формування єдиного освітнього і наукового простору, підхід до вирішення яких вкрай заформалізовано і здійснюється директивним шляхом. Основний напрям розвитку вищої освіти повинен орієнтуватися на якість, а не на кількість, як це характерно для сьогодення. Тому українське суспільство не в змозі отримати в достатній кількості висококваліфіковані кадри для соціально-економічного розвитку. Відбувається девальвація вищої освіти і науки в цілому, падає їх престиж та зменшується консолідуюча роль.

Загрозою консолідації українського суспільства є нав'язування деякими політиками ідеї двомовності в Україні і поступове витіснення української як єдиної державної мови із використання її у всіх сферах державного управління у східних і південних регіонах країни. Утім, мова — це найбільший атрибут нації, без якого вона не розвивається в галузях суспільного розвитку, зокрема в економіці, політиці, освіті, науці, культурі тощо. Мова — це найважливіший елемент у консолідації українського суспільства, засіб міжетнічного спілкування в Україні. Отже, є мова — є нація, є народ, є міцна незалежна суверенна держава. Тому зберегти незалежність держави без національної мови неможливо. Прагнення деяких політиків зменшити значимість української мови є антиконституційним і таким, що роз'єднує суспільство як у національному вимірі, так і регіонально.

Додамо до цього й деякі загрозливі тенденції в політиці сусідніх з Україною держав, які, володіючи в свій час її прикордонними землями, тепер прагнуть дестабілізувати на них соціально-економічну ситуацію, створити напруженість у взаємовідносинах між людьми різних національностей і державою. Ці держави, зокрема Польща, Угорщина, Румунія, а також Росія, видають представникам своїх національностей, що проживають у межах України, паспорти громадянства їх держав. Отже, частина грома-

дян України тепер має подвійне громадянство, що суперечить Конституції України. Така політика сусідніх держав має прямо виражений провокативний характер і спрямована на активізацію сепаратистських настроїв серед населення частини Закарпатської, Чернівецької, деяких інших західних областей, півдня Одеської, Донецької, Луганської областей та АР Крим. Водночас прагнення частини громадян України отримати паспорти інших держав пов'язана не лише з їх національною приналежністю, а й більш високим рівнем життя у цих країнах. За середньодушовими показниками ВВП Україна поступається всім сусіднім державам, крім Молдови. Так, у 2013 році за даними Міжнародного валютного фонду цей показник в Україні становить \$ 3877, тоді як у Росії — 14 247, Словаччині — 16 899, Польщі — 12 538, Угорщині — 12 736, Туреччині — 10 609, Румунії — 7935, Молдові — 2037 [2]. Середньосвітовий відповідний показник — \$12 139, що також значно більше ніж в Україні.

Натомість в Україні біля близько найбагатших сімей контролюють 80 % національного доходу, тоді як чверть населення перебуває за межею бідності [3]. Надзвичайно велике майнове розшарування населення є одним із найнегативніших чинників, що розколюють українське суспільство. Дослідження суспільств західних країн доводять, що основну роль у їх консолідації відіграє високий рівень соціально-економічного розвитку, гідні зарплати і пенсії, соціальні пільги для найменш захищених верств населення та високий добробут. Найбільш активною консолідуючою частиною цих країн є численний середній клас. Тому одним із найдієвіших варіантів об'єднання українського суспільства може бути посилення співпраці України з ЄС і досягнення тих стандартів життя, що є в ньому. Для досягнення цієї мети необхідно мати таку ж розвинену економіку, демократію, верховенство права і закону, відсутність корупції, високі стандарти медицини, освіти і соціальної захищеності населення. Тобто, все те, що і формує європейські стандарти життя та його консолідує.

Європейська модель соціально-економічного та демократичного розвитку повинна стати взірцем для українського суспільства. Прийняття європейських законів, які б забезпечили демократичні стандарти захисту особистості, підтримки малого й середнього бізнесу та розробки антикризової програми розвитку економіки стане першим кроком наближення України до ЄС. Другим кроком мають стати структурні реформи в економіці України, які б взяли за основу досвід розвинутих країн у формуванні

галузевої структури господарства та Податкового кодексу, який би не нищив, а стимулював розвиток виробництва. Щоправда, слід відзначити необхідність для України обрання правильної, адекватної моделі реформування, на чому наголошує ряд провідних вітчизняних учених [4].

Так, основною особливістю економіки розвинутих країн є її соціально спрямований напрям розвитку. Галузі групи А, що виробляють засоби виробництва, є потужним фундаментом національної економіки. Водночас у структурі промисловості цих країн провідне місце належить галузям групи Б, тобто, тим, що виробляють товари повсякденного споживання і дають від 60 до 70 % її виробництв. Як показує досвід, названі товари швидко реалізуються (за умови їх конкурентоспроможності за якістю та ціною), що дозволяє таким чином повернути затрачені на їх виробництво кошти, а отримані прибутки використати на розширення виробництва, а також на підвищення зарплати працівників, збільшення надходжень податків і зборів до бюджету та пенсійного фонду.

Слід зауважити, що комплекс галузей групи Б, крім виробництва товарів народного споживання, включає також і соціальну сферу: освіту, культуру, мистецтво, спорт, медицину, житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування населення тощо. У США і країнах Європейського Союзу вже давно зрозуміли, що консолідувати можна передусім освічене та фізично і духовно сильне населення, яке має матеріальний добробут і віру в щасливе майбутнє наступних поколінь. Тому найбільші інвестиції в розвинених країнах вкладаються в соціальний комплекс, високий рівень розвитку якого та соціальна захищеність населення через високі заробітні плати й пенсії, пов'язані з високою продуктивністю праці, різноманітні пільги і доплати, добре розвинуті страхову медицину, житлово-комунальне господарство, освіту і науку, є запорукою консолідації громадян. Для розв'язання цієї проблеми в Україні необхідно мати ефективну та високорозвинуту економіку, здатну забезпечити працездатне населення необхідною кількістю робочих місць і формувати потужний бездефіцитний бюджет і пенсійний фонд.

Основним напрямом стратегічного соціально-економічного розвитку господарського комплексу України має стати посилення в цьому процесі державного регулювання. Воно повинно передбачати насамперед підвищення ролі держави в усіх сферах і процесах соціально-економічного розвитку країни. Зокрема, держава повинна активніше брати участь у формуванні державно-

монополістичного капіталізму та через монополії, які формуються в цілому об'єктивно, впливати на розвиток галузевої і територіальної структури господарства та підвищення ефективності і конкурентоспроможності національної економіки. При цьому не можна допустити злиття в єдине ціле приватних монополій і державної влади, що веде до утворення олігархату та вибиває з рук держави важелі впливу на соціально-економічний розвиток країни.

Держава повинна здійснювати інституційну підтримку суб'єктів господарювання, особливо малого і середнього бізнесу, що є обов'язковою умовою формування національної конкурентоспроможності, робочих місць і стабільності у країні. Відсутність такої стабільності в Україні в останні 20 років сприяла формуванню багаточисленного безробіття, особливо прихованого, і відтоку на заробітки українських громадян в інші країни світу. Така прихована еміграція розбиває українські сім'ї та створює відповідну напруженість у суспільстві. У цілому за межами України з січня 2010 по червень 2012 р. працювали 1,2 млн громадян [5], що є великою загрозою консолідації українського суспільства.

Основне завдання будь-якої держави, зокрема й Української, полягає в узгодженні й захисті інтересів різних соціальних груп суспільства. Виконання цього завдання робить державу більш консолідованою, зміцнює її національну безпеку. Держава починає виконувати більше функцій, посилюється її вплив на всі суспільні процеси. Особливого значення набуває функція держави, спрямована на інтеграцію суспільства та недопущення в ньому руйнівних конфліктів. Особливо важливу роль у цьому процесі відіграє інформаційний простір, зокрема телебачення, радіо та преса. Через інформаційний простір держава може впливати на всі сторони свого соціально-економічного розвитку та свідомість громадян. Саме тому держава, що представляє конструктивні сили, не повинна випускати з-під свого впливу інформаційний простір та активніше використовувати його для створення в суспільстві атмосфери довіри, доброти, єдності, спільного бачення свого майбутнього та об'єднання навколо єдиної мети.

Зазначене набуває особливого значення з урахуванням того, що переважна більшість періодичних видань і телеканалів перебуває в приватній власності і виражає політичні погляди та інтереси власників. Позаяк ці погляди часто-густо полярними, вони формують відповідним чином і різні суспільно-політичні вибори

громадян. Це має своїм наслідком і роз'єднаність українського суспільства як стан, що не відповідає його інтересам.

Необхідно зазначити, що в сучасному українському суспільстві є значна група політиків, які через приватні засоби масової інформації здійснюють деструктивну діяльність проти консолідації народу України. На жаль, деструктивну роль тут відіграють і деякі засоби масової інформації. Особливо це характерно для деяких телеканалів, які замість показувати позитив у розвитку суспільства основну увагу у висвітленні сучасних подій у державі надають суцільному негативу. Зокрема, дуже мало уваги приділяється проблемам соціально-економічного розвитку країни, будівництву нових промислових, агропромислових, транспортних об'єктів та об'єктів соціально-культурного призначення. Водночас тільки позитивні приклади здатні об'єднувати людей і створювати упевненість у майбутньому.

Натомість, чимало засобів масової інформації замість пошуків ефективних напрямів відновлення та розвитку економіки України на основі сучасних технологій, підвищення ефективності її функціонування, створення нових робочих місць і підготовки для них висококваліфікованих кадрів, навпаки, заохочують найбільш талановиту молодь до міграції за кордон. Така ситуація в країні не сприяє формуванню патріотизму та гордості за свою державу більшості її громадян, здатності їх реалізувати свої сили на благо процвітання країни і суспільства.

Особливо розколює українське суспільство штучно створене «мовне питання», а також проблема інтеграційних напрямків розвитку: Європейський чи Митний союз. Саме різниця в цих поглядах і різне бачення майбутнього держави дали підстави экс-президенту Л. Кучмі заявити, що національна ідея в Україні не спрацювала [6, 10]. У цьому є провина усіх президентів і урядів України, які нічого не зробили конкретними діями, щоб сприяти розв'язанню вказаних вище проблем. Діяльність президентів та їх урядів насамперед слід було спрямовувати на соціальний і економічний розвиток країни, зокрема, зростання обсягів промислового й агропромислового виробництва, створення нових робочих місць, формування бюджету і пенсійного фонду та підвищення добробуту громадян. Це надзвичайно актуальні проблеми для України, яка ніколи не мала соціальноспрямованої економіки, тобто, ні в радянський період, ані в період незалежності.

Так, від початку утворення в 1991 р. України як незалежної суверенної держави діяльність президентів та їх урядів повинні

були бути скерованні на розробку і виконання програм динамічного соціально-економічного зростання, зокрема як промислового, так і агропромислового виробництва, збереження тогочасної кількості робочих місць (29,5 млн од.), формування на базі цього потужного динамічного бюджету (1990 р. — більше \$ 80 млрд, 2013 — \$ 38 млрд) та пенсійного фонду. Необхідна була розробка загальнодержавної програми підтримки малого і середнього бізнесу, який є основним платником податків і має цивілізовану конкуренцію в умовах ринкової економіки. Насамперед цей бізнес формує середній клас, який і може забезпечити консолідацію суспільства. При цьому, є конкретний, апробований десятками, а то й сотнями років досвід розвитку ринкової економіки постіндустріальних країн Західної Європи.

Показово, що у 1991 р., коли Україна лише почала формуватися як незалежна держава, українське суспільство мало всі необхідні передумови для прискорених темпів поступального соціально-економічного розвитку в умовах ринкової економіки. Зокрема, це потужні виробничий, демографічний, науково-технічний, зокрема один із найпотужніших у світі військово-промисловий комплекс, технології якого можна було використати для ефективного розвитку конкурентоспроможної продукції цивільного машинобудування, а також один із найбільших у світі (5,2 % світових ресурсів) природно-ресурсний потенціал. 1990 року за обсягами промислового виробництва, яке випускало продукції на суму 167 млрд карбованців [7] (що було еквівалентно майже 250 млрд дол. США по тогочасному курсу — \$ 1/63 коп.), Україна посідала 13 місце у світі (за даними німецьких фахівців), а за даними деяких українських учених-економістів за цим показником Україна входила навіть у десятку перших країн світу. Маючи таку потужну базу, Україна, як відзначала більшість аналітиків (економістів, політологів та ін.), мала найкращі стартові умови для переходу до розвинутої ринкової економіки. Тож поступальний соціально-економічний розвиток та зростання на базі цього добробуту всього населення повинні були стати основою його консолідації.

Утім, за умов нестачі знань і досвіду побудови ринкової економіки, перехід до неї в Україні здійснювався не еволюційним методом, як у Китаї, а «революційним». Зокрема, без заздалегідь проведеної інвентаризації розпочалася обвальна приватизація штучно збанкрутілих підприємств за символічну ціну. Замість модернізації, оснащення приватизованих підприємств новітнім технологічним обладнанням і підвищення їх конкурентоспромож-

ності та запуску в дію, створення нових робочих місць (або ж збереження тих, що були) нові власники розпочали розукомплектацію та розпродаж коштовного обладнання й устаткування та знищення багатьох підприємств машинобудування, хімічної, легкої, харчової та інших галузей промисловості.

Із знищенням промислових, а потім агропромислових підприємств було ліквідовано мільйони робочих місць. Нині український ринок праці становить лише 14,5 млн робочих місць. Унаслідок цього виникло надвисоке безробіття — як офіційне, так і приховане.

За останні 20 років унаслідок недолугих реформ економічний потенціал України різко скоротився і в 2012 р. становив близько половини потенціалу 1990 р. Особливо значні скорочення відбулися в галузях, що виробляють товари широкого вжитку. Питома вага легкої промисловості як однієї з найважливіших галузей у структурі виробництва товарів народного споживання, що крім того формувала в 1990 р. майже 800 тис. робочих місць і становила в УРСР 10,8 % обсягів тогочасного промислового виробництва, скоротилась в 2011 р. до 1 % рівня промислового виробництва, що є тепер. Відповідні показники по харчовій промисловості за названий період змінилися з 18,6 % до 15,8 % [6, 123].

Одночасно внаслідок неконкурентоспроможності скоротилося виробництво товарів широкого вжитку в машинобудівному комплексі: радіо- і телеапаратури, побутових машин тощо. Відбувається скорочення чисельності працівників у наукоємких галузях [8, 8]. Ці скорочення супроводжувалися зменшенням на сотні тисяч кваліфікованих робочих місць, а також різким скороченням надходжень до бюджету і пенсійного фонду. Відбулося матеріальне розшарування населення на дуже багатих і дуже бідних, що мало досить негативні наслідки для консолідації українського суспільства.

Необхідно зазначити, що важливою передумовою розвитку економіки розвинутих країн є наявність у них середнього класу — великої частки економічно активного населення з достатньо високим рівнем матеріального забезпечення, якого воно досягає за рахунок власної високооплачуваної праці. Тобто належність до середнього класу цих країн визначається не обсягом приватної власності, а рівнем грошових доходів і можливості їх заробляти. Тому саме середній клас у розвинутих країнах є опорою ринкових соціально-економічних перетворень та одним із найбільш важливих чинників соціально-економічної та політичної стабільності суспільства і його консолідації. Представники середнього класу стимулюють фор-

мування внутрішнього ринку товарів і послуг, є основними платниками податків і формування загальнодержавного бюджету і пенсійного фонду, мають досить вагомий голос у вирішенні політичних і економічних питань, усвідомлюють свої соціально-економічні інтереси та активно діють заради їх реалізації. Водночас низький відсоток представників середнього класу в Україні не сприяє її соціально-економічного розвитку, стабілізації політичної ситуації та консолідації цілого суспільства.

Особливо важливу роль у соціально-економічному розвитку України, збереженні української етнічності (мови, культури, традицій і звичаїв тощо) та консолідації українського суспільства в усі часи відігравав агропромисловий комплекс. Цей комплекс включав не лише тисячі сільськогосподарських підприємств, а й сотні підприємств промисловості, які виробляли засоби виробництва для АПК і переробної ланки, а також виробничу та соціальну інфраструктуру. Реформи, які було здійснено в українському АПК наприкінці 1990-х років та на початку XXI ст., мали переважно деструктивний характер. Ліквідація великих товарних господарств, якими були колективні господарства, унеможливили продуктивну й ефективну організацію праці. У той час, коли здійснювалося реформування АПК, колективні господарства потрібно було перевести в акціонерні товариства, кооперативи або в агрофірми, тобто зберегти великотоварне виробництво, а разом з ним сировинні зони численних переробних підприємств. Подрібнення і роздача землі в приватну власність не лише унеможливили в цілому ефективні форми організації виробництва сільськогосподарської сировини, а й розбалансували всю галузеву структуру АПК, зокрема науково обґрунтовані сировинні зони та потужності переробних підприємств. Це призвело до збанкрутіння та закриття багатьох із них. Особливо непоправної шкоди було завдано цукробуряковому, плодоовочеконсервному, молоко- та м'ясопродуктовому комплексам [6].

При цьому не можна зменшувати роль у розвитку економіки та консолідації українського суспільства й інших міжгалузевих комплексів. Так, руйнація машинобудівного комплексу та закриття численних збанкрутілих у силу об'єктивних та суб'єктивних причин підприємств легкої, харчової, деревообробної і хімічної промисловості, обсягів капітального будівництва і зменшення виробництва продукції будівельної індустрії призвела до обвального скорочення робочих місць і появу мільйонів безробітних громадян і декласування суспільства.

Безробіття — це одна з найскладніших проблем держав із ринковою економікою. Поява безробітних пов'язана як з об'єктивними чинниками, зокрема модернізацією виробництва і збільшенням продуктивності праці, та суб'єктивними — закриттям виробничих підприємств та організацій соціально-культурного призначення. На жаль, в Україні визначальну роль у формуванні загальної кількості безробітних відіграє 2-й чинник. За останні 20 років у наслідок недолугих реформ в Україні були закриті сотні підприємств, що призвело до обвального скорочення робочих місць і формування мільйонів безробітних громадян і декласування суспільства. Відсутність в Україні чіткої програми стратегічного соціально-економічного розвитку, залучення як внутрішніх, так і зовнішніх інвестицій та створення нових робочих місць не вселяють упевненість у громадян, які втратили роботу, в те, що державні органи нададуть їм допомогу у працевлаштуванні. Тому в центрах зайнятості реєструється лише близько п'ятої частини тих, хто втратив роботу. Це так звані офіційні безробітні, які отримують від держави невелику матеріальну допомогу та допомогу в пошуках роботи. Але переважна частина тих, які втратили роботу, не покладається на державні органи, а самостійно веде пошуки праці, як правило, за межами України: в Росії, в країнах Західної Європи і навіть за океаном.

Про цих безробітних мало знають державні органи соціального забезпечення, зокрема їх точну кількість, стать, освіту, вік, місце перебування за кордоном. Першочерговим завданням держави є розробка і впровадження в життя програми соціально-економічного розвитку, залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій для прискореного зростання виробництва та створення нових робочих місць і повернення безробітних громадян у країну. Держава повинна забезпечити цим громадянам умови для праці — не гірші, як ті, що вони мали за кордоном. А також гідну заробітну плату і соціальний захист. Ці люди можуть стати основою формування середнього класу, який і зможе консолідувати суспільство на базі тих цінностей, які пізнали ці люди, проживаючи за кордоном.

Відтік мільйонів громадян працездатного віку в пошуках роботи за кордоном, часто з вищою освітою, знекровлює інтелектуальний і фаховий потенціал України та різко зменшує потенційні можливості держави для її подальшого поступального і динамічного соціально-економічного розвитку. Водночас погіршується моральний і духовний стан суспільства, його віра як у сьогодення, так і в майбутнє своїх дітей.

Поступальний і ефективний соціально-економічний розвиток України неможливий без наявності як внутрішніх, так і зовнішніх інвестицій. Іноземні інвестиції в економіку України надходять в основному із «офшорів», на кшталт Кіпру, а не із технологічно розвинутих країн. Так, на 1 січня 2005 р. лідером за обсягом інвестицій в економіку України були США (13,2 %) і наступним за показником був Кіпр (12,2 %), а на 31 грудня 2012 р. показник змінився на користь Кіпру (31,7 %), що сягає обсягів інвестицій ФРН (11,6 %), Нідерландів (9,5 %), Австрії (6,2 %) та Великої Британії (4,7 %) разом узятих. Позицію великих інвесторів зайняла Російська Федерація (7 %), тоді як США взагалі не було віднесено до зазначеного кола [15, 15]. Відсутня програма формування спеціальних або вільних економічних зон і створення сприятливого економічного та юридичного середовища для будівництва в них спільних підприємств з розвинутими країнами. Залучення і використання високотехнологічних підприємств зі згаданих країн є одним з найефективніших чинників підняття економіки менш розвинутих країн. Зокрема, більшість країн Східної, Південно-Східної і Південної Азії саме за рахунок технологічних інвестицій Японії, США, країн Західної Європи здійснили швидкий стрибок до індустріального суспільства та підняли добробут свого населення. Внутрішні інвестиції цих країн, а також багатих нафтовидобувних держав узбережжя Перської затоки і країн Латинської Америки і навіть Африки вкладаються в соціально-економічний розвиток.

Водночас більшість українських олігархів, заробляючи мільярдні статки в Україні, переважну частку їх вивозять в банки офшорних зон і скуповують у багатих країнах дорогі маєтки, не пов'язуючи своє та майбутнє своїх дітей з Україною. Отже, найбагатші люди держави роблять деструктивний внесок і детермінують процес розконсолідації українського суспільства. Необхідно зобов'язати український бізнес вкладати не менше 50 % прибутків, зароблених в Україні, в розбудову її економіки.

Важливим завданням державних інститутів України є розробка і впровадження в життя Програми стратегічного, економічного, соціального і духовного відродження українського суспільства. Для цього необхідно змодельовати ефективну економіку України та її регіонів у сучасному глобальному просторі, а також у європейському ринку товарів і послуг, використовуючи власний досвід і досвід успішних розвинутих країн світу. Усі уряди незалежно від партій, які в них представлено, зобов'язані виконувати цю програму, не міняючи її стратегії, а лише вносячи де-

які тактичні зміни залежно від внутрішніх і зовнішніх чинників, які можуть виникати в процесі цього розвитку. Як показує досвід постіндустріальних країн, лише соціально скерована розвинута економіка з потужним динамічним бюджетом і пенсійним фондом, демократичний устрій з відсутністю корупції та верховенством права та обов'язковою відповідальністю всіх перед законом незалежно від посад здатні забезпечити соціальний захист і високий рівень добробуту всіх верств населення та об'єднати все українське суспільство.

Згідно з соціологічними опитуваннями, українці мають три основні мрії: високий рівень добробуту, щастя і благополуччя дітей, міцне здоров'я та можливість його підтримувати. Потрібне створення відповідних умов у суспільстві, які зможуть перетворити мрії українців у реальну дійсність і здатні консолідувати в єдине ціле все населення України. І лише консолідоване суспільство здатне побороти ті проблеми, які є перешкодою в розбудові цивілізованого, високогуманного, економічно і соціально розвинутого громадянського суспільства та забезпечити його всебічний розвиток.

Література

1. Обама официально согласился стать кандидатом в президенты США // Кореспондент. — 2012. — 7 сентября [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://korrespondent.net/world/1392191-obama-oficialno-soglasilsya-stat-kandidatom-v-prezidenty-ssha>
2. Report for Selected Countries and Subjects // International Monetary Fund — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/01/weodata/weorept.aspx?pr.x=41&pr.y=9&sy=2012&ey=2012&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&c=512 &grp=0&a=>
3. Модернізація України — наш стратегічний вибір. Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. — К., 2011. — 416 с.
4. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др.; под ред. Ю. В. Пахомова. — К.: Наукова думка, 2002. — 632 с.
5. 1,2 мільйони українців є трудовими мігрантами (31/05/2013) // Представництво Європейського Союзу в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2013/2013_05_31_2_uk.htm
6. Статистичний щорічник України за 2011 рік. — К.: Видавництво Консультант, 2012. — 571 с.

7. Валовый внутренний продукт Украины // Z-Украина — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zet.in.ua/news/vvp-ukrainy-1990-2010/>

8. Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності / Хмелько В. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг: науково-теоретичний часопис. — 2003. — № 1. — С. 5—23.

9. Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності. Статистичний збірник / за ред. Овденко Л. М. — К.: Державна служба статистики України, 2013. — 70 с.

2.7. Релігія і становлення української нації: еволюція ролі у змінюваних історико-політичних контекстах

В. Є. Єленський, В. Д. Бондаренко

Релігія відіграла складну роль у процесі формування української політичної нації: українське націєтворення пам'ятає і цілковите ігнорування релігійного чинника політичними елітами, і надактивне залучення релігійної риторики і релігійних інституцій у національне будівництво.

Предтечі та батьки українського націоналізму не розглядали релігію як істотний чинник формування української нації, хоча цілком виразно вказували на її демаркаційний характер у процесі етнічної ідентифікації. («Хто був католиком, — писав, наприклад М. Костомаров, — той був уже поляком; хто вважався і звався русином, той був православним, і приналежність до православної віри була очевидною ознакою приналежності до української народності»). Навіть П. Куліш, один з авторів перекладу Біблії українською мовою, переконаний у тому, що без Божої руки неможливе українське пробудження, писав про «церковну болгарщину, що туманила український народ» і цілком у річищі народницької традиції, яку він же і критикував, говорив про нещастя поділу народу на «касти» в результаті хрещення Русі.

М. Драгоманов у «Чудацьких думках про українську національну справу» дуже визначено писав: «Очевидно, що теперішні релігії, як продукт культурно-історичного процесу інтернаціонального, ніяк не можуть входити в ряд ознак національних. Обертаючись спеціально до нас, русинів-українців, важко навіть сказати, яка, власне, віра в нас може вважатися за фактично національну?

Одні з наших народовців вважають за нашу народну віру православ'є, другі — унію, треті — навіть римський католицизм... Тим часом, коли наші націоналісти кланяються як національним святошам то православію, то унії, залишені ними без уваги штундисти на Україні московляться, русини римського обряду в Ц[арстві] Польськiм і Галичині полячаються, а русини-протестанти на Угорській Русі становляться словаками».

Для Миколи Міхновського (1873—1924), чиї праці тривалий час були основоположними документами цілих поколінь українських націоналістів, з релігії ще належить зробити будівельний матеріал для формування нації, а поки що «не тільки панує над Україною цар-іноземець, але й самий Бог став іноземцем і не знає української мови». Інший ідеолог українського націоналізму, голова ідеологічної комісії I Конгресу українських націоналістів Ю. Вассиян обережно писав у своїй статті «До головних засад українського націоналізму» (1928): «Націоналізм не зв'язує себе ні з якою окремою формою цілісного життя як головним моментом визначення його цілісного образу, а тому релігійна ділянка не являється внутрішнім предметом його програми, але тільки одним із організованих виявів у житті нації, щодо нього займає він своє відношення поряд з іншими головними ділянками національного життя. Метою довшого зупинення була потреба виявити в релігії мотив людської волі до особистого здійснення, як засадничий рушій, спільний усім формам життєвого проявлення, та зробити тим чином спір поміж логікою й цілями емпіричного життя та трансцендентними ідеалами, що їх протиставить релігія першим як вартості засадничо іншого порядку, — неоснованим суттєво, але тільки формально» [1, с. 153].

Природно, що соціалістичні переконання, надзвичайно сильні наприкінці XIX — у першій чверті XX ст. серед українських діячів, визначали їх досить прохолодне ставлення до релігії. В очах українських, як, утім, і інших європейських радикалів того часу, релігія несла на собі карб затхлості, глибокої провінційності і приреченості. Українська еліта, як і еліти інших недержавних народів, прагнула «розбудити, струснути» масу, і незрівнянно охоче говорила про свободу і звільнення, про натиск і силу, ніж про покаяння або смирення. Неувага й навіть вороже ставлення до Церкви чільних українських діячів було виявлене цілком виразно соціалістичною Центральною Радою в 1917—1918 рр. У листопаді 1917 р. В. Вінниченко на прохання Всеукраїнської Православної церковної ради про її офіційне визнання відповів, що він соціаліст і принципово не визнає Церкви; голова Центральної Ра-

ди М. Грушевський на прохання відкрити Секретаріат церковних справ кинув знамените: «Обійдемося без попів!» [2, с. 43—44].

Природно також, що православ'я, принаймні із середини ХІХ ст., усвідомлювалося українськими діячами як чинник, що нівелює національну самосвідомість українців, незалежно від особистих релігійних почуттів цих діячів, — добре відомі, наприклад, ідкі зауваження Т. Шевченка з приводу «суздальських ідолів» і «візантійства» загалом.

Але ще більш істотним для них у цьому контексті була конфесійна розірваність України. Як доводить Р. Шпорлюк, національна свідомість українців формувалася тими, хто не бажав бути ані поляком, ні росіянином тоді, коли росіяни і поляки, формуючи власні модерні нації, протиставляли себе Заходові. «Український проект» постав з усвідомлення вихідцями з Малоросії того, що російська модернізація їм не підходить. Історична пам'ять надавала їм насаги уявити власний шлях до Європи і формувувати свій «український проект». Причому в цьому проекті було зарезервовано місце для Галичини, яка після довгих роздумів вирішила до нього приєднатися. Цей намір означав набуття більших культурних ресурсів, яких бракувало збіднілим і соціально пригнобленим русинам, перспективу стати членами більшої, ніж польська, нації, але й водночас союз з православними проти католиків [3, с. 240, 245—255]. Ще раз підкреслимо, що «український проект» був сформульований неасимільованою українською культурною елітою у Великій Україні, де збереглася пам'ять про козацьчину й автономне буття Малоросії часів Гетьманщини. Це істотно коригує уявлення про цей проект як про «австрійську (польську) інтригу» й вирішальну роль Галичини в його розробці¹ [4].

Український націоналізм поставав і як реакція на спроби модернізації панівних стосовно України націй. Ця модернізація загострювала асиміляцію та руйнувала аграрний культурний тип, цінності якого були домінантними для багатьох українських інтелектуалів. Відтак народжуваний український націоналізм мав би звертатися до релігії як до надзвичайно важливого аспекту кожної традиційної культури. Водночас дві конститууючі скла-

¹ Уявлення про виключно галицький характер прагнень до української незалежності надзвичайно живуче. Відомий російський філософ А. Ципко пише: «Включення Західної України до складу СРСР було міною уповільненої дії, що повинна була привести спочатку до галицизації української еліти, а потім до проголошення незалежної України. Не випадково духовним лідером нової незалежної української держави був галичанин Чорновіл». Тим часом В. Чорновіл, як і дуже багато діячів «культурного етапу» останньої фази формування української нації, народився саме в Центральній Україні — в Черкаській області (авт.).

дові релігійної частини національного конструкту — Православ'я як символ козацьких повстань, визвольної боротьби та боротьби з унією, і Унія як демаркаційний феномен, що захистив галицьких русинів східним обрядом від спольщення й конфесійним вододілом від русифікації, — очевидно суперечили одна одній. З іншого боку, «реактивний» чинник польського і російського націоналізмів спонукав українських інтелектуалів до формування власного проекту, який вимагав абстрагування від релігійних відмінностей «двох Україн».

Саме тому для І. Франка релігія в контексті створення української нації — це в жодному разі не будівельний матеріал, а передусім і винятково — серйозна проблема. У перебігу національного будівництва галицькі українці мали подолати опір «наших клерикалів», тобто уніатського духовенства, для якого «Збруч є далеко глибшим кордонним ровом, ніж Сян або Вислок» (стаття «Українські партії у Галичині»), а також перебороти конфесійні забобони, якими була отруєна система освіти. («Одвертий лист до галицької молодезі»). Те, що греко-католицьке духовенство у своєму «клерикальному українізмі» не може підвестися над православно-католицькими розбіжностями, робить цей українізм в оцінці Франка «політичним індіферентизмом».

Практично одночасно М. Грушевський попереджає галичан і великоукраїнців, що впродовж 20—30 років вони можуть отримати дві національності на одній етнографічній основі, подібно до того, як дві частини одного сербського племені дали розвести себе релігійним та іншим обставинам до повного відчуження [5].

До якого ступеня нова уявлювана спільність могла видобувати з релігії матеріал для своєї легітимації? Очевидно, Греко-Католицька церква відіграла серйозну роль у процесі кристалізації ідентичності галичан. До кінця ХІХ ст. греко-католицькі священники домінували в середовищі галицьких українських діячів. 1890 р. у Галичині не було жодного світського за походженням інтелігента [6, с. 78]. Зрештою саме церква виокремила «з'єдинених русинів» з православного моря віровизнанням і з католицького — обрядом, відкинувши зрештою, хоча й не без вагань і відкатних кроків, три гіпотетичні моделі галицького розвитку — московфільський¹ [7, р. 167], польський та австро-русинський і

¹ Як пише І.-П. Химка, московфільство було, власне, реакцією зраджених Віднем русинів, яких віддали під польське володарювання. Той же Йосиф Сембратович бачив,

підтримавши народовство — тобто власне український рух [8, с. 77, 80—81]. Церква довго й неохоче розставалася зі своїм монопольним впливом на селянство, певний час вона боролася і проти народної мови, і проти народжуваної світської української еліти. Зрештою й народовці не відразу відмовилися від радикальних антиклерикальних заяв, усвідомивши, що не зможуть надихнути своїми ідеями селянські маси без допомоги духовенства, й пішли на компроміс із ним.

Складніше з православ'ям. Твердження, відповідно до якого воно не могло відіграти тут скільки-небудь значної ролі, оскільки не опозиціонувало українську націю, що формувалася, від найбільш значущої для неї референтної спільноти, яка перебувала в полі православної культури, тобто від росіян (у нинішньому розумінні), потребує уточнення. По-перше, Російській православній церкві так і не вдалося знівелювати шкідливу, на думку російських архиєреїв, самотність українських єпархій. По-друге, з поля зору в даному разі вислизає надзвичайно важливий чинник східноєвропейської історії — польський. Цей чинник для України XIX і навіть початку XX ст. абсолютно не скасовується поділами Польщі і знищенням її державності. Більша частина XIX ст., навіть після польського повстання 1863 р., проходить на Правобережній Україні під знаком жорстокого антагонізму польської шляхти й українського селянства. І, природно, цей антагонізм не міг не бути забарвленим у конфесійні тони. Прикметно, що «хлопомани», тобто українські діячі — вихідці з полонізованих поміщицьких сімей, вважаючи необхідним повернутися у «свою національність», переходили з римо-католицизму у православ'я (В. Антонович, Тадей Рильський, батько Максима Рильського, К. Михальчук). Політика царського уряду незмінно спрямовувалася на ослаблення польського домінування (а також єврейського впливу) на Правобережній Україні, стримування Католицької церкви у краї і зміцнення тут Православної церкви та «російського елемента».

Православні священники аж до останньої чверті XIX ст. перебували у значній залежності від польського дворянства, їхні спадкоємці нерідко переходили в католицизм, а ще частіше шукали собі після семінарії місце на державній службі. Священниками ставали, отже, не найбільш талановиті та здібні семінаристи. Навіть після поразки польського повстання 1863 р., коли вся не-

що його люди втратили надію, в них немає захисників ані в Римі, ні у Відні; польські єзуїти і польський лейтенант у Галиції мають вплив, а русини не мають жодного.

рухомість і кошти Римо-Католицької церкви були переведені в розпорядження казни, православні священники стали одержувати платню, що перевищувала утримання духовенства внутрішніх єпархій, і була розгорнута православна місія, католицькі позиції у краї залишалися надзвичайно сильними. Після 1905 р. це стало особливо очевидним. У 1906 р. архієпископ Волинський повідомляв Синоду, що загальна кількість православних, «спокушених» ксьондзами, у 12 разів перевищувала число зворотних переходів. У наступному 1907 р. цей розрив скоротився в єпархії до чотириразового [9].

Що ж до зміцнення «російського елемента», точніше, елемента великоросійського, якщо говорити в поняттях того часу, то в Південно-Західному краї імперії його тоді практично не було. Український, або малоруський елемент переважав абсолютно. Навіть у 1897 р., після спроб обрусіння краю, російськомовне населення складало лише 3,5 % усього населення Волинської губернії, 3,3 % — Подільської і 5,9 % — Київської. До початку 1910-х рр., на думку багатьох істориків, причому не лише українських [10], православне духовенство стало на Правобережній Україні промотором великоросійської ідеології. Але для українських селян православ'я в демаркаційному вимірі як і раніше лишалося антипольським і антиєврейським, а не антиросійським ідентифікаційним маркером. Великорос був для волинського або подільського селянина абстрактним начальником, з яким він практично ніколи не зустрічався. Православ'я було для цього селянина мужицькою вірою, етнічні форми якої у дуже незначному ступені піддавалися змінам у перебігу кампаній боротьби зі «шкідливими своєзвичаями», які періодично проводилися великоросійськими архиєреями. Загалом же наявність потужної польської альтернативи російському впливу об'єктивно послабляло русифікаторський потенціал імперської політики в Південно-Західному краї.

Розглядаючи далі православ'я як чинник у процесі формування української нації, слід передусім нагадати, що Малоросія відіграла видатну роль у процесі перетворення московського православ'я на православ'я Російське. Малоруський церковний вплив досить добре відомий, задокументований і досліджений — голов-но К. Харламповичем, який, до речі, одержав вчений ступінь доктора богослов'я за працю «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» (видана в 1914 р. у Казані). У набагато меншому ступені вивчено зворотний вплив — Російської церкви, що одержала щеплення київського бароко, на українське селянство в XIX ст. Тобто цілком задовільно вивчено історію цер-

ковної уніфікації, що знищувала специфічний характер організації Київської митрополії до її інкорпорації у склад Московського патріархату, описано процес нівеляції богослужбових, архітектурних особливостей, «виправлення» церковних книг, зміну місяцеслова, завзяту боротьбу за введення російської вимови церковнослов'янської мови й борід духовенства, що довго не приймалися в Україні. Незрівнянно слабше вивчено вплив цих зусиль на глибинні шари духовного життя українського селянства та його самоусвідомлення.

М. Грушевський оцінював цей вплив, причому не тільки в перспективі формування нації, цілком негативно. Він стверджував, що, починаючи із середини ХІХ ст., в українське село замість кліру, що тримався старих традицій, приходять вихованці нових шкіл, причому уряд розподіляє «московський елемент» на найбагатші міські парафії, а відтак — і на кращі сільські. Істотним чинником, писав М. Грушевський, було скасування обрання духовенства, а до того ж вигнання «народної» мови з проповіді, відрив духовенства від селянської маси й викорінювання в Церкві всього, що не відповідало «московським зразкам». Селянство, стверджував він, дедалі гостріше відчуває в духовному стані «елемент чужий і ворожий, одну з категорій визискувачів селянського поту», й усі були незадоволені офіційною церквою, яка спричинилася до появи і зростання євангельських рухів на півдні України [11, с. 153—157].

Про наявність прямого зв'язку між священниками, які відірвалися від народу й засвоїли «панський шик», і поширенням «штунди» соковито писав І. Нечуй-Левицький (див., наприклад, його оповідання «Афонський пройдисвіт»). Однак це, здається, ще не вся картина. З. Когут у своїй книзі «Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760—1830» (К.: Основи, 1996), наприклад, звертає увагу на таке парадоксальне явище. З одного боку, на Гетьманщині загалом не було запроваджено адміністративні практики, закони, систему податків (зокрема подушного) та військову повинність, властиві Росії. Єдиною важливою українською інституцією, яка, принаймні частково, інтегрувалася в імперську структуру, була Православна церква. Але з іншого боку, саме церква на Гетьманщині продовжувала зберігати свої місцеві мовні й літургійні особливості, а також користуватися цілим комплексом майнових і звичаєвих прав, що глибоко вкорінилися в українській правовій і соціальній системах. Спогади І. Власовського, В. Гарби, В. Зеньковського, А. Лотоцького, В. Приходька та ін. свідчать про живучість «українсь-

кої стихії» у середовищі духовенства України, передусім Правобережної, що успадковувало свої парафії від дідів, батьків, тестів тощо і зберігало тут «старі звичаї». А. Лотоцький, який учився в Подільській духовній семінарії у другій половині 1880-х рр., згадував, що всі заходи з обрусіння не витиснули з ужитку української мови, котра була єдиною мовою спілкування між семінаристами [12, с. 35]. І. Власовський навіть говорив про семінарії як про «справжні розсадники українства».

Зрозуміло, що Православна церква не могла стати будителем національної самосвідомості малоросійських селян і патроном українського руху. А проте, переставши бути цілком «своєю», ця Церква так і не стала цілком ефективним знаряддям русифікації. При цьому видається, недостатньо говорити про глибоку прірву між єпископатом і парафіяльним духовенством, відносну близькість щонайменше частини нижчого духовенства до селян і наявність серед цієї частини не тільки народно-культурницької течії, а й досить радикальних поглядів, а також несистемності русифікаторських зусиль з боку державної і церковної адміністрації. (Про цю несистемність пише, зокрема, А. Міллер, порівнюючи політику Франції і Росії з офранцужування Провансу й русифікації України, відповідно, не торкаючись, однак, церковної сфери) [13, с. 71—87]. Слід гадати, що саме в релігійній сфері, де трансльовані з покоління в покоління символи і традиції набувають статусу «вищих значень», антитеза іншим спільнотам формулюється найбільш жорстко й безкомпромісно. Саме тут суперечка про кількість пальців, якими накладається хресне знамення, підноситься на онтологічний рівень, ритуальні відмінності стають нестерпними, а їх характер — сакральним. В усякому разі, прагнення до здобуття «своєї» Церкви з боку величезної селянської маси в 1917 р. було потужним і дуже серйозним, незважаючи на, здавалося б, невиразність ідентичності цієї маси. Філософ і церковно-суспільний діяч протоієрей В. Зеньковський згадував, як вразила його тоді «вируюча українська церковна стихія»: «Я побачив, що церковне українство сильне в селі, що в ньому дуже напружено живуть прагнення до вираження в церковному житті свого національного обличчя» [14, с. 39].

На післяреволюційному етапі Церква зі зрозумілих причин не могла брати серйозної участі у процесі творення української ідентичності. Розгром інституціалізованої релігії у 1930-ті рр. (до приєднання Західної України в УРСР діяло тільки 14 православних храмів), знищення УАПЦ і Греко-Католицької церкви, масові арешти духовенства, переслідування виявів народної релігійнос-

ті, винятково люте саме в Україні придушення будь-яких проявів зв'язку релігійного й національного, витравлювання навіть нагадувань про які-небудь несекулярні джерела української культури величезною мірою маргіналізували Церкву й нищили середовище, в якому зберігалися елементи етнічної totoжності, а також національної ідентичності, що формувалася.

Але наприкінці 1980-х — на початку 1990-х цієї «стихії» вже давно не було, її розстрожили жорна варварської сталінської модернізації з її голодомором, розселенням і розцерковленням. Для радянської влади рішуче роз'єднання національного та релігійного компонентів українства було характерним для усіх її періодів. Їх єдності боялася і окупаційна німецька влада України — спрямовуючи свої зусилля на відродження релігійності в усіх її проявах як альтернативи комуністичному світогляду, окупанти жорстко забороняли відродження національно орієнтованих церковних структур, що могли підтримати ідею утворення незалежної Української держави на окупованих землях, а це ніяк не входило в плани німецьких властей. (Про аналогічні підходи свідчить і еволюція взаємин гітлерівської окупаційної адміністрації з українськими греко-католиками.)

Повоєнний етап формування української нації визначався чинниками, де церковна складова, по суті, була цілком відсутня: об'єднанням практично всіх етнічних українських земель у складі УРСР, а також подвійною інституалізацією української етнічності — у рамках квазідержавного утворення і фіксованої у паспорті «національності» кожного індивіда. Український етнос позбувається своєї неповноти: у нього з'являється управлінська, культурна, наукова еліта, він стає більшістю в містах України.

Постійно посилювана централізація управління всіма сферами громадського життя й послідовна «советизація», що мала в 1970—1980-х рр. уже більшою мірою «російське обличчя», придушення будь-яких проявів українського націоналізму, стимулювання всесоюзної мобільності українців, активне залучення їх у процес партійно-державного, промислового, наукового й культурного будівництва в інших республіках СРСР, природно, розмивали українську ідентичність на користь «нової історичної спільноти — радянського народу», але не підривали її цілком [15, с. 7—8].

«Українська редакція» радянської церковної політики скеровувалася на беззастережне роз'єднання релігійних і національних інспірацій, придушення найменшої інституалізації національно-релігійних рухів та використання об'єктивно доцентрових релігійних інституцій для асиміляції в них української складової.

В самій Україні, де діяло дві третини всіх православних громад на території СРСР і 9 з 16 монастирів РПЦ, приблизно 40 % усіх пізньопротестантських громад і майже 40 % офіційно зареєстрованих «служителів культу» Радянського Союзу, на релігійну й національну політику українського керівництва дуже серйозно впливала, звичайно, політика Кремля. Геополітичне значення України, її потенціал у загальносоюзному виробництві завжди зумовлювали особливий контроль за республіканським керівництвом з боку Москви. В. Ленін, а згодом Й. Сталін та інші керівники СРСР жорстко реагували на найменші спроби прояву самостійності лідерів Радянської України¹. У ролі «перших осіб» сюди направлялися (підбиралися) функціонери, здатні на беззастережне проведення «генеральної лінії» центру. Унаслідок цього в Україні склалася політична традиція більш непримиренного ставлення до національних і релігійних рухів, культурних новацій, вільнодумства інтелігенції, аніж навіть того вимагали у Москві.

Ортодоксальну позицію в релігійному питанні займав і В. Щербицький, який очолював компартію України з 1972 до 1989 рр.² [16, с. 174]. Партійні функціонери республіки неодноразово висловлювали занепокоєння непропорційно високою питомою вагою релігійних громад України у загальносоюзному масштабі і рішучість змінити стан речей. Політика стосовно релігійних інституцій, створених національними меншинами (євреї, поляки, угорці), ґрунтувалася на роз'єднанні етнічного і конфесійного компонентів, перешкодженні консолідації національних груп на релігійному ґрунті, нейтралізації впливу релігійних закордонних центрів. Така політика об'єктивно мала сильний антинаціональний характер, оскільки більшість етнічних меншин не мала світських офіційних національно-культурних структур і здійснювала етнічну ідентифікацію через релігійні інституції.

Спротив таким антинаціональним виявам мав, звичайно набагато більше значення, ніж оборона лише релігійних цінностей та

¹ На XI з'їзді РКП(б) (1922 р.) В. Ленін заявив: «Україна — незалежна республіка, це дуже добре, але в партійному відношенні вона інколи бере — як би ввічливіше висловитися? — обхід, і нам доведеться до них дібратися, тому що там сидить народ хитрий і ЦК — не скажу, що нас дурить, але якось трохи відсовується від нас». — *Ленін В. ІІ. Полн. собр. соч.* — Т. 45. — С. 105—106.

² Реальна церковна політика, яку здійснював В.В.Щербицький, не дає підстав приєднати до оцінок, що їх дає колишній помічник першого секретаря ЦК КПУ В.Врублевський. Він доводить, що В.Щербицький ужорсточував ставлення до церков і віруючих під тиском «московських бояр».

інституцій, він виходив з кількох головних середовищ. Передусім це народна релігійність, яку було серйозно підважено, але не викорінено. У статистичному звіті Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР за 1984 р. вказувалося, що впродовж року в Україні було здійснено майже 178 тисяч хрещень, з охрещених 1392 були школярами, а в 2525 випадках хрестилися дорослі, причому число хрещень дорослих постійно зростало навіть за офіційними повідомленнями. Не могли також приховати те, що Церква супроводжує в останню путь більшість померлих. В Івано-Франківській області в 1984 р. було відспівано 69,6 % померлих, в Львівській — 65,7 %, у Сумській — 64,8 %, Тернопільській — 62,9 % [17, р. 299—300, 302]. В інформаційному звіті Уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР за 1973 р. згадується, між іншим, що в Хмельницькій області у дні найшанованіших релігійних свят у богослужіннях бере участь до 240 тис. молящих, тобто більше 20 % дорослого населення області [18, с. 273]. Цифри ці були дуже істотно заниженими як через прагнення місцевих партійних комітетів і органів влади «прикрасити» реальний стан речей і зробити його більш відповідним очікуванням ідеологічного апарату, так і через поширення неофіційного, а також таємного здійснення релігійних обрядів.

Важливим вогнищем опору було політичне дисидентство, рух за права людини в Україні, який обстоював і релігійні права особи та спільноти, рідну мову, релігійні традиції, зрештою — людську гідність.

Водночас ситуація опору в Україні була вельми відмінною від тієї, яка існувала в багатьох інших комуністичних країнах і навіть республіках СРСР. Режим не залишав жодного простору для публічного виразу неофіційних, не говорячи про опозиційні, суспільно-політичних поглядів. Клуби інтелігенції, інституалізовані не-марксистські громадсько-культурні рухи на зразок тих, що відіграли свою роль в «мобілізації совісті» громадян Польщі чи Східної Німеччини, а також хоча б некомпліментарні стосовно режиму медіа, були тут неможливими за визначенням. Так само, як і, починаючи від 1970-х рр., вияви націонал-комунізму, котрі були достатньо виразними у закавказьких республіках. В обмін на цілковиту лояльність Москві, придушення антикомуністичних виступів і ритуальні обіцянки викорінювати «залишки буржуазного націоналізму», керівники радянських Грузії та Вірменії змцнюють, по суті справи, «свої» націоналізми. Грузинська і Вірменська церкви, які відіграли визначну роль у формуванні грузинсь-

кої і вірменської ідентичності, отримують відносно більші на загальнорадянському тлі можливості — оглядачі навіть говорять стосовно кінця 1970-х рр. про «друге хрещення Грузії»¹ [19, р. 307].

Україні не дозволялося навіть чогось на зразок від певного часу формульованої російськими письменниками нової редакції «почвенництва» з його виразним пафосом спротиву денаціоналізації російського народу. Подібний пафос на захист власного народу, його історичної, культурної і духовної спадщини для українських інтелектуалів означав вихід не лише за дозволені ідеологічні рамки, а й за рамки карного кодексу.

Нарешті, народно-релігійним анклавом, потужність якого важко переоцінити, де продовжували зберігатися елементи національної ідентичності і спротив радянській церковно-національній політиці, стали як «невозз'єднані» українські католики східного обряду — священики, ченці й черниці, миряни, чия релігійна діяльність мала підпільні форми² [20, р. 284], так і приєднані до Руської православної церкви, але не абсорбовані нею греко-католицькі парафії та частина православних, ніяк не пов'язаних з греко-католиками. З 1960-х рр., після особливо руйнівної для України хрущовської кампанії викоринення інституціалізованої релігійності, уніатська Галичина стає краєм найвищої в СРСР концентрації православних громад. У боротьбі із зовсім не гіпотетичною «уніатською загрозою» галичанським парафіям дозволялося зберігати традиційні українські риси; було засновано кілька парафій для мігрантів зі Сходу і Півдня України, але в інших випадках зберігалася традиційна українська вимова церковнослов'янської мови поряд з місцевим діалектом у проповідях та обрядах [21, р. 82—83].

Спеціально для «викоринення уніатства» створюється журнал «Православний вісник». Незрівнянно менше порушені радянською модернізацією Галичина, Волинь, Закарпаття та Буковина зберігають сильні елементи традиційної культури з яскравою ет-

¹ Великою мірою це сталося можливим завдяки діяльності патріарха Іллі І, обраного на Тбіліський престол 1977 р., який застосовував «мистецтво можливого» заради зміцнення церкви більш майстерно, ніж будь-який інший патріарх Грузії ХХ сторіччя.

² Тут необхідно згадати, що у підпіллі перебували також переважна частина п'ятидесятників України, свідки Єгови, адвентисти-реформісти, покутники, а також відносно нечисленні прибічники Ради церков євангельських християн-баптистів, які, однак, чинили чи не найбільш запеклий спротив радянській церковній політиці. Наприклад, з дев'яносто дев'яти випадків протесту радянських громадян на релігійному ґрунті, які мали місце впродовж 1965—1978 рр. і про які стало відомо на Заході, понад 40 % вийшло із середовища незареєстрованих баптистів.

нічною коннотацією, в якій особливе місце належить храму і священику. Хрущовська антирелігійна кампанія зустрічає тут опір, часом досить потужний. Владі не вдається виконати «план» закриття храмів: усього в Україні було закрито майже половину всіх православних церков, але в Закарпатській області, наприклад, вдалося закрити лише 17 %, у Тернопільській — 36 %, у Чернівецькій — 27 %, тоді як у Полтавській — 76 %, у Криму — 70 %, у Дніпропетровській області — 85 %, у Запорізькій — 91 % [22]. Питома вага слухачів духовних навчальних закладів РПЦ — вихідців із Західної України (переважно представників сільської місцевості) була надзвичайно високою¹ [23, с. 42; 24, с. 69]. Священики звідти дедалі інтенсивніше обсядають парафії у Центральній, Східній і Південній Україні та все більше — за її межами. Єпископи-українці стають найбільшою за чисельністю «земляцькою» групою РПЦ [25, с. 15—19]; на Помісному соборі 1990 р. двоє з них — митрополити Філарет (Денисенко) і Володимир (Сабодан) балотувалися на Московський патріарший престол.

Можна було б очікувати, що після набуття Україною державності й за умови наявності тут досвідченої церковної еліти, представники якої походили здебільшого із Західної України, незалежна Православна церква конституюється відносно безболісно. Але ситуація виявилася набагато складнішою. Вихід з підпілля греко-католиків, перехід у Греко-Католицьку церкву більшості галицьких православних парафій і радикалізація тут національного руху стали серйозним викликом для тієї частини населення краю, для якої православна ідентичність була не менш важлива, ніж ідентичність національна. Відповіддю на цей виклик з їхнього боку стало проголошення Української автокефальної православної церкви, що позиціонує себе як по-справжньому українська православна церква, незалежна від закордонних центрів, передусім Москви й Рима. На відміну від 1917—1921 рр., коли базою УАПЦ була Наддніпрянська Україна, її відродження на зламі 1980—1990-х рр. відбувалося головню в Галичині й у Києві. Через півроку після «відбудовчого» Всеукраїнського собору УАПЦ (5 червня 1991 р.) в Україні діяло 939 громад цієї церкви, причому 96 % з них перебували у трьох галицьких областях [26, с. 86].

Відновлення УАПЦ викликало надзвичайно різку протидію Московської патріархії і її Українського екзархату, який у вод-

¹ Наприклад, у середині 80-х рр. вони становили понад 50% слухачів Ленінградської духовної семінарії. Численні студенти-галичани були виключно із сільської місцевості. Відсутність городян пояснюється тим, що їх релігійність, передусім інтелігенції, була пов'язана з Греко-Католицькою церквою.

ночас з огляду на зростання загрози позиціям Руської церкви з боку національно-церковного руху одержує новий статус — Української православної церкви (УПЦ). В Україні таким чином діють вже дві Православні церкви; «великий український компроміс» старої номенклатури й націоналістів, що зробив можливим реальне утвердження української незалежності після референдуму 1 грудня 1991 р., у церковній сфері відтак не вдався із самого початку.

Досягнення компромісу між українськими елітами щодо політичного статусу України відбивається, однак, на позиції священноначалля УПЦ. Її предстоятель після прогашу на виборах Московського патріарха в червні 1990 р. остаточно пов'язує свою кар'єру і майбутнє з політичним керівництвом УРСР. Собор УПЦ, який відбувся 1—3 листопада 1991 р., тобто ще до референдуму про незалежність України, констатує, що «релігійна ситуація, яка склалася в Україні за умов незалежності Української держави, вимагає від Української православної церкви нового статусу. Собор вважає, що таким статусом повинна стати повна незалежність і самостійність, тобто автокефалія...» [27]. Собор формулює відповідне «смирненне» прохання до Московського патріархату, що дістає підтримку з боку державного керівництва, але Московським патріархатом відкидається.

У підсумку Православній церкві в Україні, на відміну від держави на її території, так і не вдається легітимно стати незалежною й домогтися визнання цієї незалежності Повнотою Православ'я. Набуття Україною державності стало можливим далеко не в останню чергу внаслідок ослаблення союзного центру, в чому активно брала участь і російська еліта. Церковний же центр не тільки не був послаблений, а й, навпаки, — посилювався, і його посилення було підтримано як союзною, так і ще більшою мірою російською адміністрацією, що прийшла їй на зміну. Цей центр зберігав діючі й легітимні з погляду канонічного права важелі впливу на ситуацію в Україні. Причому відсутність у церковному праві механізму надання автокефалії/автономії, як і відсутність консенсусу з цього питання між Помісними Православними церквами, робило цю проблему практично нерозв'язною у повному обсязі в скільки-небудь доступній для огляду перспективі.

Але головне те, що у православному середовищі України із самого початку не було одностайності щодо необхідності унезалеження Церкви. Передусім українська церковна ієрархія не була зацікавлена в розриві з центром тією мірою, якою в цьому були зацікавлені секулярні еліти, чия влада відтепер більше вже не

обмежувалася московським керівництвом. Церковна незалежність не обіцяла їм таких можливостей, які відкривала перед світською владою незалежність країни. Більше того, частина архієреїв побоювалася обмеження своєї влади в єпархіях та встановлення всевладдя Київського митрополита. При цьому тиску з боку віруючих, що спонукав би їх до розриву з Московським патріархатом, вони зазнавали тільки в західноукраїнських єпархіях. Тиск з боку Московського патріархату, канонічні міркування, роками прищеплювана ідеосинкразія до «самосвятив-автокефалістів», непохитна позиція чернецтва виявилися відчутнішими чинниками.

Власне, зміни на політичній карті Європи, поява низки нових незалежних держав потягли за собою також і прагнення усамоствінення (або зміни юрисдикції) православних церков або їх частин у низці країн (Україна, Естонія, Молдова, Македонія). Адже автокефалія для країн православної культури сприймалася — і певної мірою сприймається нині — як опосередковане визнання самостійності держави. Історія Грузії, Сербії, Болгарії свідчить, що набуття тут церквами автокефалії синхронізувалося зі здобуттям державності, а втрата державності зрештою призводила і до втрати автокефалії. При цьому в багатьох випадках (Греція, Московське царство, Румунія) роль церкви в здобутті автокефалії не була вирішальною порівняно з тією роллю, яку відіграла в цьому процесі державна влада.

Українська держава, зацікавлена в незалежній Православній церкві, намагалася сприяти цій незалежності, причому часом — досить наполегливо. Керівництво держави виходило з того, що духовний вплив на мільйони громадян країни релігійного центру, який щонайменше не співчуває українській справі, становить серйозну загрозу незалежності України¹ [28]. До того ж, в умовах падіння старих цінностей і вивільнення дотепер пригнічених різноспрямованих зацікавленостей окремих прошарків і груп, відсутності надійних інтеграторів Церква з її глибоко ешелонованою структурою, століттями відпрацьованим механізмом трансплантації доволі складних ідей у тканину масової свідомості набувала особливої привабливості у політиків. Інтереси «ново-старої» і

¹ Цікаво, що такої думки дотримуються і деякі закордонні політологи. Зокрема, Ален Безансон стверджує, що «міжнародний комуністичний рух у даний час ліквідований, його якоюсь мірою замінила духовна сила, що, однак, здатна діяти в набагато більш обмеженій сфері — це державна Російська православна церква. Вона зберегла могутній засіб тиску на те, що в Росії називають близьким зарубіжжям, тобто на Україну, Білорусь і деяку частину прибалтійських країн. Вона дає змогу впливати на православну дугу Європи, тобто на Грецію, Румунію, Болгарію та Сербію».

нової еліт тут збігалися; до того ж, перша була готова віддати ініціативу націонал-демократам за підтримку і невтручання в найцікавішу для неї сферу перерозподілу власності.

Держава гостро відчувала необхідність підтримки з боку українського інституту, який забезпечує історичну тяглість, має виразно нерадянський характер, користується довірою населення і здатний на тій чи іншій основі консолідувати різні ідентичності. Однак спроби держави часто були ні ефективними для досягнення поставленої мети, ані коректними з погляду збереження громадянського миру й формування нової національної ідентичності.

Специфічність кризи в українському православ'ї, а відтак і її глибина порівняно з кризовими явищами у православних церквах інших посттоталітарних країн, полягає у дуже істотній неоднорідності православних України щонайперше у ставленні до національної проблеми, вельми складних наслідках так званого «збручанського розтину», загосення якого вимагає чималого часу і позаконсервативних умов. Важко не помітити, що проблема православної спільноти України є опосередкованим відбитком ширших проблем: міцності новопосталої держави, рівня національної свідомості, духовного та морального здоров'я нації, політичної культури суспільства і його культури взагалі, стану національної еліти.

На масовому рівні міжправославне протиріччя дуже швидко стало конфліктом ідентичностей. Причому це не тільки конфлікт між українською та неукраїнською ідентичністю, а й, скажімо, виразної української ідентичності з невиразною, що намагається ототожнитися з православною культурною спільністю, стати «просто православною» й тим самим щасливо уникнути відповіді на хворобливе питання про «фінальну колективну ідентичність», про приналежність до певного етносу.

Дослідження, які здійснювалися в Україні, незмінно фіксували парадоксальну, на перший погляд, річ: при тому, що УПЦ в єдності з Московським патріархатом має в 2,3 рази більше громад, аніж обидві Українські церкви, що проголосили себе незалежними, різниця між тими, хто повідомляє про свою належність до УПЦ МП та, з іншого боку, до УПЦ КП, є зовсім незначною. Так, згідно з результатами масштабного загальноукраїнського дослідження, здійсненого у рамках міжнародного наукового проекту *Region, Nation and Beyond* (навесні 2013 р. опитано 6 тис. осіб в усіх регіонах України), до УПЦ МП належить 22,3 % опитаних, до УПЦ КП 18,8 % і до УАПЦ — 1,2 %. Інтерпретація цих ре-

зультатів для тих, хто знайомий з реаліями релігійного життя України, може бути тільки однією. У багатьох випадках декларуючи приналежність до Київського, а не Московського патріархату, особа декларує свою ідентичність, яка має український вектор. При цьому 22 % опитаних заявили, що є «просто православними». Це люди, які, з одного боку, не є послідовно уцерковленими особами: вони незмірно рідше ходять до церкви, ніж православні, які чітко повідомили про свою юрисдикційну належність, вони також практично не мають зв'язків з певною релігійною громадою. З іншого, це особи, для яких православність є ідентифікаційним маркером, що вказує на належність до певного історико-культурної спільності.

Очевидно, що у принаймні трьох пострадянських республіках — Білорусі, Росії й Україні — падіння СРСР виявило більш або менш значний прошарок осіб, які відчували серйозні труднощі зі своєю ідентифікацією [29, р. 1079—1104]. Опитування громадської думки, здійснене Центром Соціс у 2000 р., виявило, що 39 % опитаних ідентифікували себе передовсім з місцем проживання (область, місто, село), 35 % — з Україною, 10 % — вважали себе радянськими людьми і тільки 2 % відчували належність до Європи [30]. У дослідженні, здійсненому в Харкові і Харківській обл. 1995 р., «радянську ідентичність» не було виявлено серед юнаків і дівчат, тоді як кожний десятий з їхніх батьків вважав себе радянською людиною [31].

Упродовж «нульових» ситуація ще більше змінилася. У 2013 р. на питання дослідження *Region, Nation and Beyond* ким Ви себе передовсім відчуваєте, 85,9 % опитаних відповіли «українцем» («однозначно так» плюс «скоріше так»); європейцями себе вважали 31,7 % опитаних.

Водночас найвищий з-поміж країн Центральної та Східної Європи релігійний плюралізм і конкуренція між центрами релігійної сили не стали руйнівними факторами у справі творення української політичної нації на сучасному для нас етапі цього процесу. Передовсім усі головні актори релігійної сцени України мають винятково загальноукраїнські, а не регіональні устремління, про що неодноразово заявляли їхні лідери¹. У такий спосіб «українськість» стає потужним стрижнем ідентичності кожної з Церков і релігійних організацій, що діють на території країни, своєрідним спільним знаменником, що підноситься над конфе-

¹ Це є особливо прикметним у випадку УГКЦ, 80 % громад якої — в Галичині і ще 11 % — на Закарпатті і яка, однак, дуже чітко артикулює та обстоює свій загальноукраїнський статус: див. серед іншого: [31, 32].

сійними суперечностями та побічними впливами на них. Церкви консолідуються в обстоюванні власних інтересів, які хай і не в усьому, але дуже багато в чому збігаються з інтересами суспільними.

Попри високу конкурентність українського релігійного простору Церкви все ж зуміли сформулювати загальний запит до влади і власний порядок денний щодо найбільш злободенних суспільних проблем. Об'єднані у складі Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, три православні, греко-, римо-католицькі та Вірменська церкви, а також найчисельніші протестантські союзи та об'єднання іудеїв і мусульман послідовно виступають з важливими ініціативами, закликами та зверненнями, які стосуються найсерйозніших громадсько-політичних питань і ситуації в країні [33—36]. Саме у відповідь на заклик ієрархів УПЦ МП, УПЦ КП, УГКЦ було створено рух «Перше грудня», який проголосив своєю метою «сформувати критичну масу громадян, здатних жити у свободі і по правді, брати відповідальність за свої вчинки й утверджувати моральну політику та спільне добро».

Очевидно відтак, що ключовим фактором, який визначить роль Церков і релігійних організацій на сучасному етапі формування української нації, стане не їх діяльність з консолідації нації на ґрунті спільних вірувань, звичаїв і символів, а здатність висунутися в авангард глибоких громадських і моральних перетворень. У цьому разі роль релігії для майбутнього України може виявитися надважливою.

Література

1. Націоналізм: Антологія / Упорядники: О. Проценко, В. Лисовий — К.: Смолоскип, 2000. — 872 с.
2. *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917—1920 рр. (Доба Української Центральної Ради) / В. Ульяновський. — К.: Либідь, 1997. — 200 с.
3. *Шпорлюк Р.* Імперія та нації / Р. Шпорлюк. — К.: Дух и Литера, 2000. — 354 с.
4. *Ципко А.* Исходные противоречия формирования новой российской национальной идентификации [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://www.niurr.gov.ua/ru/ukr_rus/bulletin_4/zipko.htm
5. *Грушевський М.* Галичина і Україна. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/hrushkevskyj.htm>
6. *Грицак Я. Й.* Нариси історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. / Я. Й. Грицак — К.: Генеза, 2000. — 350 с.

7. *Himka J.-P.* Religion and Nationality in Western Ukraine: the Greek-Catholic Church and Ruthenian National Movement in Galicia, 1867—1900 / John-Paul. Himka. — Monthreal & Kingston-London-Ithaca: McGill-Queen's University Press, 1999. — xvii, 236 p.

8. *Химка І.-П.* Греко-Католицька Церква і національне відродження в Галичині 1772—1918 / Химка І. П. // Ковчег. — Львів, 1993. — Число І. — С. 67—99.

9. *Надтока Г. М.* Православна церква в Україні 1900—1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. — К.: Знання, 1998. — 270 с.

10. *Matsuzato K.* Polish Factors in Right-Bank Ukraine from the Nineteenth to the Early Twentieth Century [Electronic resource]. — Retrieved from: <http://src-home.slav.hokudai.ac.jp/publicitn/45/matsuzato/matsuzato-e.html>

11. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. — К.: Освіта, 1992. — 192 с.

12. *Лотоцький О.* Сторінки минулого / О. Лотоцький. — Варшава, 1932. — Ч. 1. — 286 с.

13. *Міллер А.* Россия и Украина в XIX — начале XX столетия: не-предопределенная история / Міллер А. // Украина и Россия: общества и государства : Сборник / ред.-сост. Д. Е. Фурман. — М.: Права человека, 1997. — С. 71—87.

14. *Зеньковский В.* Пять месяцев в власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). Воспоминания / В. Зеньковский.; ред. М. А. Колеров. — М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1995. — 240 с.

15. *Кулик В.* Український націоналізм у незалежній Україні / В. Кулик. — К.: Центр досліджень національної безпеки при Національному університету «Києво-Могилянська академія», 1999. — 64 с.

16. *Врублевский В.* Владимир Щербицкий: правда и вымыслы / В. Врублевский — К.: Фирма Доверие, 1993. — 254 с.

17. Document 173. Council for Religious Affairs, Moscow, № 134S, 7 May 1985, Copy №1 // Religion in the Soviet Union / An Archival Reader (ed. Felix Corley). — N.-Y.: New York University Press, 1996. — P. 299—300, 302.

18. *Бажан О.* Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х — 1980-х рр. / Бажан О., Данилюк Ю. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2000. — 332 с.

19. *Peters C. J.* The Georgian Orthodox Church / Peters C. I. // Eastern Christianity and Politic in the Twentieth Century. — Durham and London: Duke University Press, 1988. — P. 286—311.

20. *Kovalewsky D.* Religious Belief in the Brezhnev Era: Renaissance, Resistance and Realpolitik / Kovalewsky D. // JSSR. — Vol. 19 — № 3. — September 1980. — P. 280—292.

21. Religion and Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin. — Detroit: Publisher University of Detroit Press, 1977. — 534 p.

22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України), ф. 4648, оп. 1, 433 арк., А. 1 (таблиця).

23. Павлов С. Н. О современном состоянии Русской православной церкви / Павлов С. Н. // Социологические исследования. — 1987. — № 4. — С. 35—43.

24. Павлов И. Присутствие Московской патриархии в Галиции: история и итоги / Павлов И. // Украинская Греко-Католическая церковь: преодоление мифа. — М. : Институт изучения религии в странах СНГ и Балтии, 2002. — С. 62—74.

25. Митрохин Н. Епископы и епархии Русской православной Церкви / Митрохин Н., Тимофеева С. — М.: Панорама, 1997. — 452 с.

26. Історія християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис) / отв. ред. А. С. Онищенко. — К.: Наукова думка, 1991. — 104 с.

27. Доповідь митрополита Київського і всієї України Філарета на Соборі Української Православної Церкви 1–3 листопада 1991 року, м. Київ [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://hram.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=322:title157&catid=62:book62&Itemid=49

28. Советское прошлое и российское настоящее? Беседа Ирины Иловойской с Аленом Безансоном // Русская мысль. — 1997. — № 4170. — С. 10—12.

29. Pirie P. National Identity and Politics in Southern and Eastern Ukraine / Pirie P. // Europe-Asia Studies. — 1996. — Vol. 48. — № 7. — P. 1079—1104.

30. День. — 2000 р. — 9 лютого.

31. Filippova O. Ukrainians And Russians In Eastern Ukraine: Ethnic Identity And Citizenship in the Light of Ukrainian Nation-Building [Electronic resource]. — Retrieved from: // <http://www.unl.ac.uk/ukrainecentre/WP/12.html>

32. Блаженніший Любомир Гузар: «Ми не є провінційна Церква десь на краю України, куди нас хотіли відіпхати». Розмовляли Олесь Пастернак та отець Ігор Яців. — Високий замок. — 2011. — 21 квітня.

33. Любомир [Гузар, глава УГКЦ]. Один Божий Народ у краї на Київських горах // Патріярхат. — 2004. — № 4 (383).

34. Звернення членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до українського народу щодо функціонування мов та загроз сепаратизму. 24 липня 2006 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://vrciro.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=175&Itemid=1

35. Звернення Всеукраїнської Ради Церков у зв'язку з суспільно-політичною ситуацією в Україні. 10 грудня 2013 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://vrciro.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=211&Itemid=1

36. Підсумкове комюніке Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій з приводу візиту делегації Ради до Брюсселю (6—7 березня 2013 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

2.8. Власники великого капіталу як соціальна основа української державності

О. А. Рахманов

Вивчення проблеми соціальних основ суспільства пов'язане з прагненням зрозуміти, на чому базується його соціальний порядок і хто є підґрунтям цього порядку: які класи чи соціальні групи найбільше зацікавлені у збереженні встановлено у країні державного ладу, соціальних відносин та соціальної структури. У чітко структурованих суспільствах проблема визначення їхніх соціальних основ є менш проблематичною. Доволі органічною щодо цього є марксистська теза про виявлення класів, які контролюють засоби виробництва. Однак у перехідних, постсоціалістичних суспільствах з аморфною і розмитою соціальною структурою, соціальною аномією та дезорієнтованістю населення важко емпірично виокремити соціальні групи з їхніми власними інтересами. Ця проблема часто-густо перегукується також із тим, що в перехідних суспільствах існує латентна конкуренція між соціальними силами, які сприяють модернізації та реформам, і соціальними силами, які прагнуть реставрації попереднього суспільного укладу.

Проте поза увагою досліджень залишається соціальна верства приватних власників, зародження якої збігається з початком перехідного періоду. Вже стало звичним наголошувати на нелегітимній основі первісного накопичення капіталу, «прихватизації», фокусувати увагу на стрімкому розшаруванні населення. Не вступаючи в дискусію стосовно проблем перехідного суспільства, які справді дошкуляють усім, усе ж потрібно мати на увазі, що, крім традиційної тези про причетність робітників до створення додаткової вартості, підприємці-власники за рахунок інновацій та організації виробництва також її створюють. Вони створюють робочі місця, оплачуючи працю громадян, платять податки до державної скарбниці, забезпечуючи функціонування держави. Великий бізнес має значний вплив на політичне та суспільне життя країни.

Після зруйнування Держплану СРСР українська промисловість опинилася на межі цілковитої зупинки. Брак досвіду завадив українській владі за нових умов налагодити повний цикл відколотого від союзних республік промислового виробництва. І лише здібність і спритність новоявлених бізнесменів зумовила зімкнення розірваних ланцюжків дезорієнтованих виробників і допомогла налагодити відсутні ланки виробництва. Адже створення нової економіки незалежної України відбувалося внаслідок реорганізації несамоцінної частки радянського народного господарства. До того ж, майже всі підприємства, які приватизувалися у депресивний період (до 2000 р.), були збиткові. Несправедлива приватизація з усіма її негативними рисами стала реальною альтернативою, що запобігла соціально-економічній катастрофі в країні. За короткий час в Україні виник потужний національний капітал, здатний відродити економіку. Саме після вкладення коштів ці підприємства почали приносити відчутний прибуток. Це позначилося на капіталізації підприємств. Концентрація українського приватного капіталу зумовила формування нової статусної групи — верстви власників великого приватного капіталу.

У міру утвердження економічної та політичної суб'єктності, великий капітал має дедалі більше усвідомлювати власну відповідальність за розвиток суспільства і долучатися до розв'язання стратегічних питань життя країни. З великим капіталом пов'язана поява феномену доброчинності й перетворення її на невіддільний елемент функціонування суспільства. Основними стимулами активізації меценатства, звичайно, є прагматичні потреби капіталу у прихильності влади та суспільства. На тлі обмеженості фінансових можливостей держави великий капітал поступово починає перетворюватися на вагомого інвестора, який може позмагатися за масштабами фінансування з державним бюджетом. Задля легітимації неоднозначної діяльності великого капіталу в очах громадськості його представники активно впроваджують власну суб'єктність у соціально-гуманітарній сфері України. Під контролем великих власників перебуває переважна більшість як друкованих, так і електронних ЗМІ. Це дає їм змогу активно висвітлювати власну благодійницьку діяльність. Створені з їхньої ініціативи благодійні фонди спрямовують свою діяльність на ті сфери, де фінансування з державного бюджету є обмеженим. Широке висвітлення підтримки великими власниками популярних видів спорту, де активність держави є мізерною, сформувало стереотип їхньої незамінності. Менш розвинутим є формування інтелектуального середовища задля ідеологічного обґрунтування

соціально-економічної доцільності існування великого капіталу. Утім, великий капітал посилює свій вплив на розроблення та реалізацію державної політики за допомогою ідеологічного й аналітичного забезпечення своєї діяльності в цьому напрямі, започатковуючи системні зв'язки з українською наукою.

Враховуючи зміни у структурах власності та зайнятості в секторах економіки, джерела наповнення державного бюджету з недержавного сектора, а це податок на додану вартість, податок на прибуток підприємств і податок з доходів фізичних осіб, стали визначальними у функціонуванні українського суспільства. До того ж, слід мати на увазі те, що у західних країнах лівову частку ВВП становлять податки з доходів фізичних осіб, натомість в Україні державний бюджет здебільшого наповнюється за рахунок податку на додану вартість і податку на прибуток підприємств. У цих відмінностях криється причина повільного розвитку громадянського суспільства в Україні. Основним джерелом матеріальної бази українського суспільства є доходи з боку підприємств, які контролюються вузьким прошарком ділових людей. Лише збільшення джерел матеріальної бази суспільства зможе розширити соціальні основи суспільства.

Після набуття незалежності перед Україною постало завдання реалізації демократичних перетворень. Досвід історичного розвитку свідчить, що люди, які володіють приватною власністю і прагнуть реалізувати свій потенціал у підприємницькій діяльності, з обережністю ставляться до втручання держави в життя людей. Як результат, бізнесмени зацікавлені у виборній владі, оскільки можливість змінити владу убезпечує від надмірного контролю бізнесу політичним режимом. Не є секретом, що більшість політичних сил фінансується великим капіталом. Це, звичайно, робиться у власних інтересах збереження вже набутих статків. Жваве та непередбачуване політичне життя в Україні зумовлює великий капітал одночасно підтримувати різні політичні сили, що створює певний баланс у політичному розвитку та запобігає узурпації влади лише одним політичним угрупованням. Численні виборчі кампанії додатково створюють тимчасові робочі місця для населення. Водночас представники великого капіталу неодноразово ставали стабілізуючим чинником розв'язання політичних криз, оскільки надмірна радикалізація ставить під загрозу їхню приватизовану власність. Інтереси великого бізнесу безпосередньо сприяли уникненню політичної дестабілізації. У моменти політичних загострень великий бізнес остуджував гарячі голови політиків. Обстоюючи власні інтереси, представники вітчизняно-

го капіталу стали усвідомлювати свою політичну й соціально-економічну вагу в суспільстві.

Відмінний від постсоціалістичних країн Центральної Європи процес приватизації зумовив формування власної національної буржуазії, яка безпосередньо зацікавлена у збереженні суверенітету й стабільності нової держави, оскільки лише у власній, здебільшого ними контрольованій державі вони можуть почуватися безпечно. О. Пасхавер стверджує, що наявність українських великих власників є гарантією незалежності Української держави. «Один з представників Світового банку якось сказав мені, що Україна — це єдина постсоціалістична країна, яка має власний великий капітал як соціальне явище. Звичайно, у будь-якій країні є великий національний капіталіст, але у нас він свій, він визначає політику великого капіталу. Він має свої інтереси, має частину національного багатства. Я особисто оцінюю це як позитивне явище. Чому? Бо, на мою думку, якщо ви маєте власний великий капітал, ви є суб'єктом міжнародного поділу праці та економічної міжнародної спільноти. До мільярдерів не можуть ставитися поблагливо. Будь-який мільярдер — це рівноправний учасник міжнародної економічної спільноти. Якщо ви не маєте власних мільярдерів, ви є полем для міжнародного економічного процесу, але не суб'єктом. Це перший аргумент. Другий у тому, що наявність багатьох мільярдерів демократизує політичний процес, оскільки у нас є достатньо грошей, аби діяли різні політичні сили. І якщо в країні існують передумови для демократії і держава готова до наявності різних політичних сил, то наявність великого капіталу є фінансовою основою для такого роду реалізації цієї демократизації. Звичайно, Росія не готова до такої конкуренції політичних сил, — наявність мільярдерів мала. Але якщо Україна готова, то помітні дуже чіткі відмінності між Україною та Росією» [1, с. 18].

У результаті переплетення економічних інтересів представників великого капіталу їхня власність розосереджена по всій території України. Як наслідок, великі власники зацікавлені у територіальній цілісності та єдності України. До того ж навіть марксистське вчення розглядало національний капітал як можливу базу національної незалежності. Як зазначається у Великій радянській енциклопедії, «в деяких країнах, що розвиваються, національна буржуазія перетворилася на панівний клас, наділений політичною владою і відповідними економічними привілеями. Спираючись на державну владу, вона змогла протиставити на внутрішньому ринку і в рамках світового капіталістичного гос-

подарства національні і свої класові інтереси міжнародному монополістичному капіталу» [2, с. 128]. Великий бізнес в Україні не зацікавлений в інтеграційних процесах своєї країни як із Заходом, так і зі Сходом. Більш конкурентоспроможні як у ресурсному, так і в політичному сенсі російські олігархічно-фінансові клани викликають настороженість у їхніх вітчизняних колег, оскільки їм до душі їхня ексклюзивна участь у незавершеній приватизації наявних у державі залишків привабливого майна. Російські інвестори на відміну від західних швидко орієнтуються в особливостях тінювих і корупційних технологій на пострадянському просторі, до того ж маючи за собою енергійну підтримку держави. Саме агресивна політика Кремля стосовно власних олігархів, коли ставиться під загрозу легальність приватної власності, відлякує ділові кола України. Показовим є той факт, що, незважаючи на фінансування «проросійських» політичних проєктів східноукраїнськими фінансово-промисловими групами, на їхні підконтрольні терени іноземний капітал, зокрема й російський, не зумів проникнути. Не зацікавлені представники великого капіталу й у європейському напрямі, хоча прямо про це і не мовиться. Адже поширення дії європейських інститутів на українську територію вимагатиме прозорості, деполітизації та, головне, декриміналізації основних фінансових потоків, що навряд чи приваблює сучасних великих власників. Відома історія із реприватизацією «Криворіжсталі» засвідчила обмеженість ресурсів вітчизняної буржуазії за умови прозорості приватизаційного конкурсу. Однак після остаточного завершення приватизації потреба виходу на світові ринки зумовить ділові кола переглянути їхні ізоляціоністські погляди.

На відміну від іноземного капіталу національний капітал у силу своєї територіальної локалізації свідомо (чи мимоволі) зміцнює імідж своєї країни на міжнародному рівні. Неабияку роль національний капітал відіграв у підготовці до чемпіонату Європи з футболу у 2012 р. — побудувавши стадіони, вони позбавили аргументів для можливого перенесення чемпіонату до іншої країни. З національним бізнесом пов'язані суттєві успіхи у спорті, зокрема у футболі. Завдяки бізнесу світ знайомиться з досягненнями сучасного українського мистецтва. На кошти приватних меценатів запроваджено низку конкурсів, премій для обдарованої молоді. Національним бізнесом фінансується реконструкція багатьох історичних пам'яток, придбано дороге та унікальне медичне устаткування.

На тлі стереотипів свідомості, зорієнтованих на патерналізм, відсутності ініціативи, готовності до особистої відповідальності,

верства власників великого капіталу заслуговує на увагу дослідників, оскільки ефективність господарської діяльності в умовах ринкової економіки залежить від готовності до ділової конкуренції. Великі власники, незважаючи на певну незалежність у своїх діях, стають залежними від постачальника робочої сили та споживача. Це зумовлює відтворення специфічних соціальних відносин, які породжують нові системи цінностей; відбувається інтеріоризація великими власниками настроїв та інтересів інших соціальних груп. З іншого боку, зайнятість у приватному секторі вимагає від найманих працівників іншого підходу до власних обов'язків і трудової дисципліни.

Підприємницький ризик, раціональне обрахування своїх дій формує почуття відповідальності не лише за свій прибуток, а й за ефективність виробництва, мотивацію найманих працівників і за все суспільство. За глобальної фінансово-економічної кризи 2008—2009 рр. українські великі підприємці на відміну від своїх закордонних колег здебільшого не звільняли працівників, а посиляли у вимушені відпустки, зменшуючи зарплати. Це був своєрідний амортизаційний механізм, який сприяв адаптації працівників до кризи та запобігав соціальній напруженості.

Ділове середовище на відміну від політичного є чи не найпершим у бажанні подолати корупцію. Адже після набуття власності та створення власної справи бізнесмени у міжособистісних стосунках намагаються обстоювати принципи порядності та вільної конкуренції, оскільки йдеться про їхні інтереси. Можна сподіватися, що це прагнення згодом втілиться у запровадження в країні справедливого правосуддя, на яке здебільшого нарікають бізнесмени. Адже після остаточної приватизації перед бізнесменами постане питання збереження власності та бізнесу від переділу, тому потреба у цивілізованих правилах сприятиме утвердженню незалежності судової гілки влади.

Економічні та політичні перетворення в сучасній Україні створили ситуацію, коли на роль політичного суб'єкта в суспільстві може претендувати лише нечисленна верства великих власників великого капіталу, яка єдина отримала зиск від цих перетворень. Негативне ставлення до приватизації великих підприємств в українському суспільстві та слабкість юридичного захисту набутої приватної власності змушує великих власників активно взаємодіяти з владою та включатися в політичну боротьбу. Участь великих власників в українській політиці відрізняється від подібної діяльності їхніх колег як із розвинутих країн Заходу, так і сусідньої Росії. У суспільствах західного типу політич-

ним суб'єктом є клас приватних власників, який за посередництва політичних партій і лобістських структур забезпечує контроль над економічними важелями функціонування суспільства. Такі суспільства є «економічними», оскільки в них політичні зміни стимулюються діяльністю економічних акторів. У «політичних» суспільствах, до яких можна віднести російське, економічні актори не становлять самостійної і незалежної соціальної сили. Існування великих власників та обсяги їхніх доходів залежать від місця у політичній ієрархії та лояльності до політичної еліти. Пріоритети політичного розвитку в цьому випадку визначають не власники економічного капіталу, а вузьке політичне коло можновладців.

Характер взаємовідносин української влади та власників приватного капіталу був неоднозначним і змінювався під впливом соціально-економічної та політичної трансформації України. Ще за радянських часів початком легальної підприємницької діяльності стало формування т.зв. комсомольської економіки. У межах створеної владою системи центрів науково-технічної творчості молоді (ЦНТТМ) та молодіжних житлових кооперативів комсомольські функціонери започаткували власне збагачення.

Серед представників великого бізнесу, які розпочинали як комсомольські функціонери, а згодом були внесені до списків найбагатших людей України: голова координаційного комітету ЦК ВЛКСМ по зв'язках з молодіжними організаціями, нині покійний О. Зінченко; заввідділу пропаганди, перший секретар Дніпропетровського обкому комсомолу в 1986—1991 рр. С. Тігіпко; керуючий справами ЦК ЛКСМУ в 1982—1991 рр. Ф. Шпиг; перший секретар Київського обкому комсомолу на початку 1990-х років О. Деркач; секретар Київського міського комітету ЛКСМУ в 1991 р. М. Мартиненко; співробітник одного з київських Центрів науково-технічної творчості молоді Є. Уткін. Крім цього, комсомольське минуле простежується і серед політичних діячів і чиновників, які входять до сучасних партійно-бізнесових конгломератів: перший секретар ЦК ЛКСМУ А. Матвієнко; перший секретар ЦК ЛКСМУ В. Цибух; секретар Дніпропетровського обкому ЛКСМУ О. Турчинов; перший секретар Ворошиловградського міському в 1983 р. О. Єфремов; перший секретар Одеського обкому ЛКСМУ в 1990 р. С. Гриневецький; секретар Львівського міському ЛКСМУ в 1991 р. І. Гринів; перший секретар Львівського обкому ЛКСМУ у 1991 р. О. Шлапак; відповідальний працівник Київського міському ЛКСМУ Д. Табачник. Володіючи організаційним досвідом, колишні комсомольські

працівники переважно посіли ті ніші, які для радянської економіки були новими: фінансові операції, роздрібна торгівля, ІТ-технології, відеосалони, сфера обслуговування тощо.

У червні 1987 р. було прийнято Закон «Про державне підприємство», який дозволяв не тільки обирати директора, а й наділяти його величезними повноваженнями. Серед повноважень — право розділити власне підприємство на кілька частин, тобто з підприємства ставало можливим виділити найбільш дохідні його підрозділи. Крім цього, підприємство отримувало право виходити на зовнішні ринки без узгодження з центром. Наступного 1988 р. був ухвалений Закон «Про кооперацію», який дозволяв директорам перетворювати окремі структури свого заводу на кооперативи. Унаслідок цього у першій половині 1990-х років в економіці й політиці домінували т. зв. червоні директори, які успадкували свій вплив ще з народного господарства. Це були керівники великих промислових підприємств і голови колгоспів/радгоспів, які після розпаду Радянського Союзу на відміну від дискредитованих партійних керівників зберегли і зміцнили свій вплив на економіку. Ще в останні роки існування СРСР у результаті розширення самостійності великих підприємств їхні керівники могли вільно розпоряджатися фондами. Залишаючись за своєю суттю державними підприємствами, «червоні директори» швидко збагачувалися завдяки тіньовим схемам збуту продукції, покладаючи відповідальність за виплату зарплат своїм працівникам на держбюджет.

Завдяки вагомим матеріальним та організаційним ресурсам «червоні директори» були реальною силою і могли швидко мобілізувати тисячі працівників підприємств для пікетування центральних органів влади. Власне, ставлеником «червоних директорів» був прем'єр-міністр України, а потім президент України Л. Кучма, який до того очолював один із найбільших заводів України. Зокрема, у 1992 р. у Пущі-Водиці на зустрічі директорів найбільших промислових підприємств України, котре влаштував директор «Запоріжсталі» В. Сацький, було вирішено висунути на посаду прем'єра Л. Кучму. Однак уже в 1993 р. Верховна Рада відмовилася продовжувати, по суті, диктаторські повноваження Л. Кучми. Невдовзі «червоними директорами» було створено Міжрегіональний блок реформ (МБР), від якого кандидатом у президенти був висунутий Л. Кучма. Представники цієї групи досить чисельно були представлені у парламенті: з-поміж народних обранців налічувалося 97 «червоних директорів» і 35 голів колгоспів [3].

У перші посткомуністичні роки приватний капітал, який тільки формувався, вдало домагався результатів за рахунок шахтарського протестного руху, який «червоні директори» використовували з метою державної підтримки збиткових шахт. Але найбільший рівень політичної суб'єктності виявився тоді, коли, організувавши масові шахтарські виступи, «червоні директори» домоглися дострокових виборів у Верховну Раду і Президента України, яким у 1994 р. став саме Л. Кучма. Серед найяскравіших представників «червоних директорів», які невдовзі стали великими приватними власниками, вирізняються В. Бойко, Г. Скудар, Ю. Звягільський, В. Богуслаєв, М. Янковський, В. Ландик та ін.

Вони, мислячи старими економічними категоріями, у нових, ринкових умовах змогли відновити виробництво на тих підприємствах, продукція яких була ліквідною. Крім цього, «червоні директори» перетворилися на носіїв електорального ресурсу, оскільки керували багатотисячними колективами робітників, які готові були за них голосувати на виборчому окрузі. Маючи електоральний ресурс, «червоні директори» були бажаними для будь-якої партії чи блоку.

Однак з середини 1990-х років у владу почали рухатися нові багатії, яких умовно називають «трейдерами» та «фінансистами», тобто ті, хто навчився накопичувати власний капітал за рахунок т. зв. вмираючих активів. Фінансисти ж були першими організаторами економічних процесів, відкривачами зовнішнього ринку. Неймовірний прибуток можна було отримати на постачаннях енергоносіїв. Особливу роль тут відіграли газовий і нафтовий сектори. У середині 1990-х років в українському газовому секторі домінували кілька потужних гравців, які за підтримки влади сформували величезні капітали на постачаннях газу і нафти: зокрема, наближені до президента Л. Кучми І. Бакай і О. Волков, наближена до прем'єр-міністра П. Лазаренка Ю. Тимошенко та ін. Успішність і прибутковість цього бізнесу безпосередньо залежала від протегування з боку влади. Втрата протекції з боку влади зумовлювала згортання бізнесу та кримінальне переслідування.

Водночас на регіональному рівні бізнес-групи, що виникали у насичених промисловістю краях, за сприяння місцевої влади мали допуск до ще державних підприємств та місцевих фінансів. Унаслідок зрощення приватних структур і регіональної влади утворився альянс одержувачів рентних доходів. Існує думка, що головними чинниками початкового формування бізнес-груп на крайовому рівні є (1) відсутність загальнонаціонального ринку і специфічне територіальне розміщення підприємств різних галу-

зей, завдяки чому перші бізнес-групи замикали свою діяльність у межах окремих регіонів; (2) механізм одержання прибутків за рахунок ренти міг існувати тільки за наявності «особистої унії», з одного боку, менеджменту підприємств із трейдерськими компаніями і банками; з другого — трейдерських компаній і банків з владою [4, с. 13]. Зрощення нового великого приватного капіталу з владою набуло форми спільного управління всього бізнесу краю обраними бізнес-групами та місцевою владою. На початковій стадії бізнес-групи перебували в повному підпорядкуванні регіональній владі, оскільки не мали незалежної від влади економічної позиції. Основою їхнього капіталу були товарні та фінансові потоки підприємств, доступ до яких бізнес-групи могли одержувати тільки з дозволу крайової влади. Однак у міру зростання економічного потенціалу бізнес-груп і формування власності на підприємствах їх залежність від регіональної влади стала слабшати. Окремі найпотужніші регіональні фінансово-промислові групи (ФПГ) починають разом із владою управляти країною, беручи активну участь у формуванні соціально-економічної політики. Серед різних регіональних груп виокремилися чотири головних регіональні групи: донецька (корпорація «Індустріальний союз Донбасу», «SCM», «APC», «Данко», «Енерго», корпорація «Укрпідшипник»); дніпропетровська (корпорація «Інтерпайп», група «Приват»), київська (група «Футбольний клуб «Динамо», група банку «Аваль»), харківська (група банку «УкрСиббанк»).

З кінця 1990-х років представники великих ФПГ уже як власники великого капіталу почали активно проникати у парламент. На відміну від практики розвинутих країн, де впродовж тривалого часу формувалися спеціалізовані неполітичні інститути лобювання інтересів великих власників у політичній сфері, в Україні була створена власна офіційна система взаємовідносин великих власників з владою: ФПГ почали безпосередньо використовувати загальну політичну структуру країни. За деякими оцінками, якщо в перших українських парламентах представників великого капіталу не було взагалі, то після виборів 1998 р. серед народних депутатів їх уже налічувалося близько 50 (майже 12 %), а після виборів 2002 р. — понад 100 (майже чверть) [5, с. 16]. Натомість за оцінкою експерта-народного депутата М. Поровського, вже у Верховній Раді другого скликання було близько двох десятків депутатів, статки яких оцінювалися у понад 1 млн дол., у Верховній Раді третього скликання — після запровадження змішаної виборчої системи — таких з'явилося більше 110, у Верховній Раді четвертого скликання кількість мільйонерів майже подвоїлася: їх пропр-

шло понад 200 осіб, а у п'ятому скликанні — налічувалося вже понад 250 мільйонерів-олігархів [6]. Для представників великого капіталу статус народного депутата дає змогу безпосередньо проштовхувати вигідні закони задля реалізації власних корпоративних інтересів, впливати на виконавчу владу і, зрештою, забезпечувати персональний імунітет від можливих утисків влади.

Для цього регіональний капітал використовував інститут всеукраїнських політичних партій. Найбільш відверто це проявилось в період підготовки до виборів у Верховну Раду України 1998 р., коли найбільші бізнес-групи створили власні партії. Зокрема, київська регіональна ФПГ сформувала СДПУ(о); дніпропетровська регіональна ФПГ — партію «Трудова Україна»; донецька ФПГ — Партію регіонів. За своєю політичною орієнтацією ці політичні сили підтримували владу. Наявність власних фракцій у парламенті дала українським капіталістам додатковий ресурс — політичний, за допомогою якого бізнес-групи почали впевненіше почуватися у взаємовідносинах із владою. Політичний ресурс великих власників не тільки забезпечував гарантії ведення бізнесу, а й ставав у нагоді, коли його можна було обміняти на економічні привілеї чи активи. При цьому дуже часто відсутність такого ефективного інструмента послаблювала позиції навіть найсильніших бізнес-груп, натомість його наявність подеколи збалансовувала брак економічних ресурсів слабших суперників. Як зазначає народний депутат від Партії регіонів В. Макеєнко, «щоб потрапити у владу, стоїть шалена черга охочих, не найпростіших і не найбільш необхідних людей. Я в парламенті давно і знаю всі нюанси. Влада дає багато можливостей, і в матеріальному сенсі також, починаючи від недоторканності, дипломатичного паспорта, якогось неофіційного лобіювання. Знайдіть хоч одного, хто б добровільно відмовився бути міністром, прем'єр-міністром, депутатом, «губернатором», мером. Тому що люди розуміють, що вони хочуть. Маючи маленьку пекарню, за все життя заробиш те, що при владі можна заробити дуже швидко — за день, за місяць» [7].

Напередодні президентських виборів 1999 р. найпотужніші бізнес-групи починають виходити на загальноукраїнську арену, оскільки потребували підтримки влади у вирішенні питань, пов'язаних із зовнішньою торгівлею, зокрема, у наданні пільг в експорті продукції, списанні заборгованості за енергоносії перед Росією, міжнародному кредитуванню тощо. На тлі ускладнення економічної ситуації в країні та загрози приходу до влади лівих кандидатів (П. Симоненка, Н. Вітренко, О. Мороза) представники великого

бізнесу підтримали кандидатуру Л. Кучми, який був обраний вдруге Президентом України.

Однак важке економічне становище та загроза дефолту потребували від влади рішучих кроків. Відновлення міжнародного кредитування та поліпшення інвестиційного клімату змусили владу звернути увагу на деструктивну поведінку бізнес-груп — поширення бартеру в економіці, вивезення капіталу за межі країни, несплата податків. Новому уряду В. Ющенка вдалося провести кілька ключових реформ, які сприяли обмеженню влади олігархів. Зокрема, була зламана система бартеру та заліку, що панувала у сфері торгівлі енергоресурсами, зменшено індивідуальні пільги для окремих підприємств. Саме з цього часу відбулася принципова зміна у стосунках влади з бізнес-групами, коли розпочалося дистанціювання влади від олігархів. Президент Кучма почав демонструвати повну незалежність від них і як основний утримувач адміністративного ресурсу не віддавав явних переваг жодній із сильних груп, нав'язуючи принцип відносин Президента і зазначених груп як «систему стримувань і противаг» [8, с. 84]. Водночас Кучма робив ставку на вітчизняні бізнес-групи, не допускаючи іноземних інвесторів до металургійних комбінатів.

Усе це зумовило великий капітал з більшою наснагою демонструвати лояльність до влади, паралельно просуваючи своїх представників у владу — Верховну Раду, уряд, міністерства й інші державні органи задля лобіювання своїх інтересів у встановленні неформальних корпоративних домовленостей в економічній сфері. Зрештою, Президент Кучма сформував т. зв. систему примусового арбітражу та рівновіддалення від основних суб'єктів накопичення приватної власності. У своїй книзі «Після Майдану» экс-президент України Л. Кучма, обґрунтовуючи більшу користь від приватизації підприємств з національним капіталом, ніж від приходу іноземних інвестицій, ілюструє принцип взаємовідносин влади та великих власників в Україні: «Свого капіталіста можна запросити на Банкову, поставити перед ним склянку з чаєм або налити йому чарку та сказати задушевно: «Ти, слухай, увійди в наше становище. Давай разом піднімати сільськогосподарське машинобудування. Досить нам, маючи найкращі чорноземи, купувати майже всі машини та знаряддя за кордоном. Уряд готовий бути твоїм партнером». Або: «Розумієш, друже, яка справа. Потрібні гроші на оновлення Батурина. На будівництво дитячої лікарні... Виріши якось це питання, тому що це потрібно Україні! А от того-то й того-то не роби, бо це не по наших правилах, не в інтересах України». І він, свій капіталіст, нікуди не

дінеться, працюватиме не тільки на себе, а й на Україну. А з індуосом такої розмови бути не може» [9].

Але наближення президентських виборів 2004 р. загостило боротьбу політичних і бізнес-інтересів та схилило владу до лобіювання інтересів наближених до президента та прем'єр-міністра бізнес-груп. За таким сценарієм відбулася приватизація «Криворіжсталі». Усе це посилювало антиолігархічні настрої в українському суспільстві, що зрештою вилилося у Помаранчеву революцію, яка політично диференціювала найбільші бізнес-групи. На бік провладного кандидата В. Януковича стали компанія «SCM» (Р. Ахметов). Конкуренти цієї компанії, інші донецькі бізнес-групи — «ІСД» (С. Тарута і В. Гайдук) та «ММК ім. Ілліча» (В. Бойко) підтримали В. Ющенка. Група «Інтерпайп» (В. Пінчук) номінально підтримувала провладного кандидата, однак у подальшому дотримувалася нейтралітету. До підтримки опозиції схилилася також бізнес-група «Приват».

Треба зазначити, що спрямованість подій Помаранчевої революції не за кривавим сценарієм розгону демонстрантів певною мірою пов'язана також з великим бізнесом. Саме тиск Заходу на вітчизняних олігархів, як стверджує С. Глузман, зупинив будь-які спроби силового сценарію. «Під час самих акцій протесту, звісно, у владі були хлопці, готові пустити кров. Але, як я дізнався з джерел в американських спецслужбах, ті серйозно працювали з Кучмою. А головне — з олігархами. Кожному з тих, хто мав вплив на Кучму, сказали: «Ми знаємо ваші рахунки — у такому-то банку, номери такі-то. Зрозумійте, якщо щось станеться...» І їм неважко було зрозуміти. Бо це ж як: усе життя крав, старався, маєш уже заводи, фабрики та пароплави — і це все залишиться там? А олігарх стане невиїзним? Тому все так і відбулось» [10, с. 35].

Основним суспільним запитом Помаранчевої революції була ліквідація авторитарного політичного режиму та послаблення його економічної бази — олігархічних ФПГ. У перший рік президентства В.Ющенка зі «старими» повноваженнями великий капітал був наляканий і був схильний сприйняти інституціональні реформи у сфері економіки. Проголошення урядом Ю. Тимошенко політики реприватизації широко підтримувалося у суспільстві. Найбільший резонанс у цьому сенсі одержали дії влади під час реприватизації у ВАТ «Криворіжсталь» та спроба націоналізувати ВАТ «Нікопольський завод феросплавів» (НЗФ). Питання приватизації та реприватизації чітко окреслили відмінності в підходах президента В. Ющенка та прем'єр-міністра Ю. Тимошенко. Якщо перший намагався обмежитися реприватизацією

«Криворіжсталі» та спробою порозумітися з великими власниками, то друга всупереч ліберальним очікуванням віддавала пріоритет державному сектору і прагнула провести політику ледь не тотальної реприватизації. Під загрозою опинився головний інститут ринкової економіки — право приватної власності. Ці розбіжності та відчутний спад темпів економічного розвитку країни призвели до відставки уряду Ю. Тимошенко. З призначенням нового уряду Ю. Єханурова «помаранчева» влада відмовилася від радикальної політики реприватизації. Великим власникам було надано гарантії прав власності. При цьому намітилися перші зрушення у формуванні раціональних взаємовідносин влади з великим капіталом.

За іронією долі антиолігархічні настрої, які вилилися в «помаранчеву революцію», зрештою були каналізовані в політичну реформу 2004 р., коли були внесені поправки до Конституції. У результаті цього було послаблено президентський інститут, який за «старих» повноважень ще міг обмежувати апетити великого капіталу. Політична реформа як результат компромісу політичних еліт стала своєрідним захистом великих власників. У результаті політичної реформи 2004 р. великий капітал став ще впливовішим, оскільки парламентсько-президентська форма правління, конкурентна парламентська боротьба стала сприятливим середовищем політичної суб'єктності великих власників. Прихід «помаранчевої» команди суттєво змінив стратегічні цілі великих ФПГ: якщо раніше у великих власників вирізнялися вузькокорпоративні інтереси, для чого частина з них спорадично проникала в парламент, то тепер політичний вплив вони почали розглядати як надійну гарантію для успішного ведення бізнесу та збереження свого капіталу. У результаті ослаблення президентської влади український парламент став ареною боротьби основних фінансово-промислових груп.

Напередодні парламентських виборів 2006 р. великі ФПГ стали фінансистами головних політичних партій країни. Зокрема, серед політичних сил, що одержали владу після Помаранчевої революції, а саме, пропрезидентський блок «Народний союз «Наша Україна» підтримали корпорації «Індустріальний союз Донбасу» та «Укрпромінвест»; Блок Юлії Тимошенко — група «Приват», корпорація «УкрАвто», «Запоріжсталь», «Фінанси та кредит»; Соціалістичну партію України — група «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча». Натомість опозиційну Партію регіонів — ЗАТ «SCM» та пов'язані з ним компанії Донецького регіону [11, с. 18]. Унаслідок переходу соціалістів у та-

бір переможця виборів — Партії регіонів, у парламенті створена більшість, і прем'єр-міністром став В. Янукович. Оскільки головною силою Партії регіонів на той час була компанія «SCM», то фактично до влади прийшла найпотужніша ФПП країни. Була здійснена спроба реставрації олігархічних взаємовідносин влади і капіталу, а саме відновлення старої системи «клієнтського» обслуговування потреб великого капіталу. Насамперед було взято під контроль формування державних витрат на продукцію металургії та фінансової підтримки тих галузей, де ключову роль відіграють провладні ФПП.

Масовий перехід депутатів до парламентської більшості, яка могла б відтоді досягти конституційних розмірів і долати президентські вето, змусила президента В. Ющенка навесні 2007 р. своїм указом розпустити Верховну Раду. Однак парламентська більшість та уряд країни розцінили цей крок як антиконституційний і саботували перші дати дострокових виборів. І тільки шляхом переговорів, у яких представники великого капіталу стали стабілізуючим чинником розв'язання політичної кризи, була досягнута домовленість про проведення дострокових парламентських виборів, після яких була створена неідеальна коаліція політичних сил БЮТ і НУНС. Уряд у черговий раз очолила Ю. Тимошенко, яка стала обережнішою у відносинах з великим капіталом. Надалі з обмеженими повноваженнями В. Ющенко поступово втрачав популярність серед населення, оскільки обіцянки відокремити великий бізнес від влади не були втілені у життя.

На тлі суспільно-політичного розмежування українського суспільства великі власники набули небувалої політичної суб'єктності. На відміну від Росії, де суспільний запит привів до влади режим «силовиків» із харизматичним і популярним лідером, який знівельював суб'єктність російських олігархів, в Україні суспільно-політичне розмежування та відсутність достатніх економічних ресурсів для підвищення рівня добробуту громадян не дає змоги окремій фракції політичної еліти підпорядкувати собі великих приватних власників. За умов політичної нестабільності основні ФПП прагнуть заручитися підтримкою основних політичних гравців. При цьому ті групи стають основними фінансистами політичних виборів. Маючи своїх представників чи володіючи безпосередньо депутатським мандатом великі власники лобіюють свої інтереси, впливаючи на ключові політичні рішення.

Після обрання у 2010 р. В. Януковича Президентом України було створено пропрезидентську коаліцію у парламенті, після чого рішенням Конституційного Суду України було повернуто

чинність Конституції України 1996 р. і відновлено президентсько-парламентську форму правління. На перший погляд, це було повернення до моделі сильного президента, рівновіддаленого від основних ФПГ. Однак сталося класичне захоплення державної влади ключовими ФПГ. Якщо на зорі незалежності України владу переважно утримувала пострадянська бюрократія, у взаємодії з якою виник великий капітал, то за часів урядування М. Азарова, який уже не уособлював посередництво відносин між великим бізнесом і владою, представники великого капіталу самі стали посередниками і бюрократами. Саме вони визначали кому (навіть серед наближених до партії влади) можна займатися бізнесом, а кому потрібно відійти в бік, або ще краще — продати свій бізнес.

Водночас існує також думка, що глава держави намагається дистанціюватися від надмірного політичного впливу олігархів у бік подоби «державного капіталізму» за прикладом Росії, спираючись насамперед на т.зв. сімейну групу, очолювану старшим сином Президента О. Януковичем [10]. І справді, призначення на ключові «силові» та фінансово-економічні відомства близьких і відданих особисто Президентові людей створює ілюзію домінування сімейного угруповання Президента. Концентрація владних ресурсів навколо інституту президента і політична слабкість опозиційних сил змушує решту великих власників демонструвати лояльність до провладної партії. За таких умов у великих власників може виникнути потреба чинити опір підтримуючи опозиційні політичні проекти. Судячи з того, що великі власники стали суб'єктом зовнішньополітичного курсу, констатація відтворення «російської» моделі є передчасною. Незважаючи на проросійську передвиборну риторику В. Януковича, бізнес-інтереси найближчих до влади великих власників штовхають Україну в бік Європи. Зокрема, рух у бік Росії та її інтеграційних проектів (Митний союз, СЕП, Євразійський союз) є не вигідним для власника Group DF Д. Фірташа, оскільки на безмитному ринку продукція хімічних підприємств РФ за рахунок газової складової буде більш конкурентоспроможною за ціною, ніж українська продукція. Крім того, у Group DF є інтереси в країнах Європи, наприклад, угорська енергетична компанія Emfesz. Ще одна велика група — це брати Андрій і Сергій Ключови, теж орієнтована на Європу. Так само, зона вільної торгівлі з ЄС є більш вигідною для Р. Ахметова та Б. Колеснікова. Зокрема, одна з компаній Ахметова, ДТЕК, має великі плани на експорт електроенергії до Євросоюзу. Крім цього, металургійний бізнес Ахметова, «Метінвест», вже неодноразово конфліктував з російськими інвесторами — спочатку в ситуації навколо «ММК ім. Ілліча», потім у

процесі приватизації комбінату «Запоріжсталь» [10]. Зростання капіталізації бізнесу найбільших власників свідчить не про наявність у них проблем, а про збільшення їхньої економічної ваги. Незважаючи на фінансові витрати, пов'язані з політичною боротьбою, ключові фігури українського великого бізнесу ще більше наросили капіталізацію власного бізнесу. Зокрема, приватизація низки регіональних обленерго та вугільних шахт на користь Р. Ахметова, концентрація хімічної промисловості в руках Д. Фірташа — це лише найбільш очевидні придбання великих власників.

Тож можна зазначити, що динаміка взаємовідносин української влади і великого капіталу в умовах постсоціалістичних перетворень пройшла кілька етапів формування політичної суб'єктності великих власників: зародження регіональних ФПГ на базі капіталу «червоних директорів», трейдерського та банківського капіталів за сприяння місцевої влади → вихід ФПГ на загальноукраїнську арену за рахунок створення партійних проєктів → активна участь ФПГ у політичних процесах 2002–2005 рр. → політична суб'єктність ФПГ за умов парламентсько-президентської республіки (2006–2010 рр.) → захоплення східноукраїнськими ФПГ політичної влади в Україні та безпосереднє управління політичними й економічними процесами (з 2010 р.). Одним із чинників формування особливого порівняно з Росією і країнами Заходу типу політичної суб'єктності власників великого капіталу стало суспільно-політичне розмежування українського соціуму, коли відмінні геополітичні та етнокультурні орієнтації громадян вдало експлуатуються великими власниками, залишаючи їх основними арбітрами у разі чергового політичного загострення.

Отже, завершуючи аналіз викладеного, можна стверджувати, що рентозорієнтованість та неконсолідованість українського суспільства сприяли тому, що великі власники стали соціальною основою перехідного суспільства. Завдяки тому, що приватизація в Україні розтяглася на тривалий час і населення не сприймало залучення іноземного капіталу, вітчизняним ФПГ у ході первинного накопичення капіталу вдалося акумулювати ресурси для того, щоб стати монополіями власниками економіки країни. взяти під контроль переважну більшість її галузей. За цих умов збіглися інтереси корумпованого чиновництва та нового великого капіталу, що прагнув забезпечити переважний контроль над експортно орієнтованою промисловістю. У сформованій олігархічній системі були закладені суперечностей, що мали вкрай негативні наслідки в період економічного зростання. Очікування в суспільстві на поліпшення економічної ситуації після фінансово-економічної кризи 2008 р. не справдилися.

Сформована в Україні неформальна інституціональна система за силою впливу на процес формування державної політики набагато перевищувала силу тиску з боку політичних партій. Вона відіграла неоднозначну роль у розвитку країни. Безпосередній прихід до влади представників великого капіталу поки що призвів лише до того, що наближені до Президента В. Януковича великі власники формують державні інститути відповідно до своїх економічних інтересів. Набувши економічної та політичної суб'єктності, вони активно впроваджують власну суб'єктність у соціально-гуманітарній сфері України. Під контролем великих власників — переважна більшість як друкованих, так і електронних ЗМІ. Це дає їм змогу активно висвітлювати власну благодійницьку діяльність. Олігархічна система взаємовідносин влади і капіталу сприяла тому, що економічні трансформації в Україні створили ситуацію, коли на роль соціальної основи суспільства може претендувати лише нечисленна верства населення, яка єдина отримала зиск від цих перетворень. З іншого боку, домінування в економіці, вагомий вплив на політичну сферу та істотна допомога державі в культурному житті робить цю верству відповідальною за подальший розвиток України [12].

Література

1. *Пасхавер О.* Великому капіталу не вигідно втратити такий об'єкт, як незалежна країна [Спілкувався Петро Андрусечко] // Український журнал. — 2008. — № 7—8. — С. 18—21.
2. *Милейковский А. Г.* Буржуазия / Милейковский А. Г., Кучинский Н. Н. // Большая Советская Энциклопедия. — М. : Советская энциклопедия, 1971. — Т. 4: БРАСОС-ВЕШ. — С. 127—129.
3. Затримка на старті. — Український тиждень. — 2011. — № 24 (189) — 16 червня [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/24771/PrintView>
4. *Пасхавер О. Й.* Формування великого приватного капіталу в Україні / Пасхавер О. Й., Верховодова Л. Т., Суплін Л. З.; Центр економічного розвитку. — К. : Міленіум, 2004. — 90 с.
5. *Пасхавер О. Й.* Світовий досвід для України: взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством / Пасхавер О. Й., Верховодова Л. Т., Агеева К. М. — К. : Центр економічного розвитку, 2007. — 68 с.
6. *Поровський М.* Вибори майбутнього через парадокси сучасного / Поровський М. // Громадянин України. — 2007. — № 35 (92) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gukr.com/article1496.html>
7. *Макеєнко В.* У владі за день заробиш те, що у пекарні за все життя. Інтерв'ю Радіо Свобода з народним депутатом України, головою рег-

ламентного комітету Верховної Ради України. Розмову вела В. Павленко. 24.12.2011. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24431905.html>

8. Кучма Л. Д. После майдана: Записки президента. 2005—2006 / Л. Д. Кучма. — К.: Довира; М.: Время, 2007 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.e-reading.org.ua/chapter.php/147636/173/Kuchma_-_Posle_maiidana_2005-2006._Zapiski_prezidenta.html

9. Глузман С. Шлях до вільного суспільства лежить через перерозподіл страху, а за ним — і влади. [Бесіду вели О. Куриленко і А. Семиноженко] // Країна. — 2012. — № 31 (134). — 16 серпня. — С. 32—35.

10. Соломко И. Вся власть — Я! — Корреспондент. — 2011. — № 44. — 11 ноября [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1282877-korrespondent-vsya-vlast-ya-pochemu-yanukovich-nachinaet-otdalyat-ot-seb-ya-silnye-politicheskie-figury>

11. Пасхавер О. Й. Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством / Пасхавер О. Й., Верховодова Л. Т., Агєєва К. М.; Центр економічного розвитку. — К.: Дух і літера, 2007. — 130 с.

12. Рахманов О. Підприємницька верства як соціальна основа перехідного суспільства / Рахманов О. // Соціальні виміри суспільства. — К.: Інститут соціології НАН України, 2010 с. — Вип. 2 (13). — С. 247—258.

2.9. Національна проблематика в програмних документах соціал-демократичних партій України (1990—2012 рр.)

О. М. Назарчук

Становлення України як незалежної держави, формування багатопартійної системи, постійна трансформація українського політикуму (політичного середовища) сприяють науковій зацікавленості багатьма суспільно-політичними явищами. Важливе місце у цьому процесі належить дослідженням еволюції політичних партій і рухів. При цьому, соціал-демократичний напрям користується особливою увагою. Пов'язано це з його більш, ніж віковою історією, багатою ідеологічною традицією, зі значним впливом на життя українського суспільства, на формування національної ідеї, а також політичними перемогами західноєвропейських соціал-демократів у 1990-ті рр. XX ст.

Значною мірою, із соціал-демократією пов'язують економічний добробут, політичну та соціальну стабільність і сучасної Єв-

ропи, міжнаціональний спокій, реалізацію толерантної національної політики, активність інтеграційних процесів та їх успішність.

Досить актуальними для України є реформування системи влади, розбудова громадянського суспільства, приєднання до євроатлантичної спільноти, не в останню чергу з використанням позитивно зарекомендованих напрацювань європейських соціал-демократів.

Репрезентантами соціал-демократичного руху в Україні, відродженого в часи «перебудови» сьогодні є Соціал-демократична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана), Соціалістична партія України та до недавнього часу Українська соціал-демократична партія (у березні 2012 р. було прийнято рішення про зміну назви партії на: Політична партія «Україна — вперед», зі збереженням деяких ідеологічних засад).

Невключення до списку соціал-демократичних організацій таких структур, як Українська партія солідарності та соціальної справедливості (існувала у 90-х рр. XX ст.), Соціал-демократична партія молоді (ліквідована у 2003 р. після перевірки Міністерством юстиції [1]), Прогресивна соціалістична партія України, Партія Всеукраїнського об'єднання лівих «Справедливість», Політична партія «Українські соціал-демократи», Партія «Соціалістична Україна», Партія «Громадянська солідарність», Політична партія «Союз Лівих Сил», Українська партія Справедливості — Союз ветеранів, інвалідів, чорнобильців, афганців (СВІЧА) та багатьох інших [2], що, виходячи з назви, можуть мати щось спільне з ними, зумовлене як відмінностями в задекларованих ідеологічних засадах з принципами сучасної європейської соціал-демократії та Соціалістичного Інтернаціоналу, так і мотивами створення деяких з них.

При цьому, окреме місце посідає партія «Соціал-демократичний Союз», створена у січні 1999 р. [3], загалом для формування блоку політичних партій на підтримку кандидата в Президенти України Є. Марчука і наголошення на його соціал-демократичних поглядах. У вересні 2009 р. СДС змінив лідера та назву на партію «Громадська сила» [4], позбувшись при цьому у своїй програмі багатьох соціал-демократичних постулатів, зокрема лібералізувавши економічне бачення розвитку держави. А в період свого існування як соціал-демократичної організації СДС декларував відданість ідеалам: «Закон. Порядок. Справедливість», наголошуючи на економічному напрямі діяльності, особливо, міжнародному [5].

У програмі партії «Соціал-демократичний союз» [6], затвердженій Другим позачерговим з'їздом 15 травня 1999 р., національній проблематиці особливої уваги не приділено. Бачимо лише загальні твердження про «солідарність між людьми, відкритість і терпимість». СДС задекларував, що виступає за доброзичливі відносини між людьми, за взаємодопомогу, за вирішення суперечностей за допомогою переговорів і компромісів. Позиція СДС ґрунтується на необхідності солідарності у суспільстві. Солідарність, ідеться у програмі, об'єднуючи людей, повертає їм упевненість у власних силах, віру в своє майбутнє і своєї держави, забезпечує справжній демократичний контроль щодо влади. «Ми — за відкритість сердець людей і народів, за повагу і взаємотерпимість».

Пам'ятаючи про проблеми людської цивілізації та орієнтуючись на принципи світової соціал-демократії, СДС заявив про прагнення створити новий справедливий порядок у відносинах Схід-Захід і Північ-Південь. Союз виступив проти всіх форм насилля, ворожнечі і нетерпимості по відношенню до інших рас і народів. Особливу увагу партія звернула на необхідність виховання у молодого покоління поваги до свого та інших народів, а також його підготовці до життя у бурхливому сучасному світі.

Загалом, таким, що яскраво відобразив програмні засади СДС, стало партійне гасло «Ринковою повинна бути економіка, а не суспільство» [7].

Маючи відносно потужних конкурентів в особах СДПУ, СДПУ(О) та СПУ, незважаючи на гучні ідеї, досить активну діяльність на початку свого існування, СДС не зумів заповнити помітну нішу у житті українського суспільства (парламентські вибори 2002, 2006 та 2007 рр. для нього були провальними) в майбутньому, перетворившись у непомітну політичну структуру, що змушена була змінити назву та ідеологію.

Повертаючись до СДПУ, СДПУ(О), УСДП та СПУ, слід відзначити, що саме з цими структурами загалом ідентифікується соціал-демократичний рух України з 1991 по 2012 рр. Пов'язано це насамперед з тим, що СДПУ(О) та СПУ мали власні політичні фракції у Верховній Раді кількох скликань, УСДП — входила до впливового Блоку Юлії Тимошенко, який також неодноразово був вагомо представлений у парламенті, та СДПУ, яка станом на 2012 р. залишилася єдиною політичною силою, котра мала членство (асоційоване) у Соціалістичному Інтернаціоналі (СПУ у липні 2011 р. з нього була виключена [8], хоч остаточного розриву зв'язків не відбулося).

Соціал-демократична партія України, як і Соціал-демократична партія України (об'єднана), ведучи в середині 1990-х рр. XX ст. боротьбу за назву партії («СДПУ»), декларують роком свого заснування — 1990 [9; 10]. Їхня відмінність полягала у тому, що члени сьогодношньої СДПУ, яка у 1990 р. називалася як ОСДПУ, були дещо «лівішими» від засновників СДПУ(О), яка у 1990 р. мала назву — СДПУ. Протягом 1992 — 1994 рр. обидві партії (колишня СДПУ (сьогоднішня СДПУ(О)) і сьогодношня СДПУ (колишня ОСДПУ)) на два роки зуміли узгодити всі суперечки та об'єднатися в одну структуру під назвою СДПУ. У 1995—1996 рр. нові непорозуміння призвели до чергового розколу, в результаті якого на політичній арені України з'явилися знову дві соціал-демократичні організації — СДПУ(О) і СДПУ, які продовжують і досі свою діяльність.

З погляду наукового вивчення, важливими є узгоджені у 1992 р. спільні Програмові цілі та Декларація принципів СДПУ та ОСДПУ, на основі яких партії об'єдналися.

У Декларації принципів зазначалося, що основами діяльності партії є боротьба за «утвердження непорушності і невід'ємності міжнародних прав людини», «утвердження такого суспільного розвитку, за якого людина стала б метою, а не засобом суспільного розвитку» [11].

Програмові цілі об'єднаної партії в національно-культурній сфері передбачали: вільне національне та культурне самовизначення громадян, національно-культурну автономію для всіх меншин, включаючи пропорційне державне фінансування культурних програм, адміністративну автономію для національних меншин на рівні місцевого самоврядування, сприяння поверненню депортованих народів. [11].

Після розколу єдиної СДПУ і утворення СДПУ(О) та нової СДПУ на VIII з'їзді останньої у 1996 р. у новій, значно розширеній програмі — досить ґрунтовному ідеологічному документі, проблеми національної політики хоч і не виокремлюються, проте розглядаються в загальному розрізі прав людини [12].

Зазначається, що соціал-демократи були, є і завжди залишатимуться найпослідовнішими поборниками прав людини, виходять із незаперечності її гідності, уявлень про самоцінність будь-якої особи, що не може розглядатися як об'єкт маніпулювання, як засіб певної політики, а завжди є самоціллю, носієм невід'ємних і невідчужуваних прав.

В основі безповоротного вибору на користь прав і свобод, стверджується в програмі СДПУ, лежить прагнення забезпечити

рівноправність, гідне існування кожного та усіх, унеможливити будь-які прояви дискримінації. Це означає, що в кінцевому підсумку для СДПУ не існує різниці між правами «негативними» (громадянськими та політичними) та «позитивними» (соціально-економічними).

Вважаючи своїм неодмінним обов'язком розвиток соціального партнерства та соціальний захист, СДПУ стверджує, що ніколи не забувала про основоположне значення політичної демократії. І навпаки, обстоюючи свободу слова, совісті, спілок, права на особисту недоторканність і участь громадян в управлінні державою, партія ніколи не нехтувала загальновідомою істиною: людина, позбавлена засобів до існування, навряд чи оборонятиме ліберальні цінності як своє власне невід'ємне надбання.

Поряд із цим, СДПУ заявила, що основні принципи Загальної декларації прав людини, міжнародного пакту про громадянські та політичні права, міжнародного пакту про соціально-економічні і культурні права для неї є священними та недоторканими.

Старе гасло, задеклароване Віллі Брандтом, «наступ в ім'я прав людини» — нині для України набуває особливої значущості, йдеться у програмі СДПУ. В країні, де людська гідність десятиліттями принижувалася, конче важливим є довести кожному громадянину, що його найважливішим обов'язком мають бути вимоги щодо реалізації його прав як запоруки наближення України до правових стандартів розвинутих країн.

Загалом, для СДПУ основними вимогами у сфері національної політики правозахисту стало узгодження національного законодавства з загальновизнаними міжнародними стандартами стосовно прав людини; напрацювання національної програми підтримки біженців; відмова від співробітництва України з державами, які у своїй політиці нехтують загальновизнаними стандартами у галузі прав людини та експортують терор, насильство і революції.

Активну роботу щодо розробки своїх ідеологічних засад загалом, і в національній політиці зокрема, розгорнула Соціал-демократична партія України (об'єднана). Результатом стало прийняття у червні 2000 р. на XV з'їзді якісно нової програми [13]. У документі зазначається, що СДПУ(О) — це партія громадянської злагоди та єднання, прагне до економіки добробуту, яка стане основою утвердження економічної свободи. При цьому, зазначається, що людина є найвищою цінністю суспільства, а її права — пріоритетом держави.

«Людина, її інтереси і потреби перебувають у центрі політики соціал-демократії. Тому головним завданням держави ми вважаємо захист інтересів людини, її прав і свобод», — стверджується у програмі об'єднаних соціал-демократів.

Історичний досвід свідчить, що правова захищеність громадянина забезпечується в тому разі, якщо держава здатна надійно гарантувати його основні конституційні права і свободи.

Як соціальне благополуччя, за твердженням СДПУ(О), неможливе в умовах громадянського і політичного безправ'я, так і повноцінна реалізація політичних свобод і громадянських прав — в умовах соціальної незахищеності. Тому своїм найважливішим завданням об'єднані есдеки вважають забезпечення реальних гарантій конституційних прав та свобод громадян і насамперед відновлення системи державних гарантій соціальних прав. Досягненню цього завдання має бути підпорядковане проведення соціальних реформ — системи освіти, охорони здоров'я, пенсійної та інших реформ, спрямованих на захист інтересів людини, особистості, громадянина.

СДПУ(О) задекларувала необхідність подальшого зміцнення інституту парламентського уповноваженого з прав людини, створення системи його представників на місцях, до функцій яких входив би контроль за діяльністю посадових осіб, протидія порушенням законодавства і зловживанням владою.

У програмі СДПУ(О) задекларовано, що одним із реальних шляхів утвердження всієї повноти прав громадян — є втілення в життя соціал-демократичної концепції соціальної держави, орієнтованої на підвищення відповідальності держави за рівень і якість життя громадян, поступове відновлення гарантій соціальних прав з одночасним розширенням громадянських, економічних і політичних прав особистості.

При цьому, шлях до громадянської злагоди лежить через гармонізацію міжнаціональних відносин, проголошує програма СДПУ(О).

У національному питанні партія керується основоположним принципом Загальної декларації прав людини: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах». Це означає, що Україна як демократична держава зобов'язана поважати права і свободи кожної людини, незалежно від її національної належності. Такий підхід співзвучний принципу реального інтернаціоналізму. Він проголошує єдність людей доброї волі всіх національностей, що його понад століття сповідує європейська і світова соціал-демократія.

У визначенні пріоритетів національної політики СДПУ(О) виходить із того, що вона має бути спрямована на утвердження справжньої рівноправності всіх національних груп, які живуть у нашій країні, на гармонізацію міжетнічних відносин і запобігання протистоянню між представниками різних національностей. Стратегічною метою національної політики об'єднані есдеки вважають формування української політичної нації.

Соціал-демократія, мовиться в основному партійному документі СДПУ(О), розглядає політичну націю як спільність усіх громадян, сукупність усіх етнічних і соціальних груп, які проживають на певній території, у межах єдиного державного утворення. При цьому належність до нації визначається не етнічним походженням, а однаковими правами та обов'язками громадян щодо конкретного суспільства і держави. Тому поняття «політична нація» для об'єднаних есдеків тотожне поняттю «народ» у його соціальному контексті. А етнічна самоідентифікація людини є її особистою справою і повністю виключає будь-яке втручання держави. Партія переконана, що лише такий підхід дасть можливість подолати явища національно-регіонального протистояння, забезпечивши гармонізацію національних і соціальних інтересів на засадах соціального партнерства і соціальної солідарності.

СДПУ(О) виступила проти розмежування людей за національною ознакою, проти актуалізації етнічних відмінностей і особливостей, проти міжнаціонального протистояння у суспільстві, проти пропагування ідеї національної винятковості і вищості одного народу над іншим, проти будь-яких проявів національного екстремізму, шовінізму, русофобії і антисемітизму.

У програмі задекларовано, що для СДПУ(О) неприйнятним є національний нігілізм і зневажливе ставлення до традиційних цінностей українського народу, до його мови і культури, які є фундаментом духовного відродження нашого суспільства.

Об'єднані есдеки заявили, що послідовно втілюватимуть у життя принципи Європейської рамочної конвенції про захист прав національних меншин, до якої приєдналася Україна, наголосивши, що їм повинно бути гарантоване право на національно-культурну автономію, отримання освіти рідною мовою, розвиток своєї національної культури. СДПУ(О) сприятиме реалізації гарантованого ст. 6 Закону «Про національні меншини в Україні» права на національно-культурну автономію.

До цієї ж групи питань належить і проблема відновлення історичної справедливості щодо народів, депортованих з території

України в роки тоталітарного режиму. У період депортації були істотно обмежені їх політичні та соціальні права, завдано великої шкоди національній освіті, культурі. СДПУ(О) вважає, що на державному рівні можна порушити питання про поетапне відшкодування матеріальних і моральних збитків представникам цих народів і етнічних груп, й ініціюватиме розробку та прийняття відповідної державної програми. Партія має намір усебічно сприяти виконанню підписаної у рамках СНД Угоди з питань депортованих осіб, національних меншин і народів, створенню для цієї категорії населення належних умов для переселення та облаштування.

Об'єднані єсдеки переконані, що заходи, спрямовані на поновлення історичної справедливості у сфері міжнаціональних відносин, сприятимуть їх подальшій гармонізації, встановленню національної та соціальної злагоди у суспільстві.

Українська соціал-демократична партія була утворена у 1998 р. у результаті виходу з СДПУ(О) її першого лідера В. Онопенка з його однодумцями. Причинами такої ситуації стали як ідеологічні розбіжності, так і розуміння В. Онопенком того, що на черговому з'їзді СДПУ(О) головою оберуть В. Медведчука. На початку 2012 р., як уже зазначалося, в УСДП вирішили змінити назву партії, залишивши при цьому в основі програми діяльності частково соціал-демократичну ідеологію.

Згідно з програмою УСДП, затвердженою VII з'їздом у грудні 2008 р., українські соціал-демократи прагнуть побудувати відкрите громадянське суспільство, засноване на принципах самоорганізації та субсидіарності [14].

Принцип самоорганізації означає, що члени суспільства здатні утворювати самоврядні організації та брати на себе певні функції. Принцип субсидіарності означає, що найменшим одиницям суспільства, які можуть відповідним чином здійснювати певну функцію, слід надавати таку можливість. При цьому, держава не повинна брати на себе завдання, які можуть бути належно виконані на рівні самоврядних одиниць суспільства — таких, як трудовий колектив, територіальна громада, політична партія тощо.

Створення повноцінного громадянського суспільства є необхідною загальнодемократичною передумовою забезпечення національного консенсусу та соціальної стабільності в Україні.

Особливу увагу українські соціал-демократи приділили проведенню правової реформи, спрямованої на побудову в нашій державі надійної системи захисту прав і свобод громадян.

УСДП переконана, що подолання надмірної та штучної нерівності, досягнення справедливості є неможливим, якщо ігнорувати

духовні потреби суспільства. Рівень культури та інтелекту, порядність і відповідальність, стійкі моральні переконання цементують суспільство. Духовний стан нації, розвиток її культури — це головні орієнтири повноцінного суспільства. Соціал-демократи з тривогою стверджують: духовна криза страшніша за економічні та політичні негаразди. Партія зробить усе, аби стимулювати і забезпечити культурний розвиток українського суспільства, йдеться у її програмі.

УСДП сприятиме утвердженню загальноукраїнської громадянської ідентичності, розвитку української мови та мов національних меншин. Партія визнає право всіх народів України на збереження своєї самобутності, культури, мови, традицій, способу життя, з однаковою повагою ставиться до всіх релігій і церков в Україні. Духовний розвиток нації починається з утвердження почуття власної гідності, з любові до Батьківщини та гордості за свій народ. Для духовного відродження і розвитку української нації УСДП пропонує конкретні заходи: створити систему патріотичного виховання молоді; забезпечити європейський підхід до фінансування культури, науки й освіти; провести заходи з духовного відродження села, відновити роботу сільських клубів; забезпечити державну підтримку українського кінематографу.

У програмі УСДП декларується, що партія будуватиме соціальне, тобто справедливе і гуманне суспільство. Це означає, що українські соціал-демократи відкриті і налаштовані на діалог і співпрацю з носіями різних світоглядів та уподобань. «Українська соціал-демократична партія не ділить людей там, де розподілу не повинно бути. Для нас важливі всі!», — наголошується у партійній програмі.

Окреме місце у соціал-демократичному русі України належить Соціалістичній партії України [15]. Створена у 1991 р. як «притулок» для членів забороненої до 1993 р. Компартії, вона перебувала до 2000 р. на ідеологічній платформі, близькій насамперед до КПУ, а не до соціал-демократії європейського зразка. Прийняття на VIII з'їзді у травні 2000 р. нової партійної програми, декларування «демократичного соціалізму» своєю головною метою [16], здобуття разом з СДПУ у 2003 р. асоційованого членства у Соціалістичному Інтернаціоналі, засвідчило радикальну соціал-демократизацію світогляду СПУ. Позбавлення у 2011 р. членства в Соцінтерні стало для СПУ жорстким випробуванням. Партія була змушена кардинально переглянути власну діяльність і внутрішню політику за останні роки, значно вкотре переформатувати партійні мови [17].

У чинній в 2012 р. Програмі Соціалістичної партії України у розділі «Наші цілі і завдання» зазначається, що СПУ обстоює інтереси народу України. Вона послідовна щодо своєї мети — утвердити в країні систему відносин демократичного соціалізму, на основі якої забезпечується безперервна демократизація всіх сфер життя, соціальна справедливість, свобода і солідарність громадян, постійно поліпшується їхнє життя, дедалі повніше задовольняються їхні потреби [16].

У розділі «Новий курс України», названий одночасно «програмою-мінімум», серед ряду «особливостей перехідної народно-демократичної системи» викладено бачення національної і духовної політики, котру слід, на думку СПУ, здійснити в державі.

Зокрема, йдеться про необхідність урахування того факту, що суспільство — це єдність соціального, економічного, політичного, релігійного, культурного, етнічного та іншого розмаїття. Абсолютизація і переважання будь-яких із цих форм за рахунок інших, як і інтересів будь-яких груп населення на шкоду іншим, є неприпустимими і небезпечними.

Держава в особі оновлених структур влади має забезпечити пріоритет прав людини незалежно від етнічної і расової належності, місця проживання та мови спілкування.

Одним з невід’ємних прав людини є право вільного використання рідної мови. На думку СПУ, на території України немає об’єктивних причин для мовних проблем, а тому не можна допускати волюнтаристської практики кампаній штучної русифікації та українізації, які завжди вносили у суспільство напруженість і протистояння. Питання, які виникають у цій сфері, мають вирішуватися в законодавчому порядку.

На всій території України, в усіх проявах людського життя статус офіційних, з однаковим їх використанням, повинні мати українська та російська мови. Шкільні програми мають передбачати, а держава створювати умови, щоб кожний житель України міг знати і вільно спілкуватися державною, своєю рідною та однією з іноземних мов.

Програма СПУ закликає до здійснення захисту, вільного розвитку, урахування інтересів і взаємозбагачення всіх етнічних груп і культур нації. Має гарантуватися державний захист від проявів дискримінації та переслідування на національному ґрунті, запобігання спробам надати виняткову роль окремим етносам і проявам ненависті до представників інших націй і народів.

Ідеалом держави та суспільства для СПУ є спільнота, де дотримується свобода совісті, повага до почуттів віруючих і атеїстів. Не допускається використання релігії в політичних цілях, для розпалювання міжнаціональних конфліктів, світоглядної нетерпимості, ворожнечі та ненависті між прихильниками різних конфесій, а також між віруючими та атеїстами. Підтримуються канонічні і традиційні конфесії, стримується поширення агресивних і модерністських сект. СПУ при цьому керується конституційною нормою про те, що церква відділена від держави, школа — від церкви. Співпраця держави і церкви відбувається тією мірою, якою віруючі, будучи громадянами держави, підпорядковані її законам і потребують її захисту та підтримки для задоволення їхніх релігійних потреб.

Визначивши демократичний соціалізм своєю метою, у програмі-максимум «До демократичного соціалізму» СПУ закликає до розвитку громадянського суспільства, що є сферою індивідуальних інтересів громадян, яка пов'язана з недержавними відносинами, вільною самореалізацією індивідів, асоціацій та організацій, котрі добровільно сформувалися і захищені законом від безпосереднього втручання і довільної регламентації з боку органів державної влади. Одночасно СПУ декларує, що саме умови демократичного соціалізму передбачають значне посилення ролі суспільної, економічної, культурно-духовної та іншої неполітичної активності людей, ідентифікуючи цей процес з громадянським суспільством.

На думку СПУ, громадянське суспільство є своєрідною протиположністю державі. Воно гарантує рівність людей як суб'єктів права, їхню юридичну свободу, реально утворює пріоритет прав людини. Держава і громадянин пов'язані взаємною відповідальністю за верховенство демократично ухвалених законів, за долю країни. Людина захищена від перевищення державою її повноважень, має місце регулювання доцільної кількості владних структур і змісту їх діяльності.

У громадянському суспільстві держава використовується як засіб повного самовираження особистості. Із сили, що стоїть над суспільством, держава перетворюється на його координуючий орган. Кожному гарантується свобода вибору своєї діяльності. Держава допомагає громадянам, підприємствам та об'єднанням справлятися зі швидкими змінами у суспільстві, бореться зі злочинністю, залишає за собою вирішення таких завдань, як забезпечення політики інновацій та інвестицій, організація кредитування, розвиток системи навчання кадрів, доступ

працівників до необхідної виробничої, економічної та іншої інформації.

Народ через свій найвищий представницький орган, ідеться у програмі СПУ, формує стратегію суспільного розвитку, а держава відповідає за виконання загальнонаціональних завдань, визначення пріоритетних напрямів економіки і концентрує для них відповідні кошти шляхом створення державних, муніципальних та інших інвестиційних фондів. Вона відповідає також за обґрунтованість спеціальних податків, пільг, інвестицій, стежить за оптимальним поєднанням мікроекономічної динамічності і макроекономічної стабільності.

В умовах громадянського суспільства важлива роль відводиться збільшенню вільного часу, який кожний може присвятити сім'ї, освіті, створенню та засвоєнню культурних цінностей, громадській діяльності, участі в управлінні справами суспільства, розвитку особистості.

Підсумовуючи викладене вище, формується узагальнена картина сучасних реалій світогляду вітчизняних соціал-демократів щодо їх бачення формування національної політики нашої держави. Певна ідеологічна відмінність між ними та неповне формулювання проблем і їх вирішення загалом нівелюються задекларованими у партійних програмах і працях партійних лідерів відданістю ідеалам Соціалістичного Інтернаціоналу: «Свобода. Справедливість. Солідарність», його Декларації принципів, прийнятій на Стокгольмському Конгресі у 1989 р., Паризькій Декларації 1999 р. та іншим документам, які нині визначають ідеологічну складову розвитку світового соціал-демократичного руху.

Водночас незначна підтримка партій соціал-демократичного спрямування українським суспільством з огляду на результати виборчих кампаній свідчить, з одного боку, про неготовність самого суспільства з усією повнотою прийняти соціал-демократичну ідеологію європейського зразка як прогресивну і перспективну, так і з іншого боку, про недостатньо ефективну діяльність самих партій.

Неготовність суспільства обумовлюється значною мірою, спогадами про радянське минуле, в якому намагалися будувати як «справжній», так і «з людським обличчям» соціалізм, а також суперечливою, але активною діяльністю радикальних конкурентів на лівому спектрі українського політикуму — Комуністичної партії України.

Діяльність партій, їх неуспішність у виборчих перегонах і, як наслідок, відсутність можливості реалізовувати задеклароване у

програмах шляхом лобіювання щодо прийняття законів Верховною Радою, пов'язане передусім з авторитетом лідерів партій і їхньою політичною позицією.

Так, зокрема, керівника СДПУ(О) В. Медведчука критикували за належність до кола найбагатших людей держави, що, на думку політологів, не сумісно з соціал-демократичними ідеалами. Позиція О. Мороза викликала несприйняття українським суспільством після 2006 р. Фракція СПУ, разом із Партією Регіонів (аж ніяк не лівоцентристською структурою) утворила більшість у парламенті, на чолі якої став сам О. Мороз. Електорат на позачергових виборах 2007 р., не підтримавши СПУ, розтлумачив позицію СПУ і її лідера як зраду своїх союзників по Помаранчевій революції 2004 р.

СДПУ та її незмінний лідер Ю. Буздуган так і не зуміли, як показав час, станом на 2012 р. виробити ефективну, зрозумілу політичну платформу донести її до виборців. Активна соціал-демократична позиція керівництва СДПУ нівелювалася суб'єктивізмом щодо досягнення компромісів із впливовими політичними союзниками. СДПУ на частковий компроміс не готова була йти, що, відповідно, не влаштовувало потенційних союзників, для яких важливий був насамперед міжнародний авторитет партії та, власне, її назва.

Станом на 2012 р. стало очевидним, що основна боротьба на лівому фланзі української політики розгорнеться між СПУ, СДПУ та СДПУ(О), що, можливо, приведе до їх об'єднання в один блок або політичну структуру. При цьому, національне питання, до якого соціал-демократія ніколи не була байдужою, стане одним з основних у передвиборчих програмах, а успіх їхнього радикального конкурента — КПУ — на останніх парламентських виборах 2012 р. підштовхуватиме до консолідації зусиль.

Література

1. Дереза А. А чи була партія? — Свобода. — 2003. — № 20 (150). — 20—26 травня. — С. 1.
2. Реєстр політичних партій. Міністерство юстиції України. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua>
3. Назарчук О. М. Створення та діяльність Соціал-Демократичного Союзу // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2001. — Вип. 57. — С. 50—53.
4. Партія «Соціал-демократичний союз». — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://sd.net.ua/2009/09/04/partja_socaldemokraticnijj_sojuz.html

5. *Коверзнев К.* В Багдаде все спокойно: теперь там есть украинское посольство // *Сегодня*. — 2000. — 7 октября.

6. Социал-демократический Союз. Программа / Утвержденная Вторым Внеочередным съездом партии 15 мая 1999 года. — К., 1999. — 40 с.

7. *Скрябін Д.* СДС: «Ринковою повинна бути економіка, а не суспільство». СДС оголосив про свою опозицію до влади і підтримку Євгена Марчука на президентських виборах // *День*. — 1999. — № 18 (555). — 2 лютого.

8. Партію Мороза виключили з Соцінтерну. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/07/3/6352402/> (13)

9. *Назарчук О. М.* Відродження та розвиток соціал-демократичного руху в Україні в 90-х рр. XX ст.: автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Назарчук О. М.; Київський національний університет імені Тараса Шевченка — К., 2003. — 15 с.

10. *Назарчук О. М.* Відродження української соціал-демократії на початку 90-х рр. XX ст. // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. — 2001. — Вип. 55. — С. 38—43.

11. Декларація принципів Соціал-демократичної партії України // Статут та програмові документи Соціал-демократичної партії України. Прийнято IV з'їздом СДПУ 28.12.1992 р. в м. Києві та III з'їздом ОСДПУ 12 грудня 1992 р. в м. Києві. — К.: Фірма «Віпол», 1992. — 15 с.

12. Програма Соціал-демократичної партії України. Ухвалена з'їздом СДПУ 1—2 червня 1996 р. — К.: Друкарня журналу «Охорона праці», 1996. — 58 с.

13. Програма Соціал-демократичної партії України (об'єднаної). — К.: Виконком СДПУ(О), 2003. — 84 с.

14. Програма Української соціал-демократичної партії. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.usdp.kiev.ua/_mid=148.html

15. Створення та розвиток Соціалістичної партії України. Історична довідка. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.spu.in.ua/ua/dovidka/6558>

16. Програма Соціалістичної партії України (Нова редакція). Статут Соціалістичної партії України. — К.: Політична рада Соціалістичної партії України, Київська нотно фабрика, 2000. — 48 с.

17. Мороз знову очолив СПУ. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.newsmarket.com.ua/2011/08/moroz-znovu-ocholiv-spu/>

2.10. Формування української політичної нації в контексті світових глобалізаційних процесів: політико-економічний аспект

Н. В. Чубур

Глобалізація — це складний, комплексний процес, центральне місце в якому належить політичним та економічним складовим. У науковому середовищі переважає думка, що ХХІ століття стане століттям глобалізації, а це за своєю суттю означає злиття національних господарств окремих країн у єдине ціле. Глобалізація захоплює найвіддаленіші куточки нашої планети незалежно від суверенітетів держав і типів політичних режимів.

Майбутнє національних реалій — одна з давніх дискусійних проблем, суперечки навколо якої загострилися в контексті сучасних глобалізаційних тенденцій. В історичній ретроспективі у ХХ столітті ідея формування політичної нації стала провідною для народів більшості країн світу. У політичній нації стали шукати необхідне джерело легітимності політичної влади, вбачати основу подальшої консолідації суспільства. Об'єктивними індикаторами політичної нації можуть бути рівень політичного розвитку та соціально-економічної стабільності. Відповідно, осмислення поняття «політичної нації» як певної єдності у глобалізованому світі також піддається змінам.

Важливим виміром реалізації національних інтересів нашої держави в зовнішньополітичній стратегії є підтримка процесу розвитку української політичної нації, що відбувається всередині країни. Нагальними є зусилля з утвердження бачення української політичної нації як самобутнього культурно-історичного, політичного, соціально-економічного явища в загальному руслі розвитку європейської цивілізації. Отже, українська політична нація має постати як повномасштабна нація, статус якої мають визначати як внутрішні, так і зовнішні чинники становища країни.

Процес творення політичної нації є багатовимірним і тривалим. Історична роль національного феномену надзвичайно багатопланова, різноманітна та містить певні суперечності. Консолідація націй відбувалася в різних умовах, різними темпами та в різний час, але всюди цей процес був невід'ємним елементом і рушійною силою економічного та політичного розвитку. Актуальність проблеми дослідження пов'язана із ситуацією в сучасній Україні та висунутими стратегічними завданнями, серед яких од-

не із найважливіших — інтеграція у світові глобалізаційні процеси. Для того, щоб зрозуміти положення України в політико-економічній структурі світу, слід насамперед звернутися до аналізу того, що нині являє собою сучасний світ.

Хоча глобалізація сприймається нині як один з провідних напрямів розвитку світового господарства, слід наголосити і на суперечливому характері самої глобалізації. З одного боку, глобалізація — процес економічної інтеграції, що ґрунтується на нових можливостях науково-технічного прогресу, який ініціює організаційну активність компаній та урядів провідних країн світу. З іншого боку, глобалізація — це процес зростання конкуренції на світових ринках і формування специфічних форм конкурентної боротьби, що веде до посилення концентрації міжнародних капіталів, централізації управління ними провідними транснаціональними корпораціями, диференціація країн за прибутками на душу населення, а також зростання майнової диференціації населення більшості країн світу. У результаті спостерігаємо посилення нестійкості розвитку і зростання потенціалу дестабілізації як в окремих країнах, так і в глобальних масштабах [1, с. 5].

Виокремлюють кілька етапів глобалізації. Перший зумовлений формуванням планетарного ринку товарів і послуг для споживача. Як самостійний сегмент світової економіки ринок товарів остаточно сформувався наприкінці XVIII — в першій половині XIX століття. Другий етап глобалізації, що розпочався у XX столітті, пов'язаний з інтернаціоналізацією виробничого капіталу та формуванням транснаціональних корпорацій, у яких зосереджена значна частина світового виробництва і світової торгівлі. Наступний етап — це процеси міжнародної міграції робочої сили. Четвертий етап асоціюється з хвилею глобалізації фінансових і грошових ринків. Початок цього процесу можна віднести до 70—80-х рр. XX століття [2, с. 315].

Центральним моментом сучасного етапу глобалізації є стирання кордонів між внутрішнім і зовнішнім середовищем діяльності, внутрішньою та зовнішньою політикою, а також тенденція економізації політики. Відбуваються процеси, за якими геоекономічна влада диктує світу правила гри, геополітика їх «виправдовує», а військова складова захищає. Глобальні потоки та регіональні інтеграційні процеси в політичній, економічній, соціальній, військово-політичній та інших сферах стають орієнтирами на шляху розвитку будь-якої держави. Нове геоекономічне тлумачення дістають такі поняття, як війни, агресія, агресор, початок і закінчення війн, стратегічне партнерство тощо. Фак-

тично, геоэкономика відтісняє геополітику на другий план [3, с. 208].

Найважливішим чинником глобалізації в економіці став процес створення неоліберальної економічної моделі, в основі якої зняття всіх обмежень на шляху перетоку між країнами товарів, послуг, факторів виробництва, руйнація національної замкнутості суспільного розвитку, обмеження функції національних держав, їх економічного суверенітету на міжнародній арені. Ці фундаментальні зміни фактичного статусу національних господарств призводять до змін і в самій світовій економіці, яка набуває рис все більш єдиного глобального організму.

Розвитком процесів інтернаціоналізації у другій половині ХХ століття стала транснаціоналізація виробничо-фінансових відносин. Її головними суб'єктами виступають транснаціональні корпорації (ТНК) і транснаціональні банківські групи (ТНБ).

Досліджуючи діяльність ТНК, експерти ООН визначили основні ознаки, за якими компанію можна віднести до транснаціональної: річний обсяг продажу такої компанії повинен перевищувати 100 млн дол., наявність філіалів не менше, ніж у шести країнах, також аналізується відсоток продажу товарів за межами країни-резиденції [4]. Кількість ТНК за останні 35 років збільшилася в 11 разів. За даними ЮНКТАД, у світі нараховується приблизно 70 тисяч ТНК, які мають 690 тисяч філіалів. Материнські компанії розташовані у розвинутих державах (50,2 тис.), а велика кількість філіалів у країнах, що розвиваються, — 495 тис. За оцінками експертів, ТНК контролюють нині до половини світового промислового виробництва, 2/3 світової торгівлі, а також приблизно 4/5 патентів і ліцензій на нову техніку, технології та «ноу-хау». При цьому приблизно 1/3 обсягу світової торгівлі — це торгівля між підприємствами, що входять в одну і ту ТНК. Також відомо, що оборот кожної із великих ТНК (таких, як Дженерал Моторс, Форд Моторс, Міцубісі, Ройал Датч/Шелл тощо) перевищує ВВП таких країн, як Таїланд, Саудівська Аравія, Польща, Греція, Малайзія, Венесуела, Колумбія та ін. [5, с. 52].

Діяльність гігантів транснаціонального бізнесу охоплює багато країн, що розташовані на різних континентах, причому інтереси ТНК далеко не завжди збігаються з національними державними інтересами тих країн, де базуються їх філіали. Так, з одного боку, діяльність ТНК сприяла появі нових індустріальних держав та індустріалізації світу, що розвивається, розміщенню в них сучасних виробництв (насамперед невисокої чи середньої технологічної складності). Але з іншого боку, за останній час типовою

стала тенденція придбання ТНК у свою повну чи часткову власність уже наявних іноземних підприємств. Як негативний наслідок, неможливість виходу на нові світові ринки нових виробників, зведення конкуренції до суперництва гігантів і цілковите нехтування інтересами держави.

Процес глобалізації супроводжується появою регіональних економічних об'єднань держав, формуванням складної структури міжнародних економічних, торговельних, фінансових організацій. Так, часткою внутрішньої регіональної торгівлі нині є понад 60 % усіх зовнішньоторгових операцій країн — учасниць Європейського Союзу і приблизно 40 % для країн — учасниць Північноамериканської угоди щодо вільної торгівлі (НАФТА). Зростають обсяги взаємної торгівлі між країнами Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТЕС) та Південноамериканського співтовариства націй [6, с. 138]. Спрощення умов щодо ведення взаємної торгівлі, рух капіталу та робочої сили в рамках регіональних об'єднань сприяють зростанню економічної активності та підвищенню конкурентоздатності країн, що беруть у них участь. При цьому практика засвідчує, що регіональні об'єднання підвищують ступінь захищеності економічних інтересів країн-членів.

Водночас глобалізація не обмежується однією економічною сферою. Вона виявляється передовсім у політичному аспекті суспільного життя. Глобалізація абсолютно змінила основи політичного життя — відповідні трансформації відбулися у розумінні політики та сутності політичних відносин. Традиційне сприйняття політики завжди базувалося на національній державі. Адже саме держава вважалася головним суб'єктом політики, а в центрі політичного аналізу перебував національний рівень державної діяльності. Розуміння політичних відносин розглядалося з позицій внутрішньої та зовнішньої політики, тобто що відбувається всередині країни і за її межами. Отже, питання внутрішньої політики стають інтернаціоналізованими, а у всесвітніх процесах простежується тенденція локалізації. Подальший процес існування держави в процесі глобалізації тісно пов'язаний з питанням національного суверенітету та майбутнім політичної нації. Ще п'ятдесят років тому лунали прогнози щодо неминучого та швидкого відмирання національних структур. У 1882 р. відомий французький історик Е. Ренан констатував, що будь-яка нація не є вічною, а має у своєму існуванні початок і закінчення. На зміну останнім, на думку дослідника, має прийти європейська конфедерація. На думку історика Е. Хобсбаум, нації, що вичерпали свою місію, приречені «відступити... та бути поглинутими чи

розпастися в процесі нового наднаціонального реструктурування планети».

Національна держава продовжує залишатися одним із важливих акторів на світовій арені, але на сьогоднішній день у світі стрімко зростає значення наднаціональних органів і транснаціональних структур. З цієї позиції трактування світової політики слід розглядати як взаємодію між двома акторами світової системи, в якій важливим актором вважають автономного індивіда чи організацію, що контролює значні ресурси та бере участь у політичних відносинах з іншими акторами поза державними кордонами. Такий актор не обов'язково має бути державою. Коли транснаціональна організація застосовує економічний бойкот, захоплення літаків чи відлучення від церкви з метою змінити поведінку інших акторів, вона діє у політичному просторі. Прикладом є транснаціональні нафтові компанії, які проводять свою політику так, щоб підтримати стабільність у країнах-виробниках, виступаючи як політичні актори відповідно до останніх тенденцій у світовому політичному процесі [1, с. 270].

Глобалізація робить виклик однимірному та ортодоксальному баченню політики, що оперує виключно термінами геополітики та боротьбою за владу між державами. Як зазначає дослідник М. Угард, в умовах глобалізації політики держава все більше стає залученою до різноманітних всесвітніх мереж: багатoproфільних закладів і багатосторонньої політики на зразок НАТО чи Всесвітнього Банку; міжнаціональних асоціацій — від Всесвітньої Торговельної палати до Всесвітнього Мусульманського Конгресу; глобальної політичної мережі посадових осіб, корпоративних і неурядових акторів, які мають справу з нагальними глобальними проблемами (наприклад, Глобальний фонд СНІДу, Всесвітня організація боротьби з малярією тощо). Отже, на думку вченого, ця політика призводить до появи крихкої глобальної держави, в межах якої «інтереси чітко сформульовані та об'єднані, рішення прийняті, ресурси розподілені, а політика здійснюється через міжнародні чи міжнаціональні політичні процеси» [7, с. 305].

Окремо слід розглянути проблему розподілу влади. Політична влада у глобалізаційних процесах — привілеї не тільки держав. Вона розподілена, хоч і нерівномірно, серед великої кількості суспільних і приватних акторів і мереж (від міжнародних агентств через корпорації до неурядових організацій). Це засвідчує той факт, що політична влада поширилася не лише вгору — до наднаціональних органів на зразок Європейського Союзу, але також

і донизу — до регіональних асамблей і недержавних приватних агентств.

Глобалізація приводить до значних змін у політичній сфері та стала поштовхом до прояву нових тенденцій у міжнародному політичному процесі. Перша з них — це прагнення до політичного домінування країн Заходу, що дозволяє твердити про асиметричність характеру політичної глобалізації. Одній невеликій групі країн належить більша частина всесвітнього економічного багатства, а інша, більша група держав, є предметом економічної експлуатації та політичного підкорення. На основі цього закладаються передумови довготривалих конфліктів, зокрема військових, між країнами, що належать до протилежних угруповань. Особливо гостро ця тенденція простежується у стосунках між США та країнами, що не погоджуються з політикою підкорення та прагнуть звільнитися від цього становища. Друга тенденція полягає в тому, що поряд з посиленням процесу політичної глобалізації активно відбуваються процеси регіоналізації, локалізації та фрагментації політичного життя. З посиленням глобальної взаємозалежності відбувається девальвація як економічного, так і політичного суверенітету, що є третьою тенденцією у сучасних політичних процесах. Отже, глобальні політичні процеси дедалі більше впливають на внутрішньополітичні трансформації. Останні в свою чергу набувають міжнародного характеру.

Практика свідчить, що глобалізація може нести в собі значні переваги для країн у вигляді додаткового притоку капіталу, нових технологій і методів управління, більш низьких цін на товари і послуги. Відкритість економіки і свобода зовнішньоекономічних операцій забезпечує ефективніше використання всіх факторів виробництва, результатом чого стане зростання чинників економічного розвитку, зайнятості, якості життя порівняно із закритою національною економікою. Водночас обмеження зовнішньоекономічних зв'язків призводить до менш ефективного використання наявних у країні факторів виробництва, що в умовах швидкого науково-технічного прогресу стримує потенціал розвитку національних виробничих сил.

Результатом вищезазначених процесів стає послідовне посилення та розшарування світової економічної спільноти, тобто її стратифікація. У її межах неухильно зростає роль ядра світової економічної системи (включає США, Західну Європу і Японію), з одного боку, з іншого — розподіл решти світу на країни, що прагнуть стати самостійними центрами концентрації транснаціонального капіталу (нові індустріальні країни Азії, Латинської Амери-

ки) та вирватися, отже, зі стану периферійної залежності, та країни-колонії, що фактично позбавлені національного суверенітету і перетворені на постачальників дешевої сировини і робочої сили для транснаціонального капіталу [8, с. 193].

Головною суперечністю на шляху гармонійного глобального економічного розвитку міжнародного співтовариства держав став занадто високий рівень фінансової могутності провідних західних країн та їх потреби у забезпеченні власної переваги на світових фінансових ринках, а також на інноваційних ринках у майбутньому для підтримки досягнутого рівня соціально-економічного розвитку. Американський фінансист Дж. Сорос вважає, що нині глобалізація в найбільшій мірою відповідає інтересам розвинутих країн, дозволяючи їм отримувати вигоду з нееквівалентного обміну у торгівлі з менш розвинутими країнами. Це виражається, зокрема, у встановленні неоднакових умов доступу країн, що розвиваються, на ринки розвинутих держав [9]. Розвинуті держави за допомогою протекціоністських заходів продовжують захищати власні ринки, одночасно вимагаючи від інших країн більшого відкриття власних. Утрати країн, що розвиваються, внаслідок відсутності рівноправного доступу до світових фінансових і товарних ринків оцінюються у суму, яка щорічно перевищує 500 млрд доларів [9].

На сучасному етапі не тільки геоекономічні кордони розвинутих держав далеко виходять за межі національних, а й виникає ситуація, коли з метою самозабезпечення провідні держави планети проектують власні проблеми та інтереси практично на весь світ.

Юридична рівність держав не означає їх фактичної рівності, і в реальних міжнародних відносинах ця обставина нерідко враховується. У зв'язку з цим низка дослідників визначає механізм прийняття рішень у Міжнародному валютному фонді і Всесвітньому банку як засіб фактичного зниження ролі ООН. Принцип голосування за формулою «одна держава — один голос» витісняється альтернативним принципом «один долар — один голос» за одночасного посилення ролі різноманітних непрямих форм прийняття рішень, що враховують економічний потенціал голосуючих [10, с. 149].

Однак такий підхід не може бути взятий за основу для закріплення економічного і політичного впливу розвинутих держав у міжнародних відносинах. В іншому разі принцип суверенної рівності та поваги до суверенітету матиме лише декларативний характер. Держави суверенні та на основі власної суверенної волі

вступають до міжнародних організацій, добровільно передаючи їм частину власних функцій і повноважень. Вступ держави до міжнародної організації юридично означає добровільне обмеження можливостей здійснення державного суверенітету. Аналогічно — держава може скористатися своїм суверенним правом одностороннього виходу з міжнародної організації. Приймавши політичне рішення, держава може піти на певні обмеження можливостей здійснення власного суверенітету. Однак не слід перебільшувати значення глобалізації та недооцінювати роль державного суверенітету.

І тим не менше, було б хибним розглядати глобалізацію виключно як джерело загроз. Для країн, що цілеспрямовано прагнуть до розвитку свого потенціалу, глобалізація, безсумнівно, відкриває додаткові можливості щодо зростання, забезпечує надходження інвестицій і технологій. За проведення політики, що відповідає національним інтересам, глобалізація стає важливим джерелом модернізації та підвищення конкурентоспроможності економіки.

Приклади такої політики демонструють, зокрема, Китай та Індія, стратегії розвитку яких, незважаючи на різні способи інтеграції в світову економіку, ґрунтуються на національних пріоритетах. І Китай, і Індія послідовно реформують національні економіки, поєднуючи політику відкритості із захистом стратегічних галузей і державним контролем «поведінки» іноземного капіталу. Їх економічна політика підкорена загальній національній стратегії, головними пріоритетами якої є швидке економічне зростання. З цією метою Китай і Індія ширше, ніж інші країни, застосовують державне втручання — переважно у формі промислової, торговельної і валютно-фінансової політики. Поєднання структурних реформ і політика розвитку дала в цих країнах позитивний результат: середні темпи зростання економіки Китаю на початку 2000-х років становили майже 10 % на рік, Індії — понад 6 % [8, с. 130].

Очевидно, що в найближчій перспективі глобалізація залишиться ключовим процесом розвитку світової економіки. Від успішності пристосування до цього процесу залежить доля національних економічних систем, рівень добробуту суспільства практично в усіх державах світу. Водночас глобалізація створює чималі ризики та нові деформації, що слід враховувати у національній стратегії розвитку, створюючи ефективні механізми захисту економічної безпеки своєї країни та гарантії щодо виконання національних пріоритетів.

Для української політичної нації небезпека полягає в тому, що не закінчився процес її формування та існує реальна загроза її розчинення у глобалізованому світі. У цьому зв'язку актуальності набуває дослідження проблеми включення у світові господарські зв'язки країн з перехідною економікою, до яких належить Україна.

Характерна особливість країн, що переходять до сучасної ринкової економіки, яку вони успадкували від командно-адміністративної системи, полягає у деформованому розвитку їх промисловості, диспропорції у співвідношенні виробництва засобів виробництва й товарів широкого вжитку. Це призвело не тільки до неузгодженості окремих секторів економіки, а й до фактичної стагнації таких галузей, як сільське господарство, легка та харчова промисловість, значного відставання науково-технічного розвитку від рівня передових країн світу.

Як свідчать дані табл. 1, зазначена група країн, маючи населення у 2,4 разу менше, ніж у розвинутих країнах світу, виробляє ВВП менше у 8,8 разу. А частка перехідних країн у світовому експорті товарів і послуг менша у 15,6 разу, що свідчить про незначний ступінь інтегрованості у світове господарство [11, с. 530].

Таблиця 1

ЧАСТКА КРАЇН У СВІТОВОМУ ВВП, ЗАГАЛЬНОМУ ЕКСПОРТІ ТА НАСЕЛЕННІ У 2009 Р.

[11, с. 537]

Групи країн	Кількість країн	ВВП, %	Експорт товарів і послуг, %	Населення, %
Високорозвинені країни	92	55,7	74,8	15,4
Країни, що розвиваються	125	38,1	20,3	78,2
Транзитивні країни	28	6,3	4,8	6,4

Слід зауважити, що перехідні країни не є однорідними. Серед них вирізняються три групи держав із різними можливостями участі у глобальних процесах.

До першої групи входять Латвія, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія, де склалися сприятливі умови для швидкого завершення перехідного етапу. Незважаючи на суперечності та труднощі перехідного періоду, у цих країнах з 1994 р. почалось економічне зростання. В Естонії, Литві падіння економіки припинилось у 1995 р. Саме ці держави стали першими претенден-

тами на вступ до Європейського Союзу, який відбувся у травні 2004 р. У цих країнах зберігаються високі темпи економічного зростання, динаміка прямих іноземних інвестицій, зростання частки наукомісткого сучасного обладнання для розвитку інноваційних процесів.

Друга група країн із перехідною економікою представлена балканськими державами, які не мали розвинутої промисловості. Крім того, воєнні події, що відбувалися на їх території, не могли не позначитися на стані економіки й створенні передумов до включення у процес глобалізації. Проте балканські країни в умовах командно-адміністративні системи у значних масштабах зберегли приватний сектор. Ця обставина значно прискорила процес ринкових перетворень і час виходу з економічної кризи. Перехід до зростання ВВП у них починається з 1998 р., у Румунії — з 1999 р. Зазначені обставини зумовили гальмування входження цих країн у єдиний європейський простір.

До третьої групи перехідних країн увійшли колишні республіки СРСР за винятком країн Прибалтики. Оскільки режиму, який би відповідав сучасним критеріям ринкової демократії, не знала і до-революційна Росія, то завдання розбудови ринкової економіки в цьому регіоні виявилось винятково важким. Слід зазначити, що на відміну від розвинутих економік світу в перехідних суспільствах механізми ефективного державного впливу на економічні процеси перебувають у стані формування. Найголовнішою проблемою є відсутність усталеної системи консолідації інтересів, яка в розвинутих країнах існує у вигляді «симбіозу» промислового, торговельного та фінансового капіталів, розвиненої системи ринків, кредиту фінансових, бюджетно-податкових та інших відносин, розвинутої нормативно-правової бази. Між тим, здійснення активних заходів трансформаційної політики є об'єктивною вимогою сучасного етапу перехідних процесів. Відтак дієвість економічної політики полягатиме у здійсненні заходів, які забезпечують мінімізацію підстав для конфлікту інтересів за максимуму безпосередньої зацікавленості провідних економічних груп у реалізації запропонованої державою стратегії економічного зростання.

Зазначені проблеми є актуальними і для України, яка належить до третьої групи постсоціалістичних країн [12, с. 105]. На сучасному етапі в Україні прослідковується значна залежність політико-економічних процесів від загальносвітових глобалізаційних тенденцій. Це зумовлюється залученням національних трудових, матеріальних і фінансових ресурсів до системи міжнародних операцій.

Стратегія України в глобалізаційних процесах визначається багатьма внутрішніми і зовнішніми чинниками, зокрема: суперечливою сукупністю економічних, геополітичних, історичних, інституційних та інших детермінант, що характеризуються різною спрямованістю дій.

Серед визначальних внутрішніх факторів, що формують концептуальні основи сучасної зовнішньоекономічної стратегії України в глобалізаційному просторі, слід назвати:

- необхідність забезпечення економічної та соціальної рівноваги в суспільстві в умовах світової фінансової кризи;
- подолання глибокого спаду в економіці та відновлення економічного зростання як у загальнонаціональному, так і регіональному вимірах;
- поглиблення ринкових реформ, створення ефективної інституційної системи в контексті захисту прав власності та інтересів суб'єктів підприємництва, скорочення тіньового сектора економіки та його декриміналізацію [13, с. 11].

Перелічені фактори мають різний вплив на формування базових елементів зовнішньоекономічної стратегії. Проте від якісних характеристик кожної із господарських підсистем залежить динаміка таких основоположних параметрів світогосподарчих зв'язків, як масштаби і структура експортного потенціалу, умови торгівлі, обсяг залучених іноземних інвестицій, стан зовнішньої торгівлі та платіжного балансу тощо.

Агреговані показники, що відображають світогосподарчі зв'язки економіки, дістають своє відображення в індексі економічної глобалізації, в рейтингах конкурентоздатності, в глобальному інноваційному індексі тощо. Відзначені індикатори стосовно зовнішньоекономічної сфери України в останні роки характеризувалися стрибкоподібним характером розвитку та нестабільністю. Зокрема, індекс глобалізації за 2004—2006 рр. [14] коливався у межах 43—39; за індексом глобальної конкурентоспроможності Україна опустилася з 72-го місця у 2008—2009 рр. на 82-ге місце у 2009—2010 рр.; в рейтингу глобального інноваційного індексу Україна посідає 62-ге місце, а за конкурентоспроможністю в інформаційних технологіях — 50-те місце [15].

Участь країни в економічній глобалізації характеризують також обсяг, динаміка і структура зовнішньої торгівлі та їх відповідність валовому внутрішньому продукту. Під час гострої та тривалої трансформаційної економічної кризи це була єдина сфера, котра після короткотривалого спаду (1991—1992 рр.) розвивалася

стійкими темпами до 1997 р. Світова фінансова криза 1997—1998 рр., що охопила і найбільшого торговельного партнера України — Росію, стала причиною спаду обсягів зовнішньої торгівлі протягом двох років (1997—1998 рр.). Наступний період аж до 2009 р. характеризувався позитивною динамікою зовнішньоторгових відносин України. У 2009 р. експорт товарів і послуг скоротився на 22,6 %, а імпорт — на 40,9 % [16]. Слід зазначити, що обсяг експорту товарів і послуг з України за дев'ять місяців 2011 р. становив 59 922,3 млн дол., імпорту — 63 959 млн дол. Порівняно з дев'ятьма місяцями 2010 р. експорт збільшився на 34,4 %, імпорт — на 40,6 % [17, с. 11].

У 90-х рр. значно змінилася географія зовнішньої торгівлі внаслідок переорієнтації із країн колишнього СРСР на інші держави та регіони світу. У географічній структурі вітчизняного імпорту перша сходинка належить європейським країнам, лівова частка яких — це країни ЄС, далі йдуть країни СНД і держави азійської частини континенту. Відповідні позиції у поставках товарів і послуг до України займають: Російська Федерація, Німеччина, Туркменістан, Польща, Італія, Китай, Франція, США.

Утім, Україна вже тепер має економічні передумови для подальшої активізації міжнародних економічних зв'язків. Маючи територію, площа якої не перевищує 0,4 % світової, і населення на рівні 0,8 % від загальної кількості населення планети, Україна виробляє майже 5 % світової мінеральної сировини та продукції її переробки. У надрах України зосереджено 30 % запасів залізних руд, 75 % — марганцю, 90 % — кристалічного графіту, більша частина світових покладів титану й цирконію [18, с. 150]. На території України є значні ресурси рідкоземельних металів, що використовуються для виробництва нових матеріалів із наперед заданими властивостями. Отже, з геополітичного погляду економічний, технологічний і науковий потенціал України можна порівняти з Росією, Німеччиною, Францією та Великою Британією. Усе це дозволяє нашій державі активно брати участь у міжнародному поділі праці, розвивати світові господарські зв'язки.

Динамічний розвиток дістала така форма економічної глобалізації як участь у міжнародному інвестиційному обміні. Забезпечення інвестиційної привабливості України для іноземних інвесторів за рахунок приєднання країни до загальноприйнятих у світі регулятивних норм також є однією з позитивних сторін. Прикладом для України, як і країн СНД загалом, може слугувати Грузія, яка після 2005 р. пішла на радикальні реформи, внаслідок чого докорінно поліпшилися її міжнародні рейтинги з оцінки регулю-

вання інвестиційних процесів. У 2010 р. за індексом сприятливості ведення бізнесу серед 183 обстежених країн Грузія посіла 12 місце, а Україна 145 (різниця 123) [19].

Найпривабливішими сферами вкладання іноземного капіталу в Україні є промисловість (22,65 % загального обсягу), фінансова діяльність (20,0 %), торгівля, ремонт автомобілів, побутової техніки і предметів широкого вжитку (10,4 %), операції з нерухомістю, оренда, надання послуг підприємцям (10,0 %), будівництво (5,7 %) [20, с. 5].

Проаналізуємо динаміку прямих іноземних інвестицій, розглянувши рис. 1.

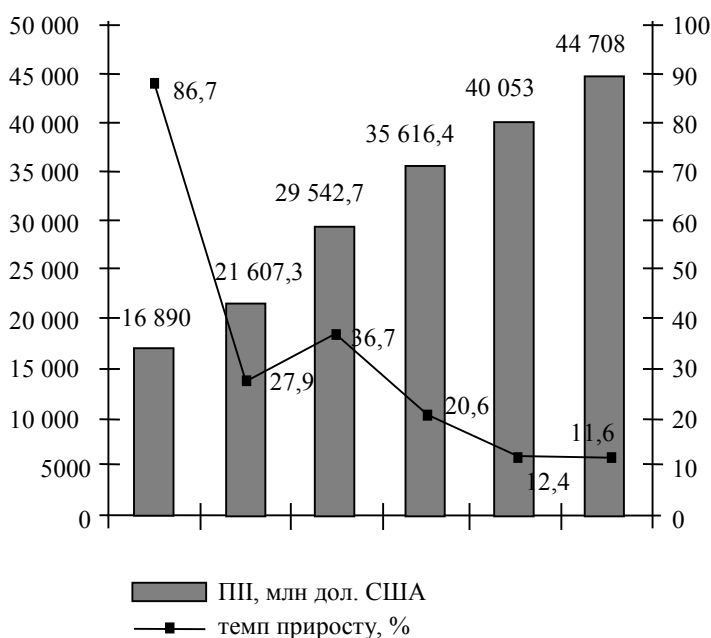

Рис. 1. Динаміка надходжень прямих іноземних інвестицій до України протягом 2006—2011 рр. [19]

У I півріччі 2011 р. в економіку України іноземними інвесторами вкладено 2788,2 млн дол. прямих інвестицій (акціонерний капітал): із країн ЄС надійшло 2287,0 млн дол. (82,0 % загального обсягу), із країн СНД — 84,3 млн дол. (3,0 %), з інших країн світу — 416,9 млн дол. (15,0 %). Водночас капітал нерезидентів зменшився на 447,0 млн дол. (табл. 2).

Інвестиції надійшли зі 127 країн світу. До десятки основних країн-інвесторів, на які припадає майже 83 % загального обсягу прямих інвестицій, входять (табл. 2) [21]:

Таблиця 2

ПРЯМІ ІНОЗЕМНІ ІНВЕСТИЦІЇ В УКРАЇНУ ЗА 3 МІСЯЦІ 2011 р.*

	Об'єм прямих інвестицій на 01.04.2011 (млн дол. США)	у %
Всього	45602,3	100
Кіпр	10665,0	23,4
Німеччина	7153,4	15,7
Нідерланди	4746,8	10,4
Російська Федерація	3383,3	7,4
Австрія	2815,7	6,2
Франція	2399, 7	5,3
Велика Британія	2318,9	5,1
Швеція	1763,1	3,9
Віргінські острови (Британ.)	1403,8	3,1
США	1100,8	2,4
Італія	902,4	2,0
Польща	893,2	2,0
Швейцарія	863,8	1,9

* Розроблено за даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України.

Якщо проаналізувати дані табл. 2, то можна помітити, що лідером в інвестуванні в економіку України є Кіпр. Другим стратегічно важливим для України інвестором є Німеччина, обсягам інвестицій якої належить друге місце. Високий ступінь інвестування з таких країн, як Велика Британія та Нідерланди пояснюється суттєвими пільгами для зареєстрованих у них іноземних компаній, отже, їм теж притаманні певні елементи офшорності, проте незіставні з Кіпром. Збільшення частки Нідерландів і Віргінських островів пояснюється деякими вигідними пільгами для інвесторів, а Франції — однією з пріоритетних галузей для неї є харчова промисловість, яка добре існуватиме в будь-яких умовах.

Нині вплив ТНК на економіку України є досить значним і вагомим. Найбільш привабливими для ТНК галузями української економіки є харчова промисловість, галузі машинобудування і металообробки, фінансова, страхова та торговельна сфери.

Ось як практично визначені глобальними компаніями сектори економіки регіонів України: виробництво тютюнових виробів: ТНК «Japan Tabacco International», «Imperial Tabacco Group», «Philip Morris», «В.А.Т.», пиво, безалкогольна галузь: напої: ТНК — «Coca-Cola», «Pepsi» (викуп «Сандр»), «Orangina Group» (викуп «Росинки»); переробка олійних і зернових культур: компанії «Bunge» (викуп елеваторів, контроль над експортом зерна; ТМ «Олейна», «Щедрий Дар» та ін.); переробка молока: ТНК «Groupe Lactalis», «Bel Group», «Danone» (Франція), «Юнімілк» (Росія); виробництво кондитерських виробів (шоколаду) та концентрованих харчових продуктів: ТНК «Nestle» (ТМ «Світоч», «Торчин-54 продукт» та ін.); «Крафт Фудз» (ТМ «Корона»); виробництво продуктів побутової хімії та парфумерії: ТНК Procter&Gamble (США).

Перелічені компанії викупили або побудували виробничі потужності в краях України, стаючи фактично елементом регіональних господарств. Враховуючи специфіку діяльності цих компаній, маємо чітко виражену ставку на внутрішній ринок України, обмежені зв'язки з місцевими компаніями — потенційними постачальниками сировини, агресивну рекламну компанію і тактику знищення «внутрішніх» конкурентів.

Проте слід звернути увагу на те, що такі ТНК в цілому не несуть прямої загрози економічній безпеці, оскільки не складають конкуренції товаровиробнику. Проте негативним є момент перетворення країни, яка має величезний інтелектуальний і науково-технічний потенціал, здатний забезпечити власний технологічний прорив, на полігон для виконання механічних операцій, які, проте, можуть бути розцінені як «розміщення на території регіону підприємств з інноваційними технологіями». Можна назвати позитивні приклади (хоча й поодинокі) дій ТНК. Викуп Луцького підшипникового заводу ТНК Aktiebolaget SKF (Швеція), яка має 80 підприємств у 25 країнах світу, показав достатньо позитивну роль, адже відбулася реанімація вітчизняного підприємства (що є одним із структуротворчих для міста), враховуючи сучасні потреби внутрішнього ринку.

В Україні більшість економічних гравців усе ще не готова до жорсткої конкурентоспроможності міжнародних ТНК. Істотна присутність ТНК різних країн на українському ринку також може призвести до руйнування внутрішніх виробників.

Виходячи з цього, політика уряду України має бути спрямована, з одного боку, на оптимальне використання можливостей транснаціоналізації, з іншого — на нейтралізацію її негативних наслідків; вона має бути комплексною та ґрунтуватися на чітко визначених національних пріоритетах розвитку. У програмі діяльності уряду та у відповідних законодавчих актах мають бути зроблені та закріплені регулятивні механізми, які мають містити одночасно систему стимулів щодо залучення іноземних ТНК і систему амортизаторів можливих негативних впливів транснаціоналізації.

Щоб будувати конкурентну економіку, потрібні потужні компанії, які будуть здатні співпрацювати з ТНК як в Україні, так і на світових ринках. Необхідно створювати власні, українські транснаціональні структури, як це зробили раніше Китай, Росія, Індія, Індонезія, Мексика, Венесуела та ін. (не враховуючи промислово розвинуті країни, де існують сотні крупних ТНК). Досвід цих держав свідчить, що національний капітал здатний витримувати конкуренцію з ТНК лише в разі, якщо він сам структурується у міцні фінансово-промислові утворення, адекватні міжнародним аналогам та здатні проводити активну зовнішньоекономічну політику. Водночас, як виявляється, створити корпорації повного замкнутого циклу Україна здатна лише в окремих галузях, на що необхідно чимало часу. В Україні з огляду на це до перших ТНК, що почали формуватися в нашій державі, можна віднести ФПГ «СКМ», «ДСН» Холдінг, НВГ «Інтерпайп», ВАТ «Укрнафта», NEMIROFF Холдінг, ЗАТ «ВО «КОНТИ», «КК «ROSHEN» [22, с. 70].

Для того, щоб визначити наявність ТНК в Україні, розглянемо відповідність перелічених українських компаній, наведеним вище умовам, які було зведено у табл. за даними річних звітів компаній [23, с. 40].

Отже, за даними табл. бачимо, що тільки дві з представлених організацій відповідають вищезазначеним ознакам ТНК. Це НПГ «Інтерпайп» і ФПГ «СКМ», тож їх можна вважати згідно з 2-ма вимогами ООН транснаціональними. Також ступінь інтернаціоналізації українського бізнесу можна оцінити за допомогою фаз інтернаціоналізації Ненсі Адлер [24]. Згідно із запропонованими фазами та аналізу транснаціональних тенденцій провідних українських компаній різних галузей можемо зробити висновок, що розглянуті компанії перебувають у другій фазі та є міжнародними, бо вони спрямовують свої зусилля на розширення ринків збуту, зокрема завоювання нових ринків збуту за межами країни.

Таблиця 3

**ПОРІВНЯННЯ ОСНОВНИХ ПОКАЗНИКІВ ПРОВІДНИХ
УКРАЇНСЬКИХ КОМПАНІЙ**

Показники	Річний обсяг продажу, млн дол.	Кількість країн, у яких розташовані філії
НПГ «Інтерпайп»	10230	8
ФПГ «СКМ»	8151	6
БАТ «Укрнафта»	847,82	1
ООО «ДСН»	493,45	1
ДП «КК «РОШЕН»	220	3
NEMIROFF Холдинг	203,8	5
ЗАТ «ВО «КОНТИ»	114,66	2

Фінансова глобалізація виявляється у розвитку співробітництва з міжнародними фінансовими закладами. З 1992 р. Україна є членом Міжнародного валютного фонду (МВФ), до якого входять 186 країн світу та Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР). Членом міжнародної фінансової корпорації Україна стала у 1993 р., а у 1995 р. приєдналася до Багатостороннього агентства з гарантій інвестицій (БАГІ). Фінансові ресурси із МВФ Україна отримує в межах таких програм, як Системна трансформаційна позика (STF — Systematic Transformation Facility), Механізм розширеного фінансування (EFF — Extended Fund Facility) та фонд кредитної підтримки (Stand-by).

Кредити МВФ використовувалися в Україні для створення системи управління за умов ринкової трансформації економіки, здійснення структурних зрушень галузевого характеру, зокрема енергетичного сектора, розвиток ракетно-космічних технологій тощо. З 1992 р. Україна є членом Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), за фінансової підтримки якого реалізовано понад 30 інвестиційних проектів у нафтогазовій, енергетичній, харчовій, транспортній та інших сферах економіки.

Одна із провідних форм економічної глобалізації — міжнародна регіональна інтеграція економік країн. Необхідність ефективної реалізації в міжнародній сфері національних економічних і політичних інтересів зумовлюють вибір головних стратегічних напрямів зовнішньоекономічної стратегії української держави. Україна бере участь у міжнародних регіональних економічних об'єднаннях.

На сучасному етапі наша держава перебуває в зоні впливу двох «гравітаційних» полів — Європейського Союзу та Єдиного економічного простору (ЄЕП). Ці економічні об'єднання за своїм потенціалом істотно різняться між собою. Економічний потенціал ЄС за головними кількісними та якісними параметрами істотно перевищує відповідні показники країн ЄЕП. Взаємодія економіки України з ЄС і ЄЕП, на який припадає більша частина вітчизняного товарообігу, територіальне, географічне розташування країни зумовили необхідність формування таких форм інтеграції країни до ЄС, які за своїм змістом, форматом і алгоритмом відрізняються від того типу інтеграції, що здійснили нові члени ЄС у 2004 р.

Згідно з доповіддю «Україна ЄС: на шляху чотирьох свобод», підготовленою консультативною компанією АНТ Consulting Group, інтеграційний потенціал України обмежується певними чинниками. Перешкодою для членства в ЄС є різні рівні економічного розвитку України та європейських країн. Рівень життя українців становить 15 % від середнього показника по ЄС. Крім того, мізерною є частка України в зовнішній торгівлі — тільки 0,4 %. Прямих іноземних інвестицій на душу населення припадає лише два відсотки від середнього рівня по ЄС [25].

Головним нормативним актом, що визначає зміст і структуру співробітництва України та ЄС, є Угода про партнерство та співробітництво, термін дії якої закінчився у 2008 р. На сучасному етапі сторони керуються новим документом під назвою «Східне партнерство», що включає чотири платформи:

- демократія, якісне управління та стабільність;
- економічна інтеграція;
- енергетична безпека, екологія;
- міжособистісні контакти [25, с. 4].

Конкретизація положень зазначених документів здійснюється у Плані дій Україна — ЄС. Основна увага на шляху євроінтеграції України має бути відведена розробці та реалізації стратегії забезпечення конкурентоспроможності національної економіки на ринку ЄС із відповідними умовами та етапами підготовки внутрішнього економічного середовища до європейських вимог, а саме: досягнення європейського рівня продуктивності праці, прибутковості виробництва, заробітної плати тощо.

Розуміючи важливість цієї проблеми, Уряд України прийняв Програму діяльності Кабінету Міністрів «Єдність, конкурентоспроможність, нова якість життя» («Конкурентна Україна») до 2011 р., в якій зазначено, що «вирішення нагальних проблем

економічного, соціального та гуманітарного характеру, забезпечення дотримання принципів демократії, прав і свобод громадян, підвищення добробуту населення і міжнародного авторитету України, побудова сильної конкурентоспроможної європейської країни є основними засадами державної політики Уряду України на найближчу перспективу». Як підкреслено в документі, «конкурентна економіка — це економіка, яка спроможна виробляти товари та послуги, що є конкурентними на європейському та світових ринках, з використанням конкурентних переваг, наявних мотиваційних механізмів до розвитку та конкурентної робочої сили» [26].

Для успішної інтеграції України у європейський економічний простір варто наближати основні критерії власного розвитку до стандартів ЄС. Основою стратегії економічного та соціального розвитку на середньострокову перспективу має стати створення реальних передумов вирішення основного геополітичного завдання України — інтеграції до ЄС, що передбачає насамперед інституційні перетворення та реформи в соціально-економічній сфері. Першим кроком на цьому шляху став указ Президента України «Про стратегію економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004—2015 рр.» [27].

Наступним етапом повинна була стати підготовка угоди про асоціацію, складовою частиною якої повинна бути зона вільної торгівлі. 18 вересня 2013 р. Кабінет Міністрів України схвалив проект Угоди про асоціацію з ЄС, дав старт внутрішньодержавним процедурам підготовки документів до асоціації. Підписання цієї угоди заплановано на 28—29 листопад 2013 р. на саміті Східного партнерства у Вільнюсі. Однак 21 листопада 2013 р. Кабінет міністрів України вирішив призупинити процес підготовки до підписання угоди з Євросоюзом. Унаслідок цього по всій Україні розпочалися масові акції протесту.

У 1993 р. між країнами — членами Співдружності (з 1992 р. Україна є учасницею Співдружності Незалежних Держав (СНД)) підписана Угода про зону вільної торгівлі. Інституціональною основою взаємовідносин України з ЄП є чотиристороння угода про формування Єдиного економічного простору, яка була ратифікована Верховною Радою України 20 квітня 2004 р., та Концепція формування Єдиного економічного простору — невід’ємна складова угоди. Вони передбачають поетапну реалізацію низки заходів, які є предметом наступних етапів інтеграції. 1 січня 2010 р. вступив у дію договір про Митний

союз Білорусі, Казахстану та Росії, що за своїм змістом є формою міждержавної торгово-економічної інтеграції. Однак між Україною та країнами Єдиного економічного простору існують серйозні суперечності та розходження інтересів, які не вписуються у класичну концепцію міжнародної економічної інтеграції та ставлять під сумнів майбутнє цієї організації в її сучасному вигляді.

Зовнішньоекономічна стратегія України включає також розгалужену систему економічних зв'язків з іншими регіонами та країнами світового співтовариства.

В регіональному економічному об'єднанні Організація чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) Україна бере участь із часу його створення, тобто з 1992 р. Країни ОЧЕС (до складу ОЧЕС, крім України, входять Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Туреччина — Ч. Н.) розробляють спільні проекти у промисловості, сільському господарстві, в енергетичній і транспортній сферах, у царині науки і технологій, в інформаційній та соціальній інфраструктурах. З 1993 р. діє Чорноморський банк співробітництва, торгівлі та розвитку, який розташований у місті Салоніки (Греція).

Україна бере активну участь у діяльності економічних організацій системи ООН: Організації ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), організації ООН з промислового розвитку (ЮНІДО), Європейської економічної комісії ООН, Програми розвитку ООН (ПРООН) та ін.

На основі взаємної зацікавленості реалізуються проекти і програми з такими ареалами світової економіки, як Північна та Південна Америка, особливо слід виділити США, Канаду, Аргентину, Бразилію та інші провідні країни. В азіатській частині континенту головними діючими та потенційними партнерами є Японія, Китай, країни АСЕАН, Індія, Пакистан. Поглиблюється співробітництво з країнами Близького та Середнього Сходу, Північної та Південної Африки.

Проведені дослідження показали, що вплив глобалізації на національну економіку України досить складний і суперечливий. Існують як позитивні, так і негативні сторони. Розглянемо деякі глобалізаційні загрози для соціально-економічного становища України, що подані в табл. 4 [28, с. 9].

Згідно з табл. 4 можна говорити про ряд загроз, які тягнуть за собою глобалізаційні процеси, проте така ситуація можлива насамперед за пасивного державного втручання.

**ОЦІНКА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ЗАГРОЗ
ДЛЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ**

Чинник	Характеристика
Цільове спрямування	Відсутність єдиної стратегічної концепції, скоординованих умов досвіду, реального фінансування. Компроміс між глобальною конкурентоспроможністю і рівнем благополуччя населення. Підвищення міри уразливості національної економіки. Високий рівень бюрократії
Економічні Умови	Деформація структури економіки, відстала технічна база. Відсутність узгодженої структурної політики. Нерівномірний розподіл прямих іноземних інвестицій. Дискримінація у зовнішній торгівлі. Надмірна відкритість економіки
Інституційні умови	Перенесення західних стандартів і вимог МВФ, тиск через міжнародні фінансові організації
Фінансові умови	Деформація фінансово-ринкових механізмів. Недостатнє використання переваг глобальної фінансової системи. Потреба у високих витратах на модернізацію. Недостатній розвиток банківської сфери. Необхідності прозорості в податковій системі і відповідності світовим стандартам звітності
Соціальні гарантії населенню	Непропорційність величини соціальних виплат і реального прожиткового мінімуму. Низький рівень доходів і бюджетної сфери, відсутність адресних пільг. Тіньовий ринок працівників нижчої кваліфікації з менш розвинутих країн

Позитивні сторони є очевиднішими: по-перше, це можливість брати активну участь в обговоренні режимів регулювання міжнародних економічних відносин, а не бути осторонь, як це спостерігається тепер. По-друге, відбудеться скорочення витрат на здійснення зовнішньоекономічних операцій, що дуже важливо, оскільки загальне підвищення цінової конкурентоспроможності українських виробників — найактуальніше питання сьогодення. Цим самим наша країна виконає одну з головних умов поглиблення відносин з Європейським Союзом та отримає можливість захисту інтересів України і її підприємств відповідно до міжнародних форм і процедур, що мінімально залежать від коливання політичних відносин з тією чи іншою країною. Забезпечення інвестиційної привабливості України для іноземних інвесторів за рахунок приєднання країни до загальноприйнятих у світі регулятивних норм також є однією із позитивних сторін, оскільки сучасному становищу держави не позаздриш. Іноземні інвестори не

довіряють політичній та економічній нестабільності в країні і тому забирають свої капіталовкладення, а це негативно впливає на розвиток промисловості [29].

Позиція, яку нині підтримує Україна, приведе до збільшення можливостей входження країни до великих міжнародних коопераційних проектів, що в перспективі можуть забезпечити істотне підвищення конкурентоспроможності та розширити можливості більш вільного доступу до закордонних ринків за рахунок зменшення тарифних і нетарифних перешкод. Але для України стратегічно важливою метою має стати стимулювання структурних реформ усередині країни, спрямованих на забезпечення конкурентоспроможності у відкритому ринковому середовищі.

Більшість вітчизняних дослідників акцентує увагу на таких основних стратегічних напрямках розвитку України:

- зміцнення ресурсного потенціалу країни та підвищення її конкурентоспроможності, забезпечення всебічного розвитку людського потенціалу та реалізація інноваційної політики в регіонах і в державі в цілому [30, с. 70];

- головними пріоритетами розвитку виробничо-економічного потенціалу мають бути: розбудова виробничої, транспортної та ринкової інфраструктур; сприяння розвитку підприємництва, створення ефективної системи міжбюджетних відносин [31, с. 41];

- стратегічним напрямом є розробка державної програми, яка забезпечить стабільність фінансових ринків України в умовах глобальної фінансової нестабільності, удосконалення управління регіональним розвитком, підвищення їх інвестиційної привабливості. Отже, потрібен комплексний підхід у регуляції основних економічних показників. У результаті такого вдосконалення отримаємо економічно стабільну державу [32, с. 93].

Для України основною вимогою сьогодення є спрямування глобалізму не лише на осмислення світових проблем і процесів, а передусім на наукове забезпечення управління сучасним світовим розвитком. Суперечливість і турбулентність цього розвитку вимагає активного пошуку механізмів стабілізації, врівноважування управління надскладними глобальними відносинами і процесами в інтересах виживання людства.

Вже зрозуміло, що розвиток українського суспільства підпорядкований загальним закономірностям розвитку сучасної світової системи, головною серед яких є тенденція глобалізації. Саме тому в умовах надзвичайного зростання зовнішніх впливів на економічне, соціальне, культурне і політичне життя українського

суспільства проблема впливу на розвиток глобальних процесів стає центральним питанням виживання. Вплив нової реальності, що виникає під тиском глобалізації, має потужний, навіть шокуєчий політичний ефект, оскільки вимагає визначити ставлення до засад і динаміки глобалізації та виробити стратегію поведінки відповідно до її парадоксів і викликів.

Отже, маємо надзвичайно складну ситуацію, коли разом з інтенсивними процесами світової інтеграції, формуванням глобальних економічних, політичних, екологічних і культурних асоціацій відбувається не менш активний процес фрагментизації світу, зростання національної самосвідомості, посилення культурної диференціації, відродження етнічно-національних цінностей України. Наведені процеси мають прямий вплив на подальше формування української політичної нації. Американський професор Й. Стігліц зазначає: «Глобалізація як велетенська хвиля може перевернути націю, але може і надати їй значного руху вперед». Бурхливий розвиток цивілізації (освоєння космосу, інформаційна революція, виникнення мікропроцесорної технології тощо) і водночас передчуття екологічної, а то й антропологічної кризи стимулюють усвідомлення єдності людства як планетарної спільноти. Україна не повинна стояти осторонь загальносвітових процесів. У цьому аспекті явище глобалізації набуває очевидного сенсу як об'єктивний процес реорганізації соціуму в планетарному масштабі.

Література

1. Глобализация мирового хозяйства: учеб. пособие / под ред. М. Н. Осьмовой, А. В. Бойченко. — М.: ИНФРА-М, 2011. — 376 с.
2. Мировая экономика и международные экономические отношения / под ред. проф. А. С. Булатова. — М.: Магистр, 2011. — 654 с.
3. *Фаминский П. П.* Глобализация — новое качество мировой экономики: учеб. пособие / П. П. Фаминский. — М.: Магистр: ИНФРА-М, 2010. — 397 с.
4. *Пешко А. В., Назаренко Г. В.* Транснаціональні компанії та їх роль у міжнародній інвестиційній діяльності [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/2007-2/doc/5/01.pdf> 9
5. Мировая экономика и международные экономические отношения: учебник / под ред. А. С. Булатова, Н. Н. Ливенцева. — М.: Магистр: ИНФРА-М, 2011. — 654 с.
6. Международные отношения: теории, движения, организации: учеб. пособие / под ред. проф. П. А. Цыганкова. — М.: Альфа-М: ИНФРА-М, 2011. — 336 с.

7. Чумаков А. Н. Глобализация. Контуры целостного мира: монография. — Изд. 2-е, перераб. и доп. / А. Н. Чумаков. — М.: Проспект, 2009. — 432 с.
8. Современные глобальные проблемы / отв. ред. В. Г. Барановский, А. Д. Богатуров. — М.: Аспект Пресс, 2010. — 350 с.
9. Джордж Сорос Тезисы о глобализации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.knogg.net/2001_024.htm
10. Дахин В. Н. Политические аспекты глобализации / Дахин В. Н. // Глобализация: сущность, проблемы, перспективы. — М.: Свободная мысль — XXI, 2003. — 210 с.
11. Петик М. Україна в сучасних глобалізаційних процесах / Петик М. // Формування ринкової економіки в Україні. — 2009. — Вип. 19. — С. 530—539.
12. Україна в глобалізованому світі: зб. наук. праць / НАН України, Ін-т світової економіки і міжнародних відносин. — К., 2007. — 176 с.
13. Кривобок В. Ю. Економічні проблеми розвитку України за умов глобалізації / В. Ю. Кривобок // Управління розвитком. — 2006. — № 5. — С. 11.
14. За даними А. Т. Kearney / Foreign Policy Magazine, за індексом глобалізації в 2006 р. Україна займала 50-те місце [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.foreignpolicy.com/issue>
15. Всемирный экономический форум: Рейтинг глобальной конкурентоспособности 2009—2010 гг. Центр гуманитарных технологий. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://gtmarket.ru/news/state/2009/09/08/2166>
16. Макроекономічний прогноз України. — День. — № 7 (123). — Липень 2009 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.day.kiev.ua/uk/archivenewspaper?archive_date\[value\]\[year\]=2009&archive_date\[value\]\[month\]=10](http://www.day.kiev.ua/uk/archivenewspaper?archive_date[value][year]=2009&archive_date[value][month]=10)
17. Показники експорту та імпорту — К.: Держкомстандарт України, 2011. — IV, 18 с.
18. Зянько В. Глобалізація та інноваційний процес: їхній взаємовплив / Зянько В. // Економіка України. — 2008. — № 2. — С. 148—160.
19. The 2011 International Property Rights Index (IPRI) [Electronic resource]. — Retrieved from: <http://www.internationalpropertyrightsindex.org>
20. Гайдуцький І. П. Регулювання прямих іноземних інвестицій в країнах СНД в умовах економічної трансформації: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.02 / Гайдуцький І. П.; КНУТШ. — К., 2011. — 16 с.
21. Прямые иностранные инвестиции в Украину. Кореспондент.biz [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://gorod.dn.ua/news/ekonomika/ukraina-narastila-obem-eksporta-importa>
22. Гайдуцький І. П. Привабливість України для ТНК / Гайдуцький І. П. // Економіка АПК. — 2008. — № 4. — С. 68—71.
23. Рябець Н. М. Роль ТНК країн, що розвиваються, в умовах посилення диспропорцій економічного розвитку країн / Рябець Н. М. // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. — 2010. — № 2. — С. 39—45.

24. Міжнародний менеджмент: курс лекцій [Електронний ресурс]— Режим доступу: <http://kursmm.com.ua/1a2.htm>

25. Східне партнерство: поглиблення двосторонніх відносин й розвиток багатостороннього співробітництва // Євробюлетень. — 2009. — № 5. — С. 4—6. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/eurobulletin/200905_uk.pdf

26. Проект Програми діяльності Кабінету Міністрів України «Єдність, конкурентоспроможність, нова якість життя» («Конкурентна Україна») від 10.09.2001 № 33/442 [Електронний ресурс] — Режим доступу: // <http://www.liqa.net>

27. Указ Президента України Про стратегію економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004-2015 роки» від 28 квітня 2004 року № 493/2004 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/493/2004>

28. Головня О. М. Вплив глобалізаційних процесів на соціально-економічне зростання України: оцінка загроз та можливостей / Головня О. М. // Економіка і держава. — 2010. — №6. — С. 6—9.

29. Архипович Д. Глобалізація як явище: позитивні та негативні риси [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.uq/n19texts/arhyrovych.htm>

30. Боднар І. Р. Наслідки фінансової глобалізації для України / Боднар І. Р. // Фінанси України — 2009. — №8. — С. 68—75.

31. Карлова І. О. Вплив світових глобалізаційних процесів на економічний розвиток України / Карлова І. О. // Актуальні проблеми економіки. — 2008. — № 11. — С. 41—53.

32. Мухіна І. Г. Економічна політика сучасної України як елемент фінансово-економічної безпеки / Мухіна І. Г. // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. — 2012. — № 3 (62). — С. 89—93.

2.11. Десуверенізація держав як політична реальність. питання теорії і практики

В. Ф. Смолянюк

Загальноновизнаними характеристиками так званої «великої» держави (імперії, полюсу сили, центру геополітичного впливу) в історичному вимірі ставали кілька взаємопов'язаних характеристик, послідовне накопичення яких відображало загальний процес ускладнення практичної політики. Таке накопичення мало власну логіку, яка з позицій сьогодення сприймається як політичний конструктивізм з активною геополітичною складовою. Так, в усі

історичні епохи, починаючи зі Стародавнього Світу, в оцінюванні значення («ваги») держави у міжнародних відносинах насамперед ішлося про розміри державної території, здатність центральної влади безперервно нарощувати територіальні володіння, надійність (твердість) державного управління у «старих» і «нових» землях, кількість населення (власного та підкореного), чисельність збройних сил, захищені торговельні комунікації тощо.

У XVI—XVII ст. до цього переліку додалися розмір колоніальних володінь, економічний (фінансовий, сировинний) і людський зиск від володіння ними, а також ефективність системи управління колоніальними землями. На цьому ж історичному етапі (у 1576 р.) з подачі французького філософа, юриста, економіста й державного діяча Ж. Бодена (1530—1596) прозвучала нова характеристика державно-владної величі — «суверенітет», яка поступово набрала всеєвропейського, а потім і світового поширення.

Ж. Боден першим серед європейських мислителів сформулював світську концепцію суверенітету, визначивши його як незалежну й абсолютну владу щодо створення та втілення в життя основних законів, життєво необхідних для нормального функціонування держави. На його думку, без такої влади держава втрачає силу, потрібну для існування. Отже, суверенітет залежить не від справедливості законів, а від державної спроможності творити ці закони та забезпечувати їх практичне втілення [1, с. 127—130].

Заперечуючи аристотелівський поділ форм держав на так звані «правильні» й «неправильні», Ж.Боден указував, що найважливішим у суспільних відносинах є те, кому належить суверенітет і реальна влада — одному, багатьом чи більшості. Кожна стабільна держава, на його думку, мусить мати джерело суверенності. Таким джерелом може виступати монарх, невелика група осіб (якщо це аристократична держава) або все суспільство (якщо це народна держава). Найкращою формою правління особисто він вважав монархію, яка дозволяє одноосібно приймати рішення (що забезпечує твердість та енергійність влади), враховуючи при цьому думки радників.

Ж.Бодену належить ідея, відповідно до якої у будь-якого організованого політичного утворення має бути монарх, який, керуючись волею народу, встановлює і скасовує закони. Монарх-суверен має право робити все, що вважає необхідним. Він не може обмежувати себе або свого наступника. Його неможливо змусити в законний спосіб звітувати перед своїми підданими. Його влада не обмежена законом, оскільки він сам виступає єдиним

джерелом закону. Вищим за носія суверенітету можуть бути тільки «Закони Бога і закони природи». Монарх не може порушувати їх тільки тому, що вони виникли раніше усіх держав і властиві всім народам.

Стрімкого поширення (воднораз і підвищеної суспільно-політичної ваги) інститут суверенітету набрав упродовж XVII—XVIII ст., перетворившись у невід’ємну характеристику державної могутності в умовах формування централізованих держав-націй. Під суверенітетом незалежно від місця його усвідомлення розумілися повнота державної влади, самостійність держави, її незалежність від інших держав у внутрішній і зовнішній політиці. При цьому зміст суверенітету невпинно коригувався. Зокрема, з моменту свого виникнення даний термін стосувався лише королівської влади. Проте у XVII ст. в Англії під час гострої боротьби між монархом і парламентом дійшли висновку, що суверенна влада має одночасно належати і королю, й парламенту. Відповідно, лише їхні спільні дії та рішення набували формату суверенності. У тому ж XVII ст. суверенними державами в Європі вважалися не всі державні утворення (левова частка яких була карликовими), а тільки Франція, Іспанія, Німеччина, Швеція та Венеція, які не визнавали вищості над собою інших держав або володарів, окрім Бога [2, с. 203].

У насиченому економічним мисленням XIX ст. новими критеріями державної могутності стали розмір національного доходу та ВВП, доходи на душу населення тощо. Тоді ж на передній край виступила блокова (коаліційна) активність країни, її здатність до проведення стрімкого мобілізаційного розгортання з метою ведення наступальної чи оборонної війни, спроможність утримувати збройні сили, достатні для ведення ефективних бойових дій на суші та на морі. Проте й ці характеристики державної величі виростили з державного суверенітету як першооснови організованої політичним суб’єктом колективної діяльності.

У XX ст. новітні показники державної сили виявились у вигляді чітко артикульованих національних інтересів, ефективної системи гарантування національної безпеки, яка у другій половині століття означала ще й належність (або близькість) до «клубу» ядерних держав, блоково-коаліційного членства тощо. У даному випадку термін «суверенітет» міг не звучати, проте його вплив на державну життєдіяльність залишався так само беззаперечним.

З середини XX ст. поняття суверенітету тісно пов’язується з офіційним визнанням прав людини і громадянина — як у конституції, так і практичній політиці. Служіння держави громадянсь-

кому суспільству та конкретній людині демократичними політичними системами було проголошено найвищим виявом їхньої суверенності.

Як видно з даного історичного екскурсу, концепт «державного суверенітету» нараховує близько чотирьох століть його активного використання державними утвореннями різної якості. Існують різні класифікаційні системи суверенітету. Як мінімум, необхідно розрізняти ідеальний та реальний рівні усвідомлення та практичного використання даної політичної характеристики.

Ідеальний суверенітет означає здатність держави самостійно визначати свою внутрішню, зовнішню та оборонну політику, укладати й розривати союзи, вступати або не вступати у відносини стратегічного партнерства тощо. Класична теорія суверенітету критерієм самостійної та якісно організованої держави вважає наявність у ній суб'єкта (політичного інституту), чия влада є абсолютною, цілісною, неподільною, безмежною і кінцевою. Традиційно такий варіант суверенітету базується на наявності в країні надійної економічної основи, ефективної фінансової системи, потужних збройних сил, здатності влади втілювати в життя певну демократичну концепцію (як правило, елітарну) без надмірного спротиву з боку пересічних громадян.

Цінність ідеального суверенітету дістала практичне втілення у вигляді принципу суверенної рівності держав — одного з основоположних принципів міжнародного права. Даний принцип означає: юридичну рівність держав, незалежно від розмірів їх території, чисельності населення та суспільного устрою; користування кожною державою правами, що властиві повному суверенітету; повагу кожною державою правосуб'єктності іншої держави; неприпустимість диктату, дискримінації будь-якої з країн, їхні рівні права та обов'язки як суб'єктів світової політики; недоторканність територіальної цілісності й політичної незалежності держави; право кожної держави вільно обирати й розвивати власну суспільно-політичну систему, встановлювати власні закони та ін. нормативні акти; обов'язковість виконання кожною державою своїх міжнародних зобов'язань.

Суверенну рівність держав, повагу прав, властивих суверенітету, було покладено в основу діяльності ООН з моменту її створення у 1945 р. Свою згоду з даним принципом держави підтвердили в численних дво- та багатосторонніх угодах, зокрема в Декларації ООН від 24.10.1970 р. про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН [3, с. 344].

Незалежна Україна цілком вписалася у світову логіку усвідомлення суверенітету як державотворчої цінності. Зокрема, першим документом України, яка відмовлялася бути УРСР, стала Декларація про державний суверенітет від 16.07.1990 р. Декларація проголосила «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах» [4]. Справедливо вважається, що Декларація заклала підвалини розбудови правової держави, стала юридичною базою для реформування та модернізації вітчизняного законодавства і державних структур, на тривалий час визначила вектор суспільного розвитку країни [5, с. 186].

Відповідно до Декларації, єдиним джерелом державної влади у республіці було визнано народ України, який включав громадян республіки всіх національностей. У документі було проголошено комплекс базових принципів державотворчого процесу, спрямованих на розбудову правової держави та демократичного суспільства: регулювання діяльності держави правовими нормами, закріпленими в Конституції; формування державної влади на основі принципу її розподілу на виконавчу, законодавчу і судову; забезпечення захисту інтересів громадян перед державою, функціонування прокурорського нагляду за виконанням законів; гарантування громадянам прав і свобод, які передбачені Конституцією республіки та нормами, визнаними Україною; забезпечення рівності перед законом усіх громадян республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та ін.; створення умов для збереження політичної монополії на верховну владу в політичному співтоваристві (від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада); проголошення землі, її надр, повітряного простору, водних та ін. ресурсів, які знаходяться в межах території УРСР, власністю її народу та матеріальною основою суверенітету республіки; визнання плюралізму форм власності, забезпечення захисту всіх форм власності; гарантування екологічної безпеки громадян, піклування про генофонд народу, його молодого покоління; забезпечення національно-культурного відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя; проголошення права на власні Збройні Сили, визначення порядку проходження військової служби громадянами республіки; декла-

рування наміру України стати в перспективі постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї; проголошення України суб'єктом міжнародного права, рівноправним учасником міжнародного спілкування, який активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах; визнання Україною переваги загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритету загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права та ін. [5].

Кількома роками пізніше суверенітет став наріжним каменем Конституції України 1996 р. У документі кількаразово наголошено: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» (ст. 1); «суверенітет України поширюється на всю її територію» (ст. 2); «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» (ст. 5); «захист суверенітету і територіальної цілісності України... є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу» (ст. 17); «оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України» (ст. 17); «...зобов'язуюсь усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України...» (ст. 79 — присяга народного депутата України); «Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України...» (ст. 102); «...зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України...» (ст. 104 — присяга Президента України); «Кабінет Міністрів України... забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України» (ст. 116).

Як видно з Основного Закону, конституційний лад України характеризується низкою істотних ознак, насамперед — суверенністю. Суверенність конституційного ладу полягає у його визнанні, встановленні й можливості зміни лише волею народу України. Право визначати й змінювати конституційний лад України належить виключно народові та не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. При цьому суверенність конституційного ладу означає як суверенність народу, так і суверенність держави [6, с. 102].

Суверенні права держави визнаються однією з найвищих політичних цінностей сьогодення. До таких прав сучасна юридична наука відносить: право законотворчості; право визначати правовий статус особи (зокрема — статус громадянства); право збору

податків; право формування державного бюджету; право державної власності; право застосування примусу; право забезпечення національної безпеки; право на інформацію (зокрема, право захисту інформації, що становить державну таємницю) та ін. [7, с. 14—15].

На основі Декларації про державний суверенітет і Конституції України, численних наукових розробок політологічного та правового спрямування принцип суверенної рівності держав надалі було покладено в основу національного законодавства з питань національної безпеки, обороноздатності, зовнішньої та внутрішньої політики тощо.

Водночас конституційні приписи не є механізмами «автоматичного» вдосконалення суспільних відносин, у даному разі — імплементації ідеальних цінностей суверенітету в конкретну політико-владну конструкцію. Небезпідставно зазначається, що «попри надзвичайну значущість конституційних норм для закріплення фундаментальних цілей подальшого розвитку суспільства та держави, не варто переоцінювати значення засобів конституційної інженерії для формування ефективної та водночас демократичної владної моделі» [8, с. 198].

Розбіжності між юридичною та політичною (фактичною) конституціями у транзитних системах, до яких належить політична система сучасної України, полягає в тому, що «норми юридичної конституції можуть залишатися за межами діяльності суб'єктів державно-політичних відносин владарювання, що вимагає не змін до конституції, а її захисту» [9, с. 27]. Іншими словами, проголошенням суверенітету справа далеко не вичерпується. Внутрішні та міжнародні реалії потребують цілеспрямованих і наполегливих зусиль владних інститутів у питаннях його втілення. Слід визнати, що в Україні з практичною реалізацією конституційно закріплених цінностей суверенітету поки що не склалося.

До внутрішньо-критичних міркувань, що стосуються політичного суверенітету, необхідно додати зовнішньо-критичні. На рубежі XX—XXI ст. принцип суверенної рівності держав (що є втіленням ідеального суверенітету) став предметом дедалі більшої критики з боку різномірних політичних сил різних країн, що вбачають у ньому перешкоду суспільно-політичному розвитку в нових історичних умовах. Насамперед, протиставляються принципи державного суверенітету й територіальної цілісності та право народів на самовизначення. На адресу суверенних держав висувуються звинувачення в їхній нездатності налагодити ефективне управління в умовах глобалізації. Вказується, що реальний суве-

ренітет є більш традиційним атрибутом практичної політики переважної частини сучасних країн. Саме в ньому як в історичній необхідності відображаються ступінь поступливості держави, міра делегування нею владних повноважень іншим державам, наддержавним об'єднанням або міжнародним структурам.

Зазвучали такі трактування десуверенізації: це зростання ролі глобального управління, перерозподіл владних функцій від національно-державного рівня до глобального; це загальна форма створення міжнародних об'єднань, що базується на інтеграційних процесах між державами з одночасною децентралізацією всередині їх; це конкуренція, конфлікт, протистояння суверенітету та поза-, не- і транснаціональних акторів; це незгода з тим, що суверенітет є «абсолютна цінність», «політичний синонім конкурентоспроможності», «умова наявності власного глобального проекту», «власність нації» [10].

Сучасні українські науковці пропонують таке розуміння взаємозв'язку суверенітету та якісних параметрів державності в умовах активних глобалізаційних впливів [11, с. 14]:

рівень суверенітету держави корелює з якістю його функціонування. Ефективне виконання державою функцій забезпечує високий рівень її розвитку та суверенітету. Здатність самостійно вирішувати внутрішні проблеми й бути при цьому здатною реагувати на зовнішні загрози — це характеристики держави з високим рівнем суверенітету. Високі показники ефективності функціонування держави забезпечують реальний її суверенітет;

внутрішній суверенітет держави забезпечується високорозвинутою економічною цариною, ефективною політичною сферою та оптимальною діяльністю політичних еліт (їх здатністю ефективно управляти наявними ресурсами в заданих умовах); зовнішній суверенітет додатково детермінується ефективною військовою сферою. Однак провідним чинником суверенності є внутрішня ефективність держави;

рівень суверенітету держави варіюється залежно від її розташування в світовій системі. Наближення країни за основними параметрами до «ядра» або віддалення від нього, відповідно, збільшує або зменшує ступінь суверенності держави;

зростання рівня суверенітету окремих перехідних держав не вигідний лідерам глобалізаційних процесів. Спроби підвищення ефективності функціонування провідних сфер країн, що трансформуються, суперечитимуть інтересам провідних держав, а, отже, блокуватимуться з їх боку. Здатність проводити самостійну національну стратегію є показником високого рівня суверенітету держави.

Високий рівень суверенітету держав «ядра» (США, Японія, Німеччина та ін.) забезпечується не окремими показниками ефективності в тій чи іншій сфері, а їх сукупністю. Це економічно розвинуті країни, що володіють значним військовим потенціалом. Їхня економіка базується або на змішаній моделі (Японія, Німеччина), або на ліберальній (США), при цьому в обох моделях зберігається значна частка державної власності. Високим є військовий потенціал країн «ядра», де лідерські позиції мають США. Ефективність політичних систем цих країн також є доволі високою, а політичний режим, реалізований даними політичними системами, характеризується демократичною якістю.

Держави з високим рівнем суверенітету мають низку загальних параметрів, що й становлять детермінанти суверенітету. По-перше, це змішана модель економіки, що включає елементи ринкової економіки й державного регулювання, з переважанням того чи іншого елемента. По-друге, достатня ресурсна база, контрольована ними навіть за межами власних кордонів. По-третє, розвинутий ВПК та наявність боєздатної армії. По-четверте, наявність збалансованої системи влади та інтегрованих політичних еліт, що забезпечує ефективність політичного управління. По-п'яте, наявність потужного середнього класу, інтереси якого неминуче враховуються при вирішенні насамперед внутрішньо-суверенних завдань.

Держави «напівпериферії» (Китай, Бразилія, Росія) володіють середнім рівнем суверенітету, що пояснюється зниженою ефективністю виконання їхніми політичними системами однієї або відразу кількох базових функцій. Правова та соціальна сфери також мають знижені показники ефективності. Рівень корупції і злочинності в цих країнах залишається високим. Не сформовано впливовий середній клас. Соціальне розшарування суспільства досягає критичних масштабів. До того ж відчувається невпинний вплив на ці країни геополітичної надсистеми, утвореної країнами «ядра» (так званої «великої сімки» або G-7 — Великої Британії, Італії, Канади, Німеччини, США, Франції, Японії).

Країни «периферії» характеризуються низьким рівнем суверенітету. Функціонування держав, віднесених до цієї категорії (а це більшість пострадянських республік), значною мірою визначається імпульсами, що виходять від країн «ядра» або «напівпериферії». Залежність держав «периферії» виявляється в неможливості проведення ними незалежної внутрішньої і зовнішньої політики. Лише окремі сфери, що не є визначальними для світо-

вого та регіональних політичних процесів, залишаються прерогативою даних держав.

Варіативно ця думка звучить так: домінуючими ознаками розвитку міжнародних відносин останнього періоду були намагання перегляду та обмеження суверенних засад держав, а також обґрунтування законності гуманітарного втручання держав-лідерів у внутрішні справи інших країн. Певним чином на собі це відчула й Україна. Отже, хоча принцип суверенності закладений у систему міжнародної безпеки, — його сутність зазнала певної еволюції. Суб'єктивне трактування даного поняття, пояснюване так званою політичною доцільністю глобалізованого світу, дає можливість невідповідальним країнам для зловживань: одним — не дотримуватися взятих на себе зобов'язань перед власним народом, іншим — втручатися у внутрішні справи суверенних держав. «Обмеження суверенітету відбувається тоді, коли держава втрачає частину або всю сукупність прав, що впливають із цього стану. Особливо чітко елементи такого механізму прописані в документах ЄС, НАТО, ОДКБ» [12, с. 20].

Якщо узагальнити, то повний (абсолютний) політичний суверенітет в уявленні його критиків був і залишається таким собі ідеальним побажанням, метою розвитку, досягти якої спроможні далеко не всі політичні системи. Проти суверенітету держав, їхньої територіальної цілісності, права самостійно вирішувати питання внутрішньої і зовнішньої політики, навіть непорушності кордонів потужно працюють принципи пріоритетності світової демократії, прав і свобод людини, економічної свободи, проголошених «блоком прогресивних націй» на чолі зі США. Як наслідок, замість повноцінного суверенітету, про що йдеться в міжнародному праві, держава має реальний суверенітет, який суттєво поступається своїми якісними характеристиками теоретично обґрунтованому ідеалу.

Відповідно, поступово міцнішають позиції науковців, які намагаються неупереджено встановити сутність десуверенізаційних процесів. Наприклад: суверенітет національної держави поступово, але неухильно слабне, національна держава в недалекому майбутньому взагалі може зникнути з міжнародної арени під тиском глобалізаційних ефектів [13, с. 34—36]. На користь цього свідчать кілька обставин.

Перше. Утвердження та подальше зміцнення наднаціональних структур (міжнародних міжурядових і неурядових організацій, транснаціональних корпорацій, різного роду наднаціональних фінансово-економічних утворень, міжнародної мафії тощо).

Друге. Загострення глобальних екологічних проблем. Екологічна проблема постає в сучасному світі як наднаціональна внаслідок: недбалих або неправомірних дій сусідніх держав, які призводять до порушення екологічного балансу; нерівномірного розвитку різних країн світу та відсутності механізмів уніфікації на міжнародному рівні правових і технічних норм захисту довкілля; недостатньої координації дій громадських ініціатив екологічної спрямованості та ін.

Третє. Виникнення транснаціональних ринків (легальних — торгівлі фінансами, капіталами, інвестиціями, робочою силою, технологіями, а також кримінальних — торгівлі наркотиками, зброєю, радіоактивними матеріалами, жінками, дітьми, донорськими органами, старожитностями тощо). В умовах розширення та поглиблення світових господарських зв'язків товарні ринки втрачають національні й територіальні обмеження, протистояти чому в сучасних умовах нездатна жодна країна.

Четверте. Стандартизація зовнішньоекономічної діяльності. Переважна більшість країн вважає за необхідне відмовлятися від зведення бар'єрів у міжнародній торгівлі у вигляді одноосібно визначених тарифів. Більш вигідним є встановлення єдиних для всіх регуляторних норм у різних сферах — від фінансів до охорони здоров'я, від екології до гарантування безпеки.

П'яте. Інформатизація. Національна держава, іноді сама того не усвідомлюючи, поступається своєю суверенністю на користь олігополії, що керує глобальними телекомунікаційними мережами, включаючи Інтернет. Соціально-політичні суб'єкти, що перетворили інформатизацію наприкінці ХХ ст. у стратегічні проекти посилення власного домінування, з самого початку мінімально зважали на фактор національних кордонів. Зараз же вони ними просто нехтують.

У науковій літературі закріпився термін «інформаційний імперіалізм», який означає залежність світового співтовариства від Сполучених Штатів, на частку яких за даними ЮНЕСКО на початку ХХІ ст. припадало 65 % світового комунікаційного потоку інформації [14, с. 194]. Нова формула світового панування тепер звучить приблизно так: «хто володіє інформацією, той володіє світом». Б. Гейтс узагалі вважає, що коли тебе немає у світових електронних мережах, то ти не існуєш [15, с. 77].

До цього необхідно додати відцентрові тенденції розвитку низки держав, що є рушійними силами процесу девальвації внутрішнього суверенітету. Ідеться як про етнічний сепаратизм, так і посилення влади на місцях (так званий «ренесанс

регіонів»)), виникнення значної кількості локальних субкультур, посилення індивідуальної компоненти людського життя та ін.

Як видно, «нині є підстави говорити про те, що сучасні країни не є суверенними повністю, оскільки не тільки їх окремі інститути входять до різноманітних міжнародних структур, а й окремі громадяни, їхні групи попри національні кордони безпосередньо спілкуються в межах міжнародного співтовариства... Крім того, ... держави поділені на корпоративні групи, які у відносинах враховують фактор «свій» і «чужий». Ставлення до «своїх» більш м'яке, ліберальне, ніж ставлення до «чужих» або «інших» [16, с. 167]. Це означає, що трактування державного суверенітету здебільшого набуває суб'єктивного забарвлення залежно від того, хто, де, як і з якою метою оперує його сутнісними характеристиками.

Отже, на початку третього тисячоліття ми стали свідками нового політичного процесу — десуверенізації держав, яка може: а) відбуватися в межах їхніх кордонів, визнаних світовим співтовариством, та без їх порушення; б) прискорювати процес руйнування наявних держав і стимулювати виникнення нових. На порядку денному світової та регіональної політики (європейської, азійської, американської, африканської — на вибір) стоїть десуверенізація держав, сутність якої поки що не має одностайного трактування.

Вважається, що десуверенізація є механізмом часткового демонтажу традиційних держав у функціональному та структурному сенсі. При цьому слід розрізняти запланований, послідовний характер десуверенізації, що супроводжується відповідним інституціональним оформленням, а також її стихійний перебіг.

Наприклад, у ЄС десуверенізація є інституціоналізованим процесом, який не несе критичної загрози для цільності цієї наддержавної структури. Сучасний Євросоюз являє собою експеримент постсуверенної моделі існування держави, коли публічна політика існує окремо від адміністративного регулювання. Даний варіант десуверенізації супроводжується послабленням демократії, проти чого європейці єдиним фронтом явно не виступають.

Як з цього приводу зазначає Д. Дубов, ЄС ще не набув остаточних форм, перебуває у стадії формування, не маючи ні визначених кордонів, ані остаточно усталених інституцій, тобто не маючи виразних ознак суверенної державності в традиційному розумінні цього поняття. Водночас це «недодержавне утворення» виразно

претендує на роль глобального гравця, беручи реальну участь у світовій економіці й міжнародній політиці. Аналізуючи реальні кроки керівництва ЄС, здійснені наприкінці 1990-х рр., можна назвати кінцеву (хоча й не проартикульовану) мету — побудову єдиного загальноєвропейського утворення, яке з повним правом можна було б назвати «державою» [17, с. 151—152].

Проблема в тому, що процес одержавлення ЄС відбувається на тлі «м'якої десуверенізації» його країн-членів. Більшість кроків, зроблених в останні роки керівництвом ЄС, цілком вкладаються в тенденцію набуття проектом ЄС ознак повноцінної державності. Зокрема, якщо сконцентруватися на такому важливому атрибуті державності, як «публічна влада — апарат керівництва», то слід зазначити, що, залишаючись формально структурованими у традиційні «держави-нації», європейські суспільства поступово зменшують роль центрального державного апарату, що вкладається в модель десуверенізації. З'являються нові форми державно-територіального устрою з тенденціями до внутрішнього виокремлення й утворення автономій.

Іншими словами, законодавча влада ЄС (Європарламент і Рада Євросоюзу), виконавча влада (Єврокомісія), судова влада (Суд Євросоюзу) суттєво змінили конфігурацію влади в цьому об'єднанні країн і народів. Фактично, сталася не просто реконфігурація влади, а часткова десуверенізація країн-членів, на що вони погодилися (деякі з неактивним спротивом й окремими застереженнями).

Останню думку навіть можна посилити до наступного звучання: вважається, що Євросоюз своїм членам більше «дав», аніж «відняв». Як наслідок, визнання часткової десуверенізації позитивним процесом стало реальністю західноєвропейської суспільно-політичної думки початку ХХІ ст.

Як зазначається в окремих дослідженнях, факт передачі Євросоюзу права реалізації певних повноважень передбачає заборону національним урядам паралельно здійснювати правове регулювання в тих самих сферах діяльності. Зокрема, «в ЄС існує сфера конкуруючої компетенції, а також сфери, де діяльність наднаціональної організації має координаційний характер або такий, що доповнює діяльність національних урядів». Наднаціональна організація у вигляді спільних органів політичного управління «не обмежує суверенітет держав, а лише перебирає на себе реалізацію окремих суверенних прав, якщо держави-члени вважають, що їх здійснення на наднаціональному рівні є більш ефективним і корисним, аніж на національ-

ному. В ЄС національні уряди обмежують себе не в суверенітеті і навіть не в суверенних правах, а лише в праві реалізації останніх» [18, с. 11].

Збереження національними урядами держав ЄС контролю над реалізацією таких суверенних прав, як право стягувати податки, визначати адміністративно-територіальний поділ країни, мати збройні сили, оголошувати стан війни та укладати мир набуває вирішального значення для збереження суверенітету. «Лише за цієї умови держави продовжуватимуть відігравати провідну роль у системі міжнародних відносин. При цьому поступово відбуватиметься трансформація параметрів суверенітету, яка полягатиме у поступовому прийнятті державами концепції так званого «розподіленого суверенітету» [18, с. 12].

Попри те, що прибічники теорії так званого «відмирання суверенітету» керуються послабленням ролі держави на світовій арені (в основі чого виникнення та посилення нових впливових акторів), держава була, є й надалі залишатиметься вирішальним чинником на політичній арені світу. Навіть за умов усеосяжної глобалізації вона не втрачає суверенітету, зберігаючи суттєві важелі впливу на інші суб'єкти — як національні, так і міжнародні. «При створенні будь-яких наднаціональних організацій держави не відмовляються від свого суверенітету на їхню користь, а делегують їм частину своїх владних повноважень. Процес міжнародної інтеграції слід розглядати як результат продовження внутрішньої політики держав через відстоювання їхніх національних інтересів у наднаціональних політичних інституціях» [19, с. 17—18].

Проте все не так однозначно. Європейська національна держава справедливо вважається одним з найвищих досягнень людського розвитку, яке забезпечило масштабну демократизацію, відносну соціальну рівність (або некритичний соціальний дисбаланс), досить високий рівень культури в суспільстві, посилення довіри у відносинах між більшістю соціальних акторів тощо [20]. Виникають побоювання, що навіть з обмеженим демонтажем національної держави відбуватимуться системний регрес і розпад того європейського суспільства, яке кілька століть поспіль було орієнтиром розвитку для більшості неєвропейських країн. Факт лавиноподібного збільшення кількості держав наприкінці ХХ ст. практично до двох сотень багато в чому пояснюється намаганням їхніх державотворчих сил втілити в суспільну практику принцип політичного суверенітету в його максимально можливому обсязі.

За межами Євросоюзу ситуація з послабленням суверенітету держав є принципово іншою. Так, фактором десуверенізації в просторі СНД є конструювання механізмів залежності політичних режимів від зовнішніх центрів сили, які володіють цілим арсеналом засобів позбавлення інших країн ознак якісної суверенності.

Як указується в окремих наукових виданнях, до нових незалежних держав, зокрема України, державами-лідерами застосовано низку механізмів суб'єктивної глобалізації, які, на наш погляд, слід вважати ще й механізмами примусової десуверенізації [21, с. 266]:

Механізми примусу		
Економічні	Руйнування національних виробничих комплексів	Реалізовано
	Захоплення основних галузей економіки іноземним капіталом	Реалізовано
	Вплив міжнародних неурядових організацій (насамперед МВФ)	Реалізовано
	Міграційна експансія («вимивання мізків»)	Реалізовано
Організаційні	Дроблення багатонаціональних держав	Триває
	Підготовка та використання «агентів впливу» у складі легітимних органів влади	Реалізовано
	Розбещення й шантаж національної еліти	Реалізовано
	Формування та використання органів «зручної» влади	Реалізовано
	Введення інституту іноземних консультантів з найважливіших сфер життєдіяльності	Реалізовано
	Насадження стратегій розвитку, що суперечать національним інтересам	Реалізовано
Природно-екологічні	Руйнування природного середовища у країнах розміщення шкідливих виробництв	Триває
	Хижацька експлуатація природних ресурсів	Реалізовано
	Ерозія традиційного способу життя суспільства	Реалізовано
Силові (фізичні)	Воєнна агресія	Зберігається ймовірність
	Міжнародна ізоляція	Зберігається ймовірність

Інформаційні механізми		
Теоретичні	Обґрунтування безальтернативності ринкового фундаменталізму	Реалізовано
	Заперечення цінностей Модерну та формування світогляду агресії	Реалізовано
	Визнання вестернізації глобальним напрямом світового розвитку	Реалізовано
Спотворення інформації	Прикриття реальних цілей глобалізації	Реалізовано
	Пропаганда досягнень вестерну та приховування його кризового стану	Реалізовано
	Насадження подвійних стандартів в оцінці подій і явищ	Реалізовано
	Дозування та контроль масової інформації	Реалізовано
	Шельмування історичного минулого пост-соціалістичних країн	Реалізовано
Маніпулювання свідомістю	Цілеспрямоване руйнування психологічної структури особистості; зомбування людей	Реалізовано
	Пригнічення духовного та стимулювання біологічно-чуттєвого начала людини	Реалізовано
	Формування «громадянина світу», «економічної людини»	Реалізовано
	Формування суспільної свідомості, що відповідає інтересам олігархів	Реалізовано

Наслідком реалізації таких механізмів примусу стають розгалужені механізми залежності формально суверенної країни від зовнішніх центрів сили, її державницька неповноцінність.

У численних наукових, аналітичних, публіцистичних та інших джерелах вказується, що найбільш серйозними загрозами державному суверенітету сучасної України є: відмова владної еліти від проведення самостійної політики та її підпорядкування інтересам інших держав; існування (впродовж усього періоду політичної незалежності) енергетичної залежності економіки країни від зовнішніх експортерів енергоносіїв; економічний занепад, втрата конкурентоспроможності національної економіки; деформація національної ідентичності, культурне й ідейне підпорядкування культурі інших держав.

Іншими (проте не менш значними) загрозами для державного суверенітету є: фінансова залежність, накопичення критичного

державного боргу; втрата дієздатності армії та інших силових структур; втрата спроможності національної валюти; критична залежність стратегічних галузей економіки та підприємств від іноземного капіталу; втягування України у конфронтацію міжнародних суб'єктів; сепаратистські рухи, спрямовані на відокремлення певних територій від України, поглиблення розколу заходу і сходу країни, можливість подальшого розігрування так званої «кримської карти»; поширення на території України міжнародного тероризму.

Ще однією загрозою для державного суверенітету визнається регресуюча підтримка незалежного статусу держави значною частиною населення. Владі невпинно докоряють у її нездатності визначити й захистити національні інтереси, обґрунтувати український державницький проект, прийнятний для більшості населення України.

До цього додаються криза національно-демократичного руху в Україні, втрата інформаційного простору, занепад української культури й духовності тощо. Крім того, небезпечними для суверенітету продовжують залишатися тотальна корупція на всіх щаблях влади, кадрова деградація та правовий нігілізм окремих представників корпусу державних службовців.

Якщо узагальнити, то суверенітет, а разом з ним політична й економічна самодостатність, національні інтереси, національна безпека України та деякі інші законодавчо визначені державні характеристики залишаються такими собі «ідеальними кресленнями» соціальних відносин, реальне досягнення яких поки що залишається суспільним побажанням.

Втішає те, що і в Україні, і за її межами мало хто ризикує заявити про необхідність прискореного знищення суверенітету, його абсолютного витіснення в історичне небуття. Більшість політичних прогнозів сходиться в тому, що глобалізація не тільки не знищить, а й збагатить поняття суверенітету, насамперед його внутрішньополітичну частину. З цією метою деякі автори запроваджують поняття «нovoї суверенності», сутність якої у функціональному приставанні держав до глобалізаційних викликів [22].

В Україні також вносяться змістові корекції у поняття «суверенна держава». Ураховуючи усталену орієнтацію транснаціональних структур на подолання національних кордонів, рівним опонентом на шляху транскордонного проникнення різних соціальних акторів пропонується вважати транснаціональну державу.

Транснаціональність у даному разі означає: кардинальну трансформацію поняття «державний суверенітет», пріоритет у

політичній практиці не «повного», а «інклюзивного» суверенітету; формування транснаціональних ідентичностей замість ідентичностей територіальних та національних; відхід від традиційного сприйняття держави як територіального суб'єкта до транстериторіального [23, с. 13].

Вважається, що як би не еволюціонували держави в умовах глобалізації, виключно за ними збережеться спектр завдань, без вирішення яких організована колективна діяльність виявиться неможливою. Такими завданнями залишаються: а) надання соціальних послуг; б) забезпечення внутрішнього порядку й обороноздатності; в) регулювання ринку; г) підтримка транспортної інфраструктури; ґ) регулювання процесу міграції; д) вирішення внутрішніх етнічних проблем; е) контроль над природними ресурсами та ін. [16, с. 168—169].

Національна держава з чітко окресленим суверенним потенціалом залишатиметься важливою формою політичної організації соціуму, оскільки й надалі виступатиме первинним джерелом законного порядку на певній території. Хоча управлінські можливості держави помітно звузилися (особливо зі стратегічних питань), вона є стрижневою організаційною структурою, особливо в умовах нелінійного накопичення нових загроз і викликів для населення певної країни, регіону, світу в цілому.

Література

1. *Мироненко О. М.* Історія вчень про державу і право / Мироненко О. М., Горбатенко В. П. — К.: ВЦ «Академія», 2010. — 456 с.
2. *Романюк А.* Державний суверенітет / Романюк А. // Політична енциклопедія / за ред. Ю. Левенця, Ю. Шаповала та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011. — 808 с.
3. *Капто А. С.* Суверенное равенство государств / Капто А. С. // Энциклопедия «Мир» : у 2 т. — М.: Академия, 2008. — Т. II. — 512 с.
4. Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1990. — № 31. — С. 429.
5. *Бойко О.* Декларація про державний суверенітет України / Бойко О. // Політична енциклопедія / за ред. Ю. Левенця, Ю. Шаповала та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011. — 808 с.
6. Конституція України. Текст Основного Закону з офіційними тлумаченнями Конституційного Суду. — К.: Наукова думка, 2006. — 211 с.
7. *Гапотій В. Д.* Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави: автореф. дис. ... канд. юр. наук / Гапотій В. Д.;

Національний університет внутрішніх справ МВС України, 2005. — Харків, 2005. — 18 с.

8. Україна: політичні стратегії модернізації: зб. науково-аналітичних доповідей / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. — К.: НІСД, 2011. — 328 с.

9. Кафарський В. Концепти конституції у правовій і політичній думці / Кафарський В. // Політичний менеджмент. — 2010. — № 4. — С. 25—34.

10. Экономическая десоверенизация: динамика российских подходов. Тезисы доклада представляемого на заседании секции «Мегатренды посткризисного развития», организуемой в рамках I Российского экономического конгресса, Москва 1913 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://thelastpageof.livejournal.com/83093.html>

11. Щербініна О. О. Взаємозв'язок суверенітету і якісних параметрів державності в умовах глобалізації: автореф. дис. ... канд. політ. наук / Щербініна О. О.; Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. — О., 2011. — 16 с.

12. Чекаленко Л. Д. Зовнішньополітичні механізми національної безпеки України : автореф. дис. д-ра політ. наук. 23.00.04 / Чекаленко Л. Д.; Національний інститут проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України. — К., 2007. — 34 с.

13. Горбатенко В. П. Національна держава та її суверенність в умовах глобалізації / Горбатенко В. П. // Українсько-польські політологічні студії: наук. зб. / за ред. В. Горбатенка, І. Ставови-Кавки. — К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. — Вип. 3. — 156 с.

14. Дергачев В. А. Геополитический словарь-справочник / В. А. Дергачев. — К.: КНТ, 2009. — 592 с.

15. Шнипко О. С. Економічна влада в системі соціальних координат / О. С. Шнипко. — К.: ПАТ «ВІПОЛ», 2012. — 403 с.

16. Співак В. М. Політико-правовий та соціокультурний виміри глобалізації: монографія / В. М. Співак. — К.: Логос, 2011. — 416 с.

17. Дубов Д. «М'яка» десоверенізація країн-членів Європейського Союзу / Дубов Д. // Політичний менеджмент. — 2007. — № 5. — С. 148—159.

18. Якименко Х. С. Європейський Союз: правова природа об'єднання: автореф. дис. ... канд. юр. наук / Якименко Х. С.; НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрНУКРАЇНИ. — Х., 2009. — 16 с.

19. Хоббі Ю. С. Міжнародно-правова регламентація взаємовідносин Європейського Союзу з державами-членами (проблематика модифікації державного суверенітету в умовах євроінтеграції): автореф. дис. ... канд. юр. наук / Хоббі Ю. С.; Маріупольський державний університет. — Маріуполь, 2011. — 19 с.

20. Ремизов М. Десоверенизация — регресс европейской цивилизации [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Desuverenizaciya-regress-evropejskoj-civilizacii>

21. *Лукашевич В. М.* Глобалістика / В. М. Лукашевич. — Львів: Новий Світ — 2000, 2004. — 392 с.

22. *Герст П.* Сумніви в глобалізації. Міжнародна економіка і можливості керування / Герст П., Томпсон Г. — К.: К. І. С., 2002. — 306 с.

23. *Пермінов В. О.* Концепція транснаціональної державності у сучасній політичній науці: автореф. дис. ... канд. політ. наук / Пермінов В. О.; Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара. — Дніпропетровськ, 2011. — 17 с.

2.12. Формування політичної нації у вимірі інтеграційних орієнтирів сучасної України

І. Д. Дугко

Формування української політичної нації — процес, поглиблення якого значною мірою залежить не тільки від внутрішньополітичних, а й зовнішньополітичних обставин. І більше того, відповідно до найдраматичніших періодів історії України, пов'язаних, зокрема, з революційними подіями середини XVII ст. або 1917—1921 рр., саме зовнішньополітичний чинник може відіграти чи не найбільш впливову роль щодо формування української нації відповідно до чинника суверенітету українського суспільства у його міжнародному вимірі.

Сучасний етап незалежності України, зумовлений необхідністю і водночас можливістю інституційного оформлення її інтеграційних орієнтирів як тенденції світового розвитку, може надати принципово нових рис українському суверенітету як передумови поглиблення або, навпаки, обмеження процесу формування української політичної нації. Ідеться про ступінь обмеження суверенних прав України в контексті вимог інтеграції, з одного боку, а з іншого — про важливість збереження етно-політичної специфіки українського суспільства як здобутку багатовікової історії, сутнісної риси сучасних етно-політичних процесів України, що (попри неоднозначність і навіть суперечливість останніх) є передумовою формування української політичної нації та своєю чергою розвитку державності.

Так, усупереч доволі поширеній у наукових колах позиції щодо розмивання національних особливостей держав в умовах економічної інтеграції глобального рівня та зростання внаслідок зазначеного дестабілізаційних явищ в країнах — членах інтеграцій-

них формувань, не менш визнаними є ті, що розглядають денационалізацію лише як можливу тенденцію суб'єктів інтеграційних процесів, визнають можливість збереження національних особливостей країн — членів інтеграційного об'єднання і, більше того, твердять про стабільність економічного розвитку названих суб'єктів як важливого спонукального чинника їх політичної стабілізації [1—7]. Останні позиції за умови їх наукової обґрунтованості набувають особливого значення для України, серед ознак конфліктогенності якої — як соціально-економічна, так і етно-політична нестабільність.

Утім, щодо виокреслення альтернативних тенденцій інтеграційної політики глобального рівня, то їх слід сприймати не лише як відображення наукових позицій, а й практичних підходів до об'єднавчих процесів у межах різних інтеграційних об'єднань. Для України, що в цьому плані перебуває в зоні впливу двох різновекторних за принципами структури і функціонування «гравітаційних» полів» — Європейського Союзу та ЄЄП (Єдиного економічного простору) — вибір інтеграційних орієнтирів набуває не тільки економічного, а й політичного і навіть цивілізаційного значення. Йдеться про збереження державності, культурних і національних надбань, носієм яких є українська політична нація.

Саме зазначене, як можна припустити, стало підґрунтям для українського політичного керівництва щодо визначення пріоритетів інтеграційної політики України у європейському напрямі з урахуванням того, що ЄС попри внутрішні економічні і політичні труднощі і навіть кризові явища виявляє тенденцію до розвитку, політичного плюралізму, компромісних підходів до розв'язання економічних проблем, збереження національних традицій окремих країн. На противагу цьому проекти економічної інтеграції, що пропонуються з боку Москви — як у межах СНД, так і надалі (від початку 2000-х рр.) в межах ЄвразЕС (Євразійського економічного співтовариства), ЄЄП, і, зокрема Митного союзу (який розглядається як складова і водночас важливий етап повноцінної інтеграції в межах ЄвразЕС і ЄЄП), будучи мотивованими ідеєю геополітичного центрризму Росії, не гарантують ні економічної незалежності, ні, відтак, політичної демократії, ані національного відродження України, а за цим — не можуть визначити за пріоритет східний вектор зовнішньої політики країни.

Підтвердженням зазначеного слугують як організаційні (процесуальні) засади функціонування та прийняття рішень у межах інтеграційних об'єднань на теренах СНД, так і пов'язані з цим економічні показники. Так, попри численні заяви російських по-

літиків (включно з керманичами держави) щодо економічних вигід для країн — членів інтеграційних об'єднань на євразійському просторі реальні цифри та розрахунки щодо економічних перспектив у межах цих об'єднань навряд чи можуть засвідчувати обопільні вигоди усіх їх реальних або потенційних членів. Щодо Митного союзу, наприклад, то 57 % голосів у ньому на сьогодні має Росія, тоді як інші його члени — Казахстан і Білорусь — по 21,5 %. При цьому 87,97 % усіх митних зборів надходять до російського бюджету. Казахстан отримує 7,33 %, Білорусь — 4,7 % [8, 12].

На таких же принципах (а саме — нееквівалентності позицій і впливів) мають функціонувати ЄврАзЕС й ЄЄП як інтеграційні формування, які пропонуються Росією. Так, відповідно до базових документів зазначених утворень, скажімо, Договору про заснування ЄврАзЕС (що був підписаний 10 жовтня 2000 р. Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном, Росією, Таджикистаном) рішення в Інтеграційному Комітеті (постійнодіючий орган Співтовариства) приймаються 2/3 голосів. При цьому кількість голосів кожної зі Сторін, що домовляються, відповідає її пайовому внеску до бюджету Співтовариства на утримання органів ЄврАзЕС, фінансування, проведення засідань органів Співтовариства і Комісії Постійних представників..., а саме

Республіка Білорусь — 15 голосів;
Республіка Казахстан — 15 голосів;
Киргизська Республіка — 7,5 голосів;
Російська Федерація — 40 голосів;
Республіка Таджикистан — 7,5 голосів;
Республіка Узбекистан — 15 голосів [9].

Щодо Угоди про формування Єдиного економічного простору як рамкового документа (підписаного 19 вересня 2003 р. Республікою Білорусь, Республікою Казахстан, Російською Федерацією та Україною), то визначення нею порядку прийняття рішень у межах керівних структур (Комісія держав-учасниць) зумовлюється кількістю голосів кожної держави з урахуванням її економічного потенціалу [10]. Концепція формування Єдиного економічного простору тлумачить зазначене таким чином із констатацією наслідків щодо невиконання рішень: «завершення роботи з підготовки проектів міжнародних договорів та інших документів ЄЄП приймаються, якщо відповідний проект узгоджений не менше ніж трьома державами-учасницями, на які припадає не менше двох третин сукупного валового внутрішнього продукту». І далі: «держави-учасниці визнають необхідність закріплення механізму

реалізації прийнятих рішень, введення санкцій за їхнє невиконання, а також механізму вирішення спорів у кожному укладеному ними міжнародному договорі, спрямованому на формування ЄСП. Ці документи повинні містити положення про неприпустимість застережень до них» [11].

Зрозуміло, що такі підходи об'єктивно гарантують не просто пріоритет, а превалюючі позиції Росії в межах зазначених структур при тому, що функціонування ЄврАзЕС і ЄСП передбачає утворення координуючих органів з передачею їм частки повноважень кожної держави-учасниці. «Органи ЄСП створюються на основі поєднання міждержавних елементів та принципу передачі частини повноважень Сторін єдиному регулюючому органу з поступовим підвищенням значущості останнього», — мовиться в Угоді про формування Єдиного економічного простору [10]. Для Росії — це не просто статус, а перспектива підпорядкування своїм інтересам позицій інших країн.

Так, досвід вже Митного союзу доводить, що Кремль ніколи не піде на реалізацію чийхось національних інтересів за рахунок своїх власних економічних пріоритетів або вигоди. Показовим прикладом є Білорусь як суб'єкт дії Митного союзу, що вимушена еволюційно поступатись економічним суверенітетом за отримання преференцій від РФ в економічній (насамперед, енергетичній сфері) [12, 13]. Характерно в цьому плані для України, що, здійснюючи активні дипломатичні зусилля з її втягування до Митного союзу через агітацію взаємовигідної економічної співпраці (зокрема в енергетичній сфері), РФ від імені Газпрому відверто зазіхає на стратегічно важливі для українського суверенітету об'єкти. Парадоксом (принаймні для Білорусі) у даному відношенні є те, що відповідно до принципів інтеграційного членства в Митному союзі (відповідно до базових документів, зокрема, ЄСП) узгоджена макроекономічна політика мала б сама по собі (а не за рахунок продажу стратегічних об'єктів, втрати економічної незалежності) забезпечувати конвергенцію макроекономічних показників, зокрема вирівнювання рівня внутрішніх цін, передусім — на енергоносії, і тарифів на послуги природних монополій.

Але чи варті з урахуванням викладеного кроки України на економічне зближення з Росією, якщо вигоди від реалій інтеграційного (Митного) союзу, і зокрема у газовій сфері, вочевидь матимуть тимчасовий характер, тоді як перспективою інтеграційного об'єднання стане обмеження самостійності України не тільки в економічній, а й (з урахуванням логіки функціонування поглиблених інтеграційних зв'язків) політичній сфері.

Важливого значення у даному відношенні набувають не тільки економічні, а й політичні (політико-цивілізаційні) чинники, коли інтеграція в межах ЄврАзЕС, ЄЄП, Митного союзу передбачає об'єднання країн, характерними рисами політичного життя яких на сьогодні є авторитаризм, корумпованість політичної влади, гострота соціально-економічних і політичних проблем.

Доречними у даному відношенні видаються роздуми (причому щодо Росії) відносно інтеграційних процесів на євразійському просторі одного з членів Політради опозиційної партії «Яблоко» О. Шишлова, який у своїй статті «Єдиний економічний простір — для гастарбайтерів і наркотрефіка?» пише: «У намальованій широкими мазками картині захоплюючого майбутнього — Єдиного економічного простору (ЄЄП) і Євразійського Союзу (відповідно до статті В. Путіна і «Известиях» від 3 жовтня 2011 р.) втрачаються реально існуючі проблеми, які можуть стати критичними для Росії вже в найближчі роки. У якому напрямі пропонується розвивати інтеграцію за участі Росії? Вочевидь, на перший план висувається не європейський, а азійський напрям. Ніяких підвалин розраховувати, що «входження у Європейський союз... дозволить кожному з його учасників скоріше й на більш сильних позиціях інтегруватися в Європу» (Путін), не проглядається, принаймні — для Росії. В ролі перспективних учасників ЄЄП називаються Таджикистан і Киргизія. Як відомо, сьогодні Росія посідає 154—164 місце (з 178 країн) за індексом сприйняття корупції. До речі, інші сучасні учасники ЄЄП — Білорусь і Казахстан — перебувають у цьому рейтингу вище: на 127 і 105 місця, відповідно. Таджикистан стоїть у рейтингу корумпованості на тих самих сходинках, що і Росія, а Киргизія — ще на рівень нижче, на 164—167 місці. Може, варто було б обирати інші орієнтири?» [14].

Якщо з огляду на зазначене окреслити політико-цивілізаційні інтеграційні перспективи у східному напрямі, входження України до відповідних об'єднань вочевидь перекриває потребу (принаймні вимоги щодо) будь-яких реформ у політичній сфері, а за цим — поглиблення, відновлення демократичних засад розвитку, яких вона (Україна) прагне за часи незалежності. За умов зростання проблем у системі політичного керівництва країною за відсутності належного рівня демократії етно-національна, етно-культурна роз'єднаність суспільства може перетворитись на чинник конфліктогенності України.

Утім, чинник політико-цивілізаційних впливів залишається одним з найважливіших і водночас одним із найбільш складних і

багатовимірних як в аспекті формування української політичної нації, так і в аспекті окреслення інтеграційних орієнтирів України. Суспільство залишається розколотим відносно культурно-цивілізаційних та інтеграційних преференцій країни, коли західні і центральні регіони орієнтовані переважно на західний вектор, а східні є принаймні нейтральними або східноорієнтованими відносно інтеграційних перспектив України. Прихильниками східного вектора інтеграції часто-густо є не тільки представники російської етнічної групи (від 12 до 16 % населення України), а й російськомовні (зросійщені) представники української спільноти як провідники проросійських тенденцій. Зазначене можна розглядати в аспекті наслідків довготривалого історичного перебування України в регіональних кордонах з Росією, коли остання — від кінця XVIII ст. виступала в ролі метрополії по відношенню до України як національної околиці, а надалі — від 20-х рр. XX ст. — як союзний центр щодо України як національної республіки.

Проблема цивілізаційних впливів Росії по відношенню до України не втрачає своєї дискусійності. Водночас щодо твердження сучасних прихильників євразійських орієнтирів в аспекті цивілізаційного прогресу України в коаліції з Росією, то воно навряд чи може підтверджуватись історичними реаліями. Так, утративши рештки автономного устрою наприкінці XVIII ст., Україна поступово почала перетворюватися з регіону, що характеризувався передовими європейськими тенденціями економічного розвитку, високим рівнем освіти і культури населення, на сировинну околицю Російської імперії, що позбавлялася будь-яких ознак державності, національних і мовних традицій. По суті такі самі риси характеризували й період історичного перебування України у складі СРСР, незважаючи на ідеологічні постулати комуністичного режиму щодо союзницьких, рівноправних відносин суб'єктів федерації. Характерно, що імперські тенденції значною мірою характеризують і сучасні інтеграційні проекти Росії, коли економічне об'єднання під егідою Москви нагадує не стільки співробітництво, скільки підпорядкування учасників можливого економічного союзу Російській Федерації як геополітичному центру євразійського простору.

Можна припустити, що це було й залишається очевидним для українських урядів, незважаючи на зміну партійної належності президентів або партійного складу парламенту чи урядових кіл. Звідси й традиційність визнання західного інтеграційного вектора за стратегічний орієнтир керівництва України. Утім, очевидним є й те, що досягнення зазначеного вимагає згуртованого поступу усього суспільства, а це своєю чергою стане можливим

тільки тоді, коли прагматизм західних інтеграційних орієнтирів буде визнаним переважною більшістю нації і політичних сил України. Важливими кроками щодо цього може стати й згуртування суспільства на єдиних цивілізаційно-ціннісних орієнтирах як фактор формування української політичної нації.

Проте питанням залишається, наскільки рух у західному інтеграційному напрямі може сприяти або, навпаки, гальмувати процес формування української політичної нації з огляду на суперечливість інтеграційних впливів глобального (і, зокрема, європейського рівня), з одного боку, а з іншого — суперечливість цивілізаційних впливів, які відчуває на собі українське суспільство на етапі незалежності.

Слід визнати в цьому відношенні, що порівняно з інтеграційними утвореннями на теренах СНД, і зокрема ЄЄП, репрезентованому як економічне об'єднання (за прихованої тенденції перетворення на політичне або навіть геополітичне формування) Європейський Союз від його конституціонування Маастрихтською угодою 1992 р. або Договором про Європейський Союз (почав діяти 1993 р.)¹ визначив не менш масштабні економічні й політичні інтеграційні орієнтири [15—16]. Метою ЄС проголошувалося: сприяння економічному і соціальному прогресу країн-учасниць шляхом побудови простору без внутрішніх кордонів; посилення економічного і соціального зближення та утворення економічного і валютного союзу з наступним введенням спільної валюти; утвердження ідентичності ЄС на міжнародній арені за рахунок проведення спільної зовнішньої політики і політики безпеки з можливістю визначення у майбутньому спільної оборонної політики; зміцнення захисту прав і інтересів громадян країн-членів шляхом запровадження інституту громадянства ЄС і поширення співробітництва у сфері юстиції та внутрішніх справ, що включає проведення спільної імміграційної та візової політики та співробітництво між судовими, правоохоронними і митними органами.

Зазначене узагальнено дістало класифікацію в Маастрихтській угоді як три основи («опори») інтеграційної політики:

- Економічний і валютний союз (ЕВС);
- Спільна зовнішня політика і політика безпеки;
- Спільна політика у сфері внутрішніх справ і юстиції.

¹ Маастрихтська угода була підписана в лютому 1992 р. і набула чинності в листопаді 1993 р. після її ратифікації 12 країнами Європейського співтовариства: Бельгією, Німеччиною, Італією, Люксембургом, Нідерландами, Францією, Велика Британія, Данією, Ірландією, Грецією, Іспанією, Португалією. 1995 р., у зв'язку з розширенням ЄС, до Маастрихтської угоди приєдналися Австрія, Фінляндія, Швеція.

Додамо, що масштабність проектів інтеграції дістала відображення в Маастрихтській угоді й щодо інституційної структури, обсягів повноважень провідних структур і механізмів прийняття рішень у ЄС. Так, Маастрихтська угода підвищила значення серед керівних структур ЄС Ради (міністрів) як законодавчого органу при поширенні (порівняно з попередньо чинними установчими документами Європейського співтовариства) сфери застосування Радою при прийнятті рішень системи голосування кваліфікованою більшістю (за умови чітко визначених норм подачі голосів країн-членів об'єднання¹) [17, с. 38—39]. Зазначене водночас стосувалося лише питань економічної політики (т. зв. першої опори), тоді як характер прийняття рішень з питань спільної зовнішньої політики і політики безпеки, а також питань юстиції і внутрішніх справ (т. зв. друга і третя опори інтеграції) залишився міждержавним, базованим на принципі одностайності. Крім того, важливого значення в аспекті збереження балансу між централізмом і демократією набуло підвищення ролі в прийнятті рішень ЄС Єврокомісії як найвищої виконавчої влади Євросоюзу і Європарламенту як представницької структури, що обирається безпосередньо громадянами країн — членів ЄС.

Так, в основу функціонування ЄС було покладено принцип субсидіарності (Стаття 3b Римського Договору про заснування ЄЕС від 25.03.1957), що зумовлював прийняття рішення на можливо нижчому рівні із залученням верхніх ланок управління до будь-яких дій тільки у тому разі, якщо ці дії будуть ефективніші за відповідні дії нижніх ланок [18]. Тобто Договір обмежував юрисдикцію і повноваження органів Європейського Союзу у тих сферах, які не перебували в межах його виключної компетенції. Співтовариство мало здійснювати заходи лише у тих випадках, якщо мета запропонованого заходу не може бути досягнута на національному рівні (самими державами-членами), а тому вимагає зусиль на рівні Співтовариства.

Зміни в системі міжнародних відносин та прискорення процесів економічної і політичної інтеграції в ЄС протягом 1990-х рр. окреслили вимогу перегляду Договору про Європейський Союз,

¹ Рада міністрів за Маастрихтським договором складалася з 15 міністрів — по одному від кожної держави ЄС. Голоси країн-членів отримували вагові коефіцієнти відповідно до кількості населення цих країн притому, що маленькі держави мали гарантоване мінімальне представництво. Граничне значення для кваліфікованої більшості встановлювалося на рівні 62 голоси з 87 (71 %). Франція, Німеччина, Італія та Об'єднане Королівство мали по 10 «голосів»; Іспанія — 8 «голосів»; Бельгія, Греція, Нідерланди та Португалія — по 5 «голосів»; Австрія та Швеція — по 4 «голоси»; Данія, Ірландія та Фінляндія — по 3 «голоси»; Люксембург — 2 «голоси».

що відбулося з прийняттям Амстердамського договору 1997 р. (набув чинності 1999 р.¹) [19]. Договір конкретизував підходи країн-членів до спільної зовнішньої політики та політики безпеки, значно підвищивши роль Союзу у цій сфері. Колишнє положення статті Маастрихтської угоди, що передбачало подвійну відповідальність за визначення та реалізацію спільної зовнішньої політики та політики безпеки Європейського союзу і країн-членів було замінено на інше, де лишився тільки Союз. Найвищим виконавчим органом, який мав визначати принципи, розробляти спільну стратегію, проводити спільні заходи, а також закріплювати систематичне співробітництво держав-членів, визнавалася Європейська рада. Одночасно було введено положення про активну, беззаперечну і в дусі лояльності та взаємної солідарності підтримку країнами-членами спільної політики Союзу. Ця ж стаття формулювала основні цілі ЄС у таких напрямках:

- захист спільних цінностей, фундаментальних інтересів, на належності та інтегрованості Союзу у відповідності до принципів Статуту ООН;

- посилення безпеки Союзу в усіх аспектах;

- збереження миру та посилення міжнародної безпеки згідно з принципами Статуту ООН, Гельсинського Заключного акта та Паризької хартії;

- підтримка міжнародного співробітництва;

- розвиток і консолідація демократії, повага прав людини та фундаментальних свобод.

Згідно з текстом Амстердамського договору значним змінам підлягла організаційно-управлінська структура спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Значно підвищувалася роль Європарламенту, з яким мав консультуватися Голова Європейської ради. Держави-члени могли передавати на розгляд Раді питання, що стосуються спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Голова Ради мав скликати надзвичайні засідання Ради. Запроваджувалася нова посада — Верховного голови з питань спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Особа, яка мала посісти цю посаду, одночасно ставала Генеральним секретарем Ради зі своїм виконавчим апаратом — відділом планування політики та раннього запобігання [20].

Останнє передбачало введення нових підходів до визначення типу заходів, які могли бути реалізованими Радою у сфері спіль-

¹ Амстердамський договір був підписаний і ратифікований 15 країнами ЄС, що діяли в межах Маастрихтської угоди.

ної зовнішньої політики і політики безпеки. Амстердамський договір вводив новий захід, а саме — спільну стратегію. Цей тип заходу в реалізації Європейської Ради спрямовувався на визначення мети, строків і методів, доступних для Європейського Союзу і його держав-членів у тих галузях, де держави мають важливі спільні інтереси (Стаття 13(2) Договору про Європейський Союз). Новий тип заходу набував важливості в рамках досягнення більшої ефективності у сфері спільної зовнішньої політики і політики безпеки. Рада набувала права приймати будь-яке рішення на засадах спільної стратегії кваліфікованою більшістю. Утім, передбачалося, що держава-член, виходячи з важливих та поданих нею доводів щодо національної політики, могла блокувати процес прийняття рішення на рівні Ради.

Інновацією у даному відношенні ставала й техніка конструктивного утримування. Відповідно до угоди утримування не перешкоджало прийняттю Радою рішення. Проте, якщо за звичайних умов таке рішення мало б бути обов'язковим для країни-члена, яка утрималася, конструктивне утримування ставало винятком із загальної норми. Під час голосування країна-член мала дати формальне пояснення щодо непогодження із запропонованим заходом. За таких обставин прийняте рішення не набувало для відповідної країни характеру обов'язкового для виконання. Така країна-член, утім, не мала реалізовувати дії, які могли б протиставлятися прийнятим рішенням (стаття 23(1) Договору про Європейський Союз) [21].

Наступний етап інституційних змін щодо функціонування Європейського Союзу (відповідно до Договору про ЄС) зумовлювався Ніщьким договором країн-членів, підписаним у лютому 2001 р. (набув чинності 2003 р.¹) [22].

Необхідність прийняття нового договору зумовлювалась новою хвилею поширення Європейського Союзу, що передбачало необхідність з'ясування низки вагомих організаційних питань, і зокрема щодо суверенітету країн-членів, розподілу голосів у законодавчих, виконавчих, представницьких структурах ЄС, механізму прийняття рішень тощо.

В аспекті проблеми суверенітету Ніщький договір гарантував країнам-претендентам насамперед великі повноваження в процесі ухвалення рішень на рівні Євросоюзу. Зокрема, від моменту

¹ Ніщький договір було підписано 15 країнами — членами ЄС. 2004 р., після чергового поширення членства Євросоюзу, до Ніщького договору приєдналися Угорщина, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Чехія, Естонія. Загальна кількість країн — учасниць Ніщького договору становила 25 держав.

набуття країною членства в ЄС їй надавалося право пропонувати свого представника до Європейської Комісії: передбачалося зменшення кількості членів комісії після того, як загальна кількість країн-членів ЄС досягне 27 (після вступу чергової групи). Розподіл вирішальних голосів у Раді Європи, а також місць у Європарламенті та дорадчих органах (Комітеті з економічних і соціальних питань, Регіональному комітеті) мав здійснюватися з урахуванням демографічного фактора із застереженням інтересів як «великих», «середніх», так і «малих» країн. Так, для оцінки нового розподілу вирішальних голосів у Раді Європи передбачалося брати до уваги не лише кількість дійсних голосів, а й ту обставину, що для прийняття рішення необхідна щонайменше половина країн-членів (а в деяких випадках 2/3). За умови, якщо б це суперечило очікуванню «малих», кожна з них могла вимагати верифікації на предмет, чи справді в країнах, які приймають рішення, мешкає 62 % населення ЄС. Додатково до цього в аспекті захисту національних прав малих держав більшість питань, рішення з яких зазвичай приймалися Радою, було віднесено до так званої процедури спільного прийняття рішень (ст. 251 Договору Європейського Співтовариства), яка, власне, давала право Європарламенту заблокувати їх.

Крім того, Ніццький договір окреслив механізм координації між суверенітетом і наднаціональністю як принципом функціонування інтеграційного об'єднання. Це дістало своє відображення, по-перше, в перенесенні низки питань з режиму одноголосного схвалення рішень до режиму, за яким вони ухвалювалися кваліфікаційною більшістю голосів¹ (що уможливило прийняття рішень у супереч позиції однієї або групи країн за умов подвоєння загальної кількості членів Союзу). По-друге, у впровадженні методу так званої поступової інтеграції, який полягає у по черговому віднесенні територій до наднаціональних — від ідентифікації території, з'ясування її значення для процесу інтеграції, охоплення регулювання міжнародного права, включення до II або III «опор» міжнародної співпраці до остаточного усупільнення. З іншого боку, Ніццький договір створив низку бар'єрів, які в ході

¹ Згідно з ухваленою в грудні 2000 р. в Німці угодою після розширення необхідна кваліфікована більшість мала становити 258 голосів з 345. Розподіл голосів з 1 січня 2005 р. набув такого визначення: Велика Британія, Італія, Німеччина, Франція по 29 голосів; Іспанія — 27; Нідерланди — 13; Бельгія; Греція, Португалія — по 12; Австрія, Швеція по 10, Данія, Ірландія, Фінляндія — по 7 голосів; Люксембург — 2 голоси. Вагомість голосів нових членів ЄС розподілялася так: Польща — 27, Румунія — 14, Чехія та Угорщина — по 12, Болгарія — 10, Словаччина та Литва — по 7, Латвія, Словенія, Естонія та Кіпр — по 4, Мальта — 3.

такого співробітництва мали забезпечити найслабші країни — члени ЄС від поділу на категорії і, як результат, від вилучення їх із важливих сфер, охоплених інтеграційними процесами.

Важливого значення в Ніщському договорі набуло визначення перспективних підходів до реалізації організаційних питань Союзу як з огляду на ефективне функціонування об'єднання, так і гарантії дотримання країнами-членами принципів функціональної демократії, визначених у ст. 6 положення 1 Договору ЄС. Відповідно до декларації № 23 («Декларації щодо майбутнього Європи») визначалося чотири ключові питання, що потребували дискусії в аспекті подальшого реформування та забезпечення функціональності ЄС:

- більш детальний поділ повноважень між ЄС та країнами-членами відповідно до принципу субсидіарності, координації взаємозв'язку між суверенітетом і наднаціональністю за зростання тенденції прийняття рішень кваліфікованою більшістю голосів;

- визначення статусу Хартії основних прав як політичного документа і необхідної складової Договору ЄС у контексті зміцнення основних прав у рамках Європейського Союзу і гарантування національного суверенітету країн;

- спрощення договорів ЄС (без зміни змісту) з метою надання їм більшої чіткості та зрозумілості, а також об'єднання організаційних норм і правил, що стосуються ЄС, у єдиному договорі, який тим самим почне виконувати функції «європейської конституції»;

- визначення ролі парламентів держав у європейській архітектурі з урахуванням двох основних проблем. По-перше, гарантування парламенту провідної ролі у внутрідержавному процесі прийняття рішень стосовно інтеграції як механізму, що зміцнював би демократичну легітимацію процесу інтеграції на державно-національному рівні. По-друге, зміцнення співпраці між парламентами країн — членів ЄС щодо питань інтеграції та посилення їх впливу на процес прийняття рішень власне в ЄС, аж до реалізації ідеї створення другої палати Європарламенту, до складу якої входили б представники парламентів країн.

Провідною метою дискусії із зазначених питань мало стати «поліпшення і гарантування демократичної легітимації та прозорості Союзу і його інституцій, аби наблизити їх до громадян країн — членів» (пункт 6 Декларації). З позицій країн-кандидатів на членство в ЄС важливим ставав той факт, що частина з них як члени Союзу отримувала право брати участь у прийнятті рішень щодо згаданих вище питань, натомість решті країн-кандидатів

«Декларація щодо майбутнього Євросоюзу» (пункт 8) гарантувала статус спостерігача [23].

Визначення перспектив розвитку Європейського Союзу, а також накопичення Договорів, що мали регламентувати його функціонування, підвело країн-членів до розробки проекту Конституції ЄС як міждержавного договору, що мав чітко визначити правові, інституційні й організаційні засади Союзу за допомогою заміни усіх попередніх документів єдиним договором, узагальнення законодавчої процедури, зменшення правових інструментів ЄС, уточнення його повноважень. Серед головних нововведень, що передбачалися проектом Конституції — юридичний статус ЄС, введення поста президента Європейського Союзу і міністра іноземних справ ЄС, включення до самого договору Хартії основних прав як обов'язкової до виконання усіма країнами-членами Союзу, вдосконалення інституційної структури, подальше обмеження в застосуванні права вето у прийнятті рішень, залучення до прийняття рішень у ЄС національних парламентів тощо [24].

Проект Конституції був розроблений спеціально утвореним для цього Конвентом і після публічного міжурядового обговорення прийнятий у червні 2004 р. головами держав і урядів 25 країн ЄС. Урочисте підписання Конституційного договору відбулося 29 жовтня 2004 р. в Римі, після чого для набуття чинності він мав бути ратифікований усіма країнами Європейського Союзу. Однак внаслідок того, що референдуми про ратифікацію Конституції у Франції (травень 2005 р.) і Нідерландах (червень 2005 р.) не дали позитивного результату, її впровадження було відкладено на невизначений термін.

Альтернативою європейської Конституції став Лісабонський договір, що був офіційно підписаний 13 грудня 2007 р. та після його ратифікації національними парламентами 27 держав Євросоюзу набув чинності 1 грудня 2009 р.¹ Лісабонський договір (офіційно «Лісабонська угода про внесення змін в Угоду про Європейський Союз й Угоду про заснування Європейської Спільноти» [25]) — це, власне, декілька установчих документів, що внесли кардинальні зміни до структури і змісту попередніх інституційних документів Євросоюзу. Лісабонський договір про Євросоюз запровадив засадничі положення діяльності ЄС, а також змінені положення про спільну зовнішню політику і політику

¹ Лісабонська угода була підписана 27 країнами — членами Європейського Союзу після приєднання до нього в січні 2007 р. Болгарії і Румунії.

безпеки (СЗППБ). Договір про функціонування ЄС, який замінив і значною мірою змінив Договір про заснування Європейського співтовариства, розвинув приписи Договору про Євросоюз стосовно сфер повноважень і діяльності інститутів та допоміжних органів об'єднання. До установчих договорів було додано самостійний документ — Хартію Європейського Союзу про основні права.

Лісабонський договір враховує перспективи поглиблення європейської інтеграції, тому реформування охопило практично всі сфери діяльності ЄС. Нововведення стосуються ліквідації поліструктурного характеру Євросоюзу і наділення його міжнародною правосуб'єктністю. ЄС замінив Європейське співтовариство і став його правоступником. Було ліквідовано поділ ЄС на три основи («опори»), хоча СЗППБ разом з Європейською політикою безпеки і оборони (ЄПБО) сформуливали окремий напрям діяльності, що регулюється Договором про Євросоюз і не має суто міжнародного характеру. Особливість цієї діяльності полягає насамперед в окремій процедурі ухвалення рішень.

Договір вніс інституційні зміни до структури ЄС. Замість п'яти запроваджувалося сім інституцій. До Європейського парламенту, Ради, Комісії, Суду та Рахункової палати додалися Європейська рада і Європейський центральний банк. Європейська рада отримала статус повноцінної інституції, чії рішення з політичних декларацій фактично набули характеру нормативних актів ЄС. Запроваджено посаду голови європейської ради, що обирається на 2,5 року з можливістю переобрання. У зв'язку зі зростанням ролі та повноважень ЄС у сфері СЗППБ/ЄПБО введено посаду верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки, підпорядкованого голові Комісії і Європейської ради. Верховному представнику передано функції та повноваження верховного представника по ЄПБО і комісара із зовнішніх зв'язків із підпорядкуванням йому служби зовнішніх зносин, включаючи усі посольства ЄС у третіх країнах і при міжнародних організаціях.

Інституційний механізм ЄС за лісабонським договором став набагато розгалуженішим, у його діяльності посилились елементи наднаціональності. Окрім допоміжних органів, до нього ввійшло чимало установ з такими сферами компетенції, як фінанси, промисловість, медицина, захист прав людини, охорона навколишнього середовища, транспорт, спільна зовнішня політика і політика безпеки, інтелектуальна власність, простір свободи безпеки і правосуддя тощо.

Лісабонській договір надав вичерпне окреслення переліку компетенцій Євросоюзу із виокремленням його п'яти типів: виключна; спільна; координуюча; повноваження діяти з метою підтримки, координації чи доповнення дій держав-членів; специфічна компетенція у сфері СЗППБ/ ЄПБО. Чітко визначено, до якого типу належить кожний напрям політики ЄС.

Суттєві зміни було внесено в процедурні норми прийняття рішень. Це стосується насамперед відмови від права вето в Раді міністрів як законодавця і зміни системи голосування кваліфікованою більшістю у бік поширення останньої на значну кількість додаткових сфер. Рішення в Раді (міністрів) прийматимуться, якщо за них проголосувало більше 55 % країн (кількістю не менше 15), що представляють, як мінімум, 65 % населення Союзу. Повне введення в дію нової системи голосування передбачено протягом 2014—2017 рр. притому, що до визначеного часу будь-яка країна зможе вимагати застосування не «подвійної більшості», а системи голосування, затвердженої Ніццьким договором. Крім того, нові норми голосування не розповсюджуються на класичні «червоні лінії», які залишилися недоторканими. Зокрема, право вето зберігається у сфері СЗППБ/ ЄПБО, соціальній політиці, податковій політиці, в питаннях боротьби з фінансовими порушеннями, у співробітництві з питань кримінального права та ключових аспектах екологічної політики.

Процедура прийняття рішень за Лісабонським договором регулюватиметься й через інституційні норми, зокрема, через посилення ролі в процесі прийняття рішень Європарламенту (кількість депутатів якого визначатиметься за коефіцієнтом від кількості країн-членів). Процедура спільного прийняття рішень застосовуватиметься приблизно до 80 переданих у компетенцію ЄС питань, що майже вдвічі перевищує попередні показники. Крім того, Європарламент на рівних з Радою міністрів братиме участь у затвердженні бюджету ЄС. Так, Європейський парламент уподібнюється в цьому відношенні до нижньої палати бікамерального законодавчого органу, в рамках якого він представляє громадян Євросоюзу, а Рада ЄС як верхня палата захищає інтереси держав-членів. Досягнення паритетності з Радою ЄС логічно завершує поетапну еволюцію Європарламенту від дорадчого органу до повноправного учасника законодавчого процесу в ЄС.

Інновацією є й включення в процес прийняття рішень ЄС Національних парламентів. Вони здійснюватимуть моніторинг законодавчих пропозицій Комісії з метою контролю за підтримкою принципу субсидіарності. Якщо протягом восьми тижнів після

оголошення пропозиції Комісії більше третини парламентів країн ЄС зроблять заяву, що воно не відповідає принципу субсидіарності, і нададуть обґрунтування зазначеного, така пропозиція має бути переглянута (так званий механізм «жовтої картки»). Вагомого значення набуває й положення Договору щодо громадянської ініціативи, коли громадяни ЄС отримують право виступати з пропозиціями Європарламенту або Раді щодо зміни законодавства. Для цього необхідно заручитися підтримкою даної ініціативи з боку мільйона громадян. Комісія, однак, зберігає за собою право вирішувати, чи належить здійснювати заходи щодо задоволення цього запиту.

Утім, держави-члени і надалі визначатимуть і контролюватимуть розвиток і зміст європейської інтеграції завдяки збереженню вимоги однастайності в перегляді установчих договорів, чіткішому розмежуванню повноважень між Європейським Союзом і державами-членами і, зокрема, дотриманню принципу присвоєння компетенцій, відповідно до якого Євросоюз діє винятково в межах повноважень, наданих йому установчими договорами. Більше того, Лісабонський договір надає державам-членам право залишити Європейський Союз відповідно до встановленої процедури добровільного виходу з ЄС. У Договорі обговорюється можливість і процедура виходу зі складу ЄС його членів відповідно до законодавства країни, повідомлення про це Європейської ради та за рішенням Ради, прийнятим кваліфікованою більшістю [26—28].

Отже, якщо узагальнити риси еволюційного розвитку Європейського Союзу від Маастрихтського до Лісабонського договорів відповідно до інституційних і процедурних вимірів, то поряд із тенденцією виявлення наднаціональності в прийнятті рішень (як об'єктивний чинник зростання чисельності членів Союзу із одночасним поглибленням і поширенням сфер інтеграції) ЄС зберігає і певним чином посилює демократичні норми, що узгоджуються з централістськими засадами функціонування. Особливо важливим у даному відношенні є формування політики Європейського Союзу (через процедурні норми прийняття рішень) з урахуванням багатьох ситуативних моментів, що (на противагу прийняттю рішень у запропонованих інтеграційних об'єднаннях на теренах СНД із чітко визначеними параметрами на підпорядкування членів цих об'єднань геополітичному центру — Росії) дає можливості досягнення компромісних підходів з урахуванням національних інтересів як великих, так і середніх, і малих держав. Європейський Союз у цьому відношенні є справді унікаль-

ним явищем європейського континенту. Його унікальність у тому, що народи й держави, які входять до його складу, мають можливість ефективного використання механізмів гармонійного поєднання національних, міждержавних і спільних інтересів у всіх сферах економічної, політичної, безпекової, культурної інтеграції на великому геополітичному просторі.

Викладене набуває особливого значення для України, що прагне реалізувати інтеграційну політику поєднано із розв'язанням складних внутрішньополітичних проблем. Так, з огляду на проблеми формування політичної нації, входження України до Євросоюзу отримує характер ціннісного орієнтиру завдяки декільком надзвичайно вагомим чинникам. Серед таких:

1. Цивілізаційний фактор. Європейський Союз — це об'єднання країн сталої демократії, реалізація якими загальновизнаних демократичних принципів стала не просто критерієм входження в європейський інтеграційний простір, а нормою суспільного життя і міжнародних відносин. Право етнічних груп, що формують або можуть сформувати політичну націю, на власний культурний, цивілізаційний розвиток — серед даних загальновизнаних норм. Мова може йти про реалізацію загальних національних особливостей розвитку держави, що, відповідно до політичних та інституційних засад ЄС, об'єктивно мають ураховуватися в реалізації політики об'єднання. Показовим у цьому відношенні є те, що відповідно до Лісабонського договору (як чинної установчої угоди) ЄС визнає права, свободи та принципи, визначені у Хартії засадничих прав та робить її юридично обов'язковою. Держави — члени ЄС підписали Хартію 2000 року. Статус Хартії як юридично обов'язкової означає, що під час підготовки та імплементації своїх законів ЄС повинен дотримуватися прав, що їх визначено в тексті Хартії. Держави — члени Союзу мають робити так само під час імплементації законодавства ЄС у себе.

Заслугує на увагу й визначення в Лісабонському договорі системи цілей і цінностей ЄС як зобов'язання щодо підтримки:

- миру та безпеки;
- стабільного та збалансованого розвитку Землі;
- солідарності та взаємоповаги народів;
- вільної та чесної торгівлі;
- подолання бідності;
- захисту прав людини;
- дотримання міжнародного права і його поліпшення, як це визначено, зокрема, у Хартії ООН.

Лісабонський договір підтвердив повагу ЄС до принципу рівності серед держав-членів і національної ідентичності кожної з них, до місцевих і регіональних автономій. Договір визначив зобов'язання Союзу захищати культурне та мовне розмаїття Європи [26].

Отже, євроінтеграційні орієнтири України зумовлюють повагу до національних тенденцій країни як важливої передумови консолідації суспільства на спільних ціннісних засадах. З іншого боку, досягнення Україною критеріїв членства в ЄС як відповідності демократичним нормам розвитку — цивілізаційного здобутку Європи — є платформою, що сприятиме опрацюванню спільних інтересів задля національної консолідації суспільства.

2. *Інституційно-процесуальний чинник.* Лісабонський договір окреслив механізм захисту національних інтересів країн — членів Європейського Союзу проти тенденцій на зростання наднаціональності об'єднання протягом понад 20 років його історії. Проявом останнього є насамперед поширення сфери застосування Радою міністрів у процесі прийняття рішень системи голосування кваліфікованою більшістю (при зміні критеріїв подання голосів відповідно до чисельності населення країн-членів). Утім, зазначене торкнулося передусім малих країн за збереження «ваги» голосів у процесі прийняття рішень великих і середніх держав. Так, принцип розподілу голосів за пропорцією населення міг би бути вигідним для України. Якщо б Україна приєдналася до ЄС найближчим часом, як вважають аналітики, то за зазначеною схемою вона посіла б почесну п'яту позицію, поступаючись Німеччині, Великій Британії, Франції, Італії й випереджаючи Польщу та Іспанію [29].

Додатково в аспекті механізму захисту національних інтересів (як великих, так і середніх, і малих держав) — зростання ролі в процесі прийняття рішень Європейської ради як найвищого політичного органу ЄС, що складається з голів держав і урядів країн — членів ЄС, а також Європарламенту як законодавчого і водночас представницького органу Європейського Союзу, що безпосередньо обирається громадянами держав — членів Союзу. На увагу заслуговує й новий інструмент залучення громадян до ухвалення рішень — так звана «громадянська ініціатива», яка передбачає, що один мільйон осіб (з 500 мільйонів громадян ЄС) кількох держав-членів може подати петицію до Європейської Комісії для внесення пропозицій щодо тих чи інших законопроектів. Тож, громадяни вперше отримують можливість прямо висловлюватися щодо законотворчого процесу в Європейському Союзі

у розрізі захисту національних інтересів суспільства. Задля поліпшення поінформованості про те, як ЄС досягає своїх рішень, Рада міністрів, розглядаючи законопроекти та голосуючи щодо них, має проводити зустрічі з громадськістю. Договір збільшує кількість сфер діяльності ЄС, щодо яких Європейський Парламент і Рада міністрів діятимуть за процедурою «спільного ухвалення рішень». Це означає, що депутати ЄП, обрані напряму громадянами ЄС, мають більший вплив на законодавство та бюджет Союзу.

Крім того, згідно з Лісабонським договором, більше можливостей безпосередньо впливати на процес ухвалення рішень у Європейському Союзі отримали національні парламенти країн-членів. Нова система так званого завчасного запобігання надає їм право вносити коментарі до законопроектів. Це гарантуватиме реалізацію принципу субсидіарності, коли структури ЄС не перебиратимуть на себе вирішення питань, якщо вони краще розв'язуватимуться на національному або місцевому рівнях.

Так, тенденція наднаціональності взаємодіє відповідно до чинного законодавства ЄС із підтримкою суверенітету, реалізацією національних тенденцій (інтересів) його країн-членів. Для України — це перспектива завершення процесу формування української політичної нації як найважливіша ознака державності і збереження національного суверенітету країни.

3. Безпековий фактор. Лісабонський договір окреслив подальші кроки щодо формування спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. Договір розширив відповідні повноваження Європейського Союзу: до них увійшли операції з роззброєння, консультації та допомога з військових питань, а також допомога у відновленні стабільності після конфліктів. Також Договір окреслив можливість тіснішої співпраці у сфері оборони між тими державами — членами ЄС, які цього забажають.

Лісабонський договір передбачає надання державами-членами цивільних і військових сил, потрібних для імплементації Спільної оборонної та безпекової політики, визначає роль Європейської оборонної агенції. Договір містить підпункт про солідарність (на добровільній основі) у разі, якщо держава-член стає жертвою терористичної атаки, природної або техногенної катастрофи. Маємо також нові положення щодо посилення боротьби з міжнародною транскордонною злочинністю, нелегальною міграцією, торгівлею людьми, зброєю та наркотиками.

Важливого значення набуває чинник віднесення СЗППБ до так званої червоної лінії, в межах якої рішення приймаються за

умови одностайного схвалення всіма державами — членами ЄС. Отже, місії, які ЄС може виконувати за його межами з підтримки миру, запобігання конфліктам і зміцнення міжнародної безпеки, можуть здійснюватися у контексті Хартії ООН і за погодженням національних урядів країн-членів [26].

Зазначені підходи — в аспекті національних інтересів України як позаблокової держави, що потребує міжнародної взаємодії в умовах глобальних викликів сучасності. Так, участь України в СЗППБ Європейського Союзу на правах повноправного члена або принаймні взаємодія України з ЄС у зазначеній сфері сприятиме, по-перше, зміцненню національної безпеки як важливої умови реалізації національних інтересів країни. Мова може йти при цьому не тільки про внесок України у міжнародну безпеку як шляху утворення сприятливого зовнішнього середовища, а й про власний національний суверенітет і національні кордони країни. Варто враховувати зростання конфліктогенності з РФ адже Росія продовжує вибудовувати політику, спрямовану на зміцнення свого домінування на пострадянському просторі. У цьому контексті заслуговує на увагу той факт, що в Організації договору про колективну безпеку, що перебуває під патронатом РФ, створено реальну військову складову, яка вже може бути використана у певних ситуаціях. Крім цього, Росія внесла зміни до Воєнної доктрини, згідно з якими вона може застосовувати збройні сили за межами власної території, у тому числі для захисту громадян РФ [30].

По-друге, визнання євроінтеграційного курсу як пріоритетного і безальтернативного для України із відповідним політичним й організаційним забезпеченням даного курсу на державному рівні мало б зняти, як передбачається, будь-яку політизацію проблем військово-політичного співробітництва по лінії Україна — ЄС, що на противагу інтеграції по лінії Україна — НАТО мало б не роз'єднувати суспільство, а, навпаки, сприяти його згуртованості на спільних ціннісних засадах.

4. Економічний фактор. Досягнення економічних і соціальних стандартів розвинутих країн-членів Європейського Союзу є однією з найвагоміших передумов реалізації національної ідеї про стабільну, соборну, суверенну Україну, що посідає гідне їй місце серед інших країн європейської спільноти. Здійснення реальних внутрішньополітичних і внутрішньоекономічних реформ із одночасним поступовим інтегруванням з ЄС є умовою не тільки поліпшення соціально-економічних показників в аспекті європейських стандартів і цінностей як практики внутрішнього розвитку,

а й формування громадянського суспільства з ознаками політичної (громадянської нації).

5. *Чинник еволюційного розвитку Європейського Союзу*. Однією з найбільш показових рис розвитку ЄС є тенденція поступовості, поетапності, зваженості та високого рівня відповідальності у розвитку європейської інтеграції — від простих форм регіональної інтеграції до більш складних і широкомасштабних: від зони вільної торгівлі, митного союзу і спільного ринку товарів — до єдиного внутрішнього ринку із вільним рухом товарів, послуг, капіталу, осіб, відтак — до економічного й валютного союзу, запровадження спільної європейської валюти і лише на завершальному етапі — до політичного союзу. Слід урахувати, що інтеграційні процеси у політичній сфері відбуваються найбільш складно і суперечливо, оскільки вони передбачають наявність високого рівня взаємовідносин між країнами, готовність делегувати дедалі більшу частину свого суверенітету наднаціональним органам, зростання усвідомлення спільності потреб, інтересів, цінностей, наявність тенденцій до зближення, об'єднання різних елементів політичних відносин і зв'язків [31].

Зазначені позиції набувають позитивної перспективи з урахуванням політики на узгодження позицій, досягнення компромісу країн-членів ЄС щодо глибини, характеру, напрямів інтеграції, з одного боку. А з іншого — реалізації інтеграційного курсу за збереження національних тенденцій кожної окремої країни об'єднання. Так, попри думки деяких експертів щодо кризи Європейського союзу через неприйняття спільної Конституції ЄС, мова може йти й про еволюційність розвитку Союзу як об'єднання, що враховує в своїй політиці як світові, так і національні реалії.

У контексті суспільно-політичного життя України — це можливість українського народу виокремитися як унікальній політичній нації, спроможній (з урахуванням кредиту часу та перспектив розвитку) досягти соборності на засадах спільних соціально-економічних і політичних інтересів, увійти еволюційно до Європейського Союзу як впливовому суб'єкту політичних і соціально-економічних процесів європейського континенту.

Література

1. Глобалізація і безпека розвитку. Монографія. / Кер. авт. колект. і наук. ред. О. Г. Білорус. — К.: КНЕУ, 2001. — 733 с.

2. Білорус А. Глобалізм: інтеграція чи імперіалізм? / Білорус А. // Економічний часопис ХХІ. — 2002 — № 6. — С. 3—9.

3. *Кремень Т. В.* Нова роль держави як головного носія суверенітету в умовах глобалізації / Кремень Т. В. // Держава і право. — 2003. — Випуск 21. — С. 665—671.

4. Национальное государство в условиях глобализации // Государственная служба за рубежом. Реферативный бюллетень. — № 3 (53). — М.: Издательство РАГС, 2004. — 185 с.

5. *Тодыка О. Ю.* Народовластие в условиях глобализации: монография / О. Ю. Тодыка / под ред. А. В. Петришина, д-ра юрид. наук, проф. АПрН Украины. — Харьков: Право, 2005. — 210 с.

6. *Пастухова Н. Б.* О многообразии подходов к трактовке и пониманию суверенитета / Пастухова Н. Б. // Государство и право. — 2007. — № 12. — С. 80—84.

7. Современные глобальные проблемы / отв. ред. В. Г. Барановский, А. Д. Богатуров. — М.: Аспект Пресс, 2010. — 350 с.

8. *Павленко Р.* Останній шанс Росії / Павленко Р. // Тиждень. — 2011. — № 15 (180). — С. 12—14.

9. Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества от 10 октября 2000 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.evrases.com/docs/view/3>

10. Угода про формування Єдиного економічного простору [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU03085.html

11. Концепція формування Єдиного економічного простору [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU03085.html

12. Газпром став єдиним власником білоруської труби [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://forum.pravda.com.ua/read.php?2,211467509,211467843>

13. Росія отримала всю білоруську трубу в обмін на дешевий газ [Електронний ресурс]. <http://www.pravda.com.ua/news/2011/11/25/6785941/>

14. *Шишлов А.* Единое экономическое пространство — для гастарбайтеров и наркотрафика? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://shishlov.ru/news/index.phtml?id=613>

15. Treaty on European Union. Official Journal. C 191, 29 July 1992 [Electronic resource]. — Retrieved from: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/da/t/11992M/htm/11992M.html>

16. The Maastricht Treaty. Treaty on European Union. Maastricht, 7 February 1992 [Electronic resource]. — Retrieved from: <http://www.eurotreaties.com/maastrichteu.pdf>

17. Словник-довідник Європейського Союзу / ред. Ю. Марченко. — К.: К.І.С., 2001. — 152 с.

18. Subsidiarity. EU Glossary [Electronic resource]. — Retrieved from: http://europe.eu.int/scadplus/lossary/subsidiarity_en.htm

19. The Treaty of Amsterdam. Amending the treaty on European Union, the treaties establishing the European Communities and certain related acts.

Amsterdam, 2 October 1997 [Electronic resource]. — Retrieved from: <http://www.eurotreaties.com/amsterdamtreaty.pdf>

20. Амстердамський договір 1997 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://djerelo.com/international-relations/130-mizhnarodni-organizacii/8081-60-amsterdamskyu-dogov%D1%96r-1997-r>

21. *Эдди Де Смайтер*. Текущее развитие права Европейского Союза: Амстердамский договор. Институт Европейского Права. Католический Университет Левена (Бельгия) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://eulaw.edu.ru/documents/articles/amsterd_dogovor.htm

22. Treaty of Nice. Amending the treaty of European Union, the treaties establishing the European Communities and certain related acts (2001/C80/01)/ 10.3.2001 Official Journal of the European Communities C 80/1 [Electronic resource]. — Retrieved from: http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/12001C/pdf/12001C_EN.pdf

23. *Ян Барч* (Польша), керівник політичного кабінету Міністра закордонних справ Польщі. Європейська інтеграція — Суверенітет — Самовизначення [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://soskin.info/ea/2001/4/20010480.html>

24. Национальный суверенитет Европейского Союза. Конституция ЕС. 14/ 03/ 2005 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.allpravo.ru/news/2005/03/14/344.html>

25. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. Official Journal of the European Union. C 306. — Vol. 50. — 17 December 2007. — P.1-231 [Electronic resource]. — Retrieved from: <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:en:HTML>

26. Путівник По Лісабонському договору [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/virtual_library/libontreaty_uk.pdf

27. Лиссабонський договір. Справка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ria.ru/politics/20091002/187235710.html>

28. *Кавешников Н. Ю.*, заведуючий Центром політичної інтеграції Інститута Європи РАН, доцент МГІМО(У). Лиссабонський договір: як змінюється Європейський союз [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=44723>

29. *Іжак О.* Конституція Європейського Союзу: проблеми та перспективи для України (за досвідом республіки Польща) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/120.htm>

30. Указ Президента Російської Федерації о Военной Доктрине Російської Федерації. 5 лютого 2010 року № 146. Военная Доктрина Російської Федерації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://trof-av.narod.ru/files/zakon/doktrina.htm>

31. *Деменко О. Ф.* Європейський Союз після Лісабонської угоди / Деменко О. Ф. // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — 2010. — № 19. — С. 396—403.

Відомості про авторів

Бондаренко Віктор Дмитрович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри культурології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Бульбенюк Світлана Степанівна, кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та соціології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Вовканич Степан Йосипович, доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, дійсний член Папської Академії соціальних наук (Ватикан), провідний науковий співпрацівник Інституту регіональних досліджень НАН України

Гаєвська Оксана Борисівна, доктор філософських наук, професор кафедри політології та соціології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Довганик Надія Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Дудко Ірина Дмитрівна, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної історії, директор Інституту історії українського суспільства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Єленський Віктор Євгенович, доктор філософії, старший науковий співробітник, професор Українського католицького університету

Зайцева Зінаїда Іванівна, доктор історичних наук, професор кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Калінічева Галина Іванівна, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Краєвий Олександр Дмитрович, кандидат економічних наук, доцент кафедри регіональної економіки ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Краєвий Роман Олександрович, аспірант Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Лисенко Юлія Віталіївна, кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та соціології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Маманчук Олександр Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Михальченко Микола Іванович, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, президент Української академії політичних наук, завідувач відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України

Могильний Леонід Петрович, доктор історичних наук, професор кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Назарчук Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Ніколаєва Тетяна Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Обметко Оксана Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Погорєлова Інна Сергіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Рахманов Олександр Адольфович, доктор соціологічних наук, професор кафедри політології і соціології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Реснит Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України, Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат премії НАН України ім. М. І. Костомарова, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, лауреат премії ім. Дмитра Яворницького, член Національної спілки журналістів України.

Сацький Павло Вікторович, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Смолянук Володимир Федорович, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології і соціології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Чубур Наталія Володимирівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри політології та соціології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Якубенко Наталія Тихонівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО НА ШЛЯХУ ДО ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Історія
і сучасність

Колективна монографія

*Керівник колективу авторів
і науковий редактор доктор політичних наук,
професор І. Д. Дудко*

Редактор *Ю. Пригорницький*
Художник обкладинки *Т. Зябліцева*
Коректор *С. Фіалка*
Верстка *Я. Ткаченко*

Підп. до друку 12.05.14. Формат 60×84/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсет. Ум. друк. арк. 20,69.
Обл.-вид. арк. 23,28. Наклад 300 пр. Зам. № 14-4825

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44

E-mail: publish@kneu.kiev.ua

Для нотаток